

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

821(477)'06

К-19

К
ВОЛОДИМІР КВАХІВЕЦЬ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТОМ 2
РАНОК ГЕНІЯ

РОМАН

У2
К19

О начале революционной деятельности Владимира Ильича Ленина и его соратников в 90-х годах XIX века, о создании «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» рассказывает роман «Утро гения», вошедший во второй том издания.

К $\frac{4702590200-061}{M205(04)-83}$ передплатне.

© Издавництво
«Радянський письменник»,
1979 р.

РАНОК ГЕНІЯ

РОМАН

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Серпень 1893 року видався дощовим, надміру холодним: середня температура десь у двадцятих числах не перевищувала дев'яти градусів. У квартирі, що її найняли Ульянови, переїхавши до Москви, було не тільки холодно, а й волого. Запалили груби, та лише почаділи від диму, який виходив чомусь не в димар, а в дверці. Хазяїн сказав: то, мабуть, сажа зволожіла; обіцяв потрусити її, та все відкладав, бо безперервно сіявся по-осінньому колючий дощ і нікому, звичайно, не хотілося чистити димарі за такої негоди. Найгірше було те, що Марія Олександрівна застудилася на пароплаві — з Самари до Нижнього Новгороду Ульянови пливли Волгою — і лежала з температурою. А що вона вже хворіла на запалення легенів, то, певна річ, побоювалася, щоб оцей, як визначив лікар, бронхіт не дав ускладнень. Мерзли в квартирі, поки Володя не приїхав з Нижнього Новгороду, не примусив хазяїна привести в лад димарі. В грубах загув огонь, у квартирі не тільки потепліло, а мовби аж попросторішало. Жар у Марії Олександрівни невдовзі спав. І, хоча сухий кашель все ще душив її, вона, як не умовляли усі, підвелася з ліжка і почала поратися в кухні.

— Застудишся знову,— незлобиво бурчала Аня, допомагаючи матері готувати обід.— Іди полеж, я сама все закінчу.

— Давай, Аню, до котлет, мабуть, насмажимо картоплі,— радилася Марія Олександрівна з дочкою, мовби й не чула того буркотіння.— Та й поспішати нам треба: Митя ось-ось повинен повернутися з університету.

Обід зготували вчасно. Двічі вже Марія Олександрівна його підігрівала, а Митя все ще не повертався. «Невже знову щось трапилось з тим злочасним переведенням його на медичний факультет?»— занепокоєно подумала Марія Олександрівна.

Вступ Миті до Московського університету завдав немало

прикрошів, які тільки вчора — 28 серпня — скінчилися. Ще в першій половині липня він подав прохання на медичний факультет. Однак його зарахували на природознавчий, посплавшись на відсутність вакансій. Митя змалку мріяв стати лікарем і не знав, що йому робити: не хотілося і на природознавчий іти, шкода було й рік згаяти. Зарадив випадок: якийсь Микола Покровський, вступивши на медичний факультет, раптом передумав і перейшов на юридичний. Митя негайно подав прохання, щоб його зарахували на вільне місце. Та ректор чомусь уперто стояв на своєму. Володя порадив братові звернутися до попечителя. І не відсилати прохання, а піти до нього та все розповісти. Митя так і зробив. Попечитель, на щастя, посварився з ректором, отож, навіть не порадившись з ним, наказав перевести студента Дмитра Ульянова з природознавчого на медичний факультет. Сталася ця важлива подія тільки вчора, тому сьогодні Митя й побіг зранку в університет, щоб довідатися, коли почнуться заняття першого семестру у студентів медиків, бо старші курси, роз'їхавшись в усі кінці Росії на боротьбу з холерою, мали повернутися до своєї альма матері лише в кінці вересня. Холера в цьому році, незважаючи на прохолодне літо, охопила майже всі губернії Росії. 29 серпня, повідомляли газети, в Москві було 119 хворих, видужували одиниці.

«Що ж його робити? — міркувала Марія Олександрівна. — І час обіду давно вже минув, і без Миті до столу не хочеться сідати. Адже це, можливо, останній обід всієї сім'ї. Завтра Володі вже не буде — поїде до Петербурга. І не на тиждень чи на місяць, як тоді, коли складав екзамен в університет, а назавжди». «Назавжди», — вголос вимовила останнє слово і сумно зітхнула. Підійшла до запігнілого вікна, протерла шибку ребром долоні. Можливо, Митя вже біля воріт? На вулиці, порізаний глибокими коліями, залитими водою, — ні душі. Від шибок тягло холодом, і Марія Олександрівна, боячись ще раз застудитися, повернулася до плити, взяла книгу, та читати не могла. Занепокоєння — чому це спізнюється Митя — розбудило в душі тривогу, котра оселилася там з того дня, коли Володя сказав, що в Москві не залишиться, а поїде до Петербурга. Чого його туди так невтримно вабить? Адже й тут, у Москві, міг би знайти місце помічника присяжного повіреного. Напливали спомини про ті жахливі дні, які вона провела в Петербурзі, під час страти Саші, смерті Олі. Обое ж вони — і Саша, і Оля — так само поривалися до Петербурга, як

оце й Володя. Невже й цього її сина, її радість, гордість і надію, теж чекає там могила? Страшно й подумати.

Марія Олександрівна поставила каструлі в духовку, пішла до Ані, щоб погомоніти з нею й розвіяти болючі думки. Двері до кімнати, де працював Володя, були напіввідчинені, і вона побачила схилену над столом голову сина. Володя щось хапливо, ба навіть сердито писав. Як блискавично в нього народжуються думки: перо не встигає за ними. І все робить не тільки швидко, а якось ніби аж бурхливо. Чи надовго вистачить у нього сил, якщо так витрачатиме їх? Адже їсть погано. І це вдома, коли вона йому готує, доглядає за ним. Що ж буде в Петербурзі? Там він зовсім охляне, бо за отією постійною напруженою працею забуватиме й поїсти. Може, їй туди поїхати? А на кого вона залишить Митю і Маняшу? Коло, по якому вже не раз кружляли оці її роздуми, замикалося.

Чи Володя вловив на собі занепокоєний материн погляд, чи почув, як під її ногами рипнула підлога, але повернув голову до дверей, пружко підхопився, швидко наблизився до неї, спитав:

— Ти до мене?

— Ні, до Ані.

Володя дістав кишеньковий годинник, зиркнув на нього, здивовано підняв русяві брови:

— О, та я вже всіх вас голодом замучив! Вибач, мамо, все кидаю і йду обідати.

— Заспокойся. Не ти нас затримуєш, а Митя.

— Хіба він ще не повернувся?

— Ні. Я вже починаю хвилюватися: не сталося б знову чогось.

— Може, піти пошукати?

— А як розминетеся? Ще трохи зачекаємо.

— Тоді я ще попрацюю. Мені небагато залишилося.

— Володю, ти ж зранку сидиш за столом,— з легким доктором мовила Марія Олександрівна.— Може б, відпочив?

— Після обіду відпочиватиму,— пообіцяв Володя і, побачивши, що мати недовіжливо посміхнулася, додав, лукаво сяючи променистими карими очима: — Навіть читати не буду!

— То навіщо ж ти під подушку стільки книжок напхав?

— А-а... Я їх тільки погортаю. Можливо, якусь сторінку й прочитаю, щоб краще спалося,— переводив Володя розмову на жартівливий тон.— То якраз ті твори, що наганяють дрімоту з першого рядка.

— Тому ти й гортаєш їх до ранку?

— Було й таке! — щиро признався Володя.— Минулої ночі я справді довго лампу не гасив.

— І вона сама погасла?

— Все ти, матусю, знаєш, все бачиш,— ласкаво мовив Володя.— І все розумієш. Я тебе теж розумію, але... Такий я вже є. Розмовляю оце з тобою, а в голові рояться думки, які не встиг занотувати.

— Працюй, працюй,— зворушена синоюво ширістю, сказала Марія Олександрівна.— Я гукну тебе.

І пішла геть, знаючи, що Володя першим не рушить з місця. А зробивши кілька кроків, обернулася,— Володя вже сидів за столом і писав; обережно причинила двері синовій кімнати. Хай спокійно закінчує роботу. Сходила в сіни,— туди на день виставляли лампи, щоб не чаділи,— налила у Володину лампу гасу. По вінця. А то вчора сама не перевірила, й лампа серед ночі погасла. Хай читає, бо без книг не може жити: вони йому, здається, потрібні більше, ніж хліб. Тим паче, він уміє й регламентувати при потребі свій час, суворо дотримуватися заведеного ним самим порядку. Все він уміє, і нічого їй хвилюватися. Багато разів так утішала себе, а з наближенням від'їзду сина до Петербурга біль у душі не тільки не вщухав, а посилювався.

Аня перекладала чудову повість для дітей італійського письменника Де Амічіса, Маняша читала улюбленого Тургенева. Побачивши матір, сестри облишили свої заняття. Жвава, веселоока Маняша підбігла до матері, обійняла, цмокнула в щоку, зацокотіла:

— Де ж Митя? Скільки ще його чекати? Володя пише? Ось я піду до нього!

— Маню, не заважай йому,— притримала Марія Олександрівна дочку за руку.— Він сказав, що закінчує роботу.

Маняша зупинилася, насупила чорні бровенята.

— Весь день Володя майже не виходить з кімнати, а завтра поїде. Страх не хочеться, щоб він залишав нас!— з відчаєм вигукнула Маняша, не розуміючи, що торкається матиного найболючішого.— Я його ще попрошу, може, залишиться.

— Маню, не верзи дурниць,— суворо порадила Аня, побачивши, як хворобливо мати нахмурилася.— Володя повинен їхати! Він мав це зробити тоді, коли закінчив університет. І залишився у Самарі лише тому, що померла Оля, що мамі без нього було б ще тяжче. Зрозуміла?

— Зрозуміла,— похнюпилася Маняша.— А все одно... Я не уявляю, як ми житимемо без нього.

Настала тиша. Раптом Маняша лицем припала до материного плеча і придушено захлипала. Марія Олександрівна перебирала тремтливою рукою густі Маняшині кучері, заспокоювала, хоча в самої до горла підступали сльози:

— Годі, годі. Колись і ти покинеш нас.

— Ніколи! — аж одсахнулася Маняша, обурена матернім припущенням.— Чуеш? Ніколи!

Марія Олександрівна мимоволі посміхнулася:

— Всі ми до заміжжя даємо такі обіцянки.

— Я заміж не піду! — рішуче заявила Маняша: в свої п'ятнадцять літ вона щиро вірила в те, що казала.

— І дуже засмутиш мене. Діти повинні мати своє життя. Сумно мені розлучатися з Володею, та я розумію: у нього свої задуми, які йому там, у Петербурзі, мабуть, легше буде здійснювати. Він навідуватиме нас, а ми завжди можемо поїхати до нього, аби було здоров'я. Та ось і Митя! — почувши калатання дзвоника, зраділа Марія Олександрівна.— Біжи, Маню, відчиняй.

— Митю, чого ти так запізнився? — сердито вигукнула Маняша.— Мама вже кілька разів підігрівала обід.

— Вона дуже хвилювалася? — розгублено спитав Митя, побачивши заплакані сестрині очі.

— Певно ж! — гнівно зиркнула на брата Маняша, хоча їй уже стало й шкода його: такий він мав нещасний вигляд.— То ходімо, ходімо, чого ж ми тут стоїмо. Мама і Аня вже стіл накривають.

— А Володя дома?

— Пише. Кілька разів підходила до дверей, сидить, ніби глухий,— пошепки поремствувала Маняша.— А завтра ж зовсім поїде.

— О, знайшлася пропажа! — пролунав веселий Володин голос.— Тягни, тягни, Маняшо, його сюди. Ми допитаємо цього злочинця, складемо протокол і відправимо до мами, хай вона призначає покарання! Подумати тільки: не встиг поріг університету переступити, а вже виявив таке жахливе вільнодумство! Запізнився на дві години і сім хвилин. Як адвокат, кажу: тебе чекає архісуворе покарання!

— А пам'ятаєш, ти любив повторювати: винний, але заслуговує поблажки,— зі стриманою радістю промовив Митя, побачивши, що Володин жартівливий тон трохи звеселив і маму, і Аню, котрі похмуро зустріли його.— Єдине,

чим я можу спокутувати свою провину... з'їсти дві порції млинців.

— То неважко зробити,— засміявся Володя,— бо сьогодні їх, бачу, не готували.

— Сідайте мерщій до столу, поки все не вистигло,— запрошувала Марія Олександрівна.

— То чого ж ти затримався? — поцікавився Володя, коли всі вместилися на своїх місцях.— Знову перевели на природознавчий факультет?

— Ні, там усе гаразд! І я вчасно був би дома, та раптом став свідком сумної пригоди: на моїх очах карета збила старого напівсліпого робітника. Кучер хотів утекти, та, на щастя, недалеко стояв городовий і зупинив. Всі, хто бачив це, з криками обурення підбігли до екіпажа. І замовкли, бо з карети виліз генерал, перед яким отетеріло виструнчився городовий. Коротше: піти за свідків зголосилися тільки я та п'яненко́кий художник. Кучера на генеральській кареті замінив городовий і повіз його превосходительство, а в участкові почалася гра на поліцейській волинці. Думав, до ранку доведеться там сидіти. Не знаю, можливо, й на суд викличуть: з усього видно, в робітника нога переламана. Бідолаху одвезли до лікарні. Хоч його ще й звинуватити хотіли. Добре, що тверезий був, а то так би й зробили. У нас же не тільки генерали, а й їхні кучери не бувають злочинцями. Так, адвокат? — глянув Митя на брата.

— Так, лікарю! — спохмурнів Володя.— Злочинцем наша поліція завжди виставляє того, хто абсолютно безправний! — Помовчав, спитав: — Як там в університеті?

— Ознайомився з розкладом лекцій на медичному.

— Не втечеш з першої вистави в анатомічному театрі?

— Не знаю,— щиро признався Митя.

— Я б ніколи не зважилася розтинати трупи,— аж здригнулася Маняша від огиди.— Ні, ні! Хоча й розумію, без лікарів не може існувати людство.

— В кожного, Маню, своє покликання,— втрутилася в розмову Марія Олександрівна.— Саша мріяв бути вченим, Оля вже б учительувала, та не судилося...— Марія Олександрівна замовкла, міцно стиснувши губи, бо вони судорожно засіпалися. Вгамувала цю мимовільну слабкість, продовжувала трохи глухішим голосом: — Я дуже рада, що Миті все-таки вдалося вступити на медичний. Дід ваш, якого, на жаль, одна лише Аня пам'ятає, часто говорив: коли я хоч одну людину врятував од передчасної смерті, то не даремно жив на світі.

— Так ти, Володю, завтра їдеш? — спитав Митя, доївши суп.

— Обов'язково!

І запанувала напружена тиша. Чути було тільки, як стукотять ложки об денця тарілок. Митя, розтинаючи виделкою котлету, зняковівлю кліпав очима, збагнувши — та пізно! — що не варто було торкатися цієї дуже болючої для матері теми. Маняша, не доївши супу, поклала ложку і плаксиво насупилася. Аня гнівно блимнула на Митю й напружено схлилася над спорожнілою тарілкою. Вона, як ніхто інший у сім'ї, розуміла, чому Володя повинен їхати саме до Петербурга, підтримувала його. Повторювати ж усе те, що вже казала на захист Володі, не хотіла, жаліючи матір. Знала: серце її не сприймає ніяких найлогічніших переконань. Володя теж похмуро мовчав. Він почував себе винним — хоча й без провини! — в тім, що впливав у серце матері, яку гаряче і ніжно любив, стільки болю своїм від'їздом. Та він мусив іти обраним шляхом; без того шляху — тяжкого й повного небезпек — не уявляв свого життя. А мудра, добра мама зрозуміє його так само, як зрозуміла Сашу, коли він сказав їй перед страпою, що інакше жити не міг. Марія Олександрівна здогадувалася, чого замовкли її діти, а тому першою подала голос, доклавши всіх зусиль, щоб в ньому якомога менше було сумних ноток:

— Ми ось пообідаємо й допомагатимемо Володі збиратися в дорогу.

— Зараз? — аж поперхнувся Митя, наче дуже гарячого ковтнув. — Володю, яким же ти поїздом їдеш?

— Найзручніше, мабуть, тим пасажирським, що відправляється о сімнадцятій тридцять, — відповів Володя так, наче розмірковував уголос. — Прибуває він до Петербурга, коли пам'ять мені не зраджує, десь близько десятої.

— О, то завтра ти майже весь день будеш ще вдома! — зрадів Митя, і радість та передалася всім, бо всі вдоволено посміхнулися. — Я встигну взяти реванш за вчорашній програвш. Чи ти не матимеш часу?

— Все кину, а сяду за шахівницю. Адже гра з таким майстром, як ти, справжнісінька насолода!

— Іронізуй! Іронізуй! — добродушно махнув рукою Митя, радий, що брат погодився грати. — А я ось візьму та й вліплю тобі мат! І без фори!

— Бачили його? — обвів Володя всіх вдавано здивованим поглядом. — Один лише день побув студентом медичного факультету, а вже яка лікарська самовпевненість!

Добре, пограємо. Мені залишилося написати всього два абзаци, і я закінчу роботу. Отже, прошу щонайбільше півгодини. Згода?

— Абсолютно! — радо вигукнув Митя, бо знав: коли Володя сказав, що півгодини, то так і буде.

— Мамо, дякую, — підвівшись, схилив Володя голову перед матір'ю. — Все було, як завжди, дуже смачне. І, даруйте, я пішов.

Під час обіду Володя і спільну розмову підтримував, і продовжував обдумувати кінець статті. Текст у його голові майже весь склався, а тому він, повернувшись до свого письмового столу, відразу заходився писати дрібним, розгонистим почерком: «Якщо, з одного боку, селянин вважає за вигідне розширяти свої посіви далеко за межі власної потреби в хлібі, то це тому, що він може продати свій продукт. Якщо, з другого боку, селянин вважає за вигідне кинути господарство і йти в наймити, то це тому, що задоволення більшої частини його потреб вимагає грошових видатків, тобто продажів; а через те що, продаючи продукти свого господарства, він зустрічає на ринку суперника, боротьба з яким йому не під силу, то йому тільки вже й лишається — продавати свою робочу силу. Одно слово, ґрунтом, на якому виростають вищеописані явища, є виробництво продукту на продаж. Основна причина виникнення в селянстві боротьби економічних інтересів — існування таких порядків, при яких регулятором суспільного виробництва є ринок».

Володя перечитав абзац. Ні, треба ще тут одне пояснення додати. Він поставив у кінці слова «продажів» хрестик і дужку, акуратно відкреслив кінець сторінки, поставив ті ж самі знаки, ще дрібнішим почерком, написав: «Пор. наведені вище дані про харчову і торговельну площу посіву (тільки з цих площ прибуток іде на покриття потреб землероба, а не землеробства, тобто являє собою прибуток у власному розумінні, а не витрати виробництва), а також дані про середні грошові видатки тавричанина в зв'язку з кількістю хліба, що йде на харчування (2 четв. на душу обох стáтей)».

Володя перечитав весь п'ятий розділ статті: може, ще щось пояснити? Ні, мовби все в цьому заключному розділі викладено так, як треба. Залишилося написати останній абзац, щоб читач, який ознайомився з книгою Постникова, зрозумів, чому автор статті обмежується розглядом однієї тільки її частини. Володя подумав кілька хвилин, намор-

щивши високий лоб, і швидко, мовби не міг устигнути за думками, почав писати: «Покінчивши з описом «нових господарських рухів у селянському житті» і з спробою їх пояснення, Постников переходить до викладу практичних заходів, які повинні розв'язати «аграрне питання». Ми не підемо за автором у цю сферу, по-перше, тому, що це не входить до плану даної статті; по-друге, тому, що ця частина праці Постникова — найслабша. Останнє буде цілком зрозумілим, коли пригадати, що найбільше суперечностей і недоговореностей було в автора саме тоді, коли він намагався пояснити господарські процеси, а без повного і точного пояснення їх не може бути й мови про вказання яких-небудь практичних заходів».

Поставивши останню крапку, Володя полегшено зітхнув. Пронумерував рукопис, пішов з ним до Ані, сказав:

— Поки Митя мене нещадно розбиватиме, я попрошу тебе, якщо маєш час, прочитати оцю статтю про книгу Постникова. Так, так, не дивуйся: саме статтю, а не реферат, який я читав у Самарі. Справа в тім, що я хочу запропонувати цю статтю якомусь ліберальному журналові, а тому текст реферату довелось, власне, переписати. Отже, читай і очима цензора. Помітки можеш робити прямо в тексті, бо це чернетка. Я ще раз буду текст переписувати. То що, проглянеш?

— Ти ще питаєш? — з ласкавим докором одказала Аня: вона читала все написане Володею і пишалася тим, що він уважно прислухався до її зауважень і порад.— Я ж знаю книгу Постникова, слухала твій реферат про неї. Дуже цікаво, як ти переробив той явно крамольний матеріал для друку.

— Намагався бути обережним щодо висновків.

2

— Аню, я не буду тобі заважати? — спитала Маняша, благально дивлячись на сестру, бо в Аниній кімнаті було якось найзатишніше.

— Якщо мовчатимеш — то ні,— не дуже привітно відповіла Аня.

— Я читатиму Тургенева.

— Що саме?

Маняша так засоромилася, що на її круглих, з веселими ямочками щоках аж рум'янець розлився. Тихо, опустивши очі, вимовила:

— «Перше кохання».

— Ти ж казала, вже напам'ять ту повість знаєш? — щиро здивувалася Аня.

— Знаю, але... хочеться ще раз прочитати, — відповіла Маня, не підводячи на сестру очей, бо вловила в її голосі щось мовби трохи глузливе. Помовчала, спитала: — А чому ти дивуєшся? Адже ти Лермонтова — сама казала! — напам'ять знаєш, а вчора знову томик весь вечір не випускала з рук. Ні, краще сто разів перечитувати те, од чого маєш насолоду, ніж один раз те, що не подобається. Хіба не так? — спитала Маняша, нарешті глянувши на сестру.

— Отак ти сидиш мовчки? — поморщилася Аня.

— Все! Мовчу! — замахала Маняша руками. — Більше не почувеш і слова!

Аня з недовірою глянула на сестру, знаючи, яка вона непосидюща, балакуча. Та Маняша вже схилила голову — волосся у неї пухнасте, хвилясте — над книжкою, вмостившись на дивані так, як любила: в куточку, підібгавши ноги і зіпершись ліктем на подушку. Щось і у тій позі її, і в усьому вигляді було таке привабливо-добродушне — в сім'ї називали її Ведмедиком, — що в Аніній душі розлилося тепло. Од того тепла на її завжди трохи мовби суворому обличчі засяяла ласкава посмішка. Згадалося, як вона свого часу — коли жили ще в Симбірську — зачитувалася Тургенєвим, як Саша любив його. Братові подобалися роман «Батьки і діти» та оповідання «Годинник». Аня нічого особливого в тому оповіданні не знаходила. А коли брата стратили, коли її заслали до Кокушкіна, де мала мешкати п'ять років, вона перечитала оповідання «Годинник» і зрозуміла, чому Саша так його любив. У характері головного героя Давида було, як тепер Аня пересвідчилася, багато спільного з Сашею. Потім вона кілька разів перечитувала те оповідання, і кожного разу її охоплювало майже таке хвилювання, яке вона відчувала, коли перечитувала того останнього братового листа, переданого їй жандармами вже після його страти...

Спогади про загиблого брата так розтривожили Аню, що вона, взявшись за читання Володиної статті, не могла зосередитися: думки поверталися до тих днів, коли вона сиділа в одиночній камері і з відчаєм ждала, який же вирок суд винесе Саші. Невже — смерть? Вночі не давали спокою кошмарні сни. Вдень вона теж не могла заснути, бо здавалося: ось-ось відчиняться двері камери, її покличуть

на побачення з мамою і вона знає, що кати вже зупинили братове серце.

Ані раптом зробилося так само невимовно тяжко, як було в камері, і вона встала з-за столу.

— Я піду! — зіскочила з дивана Маняша, помітивши: сестра аж почервоніла, що з нею траплялося лише тоді, коли дуже нервувала.

— Сиди, — тремтливим голосом мовила Аня.

— Ні, піду, а то мені чогось... аж дихати стало важко, — щиро призналася Маняша: настрої сестри дійсно гнів її, і вона рада була швидше піти геть. Що трапилося — Маняша не допитувалася: в Ані часто — після страти Саші — безпричинно різко мінявся настрої.

Маняша вислизнула з кімнати, Аня пішла причинити двері, глянула в зал. Мама сидить у кріслі, обгорнувши ноги пледом. Книжку лише тримає в руках, а не читає, дивиться на Володю і Митю, які сидять уже за шахами. Митя напружено нахилився, насупився, Володя відкинувся на спинку стільця і дивиться на фігури так, мовби не грає, а спостерігає за чнеюсь грою. «А коли грав з Сашею, — згадалося Ані, — то сидів так, як Митя». Які гарні, розумні в неї брати і які різні в них уподобання. Важко навіть уявити Володю в білому халаті біля ліжка хворого, а Миті мовби на роду написано бути лікарем. Може, це так їй здається тому, що він найбільше зовні скидається на діда, Олександра Дмитровича, котрий був лікарем? То чого ж вона стоїть? Треба читати статтю.

У Самарі Володя написав кілька рефератів, виступав з ними в марксистських гуртках. Ані не раз доводилося слухати брата — читав він і їй одній, щоб перевірити себе, і коли вона взяла статтю й пробігла перші її рядки («Книга В. Ю. Постникова «Південноросійське селянське господарство», що вийшла позаторік, являє собою надзвичайно докладний і ґрунтовний опис селянського господарства в губерніях Таврійській, Херсонській і Катеринославській...»), то почула характерний Володин голос. Здавалося, вона тільки дивиться на текст, а брат читає. Це відчуття було таким виразним, що заважало вдумуватися в зміст написаного, і Аня деякі абзаци перечитувала. «Цілком поділяючи погляд автора, — читала Аня, — на порівнянну важливість економічних і технічних питань, я й маю намір присвятити свою статтю викладові лише тієї частини праці п. Постникова, де він піддає селянське господарство політико-економічному дослідженню». Після слова «дослі-

дження» стояв знак: хрестик і дужка, що означало — примітка. Аня глянула в кінець сторінки, прочитала: «Такий виклад мені здається не зайвим, бо книга п. Постникова, яка становить собою одне з найвидатніших явищ у нашій економічній літературі останніх років, лишилася майже непоміченою. Почасти, можливо, це пояснюється тим, що автор, хоч і визнає велику важливість економічних питань, але викладає їх надто уривчасто і обтяжує виклад подробицями інших питань». Яке у Володі точне відчуття того, що повинно бути в тексті статті, а що — в примітках. Нічого не залишить не розтлумаченим до кінця. За кожною фразою відчувається: він глибоко, чітко розуміє автора книги. Дивна в нього пам'ять! Вона б не могла так розібратися в усіх оцих складних політико-економічних дослідженнях. А Володя так спокійно, вільно, легко розплутує ті тугі вузли, що і їй мимоволі починає здаватися, мовби в усьому тому немає нічого складного. Та варто їй було заплющити очі і уявити, як би вона написала про книгу Постникова, котру теж читала за порадою Володі, то відразу відчувала: так, як брат, вона не зуміла б написати жодного абзаца, а не те що такої великої статті. Статті, в котрій Володя лише використовує положення і факти книги Постникова для обґрунтування своїх думок. І хоча, правда, порівняно з рефератом він децю обережніше викладає свої марксистські погляди на становище російського селянства, та вони все одно аж надто помітні. Ніякий, мабуть, ліберальний журнал не наважиться надрукувати цю статтю. «Про це я Володі не скажу, — поклала собі Аня, — бо, можливо, й помилюся. Адже я завжди скептичніше дивлюся на світ, ніж він. На душі моїй все ще лежить та чорна тінь, яку я вперше відчула в камері тюрми. Знову я відволіклася, а стаття чимала. Володя, знаю, сьогодні хоче почути мою думку».

«Це міркування Постникова було б цілком вірне, — читала далі Аня, — коли б зробити до нього одну, досить істотну поправку: автор говорить про значення торговельної площі господарства для країни взагалі, тим часом як, очевидно, мова може йти тільки про таку країну, де грошове господарство переважає, де більша частина продуктів прибирає форму *товарів*. — Слово «товарів» Володя підкреслив. — Забувати цю умову, вважати її за саму собою зрозумілу, не робити точного дослідження, в якій мірі вона є застосована до даної країни, — значило б допускатися помилки вульгарної ~~політичної економії~~. — ~~Недаремно~~. Володя

так студіював — і продовжує студіювати — «Капітал» Маркса. Зараз ось з нетерпінням чекає третього тому, довідавшись, що Енгельс має видати його. А з собою бере перший і другий томи в оригіналах і в перекладах. Мама, глянувши в чемодан, тільки скрушно головою похитала: Володя напакував туди книг, а для речей, вкрай йому необхідних, місця не залишалось.

«Виділення з усього господарства його ринкової площі — дуже важлива річ, — перегорнувши сторінку, продовжувала читати Аня. — Для внутрішнього ринку, — слово «ринку» Володя підкреслив, і Ані згадалося, як багато про ринки було сперечань у Самарі, — має значення зовсім не прибуток виробника взагалі (яким, тобто прибутком, визначається добробут цього виробника), а тільки грошовий, — слово «грошовий» теж підкреслено, — його прибуток. Володіння грошовими засобами зовсім не визначається добробутом виробника: селянин, який одержує з своєї ділянки цілком достатню для власного споживання кількість продуктів, але веде натуральне господарство, — живе в достатку, але не має грошових засобів; селянин напіврозорений, який одержує з ділянки тільки невелику частину потрібного йому хліба і добуває решту хліба (хоч би в меншій кількості і гіршої якості) випадковими «заробітками», — не живе в достатку, але має грошові засоби. Ясно звідси, що всяке міркування про значення селянських господарств і їх прибутковості для ринку, яке не ґрунтується на врахуванні грошової частини прибутку, не може мати ніякої ціни».

— Ну як, не заснула? — почувла Аня веселий Володин голос. — Я вже дві партії виграв в агресивного лікаря!

— Читаю з інтересом, але повільно. Ти знаєш: поліекономія мені дається нелегко. Деякі сторінки двічі і навіть тричі перечитувала, щоб збагнути, що до чого. Залишилось два розділи. Але, бачу, четвертий розділ містить майже половину статті. Насичений цифрами, таблицями. Отже, буду сидіти години дві, якщо не більше.

— Добре, добре, — захитав Володя головою. — І ще раз прошу: прискіпуйся, будь ласка, якнайсуворіше! За кожне критичне зауваження я буду архівдячним.

— Боюсь, розчарую тебе. Адже щоб тобі підказати, треба знати політекономію хоч би приблизно так, як знаєш її ти. Та буду старатися...

— Володю! — почувся голос Миті — Я вже зробив хід!

— Пересунь на дві клітини мого королівського пішака! — відповів Володя.

— Ти що, гратимеш, не дивлячись на дошку? — здивовано спитав Митя.

— Тільки перші п'ять ходів!

— Ну, давай! — азартно вигукнув Митя. — Я пішов конем...

Погомонівши з Анею, Володя повернувся продовжувати гру. Тільки за ним причинилися двері, як з'явилась мама. Та, побачивши, що дочка читає, знітилася:

— Пробач, Аню, я думала, ти вже закінчила.

— Ще й половини не прочитала.

— Так багато Володя написав? — здивувалася Марія Олександрівна. — Про що ж там?

— Як тобі сказати... — розгубилася Аня: в двох словах вона не могла пояснити зміст статті. — Тут порушується немало складних питань... Хочеш, я тобі прочитаю сторінку, щоб і ти відчула, яка це глибоко наукова праця?

— Прочитай, — погодилася Марія Олександрівна, бо завжди цікавилася тим, чим живуть її діти.

Аня погортала сторінки статті, вибираючи таке місце, яке б мати легко зрозуміла. Почала з другого абзаца четвертого розділу, що тільки-но читала:

— «Коли у однієї частини селян метою землеробства є комерційна вигода і результатом — великий грошовий прибуток, а у другої — землеробство не покриває навіть необхідних потреб сім'ї, коли вищі групи селян будують своє поліпшене господарство на розоренні нижчих, коли заможне селянство в значній мірі користується найманою працею, а бідне змушене вдаватися до продажу своєї робочої сили, — то це вже, безперечно, якісні відмінності, і нашим завданням тепер повинно бути групувати селянство за відмінностями в самому характері їх господарства (розуміючи під характером господарства особливості не техніки, а економіки)».

Закінчивши читати абзац, Аня глянула на матір і вражено вигукнула:

— Мамусю, що з тобою?

— Нічого, — витираючи тремтливою сухенькою рукою сльози, одказала мати. — Це так...

— Тут же нічого такого немає, — здивовано говорила Аня, не розуміючи, чого прочитане справило на матір таке враження, що вона не могла стримати сліз.

— Нічого,— повторила Марія Олександрівна, опанувавши себе.— Просто пригадалося: отак розумно і вчено Саша говорив на суді. Та це, мабуть, тому, що я сьогодні весь час про нього думала. Не кажи Володі,— по паузі промовила вона.

Аня тільки головою хитнула, збагнувши, нарешті, що діється в душі матері, котра має провадити й Володю туди, куди в свій час поїхав Саша й не повернувся. Вона закрила Володин зошит, підійшла до матері, обняла її, як обнімала під час побачень у тюрмі, ставши на коліна і припавши головою до її грудей. Мати ніжно, зворушено пригорнула дочку, і вони завмерли в тому мовчанні, яке промовистіше од усяких слів...

3

Менше години знадобилося Володі, щоб виграти у Миті три партії. Він сказав, що так далі грати йому нецікаво, запропонував фору. Митя, тяжко зітхнувши, спитав:

— А що даеш?

— Бери ферзя! — засміявся Володя.

— А серйозно?— посміхнувся і Митя: будучи надто добродушним, ніколи не перував, коли програвав у шахи.

— Бери коня.

— Ні, я візьму, якщо не заперечуєш, туру,— сказав Митя: він, бувало, з турою вигравав.

— Як хочеш,— погодився Володя.

Митя вже протягнув руку до правої Володиної тури і враз одсмикнув її. Дуже вже хотілося йому виграти, а тому й сказав, махнувши рукою так, ніби дав себе умовити:

— Добре, беру коня.

— Оце хід конем! — весело вигукнув Володя.— Ну-с, я пішов...

Володя твердо дотримувався правила: взявся за фігуру — ходи. Ставив таку умову і перед партнером. Миті він кожного разу нагадував оце своє правило: той любив брати ходи назад, перегравати, бо помічав помилку лише тоді, коли відповідав на хід. Тому Митя, котрий ніяк не міг позбутися цієї слабості — потриматися за одну фігуру, а піти іншою,— домовився з Володею: фігури можна поправляти. І ось зараз він взявся за коня, маючи намір захистити пішака, та тільки посовав його на клітині, мовби

вмощуючи, щоб не впав, сказав, зніяковіло посміхнувшись, помітивши, що Володя іронічно примружив очі:

— Поправляю...

— Я так і зрозумів,— хмикнув Володя.— Навіть здогадуєш: тим же конем і підеш!

— Можливо,— зітхнув Митя. Конем йому не хотілося ходити, й іншого, кращого варіанта він не бачив. Подумав: «Все-таки не підю конем, хай він побачить, що помилився». Довго, напружено думав, нахмуривши широкі чорні брови — від цього біля перенісся прорізалась глибока зморшка, та розумнішого ходу, ніж хід конем, не бачив. «Треба грати не в самолюбство, а в шахи!» — сказав собі і пересунув коня на захист пішака, що опинився під боєм. Буркнув, не відриваючи очей від дошки:

— Коли взявся, то треба вже ходити.

— Це приємно чути! — похвалив Володя з легкою іронією.— Я теж взявся ось за слона і нападаю ним на твого коня. Подивимося, куди ти його тепер поправиш,— зробивши наголос на слові «поправиш», закінчив Володя.

До братів підійшла Маняша з томиком Тургенева. Вона вже перечитала «Перше кохання», а за щось інше після цієї повісті, яка переповнювала її душу світлими, щемкими почуттями, братися не могла. Повість так схвилювала її, що на її круглих щоках паленів рум'янець. Вона примостилася біля Володі — він посунувся, давши їй місце на стільці; притиснувши томик творів Тургенева до грудей, які вже помітно випиналися під кофтиною, мовчки дивилася на дошку, а перед очима пливли картини прочитаного. Володя походив конем, і пам'ять вихопила з повісті текст: «Батько мій щодня виїжджає верхи; у нього був славний рудо-чалий англійський кінь, з довгою тонкою шиєю і довгими ногами, невтомний і злий. Звали його Електрик». І вся сцена, коли герой залишився з кіньми, а батько пішов на побачення з Зінаїдою і вдарив її канчуком по руці, настільки зримо постала перед мисленням зором, ніби Маняша не читала, а сама — кілька хвилин тому! — бачила все те.

— Чого ти? — відчувши, що сестра здригнулася всім своїм тендітним дівочим тілом, повернувся до неї Володя.— Незручно сидіти? То я візьму собі інший стілець.

— Ні! — злякано зупинила брата Маняша.— Мені дуже зручно і тепло біля тебе. О, хтось дзвонить! Я підю спитаю!

— Та не відчиняй, Маню, дверей,— порадила Марія Олександрівна.— Може, там бозна-хто...

— Маняшо, зачекай, ось я подивлюся! — гукнув Володя, бо сестра вже вибігла з кімнати, і пішов у сіни...

Повернулися Володя і Маняша — вона тримала в руках телеграму — радісно усміхнені: Анин чоловік, Марко, сповіщав: наступної середи повертатиметься додому. Він їздив до брата Павла, який жив у селі Бестужевці (Самарська губернія), бо в того скоїлася біда: тяжко захворіла дружина Анна Іванівна. Брат писав: немає, мовляв, і надії на те, що Анна видужає, якщо Марко не привезе потрібних ліків. Старший брат Павло Тимофійович, залишившись у селі, на землі, допоміг Маркові закінчити університет. Марія Олександрівна говорила: так колись брат Василь вивів Іллю в люди. Марко усім казав, що дуже вдячний своєму старшому братові, виконував його прохання, намагаючись хоча б чимось відплатити йому за добро. Допомогав його дітям: у Самарі, в сім'ї Ульянових, мешкав Марків племінник Женя, навчаючись у гімназії. Аня вийшла з кімнати, щасливо посміхаючись і мовби трохи соромлячись цієї своєї радості перед молодшими, нежонатими братами. І скучила вона за чоловіком, і надто багато турбот довелося долати після переїзду до Москви. Мама застудилася на пароплаві, Володя залишився в Нижньому Новгороді, бо мав од тамтешніх марксистів взяти зв'язки в Петербург. Митя був заклопотаний неприємностями із вступом до університету, від п'ятнадцятилітньої Маняші помочі мала небагато, хоча сестра охоче бралася навіть за ту роботу, яка була їй не під силу.

— То коли ж це Марка чекати? — спитала Марія Олександрівна, проймаючись доччиною радістю.

— Мабуть, у п'ятницю,— висловила припущення Аня. І, бажаючи перевести розмову на інше, повернулася до Володі, сказала: — Мені залишилось всього три сторінки дочитати. Хвилини через десять приходить, погомонимо. Наперед скажу одне: я приємно вражена тим, що стаття написана так, наче ти вже багато разів друкувався. Виходить, на рефератах ти добре, як мовиться, відточив перо.

— Аню, стривай,— гукнула Марія Олександрівна, побачивши, що дочка вже повернулася йти.— А що Марко повідомляє про хвору?

— Нічого. Мабуть, допомогли ті ліки, котрі він повів.

— То було б велике щастя Павлові Тимофійовичу,— сказала Марія Олександрівна, бо щиро поважала розумного, доброго зятевого брата.

Аня пішла в свою кімнату, Митя і Володя продовжували грати в шахи, Маняша і слідувала за тим, як вони обережно пересували фігури, і думала про своє: вона все ще була в полоні вражень од тургеневської повісті. Марія Олександрівна, начепивши окуляри, знову взялася за читання поезій Гейне. Читала вона в оригіналі, бо добре знала німецьку мову. Цей томик поезій Гейне був останньою книжкою, яку Саша просив, щоб вона принесла йому під час побачення у Петропавловській фортеці. Читав він ці поезії, мабуть, у той час, коли годинник відраховував останні хвилини його життя. Діти, діти. Двоє померли маленькими, двоє — загинули в розквіті сил, а яка ж доля уготована цим ось, що сидять побіля неї? Володя завтра поїде, вона відчула, як серце її частіше забилося, і неспокійні думки про те, як же Володя житиме в Петербурзі, знову закружляли. Марія Олександрівна поклала книгу на коліна, відчувши, що вже не зможе читати, ледь стримала тяжке зітхання, боячись виявити ту слабкість свою перед дітьми. Пильно дивилася на них — найдовше погляд її зупинявся на Володі, думаючи про те, як вони всі вирости, змужніли, як вони мимоволі все далі відходять од неї, бо в кожного складається своє особисте життя...

— Ось що, Митю, — глянувши на годинник, піднявся зі свого стільця Володя, обережно притримавши Маняшу, щоб не впала. — Пропоную нічию.

Митя все так же напружено-зосереджено дивився на фігури, ніби й не чув того, що сказав брат. Йому дуже хотілося виграти, і здавалося — він має невелику перевагу. В нього був зайвий пішак, хоча Володя й блокував його прохід у ферзі слонем. Маняші хотілося мирного закінчення партії, і вона благально зиркала то на Митю, — він не помічав тих поглядів, бо не підіймав очей від дошки, — то на Володю. Марія Олександрівна, уболіваючи за Митю, який весь час програвав, порадила:

— Погоджуйся, Митю.

— Бачу, тебе нічия не влаштовує, — зробив висновок Володя. — Годі прошу відкласти партію на годину. Тим паче, що я вже зробив більше сорока двох ходів. У тебе, дійсно, є матеріальна перевага, може, й поталанить її реалізувати. Я перший тому порадуюся. Отже, чекаю на твій хід, відповідаю на нього і йду. А втім, чого ж я тут сидітиму й чекатиму. Скажеш хід, я відповім. Тут, до речі, трічотири ходи покажуть — реалізуєш ти перевагу чи буде чиста нічия. Маняшо, сліdkуй, щоб він якусь мою фігуру

не сховав у кишеню! — жартом закінчив Володя і пішов до Аниної кімнати.

— Ой, програєш ти! — докірливо похитала Маняша головою.

— Ой, виграю! — передражняючи її, відповів Митя. І заходився розмірковувати, тикаючи пальцем у клітини дошки, чого він не міг робити при Володі.— Я слоном сюди, він конем туди, я пішака вперед, він назад... Ні, так він оголосить шах і вб'є мого пішака. Треба отак...

— Ой, програєш,— знову висловила побоювання Маняша, яка теж трохи розумілася на шахах, хоча ця головоломна гра й не приваблювала її.— Тобі треба просувати пішака у ферзі.

— Порадила! — зневажливо хмикнув Митя.— Я й сам знаю, що треба просувати, та як? От заковика! Ну, а коли я сюди піду королем...

Митя вперто, завзято шукав різні варіанти, аби перемогти, а Володя зовсім забув про гру, слухаючи Аню. Вона, вдоволено посміхаючись, говорила:

— Володю, ти знаєш, я тобі завжди кажу те, що думаю. Та щодо цієї твоєї праці, крім похвали, мені нічого сказати. Я просто дивуюся тому, як уміло, глибоко і тонко, застосувавши теорію Маркса, ти проаналізував книгу Постникова. Ти дав марксистську характеристику тих процесів, які відбуваються в нашому селі. Розкрив, коли можна так висловитися, бо іншого терміну не підберу, внутрішні сили — сили незборні! — формування капіталізму в самій сільській общині, в якій народники вбачають основу соціалізму. Ти ясно й переконливо доводиш, що селянство вже розкололося на ворожі класи: ту ж саму буржуазію, що і в містах, і той же самий пролетаріат. Тільки й того, що пролетаріат той надривається за шматок хліба не на фабриках, а в панських економіях. Так чи ні я зрозуміла зміст твоєї статті?

— Дуже точно! — зрадів Володя.— Саме такі головні думки я намагався провести. А тепер скажи: такий аналіз книги Постникова, такі висновки з того матеріалу, який він дає, можуть просіятися крізь мозок наших ліберальних народників і наших архіреакційних цензорів? — Аня замислено мовчала, бо не мала твердої відповіді.— Адже я вдався, як думаю, навіть до зайвої обережності щодо висновків, бажаючи надрукувати статтю. Насправді, як пам'ятаєш, у рефераті я прямо говорив, що всі дані книги доводять буржуазність економічних відносин у селянстві,

котрі наочно розкривають антагоністичні класи в общинному селянстві. До того ж такі класи, що тільки й властиві капіталістичній організації суспільного господарства. І другий висновок: вже тепер величезна кількість — мабуть, не менше, а більше половини — селянського хліба надходить на ринок. Головним виробником цього хліба є верхня група сучасного села, селянська буржуазія.

— А тепер я тебе питаю: ти думаєш, все це припаде до душі панам народникам тому, що ти висновки зробив трохи завуальованіші, ніж оце виклав їх мені? Адже суть не змінилася! Ти напрямки виступаєш проти народницьких поглядів на общину.

— То, гадаєш, не варто й пропонувати журналові?

— Чого ж? Спробувати треба. Дивись, і проскочить, бо написана стаття, кажу тобі щиро, прямо блискуче. А до якого журналу ти хочеш відіслати?

— Попитаю щастя в «Русской мысли». Ще пошліфую рукопис, подумаю. За стилістичні й мовні зауваження спасібі: вони слушні.

— То просто описки, без яких не обійтися в чернетці. А стиль у тебе такий, що можу тільки позаздрити: ти про найскладніші речі вмієш писати просто й зрозуміло. І що мене радує: такий стиль дається тобі легко, отже, він органічний, а не штучний. Може, я й не зовсім точні слова знаходжу, щоб передати свої думки і почуття, та ти вибачиш мені. Критик я, як знаєш, зовсім безпорадний.

— Перехвалила ти мене,— стримано посміхнувся Володя.— Це перший і єдиний серйозний недолік твоїх міркувань щодо стилю моєї статті. Був би я нещирим, якби не признався: оте перехвалювання твоє досить приємно було слухати. Незважаючи навіть на те, що я тут же, про себе, суворо редагував сказане тобою. Бачиш, я вже критикую твою критику. Страшенна невдячність! Цілком це визнаю, але... така вже моя вдача!

— Я тебе саме такого й люблю,— призналася Аня, закохано дивлячись на Володю, обличчя якого світилося щасливою, трохи мовби іронічною посмішкою, карі очі гостро іскрилися.

— Година вже минула! — з'явившись у дверях кімнати, нагадав Митя: по заклопотаному вигляду його Володя одразу вгадав, що брат не знайшов точних ходів, щоб використати свою матеріальну перевагу.

— Зараз іду! — І, коли Митя зник, міцно потис Анину руку.— Я вдячний і, як бачиш, дуже зворушений. Од того,

що ти мій вірний друг, однодумець, я почувую себе певніше на цьому непевному світі. Ходімо, подивисься, як Митя добиватиме мене!

І, взявшись за руки, вони пішли, радісно посміхаючись, щасливі від того, що так гостро відчували спорідненість своїх душ, міцність своєї дружби. Марія Олександрівна, глянувши поверх окулярів на них, теж забула про свої сумні думки й посміхнулася. Маняша підбігла до Ані, побачивши, що сестра весела — значить, можна до неї приголубитися, обняла її. Один Митя нічого того не помічав, бо зосереджено-насуплено дивився на свого зайвого пішака, так і не вирішивши: допоможе він йому перемогти Володю чи ні. Багато було варіантів ходів, та всі вони якось сплуталися в голові. Він уже шкодував, що не погодився на нічию, боячись, що, перевтомившись, програє й цю партію. Пропонувати ж зараз нічию було незручно, і він, зітхнувши, зробив хід. Володя відразу ж, наче він знав, що буде саме такий хід, відповів. І відповів так, як Митя зовсім не передбачав. Здавалось, навіть безглуздо. Та з досвіду Митя знав: оті, на перший погляд безглузді, Володині ходи, найнебезпечніші. І він, обхопивши чубату голову руками, замислювався.

За вікном уже темніло, і Аня засвітила лампи. Марія Олександрівна пішла готувати вечерю, Маняша побігла за нею; їй набридло дивитися на шахову дошку, на якій нещодавно маячіло кілька фігур. Аня постояла трохи біля гравців і теж пішла допомагати матері, сказавши, щоб нову партію вже не починали, бо час вечеряти. Та Митя, зробивши всього три ходи і побачивши, що йому не виграти, сам запропонував нічию. Володя відразу ж погодився, хоча, добре посушивши голову, міг би, мабуть, і виграти.

— Розумієш, отоді, коли я взяв твого коня слоном, я припускався помилки, яку вже не міг поправити,— заоходився Митя аналізувати партію, бо вважав її програною: адже мав таку фору.

— Так, помилок у тебе було чимало,— погодився Володя.— То що, на сьогодні досить?

— Мабуть,— стомлено зітхнувши, погодився Митя.

— Не журися, приїде ось Марко, у нього виграєш!

— Жартуєш! — хмикнув Митя, бо Володя явно іронізував: Марко був теж сильним шахістом.

— Митю, Володю! — гукала Маняша.— Йдіть вечеряти!

Довго Марія Олександрівна, порушивши заведений порядок, сиділа з дітьми за вечерею, довго не могла заснути, бо перед очима, як чорні хмари по сірому осінньому небу, пливли й пливли сумні спомини про останні роки життя: нагла смерть чоловіка, страта Саші, заслання Ані, виключення з університету Володі, смерть од тифу Олі, нескінченні переїзди з місця на місце після того, як змушена була продати будинок у Симбірську, ходіння до всіляких високих чиновників (як вороже вони ставилися до неї!), од котрих залежала доля її дітей. І все це за якихось сім років. Інколи охоплювало таке відчуття, наче вона вже кілька разів помирала, наче з того часу, як приліг на дивані відпочити і навіки заснув Ілля, залишивши на її руках шестеро дітей, минуло не сім, а сто сім років. Дивувалася: як у неї серце ще не зупинилося...

Рипнули двері, хтось тихо пройшов на кухню. Володя, мабуть, все ще, як він каже, гортає книжки. Буде читати до ранку, бо гасу в лампі вистачить. А котра ж воно година? Знову ледь чутний шерхіт кроків по коридору, протяжний виск дверей. Обережно починає. Значить, Володя. Кілька хвилин сонної тиші і — бам-м... бам-м... Дві години. А світає десь о шостій. Лежати так до ранку, не заплюшючи очей, — а вона, певно, не засне — й споглядати одне страшне минуле — то кара, від якої вночі нікуди подітися. Заворушилася Маняша, щось мляво пробурмотіла уві сні. Марія Олександрівна затамувала подих: не розбудити б дочку, котра теж недавно заснула. Все шепотіла, гаряче дихаючи у вухо, як їй не хочеться розлучатися з Володею. Мала ще, багато в чому наївна, хоча і вважає себе зовсім дорослою, як і всі гімназистки випускного класу. Та ласкава, жаліслива. Всі, всі її діти і вродливі, і розумні, і добрі, і чесні, та не всі щасливі. Правда, про Аню зараз гріх таке сказати: із заміжжям їй поталанило. Марко чудовий чоловік, всі його щиро полюбили. Митя теж вступив, — вона боялася, що не приймуть, як не хотіли приймати Володю, — до університету. А де ж Маняші продовжувати навчання? В університет, в інститути жінок у Росії як не приймали, так і не приймають. Їхати в Петербург на Вищі жіночі курси? Ой, як би їй не хотілося відпускати туди Маняшу. Навчалася там Аня — заарештували, погнали на заслання; вступила туди Оля — захворіла і померла. Можна б по-
Їхати за кордон — як Оля мріяла вивчати медицину

в Гельсінґфорсі! — але де взяти кошти? Якщо вже вона надумає йти все-таки на курси, то хай навчається тут, у Москві. Адже програма однакова. Та й легше буде дома утримувати і Митю, і її.

Коли Марія Олександрівна, нарешті, заснула, то їй привиділося: йде вона за чорним катафалком, на якому в труні лежить Оля. Та дивно: під руку веде її не Володя, як насправді було, а... Саша. Тужно лунають поховальні дзвони, хоча до Волкового кладовища, де жде Олю вже викопана могила, ще далеко. Нічим дихати від невиплаканих сліз, що смертно стискують горло, ноги підкошуються. Ось-ось впаде вона на брудну, слизьку бруківку і вмере. Прокинулася і почувала: видзвонює годинник. Серце глухо бухкає, і так млоїть все тіло, що несила ворухнути рукою. «Три,— полічила удари.— То скільки ж насправді?» Полежала, глибоко зітхаючи, збираючись з силами. Потім обережно перевернулася, боячись розбудити Маняшу, котра спала, тісно пригорнувшись до неї, глянула на вікно. Між посірілих од захмареної зоряниці шибок хрестом бовваніла рама. «Мабуть, уже п'ять,— прикинула.— Зачекаю ще трохи, та й уставатиму. А який страхітливий сон, серце досі ніяк не вгамується. Правду кажуть: що вдень болить, те і вночі не дає спокою. І хрест на вікні, наче на Олній могилі. Треба сказати Володі, щоб навідався на кладовище, адже там два роки ніхто не був. А Саша? Де ж його ті кати поховали?»

І спомини закружляли по тому ж колу, що й звечора, ніби вона й не заснула. Треба вставати, чимось зайнятися, бо інакше не відбитися від цих чорних думок. Якби ж тільки встати, щоб Маню не розбудити: вона дуже чутлива вві сні. Обережно відсунулась, виждала трохи, сіла на край ліжка, намацала ногами холодні черевики — холод з ніг побіг по всьому тілу — і почувала за спиною сонний шепіт:

— Мамусю, ти вже встаєш?

— Я лише на тісто подивлюся,— тихо відказала Марія Олександрівна. Поправила ковдру на доччиних плечиках, ніжно притулилася губами до її гарячої щічки.— А ти спи, спи...

— А-а...— тільки й вимовила Маняша: коліскова материнська ласка вмить повернула їй солодкий світанковий сон.

Почувши, що мати вже пореається на кухні, встала й Аня. Вона знала причину материного безсоння, а тому й не питала, чому так рано заходилася готувати сніданок, взялася

допомагати. Тим більш, що Аня відчувала себе мовби трохи винною, що всі вони оселилися не в Петербурзі, а в Москві. П'ять років вона відбувала заслання, в яке її погнали після страти Саші тільки за те, що в той час, коли брат готував замах на Олександра III, вона навчалася в Петербурзі, постійно з ним зустрічалася. По закінченні заслання їй рік заборонили мешкати в університетських містах. Маркові запропонували службу в Москві, а заробіток чоловіка — єдине джерело їх існування; перекладами вона поки що мало заробляє. Дві причини переїзду до Москви були такі, які не залежали від неї: мама боялася, що Митю не приймуть до Петербурзького університету, в якому навчався до страти Саша, як не хотіли приймати туди Володю. Не починав і Володя розмови про переїзд всієї сім'ї у Петербург, бо, вирішивши вести там революційну роботу, не хотів, щоб через нього поліція переслідувала їх. А те, що Аня і Марко житимуть у Москві, Володю радувало: свою діяльність він не збирався обмежувати лише столицею.

Вчора, коли всі розійшлися спати, а Аня ще мила посуд на кухні, раптом з'явився Володя, щільно причинив двері. сказав, притишивши голос:

— Аню, я маю розмову тет-а-тет. Мама хоче проводити мене на вокзал. Благаю тебе: умов її залишитися дома. По-перше, вона не зовсім ще здорова, а погода, як бачиш, архіпогана; по-друге, їй тяжче буде прощатися зі мною біля вагона, — там завжди багато сліз, — ніж отут, у квартирі. Та й я, поїхавши, не матиму спокою, доки не одержу лист, що з мамою все гаразд. А якщо мама захворіє, то й взагалі мушу покинути справи й повернутися сюди, бо все одно не зможу нічого робити, поки не ввидужає. Тобі легше й зручніше про все це їй сказати.

Аня пообіцяла Володі, що спробує умовити матір не їхати на вокзал, а зараз ось не знала, як розпочати з нею розмову так, щоб і не образити її, і домогтися свого. Хитрувати перед матір'ю вона не могла: чесність і відвертість — закон у взаєминах між членами їхньої сім'ї. Можна було про щось промовчати, а сказати неправду — й подумати соромно. І Аня, перебравши кілька варіантів розмови, почала так:

— Мамо, Володя непокоїться, що тобі, після того як ти майже два тижні пролежала з температурою, буде важко й небезпечно в таку сльотаву погоду стояти на протягах перону. Я теж боюся за тебе. Адже лікар сказав: найменша

нова простуда може викликати запалення легенів або плеврит. А від тих хвороб недалеко, як ти знаєш, і до сухот. Отже, прошу тебе: не ризикуй своїм здоров'ям лише заради того, щоб попроситися з Володею біля вагона. Я теж залишуся з тобою, а Митя і Маняша проведуть Володю.

Довго мовчала Марія Олександрівна, заплющивши очі: так вона завжди робила, коли перемагала внутрішній опір. Нарешті мовила скорботно:

— Я знала, що умовлятимете...

— Мамусю! Рідна моя! — кинулася Аня обнімати матір, бо не рада вже була, що розпочала цю розмову.— Та коли так хочеш, то їдь! І вибач, що я... я...— од хвилювання у Ані плугалися думки.— І не будемо більше про це говорити, а зробимо так, як ти забажаєш. Ще раз прошу: вибач...

— За що ж вибачати? — не піднімаючи на Аню очей, тремтливим голосом промовила Марія Олександрівна.— Ти сказала правду. І мені, дійсно, краще не виходити з квартири.— Встала, бо тяжко було і мовчати, і нелегко відразу перевести розмову на інше.— Володя просив розбудити його о пів на сьому. Подивлюся, може, він і сам прокинувся.

Двері до кімнати, де спали Володя і Митя, були нещільно причипені, і Марія Олександрівна, наче вона йшла не будити сина, а лише глянути на нього, потихеньку — вони неприємно рипіли — відхилила їх, навшпиньки переступила поріг. Постояла, перевівши подих, бо серце забилося, і не пішла, а ніби попливла до ліжка. Володя спав у своїй улюбленій позі: на правому боці, підігнувши коліна і підклавши долоню під щоку. Митя лежав горілиць, укрившись простирадлом так, що один лише густий чорний чуб виднівся на подушці. Марія Олександрівна зупинилася біля Володиного ліжка і завмерла: не хотілося порушувати міцний синів сон. А не розбудити вчасно вона не могла. «Хай ще хоч кілька хвилин поспить»,— думала, пильно дивляючись у кожну рисочку до щему в серці рідного обличчя. Володі всього двадцять три роки, а русявий шовковистий чуб помітно порідів над опуклим, високим, мовби освітленим чолом. А вуса й борідка — що трохи золотавляться — вже кушилися. В кутиках повних, чітко окреслених губ навіть і вві сні затаєна та особлива — пустотлива, весела — посмішка, від котрої в неї завжди ясніє на душі. В лампі гасу залишилося на мізинець: довго читав, бо й книг — акуратно складених — на стільцеві раз, два... шість.

Зошит, як завжди, стирчить з-під подушки, олівець лежить на долівці. Випав, певне, із зошита, в якому Володя його завжди залишає. Марія Олександрівна підняла олівець, поклала на книгу. Посиділа ще трохи, ласкаво прошепотіла, схилившись над сином:

— Володю, час вставати.

— Встаю, встаю,— сонно пробурмотів Володя і так ворухнув світлими бровами, що видно було: не мав сили розплющити очі.

«Не виспався,— з гіркотою відзначила Марія Олександрівна.— А всю ж ніч доведеться мучитися у вагоні. Не чіпати?» Посиділа хвилин кілька, не знаючи, як краще вчинити. Ні, треба будити, коли обіцяла. Вона тремтливими пальцями доторкнулася до оголеного синового ліктя, мовила голосніше:

— Володю, уже без п'ятнадцяти сьома.

Од дотику матеріної руки Володя здригнувся, кліпнув карими заспаними очима, підвівся. Привітався хрипким од короткого сну голосом, занепокоєно спитав:

— Ти довго будила?

— Хвилини три.

— Іду вмиватися! — рішуче вигукнув Володя, та, побачивши, що брат не прокинувся, приклав палець до губів.— Цс-с...

— Я вже не сплю! — почувся Митин голос з-під простирадла.

— Чудово! — зрадів Володя.— Вилазь зі свого кокона на світ божий і підставляй спину під холодну воду! Ти на мене виливаєш три відра, я на тебе — два! Згода? Тож швидше, швидше повертайся!

— О, чути, що Володя прокинувся! — з'явившись у дверях, весело мовила Аня.— Доброго ранку, братики!

5

Алакаєвський урядник Ролдугін усіх Ульянових, що оселилися на хуторі, який купили у золотопромисловця Сибірякова, вважав своїми особистими ворогами, бо мав через них не одну неприємність. Особливо завдавав йому клопоту старший син вдови Ульянової Володимир, за яким вів негласний нагляд. Та як услідкуеш, коли він такий непосидючий: то приїхав, то кудись поїхав. А не питаєш матір — куди, як можна спитати про старшу дочку Анну, котра перебуває під гласним наглядом, тому що відправлена

сюди на заслання. За нею особливо доводиться пильнувати. «Втече — сам підеш туди, де Макар телят не пас!» — пообіцяв пристав. І Ролдугін уже відсидів два дні під арештом за неправильно подані відомості про Володимира Ульянову. Правда, він помстився його сестрі Анні: сповістив справника про її самовільну поїздку до Самари, і їй довелося заплатити 25 карбованців штрафу. Посиділа б і під арештом, якби чоловік не захистив. Хоча й чоловік її, Єлізаров, досить неблагонадійна особа. Пан губернатор викреслив його навіть зі списку кандидатів у мирові судді. А сам, бач, із селян. Тільки й того, що вчений. Правду сказати, людина весела, лагідна: ніколи від нього грубого слова не почувеш. Тільки тоді, коли оштрафували дружину, презирливо мовив: «Я думав, ви маєте якусь совість». А про яку ж совість тут говорити, коли така служба.

І ось щастя, в яке Ролдугін відразу не міг і повірити: всі Ульянови поїхали в Самару і більше в Алакаевку не повернуться. Новий орендатор млина Крушвиць про це розповів. Сказав навіть, що, чув, Ульянови і в Самарі не затримаються, а оселяться в Москві. Та хай де завгодно мешкають, а оселяться в Москві. Та хай де завгодно мешкають, а оселяться в Москві. Та хай де завгодно мешкають, а оселяться в Москві. Та хай де завгодно мешкають, а оселяться в Москві. Та хай де завгодно мешкають, а оселяться в Москві.

Напідпитку Ролдугін побоявся йти до пристава Соколова: той уже вибив йому зуб, піймавши п'яним на службі. Зуб шкода — їх і так залишилося мало, — та спасібі, що хоч рапорта справнику не подав і не прогнали зі служби. Вранці Ролдугін видудлив глечик кисляку — сушило на похмілля, почистив мундир, бо вся спина була в білій глині, пішов до Соколова. Той уже сидів у становій квартирі за своїм старим, подраним столом і пихкотів великою люлькою. Ролдугін вигукнув з нещирою привітністю:

— Здрівля желаю!

— Здоров, — буркнув Соколов, не виймаючи люльки з рота.

— Маю доповісти, ваше благородіє, приемну новину: всі Ульянови поїхали геть і більше не повернуться!

— А це точно? — недовіжливо примружився Соколов: за неправильні донесення цього урядника йому не раз перпадало від справника.

— Точно! — виструнчився Ролдугін од того пронизливого начальницького погляду.

— Дивись, мерзотнику! — посварився Соколов чубуком люльки, який був схожий на пужално батога.— Коли знову щось наплутав, то вже двома днями арешту не відбудешся. Вилетиш зі служби, як оцей дим з люльки!

— Дозвольте, тоді е-е... ще раз перевірити?— злякано промишрив Ролдугін, відчувши той жар у тілі, в який кинуло його тоді, коли Соколов оголосив, що справник наказав посадити на гауптвахту.

— А-а-а! — зловтішно протяг Соколов, погрозливо підіймаючись.— Ще раз перевірити? А чого ж ти рапортуєш, не перевіривши ще раз? Хочеш, щоб і я пішов під арешт через твої дурні, брехливі донесення, га? — Соколов штурхнув гарячою люлькою Ролдугіна в зуби, оскраженіло затупотів важкими чобітьми.— Геть, каналіє, з моїх очей!

Сінешні одвірки станової квартири були низькими, Ролдугін забув пригнутися і так вдарився об них лобом, шпіль на ногах устояв. Потер кулаком гулю, насунув кашкет на брови, плюнув і не пішов, а майже побіг до ульяновського хутора. «Спалити б оте кубло державних злочинців і попіл розвіяти,— думав з лютою ненавистю.— А то довіку не матиму через них спокою». Та на хуторі Ролдугін заспокоївся: Ульянови, як поклявся Крушвиць, дійсно зовсім поїхали. А втім, зовсім чи не зовсім, то його не стосується. Головне — їх в Алакаєвці немає. Треба було так і доповісти Соколову, а не запевняти, що вони вже не повернуться, до чого він і прискіпався. Ролдугін тут же, у Крушвиць, нашкрябав,— він ледь умів писати,— офіційне донесення про від'їзд Ульянових із Алакаєвки.

Це повідомлення Ролдугіна викликало жвавий обмін донесеннями в Самарі.

«17 серпня 1893 року.

Маю честь повідомити вашому високоблагородію, що дружина студента Анна Іллінічна Єлізарова і колишній студент Володимир Ульянов, які перебувають під негласним наглядом, вибули з села Алакаєвки до Самари». На депеші повітового справника Кузьміна самарський поліцеймейстер Агатицький наклав резолюцію: «Доручено приставу 3-го участка. Повідомлено начальнику СГЖУ (Самарському губернському жандармському управлінню) і донесено самарському губернатору». 23 серпня пристав 3-го участка доповів поліцеймейстеру, що «помічник присяжного повіреного Володимир Ілліч Ульянов, який перебуває під негласним наглядом поліції, 20 серпня вибув у Москву». На цьому документі Агатицький написав: «Повідомлено

начальника СГЖУ 27 серпня і донесено пану самарському губернатору 27 серпня і московському обер-поліцмейстеру».

В кінці серпня в московського обер-поліцмейстера Власовського було багато клопоту: йшла підготовка до тезоіменитства Олександра III, яке гучно святкувалося по всій Росії — в обох столицях особливо — 30 серпня. Місто прикрашалося прапорами, портретами царя, незважаючи на безперервні дощі. До Кремля тягли гармати, що мали салютувати сто одним пострілом. Лаштувалося все для фейєрверка, без якого не обходилися такі урочистості. В храмах і церквах готувалися пишні богослужіння за здоров'я государя імператора.

Немало клопоту завдавала і холера. 26 серпня полковник Власовський викликав писаря до свого кабінету, сердито буркнув, бо привітно розмовляв лише з вищим начальством.

— Сідай і пиши! У зв'язку з тим, що в нічліжних будинках М'ясницької і Рогозької частин з'явилися випадки захворювання на холеру, наказую поліції. Перше. Нині же зобов'язати власників нічліжних будинків імені Ляніних і Морозова встановити в них нічні чергування сторожів задля того, щоб вони про кожний випадок захворювання нічліжників негайно сповіщали в участок. Записав?

— Закінчую, закінчую,— мимрив писар, не встигаючи за Власовським.— Готово-с...

— Друге! — продовжував Власовський диктувати так, ніби перед строем оголошував свій наказ.— Поліцейським лікарям і фельдшерам згаданих частин щоденно, вранці, перед випуском з названих будинків нічліжників ретельно оглядати їх і, коли хто-небудь виявиться хворим, то негайно відправляти до найближчої лікарні. Знову ти не встигаєш, хоча й диктую я повільно! — невдоволено зауважив Власовський.— І рука тремтить. Перепив учора, га?

— Ніяк ні! — перелякано підхопився писар, хоча насправді добре хильнув.

— Сідай! — суворо grimнув Власовський, бо знав: писар кожного дня п'є, та не міг знайти іншого з таким гарним почерком.— Трете. В нічліжних будинках Кулакова, Румянцева і Ярошенка призначити особливих чергових, щоб вони постійно пильнували за чистотою і дезинфекцією. Які обов'язки чергових, про те скажуть їм у дільничній лікарні.

— Закінчив... — махнув рукою писар.

— І четверте! Встановити суворий контроль за тим, щоб на Хитровому базарі, як те часто практикується, не допускалося ночівлі людей під відкритим небом, а також відпочинок на землі в лежачому положенні. Все. Перепиши негайно й принеси. Можеш іти! Та пий менше, а то прожешу!

— Слухаю! — виструнчився вже за порогом писар, винувато кліпаючи червоними очима.

— Геть! Геть! — махнув рукою Власовський.

Випровадивши писаря, Власовський сів читати нові депеші. З Самари поліцмейстер сповіщав: до Москви поїхав Володимир Ульянов, який перебуває під негласним наглядом. Хто ж цей Ульянов? За що підданий нагляду? Що йому треба в Москві? Власовський викликав керуючого канцелярією Руднева, котрого нещодавно емір бухарський нагородив орденом Золотої зірки третього ступеня невідомо за що, наказав проглянути, які є документи про Ульянова. Ніяких відомостей про Ульянова в архівах канцелярії не було.

— Поклич годі Зубатова!

Начальником Московського охоронного відділення був полковник Бердяєв, а Зубатов — його помічником. Та Бердяєв з Власовським ворогував, бо обер-поліцмейстер, маючи вільний доступ до генерал-губернатора великого князя Сергія — царевого брата, кілька разів уже доносив, що начальник охоранки надто захоплюється картами, пускаючи, як подекують, у гру і казенні гроші. (Про те Власовському шепнув Зубатов, продаючи свого шефа, бо мітив на його місце). Отже, звертався Власовський частіше всього до Зубатова, який сповіщав йому й ті таємниці, про котрі повинен був мовчати. Зубатов не примусив на себе довго чекати. Не дочитав Власовський ще всіх донесень, як ад'ютант доповів, що прибув Сергій Васильович.

— Хай заходить! — буркнув Власовський, не відриваючись од паперів. І, коли Зубатов з привітною посмішкою на вузькому густо вугруватому обличчі наблизився до столу, запросив не вітаючись, бо сьогодні вже бачилися. — Сідай, Сергію Васильовичу. — Всім підлеглим Власовський говорив «ти». — І, поки я тут дочитаю, ти проглянь оцю депешу.

— А я цей документ уже читав! — відповів Зубатов, хизуючись своєю обізнаністю. — Ми одержали таке ж саме донесення з Самари. Хоча шеф мені й не наказував, — «не наказував» Зубатов вимовив з притиском, — та я зібрав відомості про Ульянова, бо прізвище викликало в мене деякі

асоціації. І знаєте, хто цей Ульянов? — спитав Зубатов і, притишивши за професійною звичкою голос, відповів: — Рідний брат того Ульянова, якого було страчено за замах на государя!

— Он воно що! — так здивовано підняв кошлаті брови Власовський, що його низький лоб перетворився у тонку смужку зморщок. — Пригадую, пригадую...

— Далі, — тим же таємним голосом продовжував Зубатов, — за участь у студентській історії в 1887 році цього Ульянова було виключено з Казанського університету і встановлено за ним негласний нагляд. Отже, виходить, не встигли в Петербурзі стратити брата, як він у Казані вже опинився серед бунтівників. А зараз ось, як видно з донесення, цей Ульянов — помічник присяжного повіреного. Не можу збагнути: коли і як він міг здобути вищу освіту? Адже тим виключеним студентам, за котрими встановлюється нагляд, як правило, не дозволяється повертатися до вищих учбових закладів.

— Не дозволяється! — насупив брови Власовський. — А хіба ви не знаєте, що дозволяв собі директор департаменту? Мені сам великий князь казав: Дурново по п'ять тисяч видавав своїм коханкам для поїздок у Париж з тих грошей, які виділялися на охорону государя! А дівиць виставляв у документах таємними агентами. Га-га-га! — реготнув Власовський так несподівано і так гучно, що Зубатов злякано здригнувся. — Уявляю, які корисні відомості оті дурновські агенти в спідницях надсилали із Парижа про терористів! Га-га-га, таємні агенти!.. — ніяк не міг угамуватися Власовський. — Чули, як тепер мудрого Дурново охрестили? Перелюбний сенатор! От що діється, коли нечесним людям даються тисячі для безконтрольного вжитку. До Сибіру треба за таке відправляти, а не в сенат саджати! Великий князь так і сказав государю. Полюбовниці — таємні агенти? Га-га-га, такого ще не було.

Власовський почервонів, спітнів: його обурювали й водночас тішили махлювання директора департаменту поліції, котрого не тільки не покарали — надто багато знав таємниць царського двору! — а ще й підняли на недосяжну висоту. Дурново був першим шефом поліції, якого цар призначив сенатором. Зубатов поштиво слухав, догідливо похитуючи головою і поправляючи мізинцем окуляри, хоча в душі не погоджувався з Власовським. Колишній шеф багато для нього зробив, і він шкодував, що Дурново замінили Петровим.

— Ось що, Сергію Васильовичу, — витерши товсту шню хусткою, тоном наказу закінчив розмову Власовський. — Склади довідку про цього Ульянова. І негайно принеси, бо я збираюся до великого князя.

Власовський, зіпершись руками на стіл, важко піднявся. Здоровенний, буйно-кучерявий, губатий, як негр. Зубатов підхопився і так уклонився, що ледь встиг утримати на носі окуляри, які постійно спадали. Чітко, по-військовому повернувся, хоча був цивільний, зник, наче тінь, безшумно причинивши важкенні дубові двері обер-поліцмейстерського кабінету.

Великий князь Сергій Олександрович, вислухавши обер-поліцмейстера, як завжди, з усім погодився, що той пропонував. І Власовський написав на депеші з Самари розмашисту резолюцію: «Заборонити прожиття. Повідомити приставам. Агентуру місцеву сповістити». В усіх частках Москви розпочалися гарячкові пошуки Володимира Ульянова, бо Власовський пообіцяв великому князю, що негайно витурить його з міста. Та перелякані пристави доповідали. Ульянова немає.

6

Майже кожного року, восени, Олександр III їхав у Копенгаген до батьків дружини (короля й королеви Данії), незважаючи ні на які обставини, бо там чекали на нього любі серцю розваги: нескінченні бали, поїздки на полювання. І Олександр III гуляв, полював і тоді, в 1891 році, коли мільйони його підданих мерли з голоду. «Його величність, — занотував у щоденнику граф Ламсдорф, — не хоче вірити в голод. За сніданком у тісному колі в Анічковому палаці він говорить про нього майже з сміхом: вважає, що більша частина допомоги, яка видається, є лише засобом деморалізації народу. Висміює тих осіб, котрі відправляються на місце, щоб подати допомогу в ділі, і підозрює, що вони те роблять заради похвал газет. Ця точка зору поділяється всією сім'єю. Цесаревич слухає подібні розмови зі схвальною посмішкою».

Московський губернатор князь Голіцин записав 14 жовтня 1891 року: «Немає сумніву, що Росія переживає одну з найтяжчих і найнебезпечніших хвилин свого існування. А глава її полює в Данії і днями переїжджає полювати в Крим». Навіть ті, що разом з Олександром III бенкетували в Зимовому палаці, не витримували і робили спроби

відкрити йому очі — вічно п'яно-похмільні — на те, що діялося в країні. Міністр імператорського двору граф Воронцов-Дашков писав царю зі свого тамбовського маєтку, що голод набув жахливих розмірів, що варто створити комітет для врятування голодаючих під головуванням імператриці або цесаревича. «А якби до цього,— пропонував Воронцов-Дашков,— Ваша величність оголосили, що через таке загальне лихо в цьому році при найвищому дворі не буде ні балів, ні великих обідів, а гроші, котрі витрачаються на них, Ви жертвуєте, як першу лепту, в фонд комітету для продовольства, то це, без сумніву, справило б на народ найвідрадніше враження. Даруйте мені, Ваша величність, але вірте, що при зіставленні голодаючого в темній хаті мужика з петербурзькими франтами, які розкішно вечеряють у освітлених «а гіогпо» залах Зимового палацу, якось стає совісно і негарно на душі». Лист Воронцова-Дашкова, котрий був не лише міністром імператорського двору, а й другом царя, не зачепив совісті Олександра III: в Зимовому палаці продовжували веселитися.

«Ніколи ще з часів Миколи I,— визнавав один із земських діячів,— офіційна брехня не знаходила такого розповсюдження і значення. Про ступінь її достатньо говорять усі відомі факти, наприклад, причина, через яку неврожай 1891 року призвів до таких сумних наслідків. Скільки часу не дозволялося голосно говорити про голод, скільки часу міністри не наважувалися доповісти государю про справжній стан речей».

Про «справжній стан речей» Олександр III повинен був доповідати міністр внутрішніх справ Іван Миколайович Дурново. В щоденниках людей, котрі добре знали Івана Миколайовича, є такі відгуки про нього.

Перший радник міністра іноземних справ граф Ламсдорф:

«Тупість і кар'єризм пана Дурново перевищує все, що можна уявити».

Державний секретар О. О. Половцев:

«Заїжджаю до Дурново. Бездарний, безголосий. Все чудово, ніяких питань не існує, а є чиновники і кур'ери, чого ж більше?»

Міністр фінансів С. Ю. Вітте:

«Іван Миколайович кінчив курс у корпусі. Був артилерійським офіцером, а потім дрібнопомісним поміщиком Чернігівської губернії. Внаслідок свого вміння зі всіма лагодити і своєї досить імпозантної фігури — він був прием-

ним предводителем дворянства, приемним губернатором і приемним товаришем міністра внутрішніх справ. Але він був людиною некультурною, нерозумною, швидше, обмеженою... І дуже хитрий... Іван Миколайович міг бути міністром внутрішніх справ лише за такого імператора, як Олександр III».

Хитрість Дурново щодо взаємин з Олександром III була не дуже й хитрою: він узяв за правило доповідати царю тільки приємне. Про неприємне говорив лише тоді, коли про нього ніяк уже не можна було промовчати. Якщо ж щось неприємне доходило до царя через інші канали, то Іван Миколайович умів переконливо відбрехатися або покаятися, коли вже нікуди було подітися, запевнити, що все зроблено, щоб виправити становище. Письменник К. Ф. Головін, відзначаючи цю рису його характеру, казав, що Іван Миколайович вміє «всім наобіцяти сім мішків вовни й нічого не зробити».

Та якщо Іван Миколайович самостійних поглядів і ідей не мав, то чужі — в першу чергу цареві — добре вмів за своєювати. Змівши на посту міністра внутрішніх справ померлого архіреакціонера Дмитра Толстого, Іван Миколайович заходився впроваджувати в життя ті контрреформи, які були розпочаті Толстим. За чотири роки він провів три реакційні реформи: про земських начальників, про земські устави, про міське положення. В очах Олександра III це було великою заслугою Дурново.

У цьому році Олександр III, незважаючи на свою хворобу, котра все міцніше стискувала його здоровенне, потворно розповніле тіло в смертних лещатах, подався на полювання в Данію. 17 серпня він уже з сімейством оселився у замкові Фреденсборг, де завжди зупинявся, приїжджаючи на батьківщину дружини. Іван Миколайович, провівши царя за кордон, полегшено зітхнув: тепер він міг зовсім розкошувати, бо нікому, крім царя, власне, не був підвладним.

І завжди Іван Миколайович щедро передоручав те, що повинен був робити сам, своїм підлеглим, а зараз і зовсім рідко з'являвся в міністерстві, дома нікого не приймав, бо сам теж збирався у відпустку. Виняток було зроблено лише директору департаменту поліції, який мав приносити йому агентурні відомості про перебування царя в Данії. Директором департаменту поліції дев'ять років був однофамілець Івана Миколайовича Петро Миколайович Дурново. За фінансові махлювання Олександр III посадив його в сенат.

замість того щоб віддати під суд. Директором департаменту поліції призначили генерал-ад'ютанта Петрова. А що Петров, як казали, давно напив уже цироз печінки і більше хворів, ніж займався справами, то департаментом, власне, керував — як міністерством Плеве — віце-директор Сергій Ернестович Зволянський. На відміну від грубого, жовчного Петрова, Сергій Ернестович, як і належить чиновникові, що мріє з «віце» стати директором, був лагідно усміхненим, в усьому обізнаним.

— Із Копенгагена новини, Іване Миколайовичу, чудові,— гочав свою доповідь Зволянський улюбленим словом шефа.— Государ і влаштувався гарно, і почуває себе добре. Перше полювання пройшло щасливо. Про імператрицю, як ви знаєте, немає й мови: вона дома, у батьків. А її настрій передається, як відомо, і государю.

— Слава богу, що все чудово,— засяв Іван Миколайович, бо коли у царя не було ніяких ускладнень, то й йому жилося спокійно й весело.— Я радий за государя: адже йому дуже потрібний відпочинок...

Переповівши всілякі новини, Зволянський на закінчення сказав:

— Із Самари сповіщають, що в Москву виїхали родичі державного злочинця Олександра Ульянова, котрого, як пам'ятаєте, було страчено за замах на государя. Сім'я Ульянових чимала: мати, два сини, дві дочки, зять. Трое з них — Анна Єлізарова-Ульянова, Володимир Ульянов, Марко Єлізаров перебувають під негласним наглядом. Анна була заарештована в Петербурзі разом з братом Олександром. Відбула п'ять років заслання. Володимира виключено з Казанського університету за участь у студентській історії. Опісля йому дозволили скласти екзамени екстерном при Петербурзькому університеті. Служив він у Самарі помічником присяжного повіреного. Марко Єлізаров був близьким другом Олександра Ульянова, одружився з його рідною сестрою. Тільки найменші двоє дітей Марії Олександрівни Ульянової — син і дочка — ні в яких протиурядових діях не помічені.

«Добре, що государя немає й не треба йому доповідати про Ульянових», — подумав Дурново. Сказав: «Д»

— Власовському сповістили?

— З Самари йому послано повідомлення.

— От і хай вживає заходів! Думаю, великий князь не дозволить тим Ульяновим оселитися в Москві.

— Я певен, що так буде,— погодився Зволянський. Витримав паузу, встав.— Дозвольте побажати вам, Іване Михайловичу, якнайкраще відпочити.

— Дякую, дякую,— піднявся й Дурново.— Я вже у відпустці.

7

З речами Володя не любив тягатися, і, як Марія Олександрівна не наполягала, щоб більше всього взяв — адже назавжди їде,— він не відступав од свого: все вміститься в один чемодан. Правда, найбільший. Маняша його, коли замкнули, ледь з місця зрушила. Володя весело заспокоював матір: мовляв, сам частіше навідуватимусь, коли більше залишу своїх речей. Довелося Марії Олександрівні — з великим невдоволенням — погодитися з сином і далеко не все покласти йому з того, що приготувала. Сказала зітхнувши:

— Я видужаю і навідаюсь до тебе.

— Чудово! — щиро зрадів Володя.— Я й цей чемодан покину, аби ти швидше приїхала.

— Приїду! — повторила Марія Олександрівна.— Адже тобі треба зимове пальто купити.

— А я планував сам,— нерішуче мовив Володя.— Хоча відверто признаюсь: купівля одягу якось мені не дається...

— Чому? А калоші ж ти купував,— сказав Митя.

— Калоші, Митю, не одяг, а взуття,— пояснила Аня тоном, котрим розмовляють з малими дітьми.

— А-а, дійсно,— знітився Митя.— То що, Володю, йти по візника? — круто перевів Митя розмову, бо бачив, що брат уже кілька разів поглядав на годинник.

— Пора! — відповів Володя.— Бери тільки такого, щоб ми втрьох помістилися.

— І про плату домовся,— порадила Аня,— а то потім він з вас вдвічі збере.

— Добре! — весело вигукнув Митя і загуркотів по сіднях так, наче Володя вже запізнювався, хоча до відходу поїзда було ще півтори години.

Візник трапився Миті на першому ж перехресті — завжди так, коли не дуже поспішаєш, а тому Володя не встиг ще по-дорожньому одягтися, як на вулиці почулося цокотіння копит. Маняша, в душі якої було одне відчуття — радість, що вона їде проважати Володю на вокзал, кинулась до вікна, заплескала в долоні:

— Митя приїхав! Візник — як цар: здоровенний, бородакий, а конячка маленька, худа.

Від того, що так швидко знайшовся візник, що з ним не довелося торгуватися, бо запросив нормальну ціну, Митя теж у радісному настрої не зайшов, а, захекавшись, убіг до кімнати. Та, зустрівшись поглядом з налитими сумом материними очима, зніяковіло закліпав повіками. Перестали променитися сміхом і ямочки на Маняшиних щоках. Осудливо зиркнула Аня на Митю й на Маняшу, і між її брів прорізалася гостра зморшка. І Володина усмішка сховалася в кутики губів, прикритих золотавими вусиками. Запало те тяжке мовчання, коли всіх охоплює одне відчуття: біль розлуки з рідною серцю людиною.

Весь день Марія Олександрівна, хоча і дуже тяжко було на душі, старанно те приховувала, бо не хотіла засмучувати Володю, який, бачила вона, дуже хворобливо реагує на її настрій. Вона намагалася і розмовляти таким тоном, як завжди, і посміхатися так само. Сила волі, гартована нещастями, котрі їй довелося перебороти за останні роки, не зрадила: зовні вона нічим не виказувала того, що діялося на душі. Митя і Маняша навіть щиро повірили: мама зрозуміла, що Володі треба їхати, і примирилася, заспокоїлася. Аня ж і Володя з виразу материних очей вловлювали її справжній настрій: таким глибоким сумом вони були налиті. І коли Володя, не знаючи, як заповнити оцю мовчанку, підійшов до матері й припав губами до її маленької, сухої руки, то відчув: по його скроні покотилася, мов ота обтяжіла росинка, що падає з кінчика листка, материна сльоза. Мама обхопила його голову тремтливими холодними руками, пильно-пильно подивилася в очі — тоскним щемом відгукнулося Володине серце на той материнський погляд — поцілувала в лоб, попросила глухим од стриманих сліз голосом:

— Бережи себе...

У відповідь Володя лише покірно хитнув головою: до горла підкотився терпкий клубок, і він боявся, що в голосі почуються сльозливі нотки, яких завжди соромився. Аня нахмурилася і відвернулася: так їй легше було перебороти мимовільну слабкість. Маняша, котра вмить перейнялася настроєм матері й сестри, плаксиво закліпала очима. Митя невдоволено насупив чорні брови, бо дивився на сльози матері, Ані й Маняші як на слабкість, притаманну лише жінкам. Він схопив чемодан, удавано весело — сам теж відчув щем у очах — крикнув:

— Володю, виносити речі?

— Підожди, Митю,— злякалася Марія Олександрівна.— Постав чемодан. Отак. А тепер давайте присядемо...

Попримошувалися, як водиться, хто де, аби зробити вигляд, що посиділи перед дорогою. Та оцей загальний рух до стільців, оця хвилина заспокійливого мовчання — Володя називав її торічелліевою порожнею — переломила настрій: піднявшись зі своїх місць, усі жваво зарухалися, наперебій заговорили. Митя поніс чемодан укладати на прольотку, Маняша подріботіла за ним.

— Мамусю, я знаю: ти не можеш не хвилюватися. Але прошу тебе: будь якомога спокійнішою, зі мною нічого не трапиться,— сказав Володя, зробивши наголос на слові «нічого».— Я впевнений, що Волкенштейн, маючи рекомендацію Хардіна, не відмовиться взяти мене помічником. Отже, буду служити Феміді в Петербурзі так само, як служив у Самарі. За мої фінанси теж не турбуйся: тільки оселюся на квартирі, відразу ж напишу в Самару, щоб переслали гроші за справу Графова, яку я вів. Там наберегься, думаю, карбованців сімдесят. Плюс ті, що в мене є. От і вистачить мені місяців на три, бо розраховую витратити не більше сорока. А за три місяці сподіваюсь щось заробити або на службі, або пером.— Володя обняв матір за вузьенькі плечі, лоскотнув вусами її щоку.— Ну, їду, бо поїзд не ждатиме. Аню, дай я й тебе обніму. Бувайте щасливі!

— Пиши! — попросила Марія Олександрівна, коли син спускався по східцях.

— Обов'язково! — пообіцяв Володя, зникаючи за дверима: він не любив приїжджати до поїзда в останні хвилини. Скочив на прольотку, в котрій уже всілися Митя і Маняша, крикнув: — Поїхали!

У вікно Марія Олександрівна бачила: візник, наче злякавшись чогось, оперезав конячину батою, прольотка ривком рушила з місця, розбризкуючи воду в калюжах. Володя, Маняша і Митя, схопившись одне за одного, щоб не впасти, весело засміялися. Всі помахали руками в бік вікна — Митя, навіть не обертаючись, бо заважав чемодан, якого він тримав,— і зникли за рогом вулиці. У Марії Олександрівни похололо під серцем: ще один її син пішов у люди. Яка ж доля вготована йому в тому широкому, суворому світі? Згадався перший арешт Володі в Казані, заслання його до Кокушкіна; десятки прохань, які він і вона написали з Казані й Самари в усі інстанції, домагаючись

дозволу на продовження навчання в університеті. Відповідь була одна: відмовити. І лише після того, як вона сама поїхала до Петербурга і пішла до міністра народної освіти Ділянова, Володі дозволили скласти екзамени екстерном. Він не захотів їхати до Казані, образ Петербурзький університет. Близьке склав екзамени і отримав диплом першого ступеня. Отже, він разом з тими, з ким починав навчання, здобув вищу освіту. Це було для неї не просто радістю, а дивом, у яке довго аж не вірилося. Без слухання лекцій, усього за два роки син блискуче оволодів знаннями за університетський курс. Усі, хто про це довідувався, здивовано похитували головами.

— Піду полежу,— зітхнула Марія Олександрівна, відчуваючи, як холод з-під серця розливається по всьому тілу.— Якщо засну, то вечеряйте без мене.

— Ти себе погано почуваш? — занепокоїлася Аня, пильно вдивляючись у помережане тонкими зморшками змарніле материне обличчя.— Випий крапель.

— Ні,— похитала сивою головою Марія Олександрівна.— Нічого не треба. Я тільки ковтну водички, бо в роті щось пересохло. Самовар ще, мабуть, теплий.

— Іди лягай, я тобі принесу,— ласкаво сказала Аня.

— Вони вже, мабуть, на вокзалі? — спитала Марія Олександрівна, коли Аня прийшла до неї з чашкою теплої води.

— Що ти, мамо! — мимоволі посміхнулася Аня.— Адже минуло всього п'ять хвилин, як поїхали.

— А мені здалося... давно,— відпивши кілька ковтків, тихо промовила Марія Олександрівна.— Принеси мені, будь ласка, томик Тургенева, може, я почитаю.

Конячина у візника була слабенька і поки доплентала до вокзалу, то на посадку у вагон залишилося менше півгодини. Митя кричав так, наче не Володя, а він сам запізнився на поїзд:

— Швидше! Швидше!

— Заспокойся! — стримував брата Володя.— Тобі ще й набридне тупцюватися біля вагона.

Та Митя вгамувався лише тоді, коли поставив чемодан в купе з густим смородом протихоцерної дезинфекції, в якому вже сиділо двоє пасажирів: маленький, сухий, наче думія, попик і вусатий, схожий на переодягненого жандарма, чиновник у формі залізничника. Попик привітно захитав сухою головою, і на його тонкій шиї смішно заворушилася кіска, що скидалася на хвіст сірого kota. Чиновник глянув

з-під блискучого козирка — він не скидав його, бо кондуктор весь час козиряв,— на гомінких молодих людей так, наче вони зайшли не до купе вагона, а увірвалися до його кабінету, не спитавши дозволу. І коли, вмостивши чемодан, брати вийшли на платформу, де їх ждала Маняша, яка посоромилася заходити до вагона, то Митя зауважив:

— Неприємна в тебе, Володю, буде компанія. Особливо отой з вусами. Він явно переодягнений жандарм. Ти будь з ним обережним!

— А що? Що таке? — занепокоїлася Маняша, почувши про переодягненого жандарма.

— То Митя злякався живих святих мощів,— засміявся Володя.— Ой втечеш ти з анатомки!

— Жартуй, жартуй! — засміявся й Митя.— А того типа остерігайся.

До самого відходу поїзда розмова велася в тому ж жартиливому тоні. Всім було весело, і час пролетів непомітно. На прощання Володя обняв Маняшу — отут вона ледь не сплакнула, міцно потис руку Миті. Зайшовши до купе, Володя глянув у вікно. Митя і Маняша бігли за вагоном, махали руками, по круглих Маняшиних щоках котилися сльози. Ось брата і сестри вже не стало видно, і до Володиного горла підкотився терпкий клубок, як і під час прощання з матір'ю.

Коли вже поїзд прогуркотів на вихідних стрілках станції, в дверях купе з'явився новий пасажир, од якого дмухнуло густим перегаром сивухи. «Не вистачало ще п'яного»,— з досадою подумав Володя. Вусатий залізничник невдоволено насунув кашкет аж на брови, а попик радісно засяяв, перехрестився, прошамкав:

— Шлава богу...

— Хо-хо! — засміявся новоприбулий.— Ви вже, отець Миколай, думали, що Решетов прогуляв! Або навіть, прибитий невдачами у Москві, махнув на все рукою і в Єгор'євськ повернувся. Ні, не знаєте ви Решетова! Не знають його і пани Хлудови! А визнають! Взнають, клянусь вам, отче, всіма святими! Я швидше вмру, ніж подарую їм і ту ганьбу, якої вони — за мою вірну службу — мені завдали, і збитки, котрих я зазнав! Вони, Хлудови, думають так: вигнали Решетова, вигнали англійців — і ділу кінець. Ні! Я нікому не дозволю, щоб мене робили козлом відпущення! Навіть самим Хлудовим! Так, я, як бухгалтер, обраховував фабричних. Признаюсь. А за чим наказом? А в чию кишеню сипалися ті грошики? У сейфи Хлудових

і англійців, що хазяйнували на фабриці, ніби у себе вдома або ще й гірше, бо там в Англії, вони не наважилися б гвалтувати ткаць так, як гвалтували у нас. Скаржилися ж вам, отче, дівчата й молодіці на сповіді, що майстер Говард їх гвалтує?

— Хе...— тихенько зітхнув попик, злякано закліпавши глибоко запалими очима.— Ви, пане Решетов, шідайте, ось ваше місце...

— Ні, ви скажіть: скаржилися? — з настирливістю п'яного допитувався Решетов.— Скаржилися! — не діждавшись відповіді, вів своєї Решетов.— Вони про те і слідчому заявили. І що ж ви? — глузливо поморщився Решетов.— У синод написали? Самому обер-прокурору Победоносцеву? Ха! Ви навіть уже й тоді, коли розлючена юрба розгромила фабрику і квартири англійців, які встигли втекти,— а то б вони їх повбивали, як скажених собак! — ви й тоді вмовляли фабричних скорятися начальству. Так було чи ні?

— Я тільки умовляв, щоб беж бунту, щоб миром...— отетерілий від такого несподіваного наскоку Решетова, прошамкав попик.— Щоб по-божому...

— А-а, по-божому!— презирливо всміхнувшись, махнув рукою Решетов.— Все, що робить хазяїн, по-божому. А в мене ось є докази: Хлудови грабували не тільки фабричних, як хотіли, а й казну! Значить, і самого государя імператора. От вам і «по-божому», отче Миколаю! І я кістями ляжу, а дійду і до графа Вітте, і до царя. Це я вам кажу, як на сповіді: не заспокоюсь, поки не розорю Хлудових!..

— Охо-хо...— з сумовитою недовірею похитав головою попик.— Гріхи, гріхи.

Пан Решетов, певне, випалив усе, що стало його ідеєю фікс після того, як власники фабрики Хлудови вигнали з теплої посади, бо тільки презирливо буркнув «гріхи» й умотивувався на своє місце. Запала тиша, котру порушив вусатий пасажир. Поправивши картуз, мовив, звертаючись до попика:

— Дозвольте спитати — судили тих бунтівників чи ні?

— Арештували двадцять вісім негідників, а слідство ніяк не можуть закінчити, хоча з дня бунту минуло вже три місяці,— відповів за попика пан Решетов.— Та, йдуть чутки, нічого їм і не буде, хоча на фабриці, сказати правду, лютувала справжня французька революція: контору розстрожили, документи всі знищили, верстати попсували, коленкором і пряжею річку Гуслянку перегатили! Якби не повернувся з табору батальйон Моршанського полку, то все, ма-

буть, знищили б! Та Хлудови того й заслужили! Сказати правду, вони ще мало й заплатили за всі свої зловживання!

— Даруйте, що виявляю цікавість,— вступив у розмову і Володимир, який з газет знав про страйк на Єгор'євській фабриці братів Хлудових,— чого ж робітники домоглися?

— А всього! — злобно вигукнув Решетов.— Всіх англійців прогнали! Багатошох наших увільнили! Нічні зміни скоротили з восьми до шести годин. Старі розцінки, які давали можливість Хлудовим необмежено грабувати фабричних, скасували. Порядок штрафів, од котрих Хлудови мали величезний прибуток, теж довелося перемінити. Отака революція! А нічого не буде, з усього слідства видно, навіть найзапеклішим бунтівникам, які,— кажу вам святу правду, бо весь погром на власні очі бачив,— цілком заслужили довічної каторги. Або навіть і шибениці!

— Так, у нас легко карають фабричних бунтівників,— погодився вусатий пасажир.

— Гріхи, гріхи,— прошамкав попик.— А йдуть вони і від того, що іноземці примушують фабричних в свята працювати, що в них немає часу в храм божий сходити. Я про це сповіщав його преосвященству...

Кондуктор, ставши посеред вагона, голосно сповістив:

— Панове, маю наказ попередити вас, що затяжні дощі розмили в кількох місцях насип дороги. Біля станцій Березайки, Чупріановки і Тісно поїзд піде по обхідній колії зі швидкістю три версти на годину. Прошу не хвилюватися, все буде гаразд. Тільки й того, що до місця призначення прибудемо з невеликим запізненням.

Попик покірно зітхнув, пасажир у картузі сидів так, ніби й не чув сказаного кондуктором: мабуть, часто їздив тут і знав, що діється на залізниці. Пан Решетов заходився обурюватися:

— І нічого у нас не буде так, як треба! Два роки засуха хліба випалювала, і народ гинув од голоду, а тепер дощі все нищать. У газетах уже навіть пишуть: хліб гние на полях. Мало всього того: ще й холера насила! І у вагоні ось дихати нічим. Все дезинфекцію провадять, а холеру й чорт не бере. Може, оце приїдемо до Петербурга, а вона там нас і задушить,— закінчив Решетов, криво посміхнувшись.

— Бог з вами!— перехрестився попик.— Що це ви таке...

Решетов і сам, мабуть, злякався свого припущення. Помуро помовчав, запропонував:

— Ходімте, панотче, вип'ємо чаю.

— Дякую, дякую, але я... не вечеряю.

— Ваша воля, а я, даруйте, трохи підкріплюся, бо, правду сказати, через оту біганину по Москві не мав часу й пообідати як слід.

Пан Решетов пішов «чаювати», і в купе запанувала тиша.

8

З дому Володимир прихопив газету «Русские ведомости», яку Ульянови вже кілька років передплачували. Він читав статтю про третій міжнародний робітничий конгрес, що проходив у Цюріху з шостого по двадцяте серпня, а в уяві пливли, повторюючись, сцени прощання з рідними. Мама з усіх сил намагалася не виказувати того, що коїлося в неї на душі, та він знає, як їй тяжко. Шкода, дуже шкода її, але нічого не вдієш: він не міг залишатися в Москві, не міг далі жити в сім'ї. А чого — про те мамі теж не міг сказати. Лише Аня та Марко знають його справжні плани в Петербурзі. Вони давно вже його однодумці, він покладає на них великі надії щодо зв'язків з московськими марксистами. Коли був у Нижньому Новгороді, то познайомився у Скворцова із студентом медиком Сергієм Міцкевичем, який сказав, що в Москві є група марксистів. Міцкевич обіцяв зайти до Ані — Володимир дав йому адресу сестри — й познайомитися з нею.

У Нижньому Новгороді Григор'єв і Скворцов дали Володимирові лист до студента Петербурзького університету Михайла Сільвіна, запевнивши, що той має знайомство серед петербурзьких марксистів.

За вікном уже темніло, і кондуктор запалив свічку, яка, поблискуючи, ледь освітлювала купе. Рядки маленьких літер зливалися в чорні стрічки, і Володимир, згорнувши газету, не знав, чим зайнятися: без якогось діла не міг сидіти навіть у вагоні поїзда. Лягати спати? Ранувато, хоча минулої ночі він читав до четвертої ранку, а встав близько сьомої. По коридору вагона пройшов жандармський офіцер у супроводі кондуктора. Десь, мабуть, везуть заарештованих, бо й на пероні, коли йшла посадка, жандармів товклося багато. «Бережи себе», — згадалися мамині слова. Так, треба бути архіобережним. Покидаючи Самару, він говорив усім знайомим, що їде до Москви, хоча не збирався там залишатися. В Москві не давав паспорта на прописку. Тільки в бібліотеці Румянцевського музею підписався

своїм ім'ям і прізвищем, але адресу поставив вигадану: хай охранка шукає його по Москві, поки він влаштується в Петербурзі. Як прийме Волкенштейн? Добрий Хардін запевняв, що Волкенштейн з радістю візьме його своїм помічником. «Я говорив Михайлові Пилиповичу про вас ще тоді, коли він приїздив до Самари,— казав Хардін.— Він добре знає справу вашого брата». Це треба було розуміти так: Волкенштейн, як і я, Хардін, не надає ніякого значення тому, що вашого брата Олександра було страчено за замах на царя. Волкенштейн навчався разом з Чеховим у одному класі Таганрозької гімназії. А Володимир торік прочитав повість Чехова «Палата № 6», яка справила на нього таке враження, наче його самого замкнули в заграбованій, ніби камера тюрми, палаті. Не міг навіть залишатися у кімнаті і вийшов серед ночі на вулицю, не знаючи, куди подітися від жахливого відчуття. Вся Росія була мовби сфокусована талантом письменника в тій шостій палаті з її страшним голодом, од якого за два останні роки померло сотні тисяч простого люду; з її епідеміями холери, тифу, віспи; з її сараною чиновників, жандармів, городових, що спорожняли казну; з її незчисленними буцегарнями, острогами, тюрмами, каторгами, засланнями.

Повернувся пан Решетов, п'яно похитуючись, і заходився повторювати — язик заплітався — те, що вже говорив. Володимир страшенно не любив п'яного варнякання, а тому й вийшов з купе в коридор. Думав з досадою: «Теж любитель правди! Коли сам грабував робітників, то й грабіж Хлудових приховував. А яка злоба проти робітників, через страйк яких утратив надприбуткове місце». На щастя Володимира, пан Решетов швидко заснув. Уклався й попик. Він лежав на своїй полиці, під білим простирадлом, наче покійник у церкві: так від нього тхнуло свічками й ладаном. Один лише чиновник у формі залізничника похмуро сидів, не скидаючи свого картуза. Звик, мабуть, до отакого бездумного чергування на глухій станції, через яку за добу проходить один поїзд. Згадався начальник станції Везенчуг Язиков, котрого захищав у Самарському окружному суді. Отаке ж отетеріло-бездумне обличчя з насунутим на брови форменим картузом. Язикова він врятував від тюрми, бо його провини в тому, що загинув під колесами вагона хлопчик, власне, не було. Стали перед очима інші його підзахисні — голодні, обірвані, бездомні. Провина їх здебільшого була лише в тому, що вони крали шматок хліба, аби не вмерти з голоду. І закон визначав їм суворі

покарання. Їх саджали в тюрми. А купець Константинов украв сто двадцять шість платформ лісу і преспокійно гуляв у ресторанах Самари, бо щедро платив судді Мейєру. Неповних два роки довелося виступати захисником у Самарському окружному суді, а скільки людських трагедій відкрилося йому за той час!

За спогадами, за думками про те, як почнеться його життя в Петербурзі, Володимир не помітив, коли й заснув. Спав він завжди міцно: ні гуркіт коліс на стрілках станцій, ні ривки вагона, од яких падали з полиць чемодани, — ніщо не могло розбудити його. Прокинувся лише тоді, коли вже сонце світило у вікно, коли сусіди — попик і чиновник у картузі — сиділи на своїх місцях так, ніби й не було ночі. Пан Решетов уже похмелився, бо тільки-но вернувся до купе, п'яненко посміхаючись. Спитав з неприхованою іронією:

— А ви, отче Миколо, й не снідаєте?

— Я вже там, на місці! — прошамкав попик, зняковіло закліпавши тьмяними очима. — Мене син зустрине.

— Заздрю сну молодих людей! — сказав пан Решетов, бажаючи, мабуть, зав'язати розмову з Володимиром. — Я теж колись міг двадцять годин спати не прокидаючись.

Володимир тільки скоса глянув на Решетова і нічого не відповів. Решетов потупцювався на порозі, пішов геть. Попик полегшено зітхнув: йому не подобалося, що Решетов з нього глузує. А залізничник, не звертаючи ніякої уваги на те, що діялося в купе, з тією ж тупою зосередженістю дивився у вікно вагона, за яким мерехтіли болота, утикані миршавими кушиками. Болота змінювали ліси. На невеликих полях все ще стояли почорнілі копи: дощі не давали скласти їх у скирти. Зрідка пропливали села з убогими хатками, поваленими тинами. На вулицях, у дворах — ні душі, наче всі повмирали, бо сіявся дощ. Де-не-де тільки траплявся бородатий селянин, що поганяв худу конячину, яка ледь тягла порожній віз. А ось уже села змінилися дачами: однопверхові, двоповерхові будинки, обнесені височенними парканами: сюди їде на літо, тут відпочиває весь той петербурзький багатий люд, котрий розкошує, забираючи в отих селах все, що можна забрати.

Три рази Володимир уже був у Петербурзі, жив там по кілька місяців і трохи знав місто на Неві. Віз з собою і план столиці, бо не любив зупиняти людей на вулиці й питати, куди і як пройти. По плану легко знаходив і вулиці, і установи, не вдаючись до сторонньої допомоги. Мав до-

свід у найманні квартир. Хоча в Петербурзі й мешкали його двоюрідні брати й сестри, та він не зупинявся у них. Після страти Саші, заслання Ані, його арешту й виключення з університету багато хто з тих двоюрідних перестав родичатися, боячись потрапити через Ульянових у списки неблагонадійних. І хоча з часом — після страти Саші минуло вже шість років — дехто з тих, що тоді обходили Ульянових, як прокажених, знову починали родичатися, Володимир не міг ні забути, ні простити їм того, як він говорив, ганебного, вірнопідданого боягузтва.

Петербург зустрів Володимира похмуро: сильний, поривчастий вітер зривав капелюх, кидав в обличчя дрібним дощем, що ось-ось перейде в зливу. (Напередодні над містом пронеслася буря. З Петропавловської фортеці лунали гарматні постріли, бо води в Неву з моря нагнало стільки, що виникла загроза повені). Володимир здав речі до камери схову, нашвидку випив чаю в буфеті і пішов шукати квартиру. Попрямував по Невському до окружного суду. Недалеко від суду, як видно було з плану міста, мешкав і призначений повіршений Волкенштейн. Отже, квартиру десь треба знайти посередині: щоб і до суду недалеко, і до шефа, в якого часто доведеться бувати. Хотілося влаштуватися поближче і до Публічної бібліотеки, де він мав працювати у вільний від служби час.

Добравшись до окружного суду, Володимир пішов по Захар'євській вулиці, та оголошень про здачу квартир там не було. Він перейшов на Сергеевську. На 58 будинкові прочитав оголошення, що в квартирі 20 здається кімната. «Будинок непоганий, та чи не на шостому поверсі? — прикинув Володимир. — Піду гляну». Квартира 20 виявилася на другому поверсі. Вирішив подивитися. Делікатно смикнув за брудну дерев'яну грушу. За дверима гучно теленькнув дзвоник і почулися поквапливі кроки.

Двері відчинила висока, худа жінка, зніяковіло, мовби навіть злякано, посміхаючись. І вигляд жінки, і її посмішка справили на Володимира неприємне враження, та незручно було вже відступати, і пішов оглядати кімнату. Поки скидав мокрий плащ у коридорі, хазяйка, ніби виправдовуючись, говорила, що ніколи не пускала квартирантів, бо сім'я чимала, а кімнат усього чотири. А зараз обставини склалися так, — чоловік третій місяць лежить у лікарні, — то їй важко платити за всю квартиру. Кімната окрема, тільки хід туди через залу. Візьме вона за неї недорого: всього десять карбованців. Але гроші просить за

місяць наперед. Адже пускає квартиранта лише через те, що сидить без копійки. Кімната виявилася дійсно непоганою — просторою і світлою. Стіни, ліжко, комод, два стільці. Все старе, подряпане: колись, мабуть, тут мешкали діти. Не подобалося Володимирові, що були двері в іншу кімнату. Правда, вони заклеєні шпалерами, та крізь них, мабуть, долинатимуть голоси і заважатимуть працювати. Він висловив оце своє побоювання. Хазяйка сказала: то двері в чоловіків кабінет, а оскільки він хворий — туди ніхто не заходить. Володимир не вмів торгуватися, не вмів наполягати на своїх умовах. Ходити й оглядати квартири, щоб надібати саме те, що треба, теж не любив, бо скрізь його умовляли, скрізь запевняли: краще і дешевше ніде нічого не знайде. Йому якось соромно було все те слухати, здавалось, відмовляючись, ображає добрих людей, і він здебільшого погоджувався з тими умовами, які йому пропонували. «Поживу місяць, а потім, можливо, щось інше знайду,— втішав себе.— Тим більше, коли повернеться чоловік з лікарні, вони не матимуть потреби пускати квартирантів». І він, переборюючи внутрішній опір, сказав:

— Я згоден.

— Ви благородний молодий чоловік! — радо й розчулено вигукнула хазяйка.

— Ось вам мій паспорт, ось гроші за місяць. За годину або півтори я повернуся з речами.

На вокзал Володимир поїхав на візникові, бо й надивився, і часу на пошуки квартири витратив немало, а хотів ще сьогодні зустрітися з Волкенштейном, щоб вирішити й питання своєї служби. Все оформити якомога швидше, бо коли поліція дізнається, що він у Петербурзі, то, не виключено, робитиме все, аби витурити його з столиці. А якщо він матиме і прописку, і службу, то департаментові поліції нелегко буде вислати його з Петербурга. Хіба що арештують. А для того, щоб заарештувати, треба мати якийсь звинувачення. Поліція ж їх зараз проти нього не має.

З того часу, як Володимир став пам'ятати себе, пам'ятав і свою невеличку кімнатку на антресолях симбірського будинку. Після смерті батька довелося пустити квартирантів, і він перейшов у іншу кімнату. Коли ж було страчено брата Сашу, будинок, у якому минуло все його свідоме життя, мама продала: в Казанський університет його приймали з умовою, щоб він жив у колі сім'ї. З того чорного 1887 року й почалися нескінченні переїзди з квартири на квартиру.

Казань, Кокушкіно, де відбував заслання після виключення з університету, Самара, Алакаевка. Переїзд у Москву. І він так звик до цього мандрівного життя, що скрізь досить швидко пристосовувався до нових умов, аби лише ніщо не заважало працювати. А оцієї впевненості, що в квартирі, яку найняв — значить, і в його кімнаті,— буде тихо і спокійно, не мав у душі: поки розмовляв з хазяйкою, до нього долітали приглушені, вередливі голоси дітей. І, повертаючись на квартиру з чемоданом, Володимир мовби аж шкодував, що не пошукав іншу кімнату.

9

Од вулиці Сергеевської, де містилася і квартира Волкенштейна і, як водиться, його адвокатська контора, не було й десяти хвилин ходу. Володимир, знаючи, як розподіляється робочий день присяжних повірених,— крім тих днів, коли вони виступають у судах,— пішов до Волкенштейна саме тоді, коли той мав бути вільним од прийому клієнтів. Та й Хардін радив: «Навідайтеся до нього надвечір, бо самі знаєте, яка то розмова, коли в приймальні повно людей, коли не хочеться примушувати їх довго чекати. Михайло Пилипович — людина добра, гостинна. Я впевнений, він вам сподобається, ви знайдете з ним спільну мову так само, як зі мною». Володимир вірив тому і не вірив, бо знав уже зі свого службового досвіду, що серед адвокатів замало таких розумних і чесних людей, як Хардін.

У просторій приймальні Волкенштейна, обставленій так, що відразу видно: гонорари адвокат бере немалі,— клієнтів не було. За гарною новою конторкою сидів лисий чоловік і, низько схилившись, щось писав. Почувши стукіт дверей, скинув окуляри, повільно, наче боявся, що впаде назад, відхилився на спинку стільця, повернув голову, і Володимир побачив жовте, з обвислими щоксами обличчя, підсліпувато примружені очі. «Мабуть, письменник, бо для помічника, здається, дуже старий»,— поклав собі Володимир і чекав, що той питає, в якій справі він завітав. Та чоловік, поблимуючи пухлими повіками, якимось сліпо дивився на нього і мовчав. «Певно, мовчанням своїм,— здогадався Володимир,— він висловлює незадоволення, що я пізно прийшов». Наблизився упритул до конторки, спитав, відчуваючи мимовільну ніяковість:

— Я можу бачити Михайла Пилиповича?

— Так,— мляво хитнув лисою головою чоловік.— Але...

У патрона зараз клієнт, і, боюсь, він уже сьогодні не матиме часу вас прийняти. Може б, ви завтра зайшли?

— Я помічник присяжного повіреного Хардіна, маю лист від нього до вашого патрона,— сказав Володимир, зробивши наголос на отому застарілому «патрон», яке вжив чоловік,— і хотів би саме сьогодні передати.

— Це інша справа,— привітно посміхнувся той. Встав, потис Володимирові руку.— Я мав щастя зустрічатися з Андрієм Миколайовичем. Давно це, правда, було. Пам'ятаю, ми кілька разів грали в шахи, і я все програвав. Майстер він, майстер, яких у нас на Русі мало. Він і досі захоплюється?

— Так.

— То присядьте, колего,— запросив чоловік.— Як тільки вийде клієнт, я доповім патрону. Він радий буде, що Андрій Миколайович згадав його, бо, знаю, теж щиро поважає старого. У Самарі я не був років двадцять, там уже все, мабуть, перемінилося.

Володимир не встиг відповісти на запитання, як оббиті чорною клейонкою двері Волкенштейнового кабінету розчинилися, з них вийшло двоє. Один був маленький, занадто товстий. Великою картатою хусткою він витирав спітніле брезкле обличчя. То, знав уже Володимир з досвіду, клієнт, який приходив з тяжкою, неприємною справою. Другий — високий, ставний. Гарне обличчя з відкритим лобом, над яким кучерявився густий, акуратно підстрижений чорний чуб. Вуса, кругла борідка. Чорні брови мовби трохи здивовано підняті над карими очима. Побачивши Володимира, цей другий стримано кивнув йому головою, невдоволено зиркнув на письмоводителя: казав, мовляв, що більше нікого не прийматиму. Клієнт зупинився на порозі, благально мовив, запобігливо дивлячись у вічі Волкенштейну, котрий холодно хмурився:

— Михайле Пилиповичу, може, ви передумаєте?

— Ні. І тільки тому, що впевнений: справа безнадійна. Інший, може б, вам цього й не сказав, а я скажу.

— Я вельми ціную вашу щирість і безкорисливість, а тому й благаю: допоможіть як-небудь,— не випускаючи руки Волкенштейна, вів своє клієнт.— Подумайте, поміркуйте, а я до вас днів за два-три навідаюся. Нікуди ж мені поткнутися, крім вас, добра ви душа, з оцією своєю страшною, прямо сказати, смертною бідою. То як, зайти?

— Двері мого кабінету завжди відчинені з другої до сьомої,— ухильно відповів Волкенштейн, наголосивши на

отому «до сьомої», і Володимир зрозумів: то було для його вух, бо годинник показував уже пів на восьму.

— То я зайду!— зрадив клієнт так, ніби Волкенштейн пообіцяв йому взятися за справу.

— Прошу,— сухо відказав Волкенштейн, досадливо на-супивши брови.

— Дякую, дякую,— посуваючись боком до дверей і кланяючись, бурмотів клієнт.

Коли клієнт нарешті зачинив за собою двері, Волкенштейн полегшено зітхнув і, вичавивши ту нещиро-привітну посмішку, якою він зустрів Володимира, показав рукою на відчинені двері кабінету, сухо промовив:

— Прошу вас.

— Дякую,— сказав Володимир і, пройшовши через подвійні двері, окинув поглядом кабінет Волкенштейна. Перше, що він побачив, були книжкові шафи, в яких стояли повні зібрання творів письменників. Подумав: «Непогана реклама». За склом книжкової шафи виднілося фото весело, мудро усміненого Антоші Чехонте.

— Сідайте, будь ласка,— запросив Волкенштейн, кивнувши головою на крісло біля свого великого столу, заваленого книгами і якимись справами. Почекав, поки Володимир сів, сам усівся, спитав з тією ж штучною посмішкою і з тим же затаєним невдоволенням, яке Володимир бачив у його примружених очах:— Чим можу бути корисний?

— Даруйте, Михайле Пилиповичу, але я відверто вам признаюся: почуваю себе незручно, що завітав невчасно. Попробую трохи зняти з себе цю провину. Я приїхав з Самари. Маю до вас лист від Хардіна. Прошу,— Володимир подав конверт.— Згоден зайти завтра, коли ви зараз не маєте часу.

— Ні, зачекайте,— зупинив Волкенштейн Володимира, котрий встав із крісла.— Сядьте, будь ласка. Я надто поважаю вельмишановного Андрія Миколайовича, щоб відкладати читання його листа.— Волкенштейн акуратно розрізав ножиком із слонової кістки конверт, обережно виїняв лист, пробіг очима, брови його здивовано піднялися, на губах заграла не штучна, а щира посмішка. Він пильно глянув на Володимира, мовив з помітним зніяковінням:— О, так ви колега... Ну, що ж: я цілком довіряю Андрієві Миколайовичу,— поклавши лист на стіл, продовжував діловим тоном.— Його рекомендація для мене, так би мовити, вирок, що не підлягає оскарженню. Радий буду з вами,

колего, працювати, бо якраз мав намір взяти помічника, та не було підходящої кандидатури. Умови в мене ті самі, що й у Хардіна, і коли ви їх приймаєте, то я вас оформлятиму.

— Ось вам мої документи,— подав Володимир конверт Волкенштейну, радуючись тому, що питання про службу, без якої він би не міг жити в Петербурзі, так швидко розв'язалося.— Прогляньте, будь ласка, може, чогось не вистачає?

— Добре, добре,— захитав головою Волкенштейн.— Так-с... О, та ви закінчили Петербурзький університет! Екстерном і з дипломом першого ступеня. Це унікальний випадок. Помічником ви служили неповні два роки. Здається, все тут є, аби я міг вас записати своїм помічником. Відносно оформлення свідоцтва на право ведення справ, то, як ви знаєте, за день-два зробити цього неможливо. Я в добрих стосунках з головою ради присяжних повірених Вільгельмом Йосиповичем Люстіхом, попрошу його, щоб якомога швидше видали вам потрібні документи.

— Буду вам дуже вдячний.

— А заняття в моїй конторі можете починати. Чи, може, вам ще потрібен час на влаштування?

— Ні, я вже маю квартиру, можу хоч завтра братися до справи,— відповів Володимир.

— То заходьте післязавтра, тобто третього числа,— сказав Волкенштейн.— Гадаю, до того часу я встигну все зробити.

— Дуже вам вдячний,— широко мовив Володимир, піднявся з крісла.— І не буду більше затримувати вас.

— Андрій Миколайович пише, ви розбиваєте його на шаховій дошці, а він же, здається, навіть у Чигоріна виграв. Ви так захоплюєтеся шахами, як і старий?

— То хід конем,— засміявся Володимир.— Андрій Миколайович спонукає мене сказати, що й досі в нього виграти майже неможливо.

— А мене чомусь не захоплюють шахи,— признався Волкенштейн.— Інколи в карти граю, і то лише тому, що компанія у мого доброго друга Станюковича збирається цікава. Сьогодні, признаюся вам щиро, я пообіцяв Костянтину Михайловичу прийти до нього о пів на восьму, та ніяк не міг відкараскатися від того купця, якого ви бачили. Понад дві години він випробовував моє терпіння. Даруйте, що моє роздратування якоюсь мірою позначилося і на ставленні до вас у перші хвилини нашої зустрічі. Сподіваюсь, ми будемо не тільки співпрацівниками, а й друзями,

бо ваші дружні стосунки з Андрієм Миколайовичем, котре я знаю як людину надзвичайно вибагливу щодо взаємин з людьми, вселяють у мою душу таку надію. Трохи мовби пишномовно я висловився, та, вірте, це тільки тому, що не вмю швидко знаходити слова, відповідні моїм почуттям. Отже, післязавтра я вас чекаю... Хвилинку, я прогляну записник, щоб не трапилось збігу. Так. Приходьте о дванадцятій. Вас влаштовує?

— Цілком.

— Чудово.

Повертаючись додому, Володимир вдоволено посміхався: загальне враження Волкенштейн справив приємне. Сподобалося, що він не став зволікати, а відразу ж узяв його помічником.

10

Троянди, котрі мама передала, як вона сказала, Олі, в дорозі прив'яли, і Володимир, влаштувавшись на квартирі, поставив їх у воду, випросивши в хазяйки банку, бо вази вона не мала: не до квітів їй, значить, було. Ставив у воду тугі, як бруньки, червоні бутони, а прокинувся вранці — троянди розквітли, вийнули тонким ароматом. Пригадалося: він із Алакаєвки віз сестрі — коли вперше їхав складати екзамен за курс університету — одну троянду. Вона розквітла в дорозі й напівосипалася. Та Оля нею не могла налюбуватися. Говорила, щасливо посміхаючись: «Ніби з мамою побачилася!» Мов учора все те було. Досі не віриться, що Олі немає. З якою б радістю пішов оце на Васильєвський острів в інтернат Вищих жіночих курсів, де мешкала Оля, і погомонів з нею, та доводиться їхати на кладовище.

Ранок був похмурий, холодний. До Волкового кладовища від центру міста відстань чимала, і, поки Володимир туди їхав на конці, поки йшов пішки, обережно тримаючи загорнуті в папір троянди, йому все згадувалося...

Він склав на «відмінно» тоді два екзамені — з історії російського права та з історії державного права. До екзаменів з політекономії і статистики мав ще чотири дні, а ці предмети міг би складати без підготовки, бо добре знав їх. Була субота, отже, у Олі перед вихідним знайдеться час прогулятися з ним по місту. Сестра радо зустріла його — з усіх братів і сестер Володя був найближчим її другом — запропонувала:

— Ходімо на набережну. На Неві, кажуть, крига рушила. Тільки почекай мене в коридорі, поки я переодягнуся. Сстій! Сстій! Як тобі подобається оце мое чорне плаття? — показала Оля свій наряд.

— Чудово! — широко похвалив Володя.

— А ти нічого не помітив? — допитувалася Оля, повертаючи плаття на плечиках.— Ну? — Володя зніяковіло посміхнувся.— Ех ти! Я ж ось до нього припасувала білий комірець, замінила гудзики. Гарні, правда?

— Зроду таких не бачив! — з удаваним захопленням мовив Володя.

— Тому й не помітив? — іронічно примружилася Оля.— Ну, йди, йди, я швиденько переодягнуся!

По коридору бігали курсистки, з цікавістю поглядали на нього. А одна навіть зупинилася і спитала, кого він жде. Від сором'язливих, кокетливих, зверхніх дівочих поглядів Володя почувався ніяково, а Оля — от уже ці дівчата: годину їм треба, щоб перевдягтися! — не виходила з кімнати. Нарешті вона з'явилася: гарна, весела. Взяла брата під руку, радісно вигукнула:

— Ой, як добре, що ти прийшов! А то я оце сиділа, читала, а перед очима мама, всі наші. Боже, як я вже скучила за ними, за Алакаєвкою! Вчора читаю мамин лист, а сльози самі — кап, кап. Ти ж знаєш, я не плаксійка, а, бачиш, не втрималася. Я цього листа взяла, прочитаю тобі, бо мама дуже хвилюється, що ти через екзамени надірвеш своє здоров'я. Вона думає, ти день і ніч готуєшся, не спиш і не їси, з кімнати не виходиш.

— Мама...— зітхнув Володя.— Вона все ще дивиться на нас, як на маленьких, безпомічних істот.

— Я сьогодні ж напишу їй: ти зразково розсудливий, екзамени виявилися легкими. Ти вже з двох предметів маєш п'ятірки. Обідати ходиш щодня, провідуєш навіть мене досить часто, ми разом гуляємо. А слухай, хотіла порадитися з тобою. Я одержала лист від кузини Люби. Пише, вони переїхали на мизу Юсупова, цедесь недалеко від Петербурга. Запрошує мене в гості. Думаю відповісти їй: через екзамени не можу поїхати. А взагалі, по щирості, я, як і ти, не люблю всіх наших кузин і кузенів, бо мало у мене спільного з ними. Ходила на тому тижні — мама просила зайти — до Песковських, то більше сиділа і мовчала, аж соромно було. Ще коли Матвій Леонтійович дома, то з ним можна говорити про літера-

туру. А наодинці з Катею мене гризе така нудьга, що не знаю, як швидше піти геть.

— А я теж маю віддати їм візит ввічливості: мамі обіцяв,— сумовито мовив Володя.— Погуляємо, та, мабуть, і піду туди. Не хочеться маму засмучувати.

Початок квітня видався того року в Петербурзі теплим, сонячним. Володя і Оля йшли містом і раділи весні. На набережній Неви снувало багато людей. По річці, вода в якій погрозливо піднялася, пливли синьо-білі крижини. З річки тягло пронизливим холодом, Петропавловська фортеця навівала сумні спомини про брата Сашу, який саме в оці дні — чотири роки тому — сидів десь там у камері, прислухаючись, як крижини б'ють у гранітні стіни фортеці, відраховуючи останні дні життя. Оля, мерзлякувато здригаючись, сказала:

— Через оту жахливу Петропавловку я не ходжу сюди гуляти.

— Ходімо, ходімо звідси, а то, бачу, ти вже посиніла, як ота крижина,— погодився Володя.— Ще простудишся, захворієш.

І Оля захворіла...

Лікар, який оглянув її, сказав, що то простуда. Потім виявилось — черевний тиф. Володю це теж не дуже злякало: і мама, і він хворіли тифом. Він одвіз сестру до Олександрівської лікарні, сповістив матері про все так, як йому казали лікарі: є надія на видужання Олі. Володя готувався до екзаменів, складав їх, майже кожного дня навідувався до сестри, і тривога в його серці росла: Олі ставало все гірше й гірше. А одного дня він зайшов до палати й не впізнав її: вся вона була така червона, ніби її тільки-но з полум'я вихопили. Лікар, сумно зітхаючи, сказав, що до тифу в дуже гострій формі додалася ще й хвороба бешинха. Тепер він, мовляв, не мав впевненості, що організм, який і без того ослаблений тифом, витримає. Прямо з лікарні Володя пішов на телеграф і сповістив матір, що Олі гірше, просив її приїхати до Петербурга. Повертався додому, бачив мисленням зором: мамі принесли телеграму, яку вона з нетерпінням жде. Вона читає, руки її тремтять, сива голова нервово посіпується. Та вона не дає волі розпачу, як і тоді, коли він приніс їй лист від Песковських зі звісткою про арешт Саші в справі замаху на царя. Спокійно, діловито збирається в ще одну нерадісну поїздку до Петербурга. Невже Оля не подужає хвороби? Невже?.. Ні, страшно про таке й

подумати. Вона житиме! Коли ж це маму зустрічати? Завтра вона виїде з Самари. Добре, що він уже склав історію римського права, тепер не треба думати про екзамени. І який трагічний збіг: на атестат зрілості складав екзамени — Сашу стратили. Тут ось, у Петербурзі. Приїхав на перші екзамени за університетський курс — Оля лежить при смерті. І саме в ті дні сестру душить страшна хвороба, коли над Сашею йшов суд *. Мама теж оце їде і згадує той жахливий квітень...

Ніч. Вони з мамою сидять біля Олиного ліжка. Сестра, — за місяць хвороби вона не просто схудла, а висохла, бо майже нічого не їла, — пашить, марить. Безсило, жалібно стогне, мовби спить і їй щось страхотливе сниться. Мама тримає її маленьку, червону, висушену хворобою руку в своїх долонях і заціпеніло, — здавалось, вона й очима не кліпає, — з жахом і благанням дивиться на неї.

Прийшов черговий лікар — заспаний, байдужий — послухав Олин пульс, невдоволено хмикнув і зник, нічого не сказавши. З'явився такий же заспаний, такий же байдужий фельдшер, зробив укол, наповнивши палату неприємним запахом камфори. І теж, не промовивши ані слова, пішов геть. (Зловісною була та німотність). А вони з мамою продовжували сидіти: відчуття в обох було таке, ніби варто їм вийти з палати, як Оля помре. На світанні Володя ледь переборював дрімоту: він уже кілька ночей майже не спав, не відпочивав і вдень. У ту мить, коли сон затуманив свідомість, він почув злякане:

— Володю, рука холодне...

Він побіг по лікаря, той прийшов, помацав пульс, сухо мовив:

— Exitium... **

Мама припала сивою головою до Олиних грудей і завмерла: здавалось вона вслухалася, намагаючись уловити биття серця. Потім плечі її здригнулися, почувлися не ридання, а здушений стогін. Ледь живу він привіз тоді маму в готель. Де поховати Олю? Поряд з Сашею, та не знали, де його могила. Згадали, Саша двічі був на Волковому кладовищі: на демонстрації в двадцять п'яту річницю смерті Добролюбова і на похороні Тургенєва.

* О. І. Ульянова померла 8 травня, тобто в той самий день, коли — чотири роки тому — було страчено О. І. Ульянова.

** Смерть (лат.).

Обидва письменники були його духовними наставниками. За ті ідеали, до яких вони закликали, Саша віддав життя. Отже, його душа десь там. То хай і Оля йде туди на вічний спокій.

Кладовище зустрів Володю дзвонами: когось ховали, бо біля церкви стояв натовп людей. Не бажаючи йти мимо церкви, він зайшов на цвинтар з боку річки Волковки. Обеліски, скульптури. А ось і невеличкий дерев'яний хрест — уже почорнілий — з бляшаним, поіржавілим вінком. Володя поклав троянди на піщаний горбок могили, схилив у жалобі голову.

Потім знайшов могили Белінського і Добролюбова. Вклонився їм. Постояв біля могили Тургенева і пішов геть.

— Свідоцтво на ведення справ ви, на жаль, одержите десь тільки в середині жовтня, бо до того часу рада присяжних не збиратиметься, — сказав Волкенштейн, коли Володимир прийшов до нього. — Отже, доведеться підождати вам більше місяця.

— Що вдієш, — розвів руками Володимир. — Підждемо.

— Завтра буде слухатися справа Ліневича. Його звинувачують у намірі вбити свого батька, відомого антиквара. Справа досить пікантна, заплутана, бо старший Ліневич нагадував Плюшкіна, молодий — гультьяй і п'яничка. Захищати Ліневича буде мій друг Микола Платонович Карабчевський, ім'я якого вам, певне, добре відоме. Коли маєте бажання, то приходьте на процес, я вас, до речі, познайомлю з колегами.

— Обов'язково прийду, — відповів Володимир, бо не був ще у приміщенні окружного суду. — Читав я в газетах, міністерство юстиції склало й передало на затвердження Державної ради новий проект положення про помічників присяжних повірених. Ви не в курсі справи, в чім суть того нового положення?

— А в тім, що воно буде значно гірше, ніж старе. Міністерство юстиції давно вже всі зусилля спрямовує на те, щоб закон підмінити адміністративним свавіллям. Самоуправління адвокатури давно вже остогидло всім, та не знають, як його ліквідувати. От і займаються всілякими обмеженнями, вигадують нові положення. Якби прокурори та поліція все вирішували, тоді було б, на думку наших державних діячів, найкраще. Недавно ось

я прочитав у газеті, що Харківська міська дума асигнувала три тисячі карбованців, щоб заснувати школу імені Тургенева. І що ж? Новий склад думи перевірив: гроші віддали на ремонт квартири поліцейстера і приміщення поліцейського участка! Мудре рішення! Мабуть, і при Миколі I до такого не додумалися б. Недаремно йдуть чутки, що государ хворий і у нас незабаром, мабуть, буде Микола II.

— В Орлі, на батьківщині Тургенева, відзначення його ювілею, як сповіщають газети, перетворили в трагікомедію,— сказав Володимир.— Заборонили не тільки літературний вечір, а навіть друкування оголошення про панахиду по письменнику.

— Триває те, що було під час похорону Тургенева, який я добре пам'ятаю. Ви тоді ще, мабуть, у гімназії навчалися?

— Так. Але сестра і брат були на тому похороні, розповідали мені,— мовив Володимир.

— Процес вашого брата я знаю. Довелося бути навіть на одному із судових засідань. Тримався він мужньо. Чув в університеті, що Ульянов був надзвичайно здібним. Так, ваш брат і його друзі — то останні могокани грізної «Народної волі». Після них пішла вже дрібнота...

Зайшов до кабінету — боком, вкрадливо — старий письмоводитель, подав Волкенштейну журнал, тихо мовив:

— Тільки-но принесли з редакції.

— Дякую, Миколо Івановичу! Мене ніхто там не чекає?

— Приходив Криволапов, та я йому сказав, як ви веліли, що не можете взятися за його справу.

— Добре.

Старий хитнув лисою головою і так само обережно, наче боявся щось зачепити і звалити, вийшов із кабінету. Волкенштейн розгорнув бандероль, сказав, вдоволено посміхаючись:

— Нова книжка «Русского богатства». Надсилають, бо я їх консультиую. Ви проглядаєте цей журнал?

— Навіть уважно читаю,— признався Володимир, цікавившись тим, що Волкенштейн тісно зв'язаний з редакцією цього журналу.

— Дуже приємно. Я вважаю, це кращий у нас журнал. Ось і в цьому номері в хроніці внутрішнього життя,

яку я читав у рукописі, є цікаві думки щодо ведення у нас слідства. Ви ще, мабуть, не встигли прочитати, бо журнал недавно вийшов, то — рекомендую.

— Я вчора проглянув цю книжку в бібліотеці,— одказав Володимир.

— Он як?— здивовано підняв брови Волкенштейн.— А я думав, що першим читаю. І як вам сподобалися міркування про свавілля наших слідчих?

— Вони дуже слушні,— ухильно мовив Володимир, не бажаючи висловлювати своєї думки, а почути, що скаже Волкенштейн.

— Наш слідчий, дійсно, цілковитий, майже безконтрольний хазяїн всього попереднього судочинства. До самого посилання справи в прокуратуру. Та й на прокуратуру він теж впливає, хоча, правда, й не безпосередньо, але, як ви добре знаєте зі своєї практики, досить сильно, завдяки тому, що матеріал, зібраний ним, підігнаний під його розуміння — об'єктивне або бажане, що частіше буває,— всіх подій. У такому вигляді справа потрапляє в суд, а значить — і до нас. І слідчий ні за що не відповідає. З його ласки люди сидять роками в тюрмі, потім виявляється — вони невинні, їх випускають. Слідчий продовжує служити Феміді, мовби в його діях нічого немає злочинного. Оце ось потребує докорінної реформи! Та кому ж вона, така реформа, потрібна, коли і в суди намагаються внести те ж саме адміністративне свавілля, котре панує на попередньому слідстві. Дивне діло: не встигнуть наші законодавці прийняти закон, не встигне на ньому висохнути чорнило царського підпису, як він уже багатьом не подобається, як проти нього вже починається боротьба.— Волкенштейн помовчав, повернувся до статті.— Я думаю, що мій друг Кривенко, який веде в журналі хроніку внутрішнього життя, має рацію, кажучи, що тільки допуск захисників, як це робиться в Англії, Австрії і Німеччині, до участі в попередньому слідстві може обмежити свавілля слідчих. Та ця азбучна істина довго у нас ще буде нерозгаданою таємницею.

Знову з'явився письменник, поштиво, бочком просуваючись до столу, мовби показуючи тим: він розуміє, що не треба заважати, та подітися йому нікуди, бо справа невідкладна. Простяг Волкенштейну записку і шанобливо схилив лису голову з великими відстовбурченими вухами. Волкенштейн кивнув Володимирі: «Вибачте»,— і пробіг очима записку. Гарне обличчя його невдоволено

наморщилося. Він зосереджено помовчав, мабуть роздумуючи, як йому бути. Потім сердито схопив ручку, швидко щось написав, ткнув записку письмоводителю, не дивлячись на старого, ніби той щось зробив не так. Письмоводитель винувато закліпав глибоко запаленими очима і, здивовано піднявши ріденькі, ледь помітні брови, бочком рушив з кабінету.

Коли за письмоводителем зачинилися двері, Волкенштейн встав із крісла:

— Хотів би ще з вами погомоніти, але змушений просити пробачення: маю їхати обідати в одну дуже нудну компанію. Вчора відмовився, так вони сьогодні ось кур'єра прислали. Отже, завтра зустрінемося. До речі, ви вже були в приміщенні окружного суду?

— Ні, не довелося.

— Тоді приходьте за годину до початку процесу, я вам покажу там усі входи й виходи, бо по собі знаю: розпитувати обслугу, що й де, неприємно.

Десятого вересня Володимир пішов до суду. Волкенштейн був уже там. Він познайомив його з головою ради присяжних Люстіхом, який, мляво потиснувши Володимирові руку, сказав кілька невизначних, шаблонних слів, тільки й примітних тим, що в них чувся німецький акцент. Та враження він справляв — невеликий, кругленький, усміхнений — людини добродушної, хоча, мабуть, і недалекої, слабовільної. На все, що говорив йому Волкенштейн, він відповідав, похитуючи круглою короткошиєю головою: «Слушно, слушно...» І важко було вгадати з виразу круглого обличчя — бо на ньому сяяла незмінна усмішка, — справді він погоджується чи лише так, заради ввічливості, говорить «слушно».

— Коли ви, Вільгельме Йосиповичу, думаєте скликати раду? — спитав Волкенштейн.

— На жаль, тільки шістнадцятого жовтня, — відповів Люстіх, глянувши на Володимира. — Раніше ніяк не виходить.

Волкенштейн познайомив Володимира з кількома присяжними та їх помічниками. Знайомства ті обмежувалися потиском рук. Волкенштейн декому говорив якусь загальну фразу, з чого Володимир зрозумів, що це все ті люди, з якими в нього існують лише службові стосунки. Карабчевського спитав, чи з'ясувалося щось нове в справі, яка сьогодні буде слухатися. Карабчевський відповідав неохоче, бо, мабуть, думав над тим, що

буде говорити на захист підсудного Ліневича, і Волкенштейн повів Володимира приміщенням суду. Коли зайшли в залу засідань — з неї дмухнуло густим смородом дезинфекції, Волкенштейн сказав:

— Отут відбувався процес над вашим братом. Ніщо з того часу не мінялося, крім олії в лампаді, яка одна тут лише й світить усім однаково. Ульянов, пригадую, сидів ось тут. Поводився він на суді, як говорили тоді всі, мужньо й розумно. До речі, згодом мені казали, що обер-прокурор палати Неклюдов, який виступав обвинувачем на тому процесі, учень вашого батька.

— Так, Неклюдов навчався в Пензенській гімназії, коли батько там учителював.

— Гм... Ну, пішли далі.

Волкенштейн поводить Володимира по всьому приміщенню і розпрощався, сказавши, що плани його, на жаль, змінилися: до Петербурга приїхав Короленко, котрий, як відомо, є одним з редакторів «Русского богатства», і просив зайти до контори редакції. Щось там негаразд з хазяїном друкарні: старий договір на видання журналу ще не закінчився, а він виставляє нові — значно гірші для редакції — умови співробітництва.

— Чудову книгу Володимир Галактіонович видав — «В голодный год». Я вже взяв її на складі журналу. Рекомендую вам прочитати, — прощаючись, говорив Волкенштейн. — Страшна там правда про ті неймовірні страждання нашого народу. В цьому році, кажуть, врожай непоганий. Та знову біда: по-перше, дощі заважають зібрати врожай; по-друге, через митну війну з Німеччиною хліб за кордон нікому продавати. Не один ще рік ми відчуватимемо ту засуху.

На процесі Ліневича Володимир посидів тільки до першої перерви і пішов, переконавшись: і тут, у столиці, все йде за тим шаблоном, який набрид йому в Самарі. З суду пішов до Публічної бібліотеки. Там він кожного дня, відколи приїхав до Петербурга, працював. І встиг уже немало: закінчив начисто статтю — і зняв копію — про книгу Постникова. Вчора відіслав у Москву, в «Русскую мысль». Здавалося, цей журнал найбільш підхожий: інколи на його сторінках з'являлися статті з марксистськими поглядами.

Біля Казанського собору вирував величезний натовп святково одягнених людей, хоча була п'ятниця, а не неділя. Гули всі дзвони. Проштовхуючись крізь юрбу, Володимир з уривків розмов зрозумів: служився молебень за припи-

нення епідемії холери. Згадалися повідомлення газет про страшенний бруд у трактирах, у булочних. Якийсь Фрідріх Рейнфельд продає на Гороховій вулиці хліб з запеченими тарганами. В трактирі купця Петрова — і приміщення, і столи, і посуд, і обслуга — все в такому бруді, що аж занудило, коли прочитав ту замітку. В трактир після того не може заходити, щоб пообідати, і майже не вживає приварку, замінюючи його чаєм. Катар шлунка починає вже нагадувати про себе, треба щось придумувати. Хазяйка на новій квартирі мовби добра й чепурна жінка, можливо, вона погодиться і для нього готувати. Хоча ходити з бібліотеки обідати — теж незручно: це вибиватиме з робочої колії, розриватиме день.

11

У вищих колах Петербурга давно вже ширилися чутки: Олександр III хворий, але недуга його старанно приховується, бо причина дуже делікатна — захоплення зеленим змієм. А що цар був на вигляд не просто здоровим, а багатирем, котрому під силу й коня нести на плечах, то над тією «хворобою» тільки підсміювалися та у вузькому колі переповідали всілякі пікантні історії, які плодила п'яна фантазія владки Росії. «Нап'ються його величність,— розповідав начальник охорони царя генерал Черевін, котрий пиячив разом із своїм патроном,— ляжуть на долівку і хапають за ноги всіх, хто проходить мимо». І ось до царя викликали з Москви відомого лікаря Захар'їна. Знаючи, як Олександр III презирливо ставився до медицини — він ніколи, власне, не хворів,— всі ті, хто оточував його, зрозуміли: діло погане. Не треба бути лікарем, щоб помітити, як за останні місяці цар змінився: огрядність його стала ще більшою. М'ясисте обличчя розпухло й блищало, наче покусане бджолами: волячі очі вирячилися і від того стали мовби ще більшими і неприємнішими. Він важко дихав, потів, витирав хусткою великий, але якийсь мовби чавунний лоб, товсту шию, що, ніби тісто з форми, випирала з коміра мундира.

— Під час останньої моєї доповіді государеві мене якось особливо вразив його хворобливий вигляд. Він був наче водою налитий. Дивився на мене, слухав, а по очах я бачив: зовсім не сприймає того, про що говорю. Мені згадалося: в розпалі урочистої заутрені в Зимовому палаці раптом

погасла електрика, як тільки вийшли зі своїх покоїв імператор і імператриця. Пам'ятаєте?

— Як же! Я страшенно тоді перелякався, відверто признатися, бо подумав, що терористи підготували вибух, як уже колись було. Ми, до речі, так і не могли знайти винуватця тієї події, за що государ кілька разів висловлював мені своє невдоволення.

— Тоді ще ті, хто вірить у забобони, казали: то, мовляв, не на добро. Я не вірю у всілякі прикмети, але... не виходить чогось з пам'яті та темрява, в якій ми всі опинилися в останню світлу неділю на урочистому богослужінні.

— Государ, як і всі государі, що є помазаниками божи ми на землі, не надає ніякого значення своїй недузі. Не хоче приймати навіть ті ліки, котрі призначив йому професор Захар'їн. Більше того, продовжує пити коньяк, що для нього зараз гірше всякої отрути.

— Моя перша дружина хворіла нефритом,— сказав Вітте.— За рік згоріла, хоча я привозив до неї кращих лікарів Європи.

— То ви думаєте, й государ може...— злякано спитав Дурново, боячись навіть вимовити слово «померти».

— Цього я думати не можу, а повторю те, що сказав мені той же професор Захар'їн, котрий оглядав мою дружину: нефрит медицина ще не навчилася лікувати. Отже, людина, що захворює на нефрит, власне, приречена. Хтось може протягти кілька місяців, інший більше.

— Я не можу уявити, що ми робитимемо, коли, не дай бог, государ дійсно помре! — з невідомим відчаєм вигукнув Дурново.— Адже цесаревич ще молодий, неодружений, зовсім не підготовлений до управління такою величезною державою, як Росія.

— Мене дуже непокоїть хвороба государя,— щиро признався Вітте.— Та що вдієш! Смерть нікого не щадить. Отже, нам до всього треба бути готовими.

Пристав 4-го участка Литейної частини Петербурга, побачивши, що на вулиці Сергеевській прописався Володимир Ульянов, котрий значиться в списках осіб, які перебувають під негласним наглядом поліції, послав донесення в охоронне відділення. Полковник Секерінський, який відав петербурзькою охранкою, пішов до віце-директора департаменту поліції Зволянського.

— Маю доповісти вам, що в Петербурзі оселився Володимир Ульянов, брат якого, Олександр, був страчений за

підготовку замаху на государя. Більш того, він уже влаштувався помічником присяжного повіреного Волкенштейна. Адвокат не з благонадійних, а тому й помічників бере собі таких самих.

— А яким чином цей Ульянов взагалі став помічником присяжного повіреного? Хто дозволив?

— Не знаю.

Зволянський викликав діловода Ратаєва, наказав принести все, що є в департаменті про Володимира Ульянова. Матеріалів у папці було вже чимало: прохання самого Ульянова, його матері, донесення начальників жандармських управлінь Казані, Самари, градоначальника Петербурга. Серед тих документів був і такий: «Залишити Ульянова під негласним наглядом і повідомити про те, що немає заперечень щодо видачі свідоцтва на право ведення справ. 2 липня 1892 року». Резолюцію цю поставив директор департаменту поліції Дурново, якого нещодавно цар призначив сенатором. Зволянський, невдоволено поморщившись, сказав:

— Це ми з вами розплачуємося за лібералізм Петра Миколайовича. Він дозволив Ульянову приписатися помічником присяжного повіреного в Самарі. А Ульянов, як видно, і не збирався скромно служити в Самарському окружному суді. Я сьогодні ж доповім міністру. За Ульяновим прошу встановити найпильніший нагляд.

— Я вже наказав,— відповів Секерінський.— Агентура доповідає, що ходить Ульянов тільки до Волкенштейна, в окружний суд та в Публічну бібліотеку.

Зустрівши Волкенштейна в суді, Люстіх заклопотано мовив:

— Маю до вас, Михайле Пилиповичу, одну досить делікатну справу, а тому прошу вас, якщо знайдете вільну хвилину, сьогодні ж зайти до мене. Хоча ми можемо й тут перекинутися кількома словами,— побачивши, що поблизу нікого немає, сказав Люстіх.— Ви знаєте, що брата Ульянова, якого ви взяли помічником, було страчено за замах на государя?

— Знаю. Але дотримуюся правила: кожен відповідає за свої дії і вчинки, а не за вчинки і дії своїх родичів.

— Я теж, як ви знаєте, дотримуюся такого самого правила. Але цей Ульянов, як сказав мені міністр, брав активну участь у виступі казанських студентів, за що й був виключений з університету без права повернення.

— То як же він здобув вищу освіту? — посміхнувся Волкенштейн.

— Йому дозволили скласти екзамени екстерном у Петербурзькому університеті.

— Дозволили одержати юридичну освіту, дозволили виступати в Самарському суді, а я не мав права взяти його помічником? Де ж логіка, Вільгельме Йосиповичу?

— Ви ж знаєте: в департаменті поліції помінялося начальство, змінилося й ставлення...

— То що ви пропонуєте? — спитав Волкенштейн.

— Я хотів вас спитати, як ви дивитеся на все це? — запитанням відповів обережний Люстіх.

— Моє ставлення до пана Ульянова уже визначено: я взяв його своїм помічником, — з неприхованою іронією відповів Волкенштейн. — І брав не задля того, щоб через тиждень сказати, що не можу з ним працювати. До того ж цей Ульянов — суджу з розмов, які мав з ним, — людина надзвичайно ерудована, розумна і симпатична. Повторюю: я не бачу ніяких підстав відмовляти йому. Як не мав підстав департамент поліції не дозволити йому вести справи в Самарському суді.

— Гм-м, — збентежено насупився Люстіх. — Ви мене ставите перед необхідністю вчинити не так, як бажає міністр.

— Оце слушно! — вдоволено мовив Волкенштейн. — Тим більше, що царя, який знає старшого Ульянова, зараз у Петербурзі немає. Повернеться він бог зна коли. Самого ж Манасеїна ось-ось государ відправить куняти в Державну раду, а міністром юстиції буде Муравйов. Хіба ви не чули цього?

— Чув, але... Скажу вам відверто, мене така зміна міністрів не радує. Від людини, яка послала на ешафот не тільки Желябова, а й Перовську — перша повішена жінка в історії Росії, — можна чекати гіршого, а не кращого. Микола Валер'янович, якщо дійсно він сяде в крісло міністра юстиції, зробить усе, згадаєте мої слова, щоб підмінити суди адміністративними покараннями, чого домагаються Победоносцев і всі, хто його оточує.

Поїхав Володя, і в квартирі, здавалося Марії Олександрівні, утворилася дивна порожнеча: все йшло ніби так, як і раніше, коли син був дома, і чогось — дуже суттєвого — не вистачало. Мучило й те, що не було рояля. З дитинства

вона звикла: ставало тяжко — сідала за рояль і грала. І в звуках музики мовби розчинялися ті її почуття, і на душі легшало. Коли ж був гарний настрій, вона, переливаючи його в звуки, щедро ділилася ним з чоловіком, дітьми. Вона вміла вловлювати настрій всієї сім'ї, і її гра ніколи не драгувала, не заважала. Навпаки! Дуже добре всім працювалося під ті тихі, вловимі — й невловимі — звуки, що пливли з-під маминих маленьких, ніжних, лагідних рук. А як засиналося — і міцно спалося — під коліскові пісні! Як легко танцювалося під мамину музику! Маняша говорила, щасливо сяючи білими зубами і ямочками на круглих, смаглявих щоках, що вона й долівки під ногами не чує.

Рояль Марія Олександрівна продала в Самарі, переселяючись до Москви. Тут вона захворіла, — а інструмент вибирала завжди сама, — і не могла зайнятися такою необхідною для неї покупкою. І весь час, навіть тоді, коли всі діти були дома, її не покидало відчуття, що в квартирі чогось суттєвого не вистачає. Кілька разів ішла з кухні в залу, щоб сісти за рояль, та, глянувши в порожній куток, тільки сумовито зітхала.

— Мамо, не побивайся, приїде ось Марко, і ми купимо рояль, — заспокоювала Аня. — Я сама вже знудьгувалася за музикою.

І ось учора, нарешті, рояль занесли до квартири. Марія Олександрівна сіла на стілець, обережно відхилила кришку, взяла перші акорди і відчула, як та музика, ніби цілюще повітря весняного дня у відчинене вікно, дмухнула свіжістю в душу. Серце радісно прискорено забилося, очі заблищали, гарне обличчя мовби аж помолоділо. Маняша, побачивши, як неспізнанно змінилася мати, кинулася їй на шию, вигукнула:

— Мамусю, яка ж ти у нас гарна!

— Дітям своя мати найкраща, — зворушено мовила Марія Олександрівна, бо від того, що Маняша так поривчасто обійняла її, від того, що і Аня, і Марко — Миті не було вдома — радісно сяють, вона вперше за час життя в Москві відчула й себе щасливою. — Маню, подай-но, доцю, ноти...

— Мамо, зіграй вальс, а ми з Марком трохи покружляємо! — подавши альбом з нотами, попросила Маняша, лукаво посміхаючись, бо зять був досить невірним танцюристом.

— А що? Прошу! — прийняв виклик Марко, подаючи руку Маняші. — Боюсь тільки, що коли добре тупну, то ми провалимося на перший поверх.

— Дійсно, Марку, ти, будь ласка, обережніше, — занепокоєно попросила Аня, бо коли Марко і повільно ходив по квартирі, то підлога помітно двиготіла.

Пара була кумедна: Марко, високий, плечистий, важкий і неповороткий, з сором'язливою усмішкою — він завжди стидався танцювати — на порожевiлому широкому обличчі, і тендітна Маняша, мов та ластівка, пустотливо-весела, щаслива. Вони ніяк не могли піймати ритм, Марко спотикався, все густіше червонів, а Маняша заливисто сипала дзвінким сміхом. Марія Олександрівна, пожалівши зятя, урвала гру. Та, на щастя Маняші, прийшов Митя, і вони легко, весело закружляли по кімнаті. Марко подався по пляшку вина, бо в домі ніколи не було ніяких напоїв. За обідом усі випили по чарці кагору, крім Маняші, за те, як сказав Марко, щоб рояль не розсохся. У всіх був такий світлий настрій, що Митя наважився й закурити при матері цигарку, яку дав йому Марко. Марія Олександрівна знала, що син палить, а тому тільки пильно глянула і нічого не сказала. Може, покурить трохи, як Володя, та й покине. Адже і батько не палив, і Саша.

— Знайшов я, нарешті, в одного букініста лекції Ключевського, які Володя замовляв. Двадцять п'ять карбованців запросив!

— Та він що — збожеволів? — обурився Марко. — Всяким літографованим лекціям ціна щонайбільше п'ять карбованців! Я ось піду сам з ним поторгуюся.

— Я давав п'ять. І слухати не хоче! Ви, каже, молодий чоловіче, глузуєте. Треба Володі написати, хай він вирішує, що робити.

— А що то за книга? — поцікавилася Марія Олександрівна.

— «Курс нової російської історії». Ключевський його читав студентам університету.

— Я ось уже закінчила Володі лист, то допишу йому про ті лекції, — сказала Маняша.

— Обов'язково допиши! — попросив Митя. — Я йому обіцяв, що знайду й куплю. А бач, яка скажена ціна!

— А-а-пчхи! — чхнув Марко так, що всі здригнулися. — Ото горе: не чхаю, а стріляю...

Марко встав із-за столу, подався у коридор, і за мить відтіля почулося кілька «пострілів» (у вагоні були відчинені вікна, і його протягло). Коли повернувся до кімнати, Марія Олександрівна порадила:

— Тобі треба випити чаю з малиновим варенням.

— Нічого, минеться й так,— безтурботно махнув рукою Марко.— Це, як ви знаєте, не вперше і, на жаль, мабуть, не востаннє, бо я і в університеті лякав викладачів,— бачив, добродушно посміхаючись, Марко.— Одного разу так чхнув, що з професорового носа зіскочило пенсне і розбилося. Купив йому нове, але він відмовився взяти. А було ще й таке...

І Марко почав розповідати всілякі дійсні й вигадані історії,— а говорив він так, що не можна було не сміятися,— які траплялися з ним через оце громохке чхання. Аня і Марія Олександрівна стримано посміхалися, слухаючи Маркові теревені, Митя реготав, а Маняша заливалася таким невтримним сміхом, що аж сльози котилися по її щоках. Махала руками, благала: «Годі, годі, а то помру...» Та коли Марко замовкав, Маняша, витерши сльози, знову просила його що-небудь розповісти. Він хмурих широкі брови, мовби щось пригадуючи, та ось у його очах спалахували веселі іскри, гарне обличчя з крупними рисами освітлювалося добродушною лукавістю, він поправляв обома руками густий хвилястий чуб, говорив:

— Я тебе, Маню, надто люблю, щоб убивати своїм незграбним гумором. Давай краще, Митю, зіграємо в шахи. Даю тобі фору коня. Згоден?

— Все одно програю,— зітхав мовив Митя.

— То бери короля! — сміявся Марко.— Ех, немає Володі, ми б оце з ним повоювали! Він уже без усяких фор розбивав мене, як шведа під Полтавою! Якби Володя мав час серйозно зайнятися теорією і практикою гри, то, впевнений, ближчим часом переміг би всіх шахових королів. Це не тільки моя думка, а й Хардіна. Цікаво, чи грає в шахи його новий патрон? Мабуть, ні, бо щось я не чув. Та й взагалі петербурзькі адвокати, як і всі чиновники, грають лише в карти. Для шахів їхні мізки надто заспиртовані. Перед від'їздом із Самари я зустрів одного свого університетського приятеля. У червоній сорочці на лекції ходив, про боротьбу з деспотизмом тільки й базікав на студентських вечірках, а зараз уже товариш прокурора, мітить в обер-прокурори.

Ще тоді, коли Марко Єлізаров, син селянина, навчався в Петербурзькому університеті, він познайомився з Олександром Ульяновим, а через нього з Анею і закохався в неї. Мріяв: закінчить навчання і освідчиться. Та склалося не так: після арешту Олександра Ілліча в його записникові знайшли адресу Марка. А що хапали всіх підряд, аби лише

була якась зачіпка, то й Марко опинився в тюремній камері. Так само, як і Аня, хоча вони обоє не тільки не знали, що Олександр готує замах на царя, а й не підозрювали, що він поставив своє життя на карту. Просидів Марко, правда, всього кілька днів, і його випустили. Ніяк не відбилася на ньому ця справа і тоді, коли багатьох студентів, що не були віддані до суду, цар погнав на заслання. Марко посилено почав клопотати, щоб полегшити долю Ані. Це нелегко було робити, бо він, утративши службу через арешт, змушений був виїхати на батьківщину, де хотів учителювати. Довідавшись, що Аню хочуть погнати на заслання до Сибіру, він — у повному відчаї — відправив телеграму директору департаменту поліції: «Благаю вислати мою наречену Анну Ульянову в Симбірську або Самарську губернію. Врятуйте. Дійсний студент Єлізаров». На тій телеграмі Дурново наклав резолюцію: «Нічого не можна зробити». А Марко, згадуючи оте відчайдушне «врятуйте», від якого він не міг утриматися, говорив опісля Ані:

— Коли я писав, то знав, що це наївно, смішно, а не міг інакше. Я був у такому стані, як отой потопаючий, який кричить «рятуйте», хоча на березі, крім ворога, котрий пхнув його з мосту в воду, нікого не видно.

Після довгих клопотань (і Марії Олександрівни, і Марка) вдалося домогтися, що Ані заслання до Сибіру замінили на село Кокушкіно, де колись жив її дід Олександр Дмитрович Бланк, куди всі Ульянови із Симбірська кожного літа їздили відпочивати. Марко повернувся в Самару, бо місця вчителя в рідній Бестужевці йому не дали. І почалися поневір'яння в пошуках служби. Намірився балотуватися в самарську земську управу — губернатор наказав: не приймати. Марко зрозумів: департамент поліції зарахував його до списку політично неблагонадійних. Отже, про посади, на котрі він мав право за своєю освітою, зараз і думати годі. Треба йти хоча б писарем, аби якось існувати. Він влаштовується помічником секретаря самарського мирового з'їзду. Через рік Марко робить спробу балотуватися на посаду мирового судді, але губернатор викреслив його прізвище із списку кандидатів. А коли обурений до глибини душі Марко пішов до губернатора і зажадав пояснень, той прямо сказав, що він лише виконує вказівку з Петербурга. Минув ще рік. Марко вирішив піти викладачем математики й фізики — таку спеціальність він одержав в університеті — в Самарську гімназію, де в нього були серед учителів добрі знайомі. Малася й вакансія. Та попечитель

навчального округу, одержавши характеристику з департаменту поліції, в якій Єлізаров характеризувався людиною протиурядового спрямування, відмовив йому. Хотів зайняти посаду міського судді в Самарі, та департамент поліції сповістив міністерство юстиції, що Єлізаров — людина в політичному відношенні сумнівна. «Літо 1889 року, — писав директор департаменту поліції, — жив у селі Алакаєвці і спілкувався там виключно з неблагонадійними особами. А в кінці літа одружився з А. І. Ульяною, що перебуває під гласним наглядом, сестрою страченого Олександра Ульянова». Міністерство юстиції теж відмовило.

Отже, департамент поліції пильно стежив за Марком Єлізаровим. Йому було поставлено в провину навіть те, що він побрався з сестрою Олександра Ульянова, з яким спілкувався до самого арешту. Одруження те не обійшлося без втручання поліції. По-перше, Аня, як заслана, повинна була подавати прохання повітовому справникові — той переслав його губернаторові, губернатор у департамент поліції, — щоб їй дозволили вийти заміж за Марка Єлізарова. (Аня плакала від того приниження, говорила: «Я стала кріпачкою пана Дурново!») Вінчалися в церкві села Тростянки. «Весільний поїзд, — розповідала дома племінниця Марка, — складався з кількох підвід. На передній їхав молодий зі своїм братом і Володимиром Іллічем, на останній — наречена, а з нею — мама і я. Марія Олександрівна залишалася вдома, бо не повинна бути на вінчанні дочки. Із церкви приїхали в Алакаєвку». Погулявши два дні в селі, молодята відправилися до Маркової матері — батько його вже помер — Параски Ларіонівни, яка жила в Бестужевці. Нікому й на думку не спало в ці радісні весільні дні, що Ані треба на поїздку брати дозвіл у поліції. Самарський повітовий справник відразу ж послав рапорт губернатору: «Маю честь донести вашому превосходительству, що дочка вдови дійсного статського радника Марії Ульянової, Анна Ульянова, котра перебуває під поліцейським наглядом у селі Алакаєвці, Богдановської волості, Самарського повіту, 28 минулого червня вийшла заміж за студента С.-Петербурзького університету Марка Тимофієва Єлізарова, з ним 30 числа самовільно виїхала із Алакаєвки в Самару. До цього вважаю своїм обов'язком донести вашому превосходительству: мною наказано приставу другого стану про притягнення Ульянової, нині Єлізарової, до відповідальності згідно 63 статті статуту про покарання, що визначається мировими судьями. А про розшук і присилку Єлізарової до

мене для відправки в Алакаєвку повідомлено самарському поліцмейстеру». Довелося платити Ані штраф за цю першу весільну мандрівку. «Бачиш, Марку, яку ти невільницю взяв,— з гіркотою говорила Аня чоловікові.— Треба було нам подождати, поки кінчиться оце моє прокляте заслання, а то — що за життя? Не будеш же ти сидіти біля мене в цій Алакаєвці».

Після одруження Марко ще рік робив безуспішні спроби знайти в Самарі пристойну посаду. Він сказав Ані:

— Бачу, мені треба зробити те, що зробила Марія Олександрівна, коли домагалася, щоб Володі дозволили повернутися до університету: поїхати в Петербург і поговорити з Дурново.

— Я згодна,— мовила Аня.— Тобі час уже розв'язати якимось цей вузол. А особиста розмова завжди більше дає, ніж прохання. Це ось мама не один раз довела. Так, мамо?

— Так,— хитнула своєю головою Марія Олександрівна.— Тільки домагайся, Марку, побачення з самим Дурново, а не з його помічниками, котрі, як я переконалася, нічого не вирішують. Може, й мені поїхати та попросити, щоб тобі, Аню, скоротили на рік заслання?

— Не треба! — заперечила Аня.— Ти й так немало попсувала своїх нервів у тих чиновників. Якимось уже добуду рік. Тим більше, що, поки Митя не закінчить гімназію, їхати нам із Самари немає особливої потреби. Адже Маркові однаково не дадуть посади ніде, коли департамент поліції наклав заборону.

Марко поїхав до Петербурга, добився прийому у Дурново. Той, як водиться, зробив вигляд, що він до тих його поневірянь не має ніякого відношення. Обіцяв: коли до нього дійсно звернуться, то дасть позитивну характеристику, бо справді,— тут він безсоромно брехав! — департамент нічого проти нього не має. Марко в доброму настрої — хоча в душі ще ятрилася тривога — повернувся до Самари. В управлінні державним майном відкрилася посада — на 600 карбованців жалування в рік, але... знову почалося те саме, що тяглося вже протягом чотирьох років: начальство управління прийняло на службу, а губернатор не затвердив. Марко відправляє лист Дурново, в якому докладно описує події, гнівно питає: «Що ж це? Насмішка чи бажання доклати людину до кінця?» Тільки після цього листа Дурново дав свою високу згоду на те, щоб Єлізарова зарахувати штатним помічником діловода.

Усіх своїх дітей любила Марія Олександрівна, і вони платили їй тим же. Але до кожного в неї було й своє ставлення, бо не всі мали однакові характери, здібності. Аня захоплюється поезією, сама пише вірші, перекладає повісті, оповідання. Чимало вже надрукувала перекладів з італійської, котру самотужки вивчила. Саша мріяла бути вченим-природознавцем, написав першу свою наукову працю, за яку одержав золоту медаль університету. Страта обірвала так блискуче розпочату наукову роботу. Оля з усіх дітей мала найбільший музичний талант. Та музика її чомусь не дуже захоплювала, вона мріяла стати лікарем. Смерть обірвала життя, коли Олі не виповнилося і двадцяти років. Володя, як і Саша, поглинутий наукою. Але цікавлять його не хімія, не природознавство, а історія, політекономія. Як він там з квартирою влаштувався? Треба було з ним поїхати й допомогти щось пристойне знайти, а то він наймає так: аби окрема кімната та плата невисока. А потім виявляється: дітей у хазяїв багато, і через стіну все чути,— бо там вічно сваряться,— що заважає працювати. Ось вона видужає і поїде. Купить йому зимове пальто. Сам він — достеменно таким був і Ілля, на якого Володя навіть голосом дуже схожий,— ходитиме в літньому одязі всю зиму. Чого ж листа немає? Сповідив: доїхав, знайшов квартиру на Сергеевській, і мовчить. А що він їсть? Добре було б, якби ходив до когось обідати. До Песковських? Не погодиться, бо недолюблює Матвія Леонтіювича. До Чоботарьових? До них, здається, добре ставиться. Ні, треба, треба поїхати. Адже Володя зовсім непрактичний в усіх цих життєвських дрібницях. Вони для нього мовби не існують: голова постійно забита проблемами, які конче — і невідкладно! — потрібно розв'язувати, вирішувати. Завжди на його столі, в отих, як він каже, реестриках, десятки, сотні книг. Всі необхідно прочитати, законспектувати чи навіть написати про них. І книги ті як стіна стоять перед його зором, затуляючи оте, повсякденне: де й що попоїсти, одягти, припасти на майбутнє. Про якісь там посади та чини годі й говорити: його вони зовсім не цікавлять. Він з неприхованим презирством ставиться до тих, хто тільки й клопочеться про кар'єру. Поки що, каже, скромно служитиму Феміді, а там буде видно. Можливо, віддам перевагу літературі, бо не писати не можу, як не можу не мислити. Писати він, звичайно, буде так, як Чернишевський, перед яким схиляється, то й доля його буде не легша, мабуть, ніж у того письменника-великомученика. Правду царі не люблять,

а Володя неправди ніколи не напише. Вона це добре знає, а тому душу її не покидає тривога за його долю. А зараз, коли він десь там, у Петербурзі, коли вона його не бачить, не знає, як він живе, чим займається,— постійна тривога не дає спокою. Все здається: щось з Володею уже трапилося. Сні навіть дивні: верзеться страшно всю ніч, а прокинетися — нічого не може пригадати. Одне лише відчуття неспокою в душі.

— Аню, то не поштар? — гукнула Марія Олександрівна, почувши, що хтось приходив.

— Ні,— відповіла Аня, зайшовши до кімнати.

— А хто ж то дзвонив?

— Двірник! — сердито відказала Аня, бо двірник уже набрид їй: він весь час пропонував свої послуги («Може, води накажете принести? Може, дров?») явно з метою дивитися, що діється в квартирі нових мешканців, і доповісти поліції.— Нахаба і мерзотник! О, знову дзвонить! Марку, поговори ти з ним, він тебе, здається, тільки й боїться.

— Чхнн — і він крізь двері вилетить! — весело порадив Митя, валяючи на шахівниці фігури, бо вже видно було: програв партію.— А взагалі московські двірники значно нахабніші, ніж самарські.

— Там губернатором якийсь Брянчанінов, а тут його високість Сергій Олександрович,— сказав Марко.

— А чи не Володю вони шукають?— висловила вголос Марія Олександрівна те, про що вже не один раз думала, зачувши отой набридливий дзвінок двірника.

— Чого ж його шукати, коли він прописався вже в Петербурзі під самим носом департаменту поліції? — запитанням відповіла Аня.

А проте інтуїція Марію Олександрівну не підвела: в Москві дійсно продовжували шукати Володимира Ульянова, щоб вислати з міста. Не припиняючи пошуків, обер-поліцеймейстер Москви Власовський послав депешу начальнику Самарського жандармського управління, в якій сповіщав: студент Володимир Ульянов у Москву не приїздив. А якщо на кілька днів і прибув, то, мабуть, уже повернувся в Самару. Почалися пошуки Володимира Ульянова і в Самарі. Це в той час, коли департамент поліції давно вже знав, що він мешкає в Петербурзі.

— Прямо сказав: ще прийде, то викину крізь вікно,— зі своєю незмінною добродушною посмішкою сповістив

Марко, повернувшись до квартири.— Здається, зрозумів, що не жартую, бо тільки гикав.

— Уявляю! — сміявся Митя, дивлячись на богатирську фігуру Марка, якому мовби й у кімнаті було затісно.— Зіграємо ще одну?

— А на лекції, Митю, ти не запізнюєшся? — спитала Марія Олександрівна, знаючи: коли син захоплювався грою в шахи, то про все забував.

— Атож, мабуть, уже не встигнемо зіграти,— глянувши на годинник, сумно зітхнув Митя.— Треба йти в анатомку і, можливо, препарувати мозок, який колись краще знався на шаховій грі, ніж я, грішний. О, знову дзвонить!

— Тепер я з ним не так погомоню! — погрозливо засукав рукава Марко і пішов відчиняти двері.

— Не зв'язуйся ти з ним! — гукнула вслід Аня.— Все одно не відчепиться!

Аж воно дзвонив не двірник, а поштар. Марко повернувся, радісно сяючи: від Володі! Марія Олександрівна ніби аж не повірила, коли Марко підійшов до її крісла і простягнув синенького конверта на своїх широких долонях, урочисто сказав:

— Вам. Від Володі.

— От бачите, діти...— взявши конверт тремтячими руками, мовила Марія Олександрівна, щасливо сяючи очима і всіма зморшками, від чого гарне обличчя її мовби помолоділо.— Я ж казала, повинен бути лист від Володі, бо снилося: сніг випав. Та такий білий, пухкий...

13

Домовилися, що Володимир заїде до Волкенштейна в понеділок о другій годині дня. Той з'явився вчасно, а патрона, як сказав письменоводитель, не було. Та він ось-ось, мовляв, має прийти, бо попереджав, щоб усі чекали, хто до нього прийде.

— Щось непередбачене,— розводив руками старий і посміхався так, ніби був винуватий у тому, що патрон запізнюється.— Михайло Пилипович сказав мені, Хардін атестує вас як сильного шахіста?

— То перебільшення,— відповів Володимир.— Граю я досить посередньо.

— А бачили в газеті першу партію матчу нашого Чигоріна з німцем Таррашем?

— Сьогоднішніх газет я ще не дивився.

— Ось, будь ласка! Програв наш Чигорін! — засмучено сповістив старий.— Грали іспанську партію. Я розібрав її. Що ж, доктор Тарраш, з усього видно, сильний гравець. Особливо здивував мене оцей ось хід слоном,— старий тицьнув пальцем у газету, яку тримав Володимир.— Ніколи б я не додумався так походити. Ні, сила, сила. Боюсь, що Чигоріну доведеться заплатити п'ять тисяч марок. Ви ж знаєте умови матчу? Кладуть гравці по п'ять тисяч, забірає гроші той, хто першим виграє десять партій. Перші п'ять нічиїх не зараховуються. Вчора я не міг, а наступної неділі обов'язково піду подивитися на ту війну. Патрон жартує: то, каже, була у нас з Німеччиною митна війна, а це вже й шахова. І на обох фронтах нас б'ють. А ось і він...

— Володимире Іллічу, даруйте, що примусив вас ждати,— потиснувши руку й провівши до кабінету, вибачився Волкенштейн якимось надто похмуро.— Сідайте, будь ласка. Був я оце в редакції журналу «Русское богатство» і взяв дуже сумну новину. Вчора в Парижі помер Плещеев. Всі в траурі, бо і поет Олексій Миколайович чудовий, і людина незвичайна. Сучасне покоління, на жаль, мало його знає, а в п'ятдесяті роки, коли ще живі були Чернишевський, Добролюбов, Некрасов, поезії Плещеева користувалися великою популярністю. Всі тоді співали його пісні, в яких, пам'ятаю, були і такі слова:

Жрецов грека и лжи мы будем
Глаголом истины карать,
И спящих мы от сна разбудим,
И поведем на битву рать!

— Я чув іншу пісню Плещеева,— сказав Володимир.— Її любив співати мій батько:

Любовью к истине святой
В тебе, я знаю, сердце бьется,
И, верно, отзыв в нем найдется
На неподкупный голос мой.

— О, бачите! Значить, і ваше покоління знає Плещеева,— повеселів Волкенштейн.— Я добре знав Олексія Миколайовича, з яким мене познайомив Михайловський. Покійний був з тих людей, котрі світяться доброзичливістю. А доля Олексія Миколайовича страшна: його разом з Достоевським було засуджено до смертної кари. Цар замінив смертну кару солдатчиною. Відбував він те покарання в Оренбурзькій губернії, де мучився і поет Шевченко, якого

широ Плещеев любив, поезії якого перекладав. Великої, великої втрати зазнала наша й без того надто збідніла література. Заповів Олексій Миколайович, щоб поховали його в Москві, поряд з могилою покійної дружини. За його тілом уже поїхали. Думаю, похорон Плещеева вилетіть в таку ж протиурядову демонстрацію, як і похорон Шелгунова. Студентство вже заворушилося. Літератори збираються провести мітинг на вокзалі, якщо, звичайно, поліція дозволить. Може, врятує те, що в Петербурзі зараз ні царя, ні Дурново немає. Адже у нас і мертвих бояться...

Зайшов письмоводитель, поклав на стіл якийсь папір. Поштиво схиливши голову, чекав розпорядження патрона. Волкенштейн проглянув документ, сказав:

— Залиште, я подумаю...— І, коли письмоводитель виїшов, мовив: — Володимире Іллічу, в одному юрисконсульстві звільняється місце. Я подумав: може, ви хочете мати таку посаду? Ви її цілком зумієте поєднувати зі службою мого помічника.

— Дякую,— стримано мовив Володимир, бо пропозиція була несподівана.

— Тоді давайте домовимося так: я визнаю, чи не взяли вони за ці дні кого-небудь, і порекомендую вас. Ще одне: хочу попросити, щоб ви проглянули оцю невеличку, але дуже заплутану справу.— Волкенштейн дістав з шухляди столу тонку папку, подав Володимирові.— У мене, правду кажучи, є вже кілька рішень, але всі вони мають одне й те ж слабке місце. А інтуїтивно я відчуваю, що тут є хід для чистого виграшу справи. Буду вам дуже зобов'язаний, якщо ви підкажете той єдиний хід.

— Спробую,— гортаючи справу, мовив Володимир.— На скільки днів ви мені даєте її?

— Часом я вас не обмежую, бо головне — найти оте єдине рішення.

— Добре.

— Не смію більше затримувати вас,— підвівся Волкенштейн.— Заходьте, як ми домовилися, в будь-який час.

Волкенштейн провів Володимира до приймальної, повернувся в кабінет. Володимир ішов додому й думав: «Чого це він мені запропонував місце в юрисконсульстві? Невже з видачею свідоцтва повторюється те, що було в Самарі? Мабуть, так. Ну що ж, доведеться йти в юрисконсульство, аби мати якусь посаду, бо без служби в Петербурзі довго

не утриматися. А їхати відціля кудись безглуздо. Лише тут, у столиці, де сконцентровані кращі сили пролетаріату, треба розгортати пропаганду марксизму».

— Аню, ти знаєш поета Плещеева?— спитав Митя, повернувшись з університету.

— Звичайно. А чого це ти питаєш? — поцікавилася, знаючи, що Митя не захоплювався поезією.

— Плещеев помер.

— Не може бути! — вражено вигукнула Аня.— Коли? Хто тобі сказав?

— В університеті про це тільки й розмов. Кажуть, помер він у Парижі, а ховати будуть у Москві. Вже й гроші на вінок збирають. Я теж дав. І на похорон піду.

— А коли він помер?

— Не знаю.

— Може, в газетах вже є некрологи.— Аня підійшла до дверей материнної кімнати, спитала: — Мамо, пошта сьогодні була?

— Ні, ще не приносили,— відповіла Марія Олександрівна і, відчувши в голосі дочки незвичайну схвильованість, спитала: — А що таке?

— Поет Плещеев помер!

— О боже!..— з глибокою скорботою мовила Марія Олександрівна.

— Пам'ятаєш, як тато любив пісні Плещеева? — говорила Аня, заходячи до материнної кімнати.— Як ми всі співали їх?

Марія Олександрівна хитнула сивою головою: пам'ятаю, мовляв. І запанувала тиша, котра завжди утворюється, коли серце вражає звістка про смерть дорогої людини. Перед очима Марії Олександрівни попливли картини минулого: веселий Ілля в оточенні старших дітей — Ані, Саші, Володі, Олі — йде лісом, співає. Діти просять, коли пісня закінчується: «Ще, татку, ще!» Ілля починає нову пісню своєї студентської юності, Саша допомагає йому:

Вперед! Без страху и сомненья
На подвиг доблестный, друзья!..

Не знав тоді Ілля, що Саша піде на подвиг і загине, переживши його всього на рік і п'ять місяців. Яка ж доля жде Володю, котрий, як і Саша, із захопленням слухав ті пісні? Котрий зараз теж у Петербурзі... Листа щось довго немає. Може, з сьогоднішньою поштою прийде...

Аня, здогадавшись, які думки й почуття охопили матір, мовила:

— Послухай, мамо, як гарно Плещеев сказав:

Жаль мне тех, чья гибнет сила
Под гнетущим игом зла;
Жаль мне тех, кого могила
Преждевременно взяла;
Тех бойцов с душою чистой.
Мысли доблестных вождей,
Что дорогою тернистой
Бодро к цели шли своей...

— Мов про Сашу написано,— стримуючи сльози, що давили її, мовила Марія Олександрівна.— Принеси мені томик Плещеева, я перечитаю...

Звістка про смерть Плещеева викликала у Володимира бажання перечитати його поезії. В бібліотеці Володимир узяв томик поезій Плещеева. І чим далі читав, тим більше його душу огортав сум. Подумки він перенісся в Москву. Аня і мама вже довідалися про смерть Плещеева, бо газети видрукували некрологи. Вони, мабуть, згадують батька, Сашу, Олю... Думають і про нього. Мама, як завжди, хвилюється. А він одержав од неї лист, та ще не відповів. Треба зараз же написати їй.

Володимир відклав вірші Плещеева, дістав з кишені зошит, котрий постійно носив з собою, швидко почав писати: «Вчора одержав, дорога мамусю, листа твого...»

14

Лист од Володі так розхвилював Марію Олександрівну, що коли вона, акуратно розрізавши конверт, витягла аркушки паперу, помережані рівними, дрібними рядками, то руки тремтіли і маленькі літери двоїлися в очах, мовби дивилася вона на них без окулярів. Здавалося: жоден лист її так не хвилював. Це, мабуть, тому, що вона всі дні після того, як Володя поїхав, не переставала турбуватися про нього, бачила недобрі сни. Вчора перечитувала навіть Оліні листи (за 1891 рік), в яких дочка тоді сповіщала про те, як Володя живе в Петербурзі. Які розумні, цікаві, ласкаві листи писала Оля. Коли вона їх перечитує, то її охоплює таке відчуття, наче того листа тільки-но принесли. Останній лист вона одержала від Олі рівно за місяць до її смерті. Оля заспокоювала її: за Володю, ти, любя мамусю, марно

тривожишся, його здоров'ю не зашкодять надмірні заняття. Чи могла вона тоді думати, що не у Володі, а в Олі смерть уже стояла за плечима? Боже, скільки сумних споминів! Геть-бо! Ось лист од Володі, він живий, здоровий.

— Мамо, чому ж ти не читаєш?— нетерпляче спитала Маняша, бо лише вона одна не помітила її хвилювання.

— Зараз, зараз... Окуляри щось... Ось протру...

Марія Олександрівна, намагаючись приховати свій внутрішній стан, заходилася протирати окуляри хусткою. Аня презирнулася з Марком: бачиш, мовляв, як мама після хвороби ослабла. Той похитав великою головою: все бачу. Митя теж зітхнув, помітивши, як уже нелегко мамі переборювати хвилювання.

— «Вчора одержав, дорога мамусю, листа твого від 2/Х,— почала читати Марія Олександрівна дерев'яним од внутрішньої напруги голосом. Здивовано підняла брови, бо її лист чомусь ішов до Петербурга три дні. Це, мабуть, тому, що дав Володя не квартиру адресу, а службу.— Кімнату я собі знайшов нарешті-таки хорошу, як здається: інших жильців немає, сім'я невелика у хазяйки, і двері з моєї кімнати в їх залу заклеєні, так що чути глухо. Кімната чиста і світла. Хід хороший. Оскільки при цьому дуже недалеко від центру (наприклад, всього 15 хвилин ходьби до бібліотеки), то я цілком задоволений».

— То, виходить, він уже на іншій квартирі?— здивувалася Маняша.— Йі тоді ж писав, що кімната гарна.

— Мабуть, і ця не набагато краща, бо пише: із зали через заклеєні двері глухо чути розмови. Шум — це для нього найбільша біда,— зауважив Митя.— Пам'ятаєш, Маню, як він нервував, коли ми в Алакаєвці галасували, що в його зелений кабінет було чути?

— Пам'ятаю,— відповіла Маняша.

— Своім хоч можна сказати, а чужим... Що скажеш хазяїну? Ні, довго він там, мабуть, не житиме,— висловив припущення Митя.

— Гарну й дешеву кімнату не так легко в Петербурзі знайти,— сказала Аня на захист Володі.— Пам'ятаю, як ми з Сашею цілими днями блукали по місту. Та це не така вже велика біда: поживе місяць і перейде на іншу квартиру, коли справді не подобається.

— Я вже й не пам'ятаю, скільки тих квартир змінив, поки закінчив університет,— зі своєю незмінною весело-добродушною посмішкою сказав Марко.— Це дрібниця.

— Але вона потребує і часу, і клопоту,— сумовито мовила Марія Олександрівна. А Володі часу вічно бракує...

— Ваша правда,— погодився Марко.

— Мамо, читай далі,— попросила Маняша, якій не терпілося знати, які ж новини в тому дивному Петербурзі, про котрий вона стільки вже читала й чула розповідей від Саші, Ані, Олі, Володі, а сама там ще не була.

— «Тілло бачив учора і сьогодні,— продовжувала читати Марія Олександрівна.— Він не дістав квитка і не може, на жаль, дістати, бо немає тієї особи, на яку він розраховував. А втім, коли його власне становище в тимчасовому управлінні залізниць усталиться, тоді, каже, можливо. Але це, очевидно, не скоро». Даремно я давала Володі це доручення,— пошкодувала Марія Олександрівна.

— Абсолютно!— погодився Марко.— Я ось вийду на службу, то швидше дістану той квиток. Напишіть йому, щоб він більше не турбувався.

— Обов'язково напишу,— пообіцяла Марія Олександрівна, бо Марко, влаштувавшись рахівником в управлінні Московсько-Курської залізниці, справді міг дістати потрібні квитки. «На Волковому кладовищі був незабаром після приїзду: там усе ціле — і хрест, і вінок»,— прочитала Марія Олександрівна, і голос її затремтів, губи засіпалися. Вона тяжко зітхнула, прочитала про себе: «Люблячий тебе В. Ульянов». Віддала лист Маняші, яка дивилася через її плече, гаряче дихаючи в шию, попросила:— Тут ще приписка є, прочитай уголос.

Маняша взяла лист, почекала, поки мати заспокоїться, почала читати виразним, веселим голосом, бо зраділа, що їй випало таке доручення:

— «Попрошу прислати грошенят: мої вже кінчаються». Тут хрестик і в кінці приписка: «Доведеться платити близько 10 крб. при зарахуванні в помічники, що має бути незабаром».

— То хіба він ще не служить?— глянувши на Марка, здивовано мовила Марія Олександрівна.

— Думаю, служить, а офіційне оформлення ще не відбулося,— відповів Марко.— Канцелярська машина наша відомо як рухається.

— Читати далі?— спитала Маняша, коли Марко замовк.

— Читай, читай,— захитала головою Марія Олександрівна, в очах якої світилися і радість, і тривога.

— «З Самари мені пишуть,— задзвенів веселий Маня-

шин голос,— що гроші по справі Графова (Казанська справа, яку я вів у Самарі) обіцяли заплатити в листопаді. Це дасть мені (якщо обіцянку буде виконано, а наскільки це вірно — не знаю) карбованців 70».

— Тих грошей Володя, мабуть, не діждеться і в листопаді, бо йому вже кілька разів обіцяли їх заплатити,— зробила висновок Марія Олександрівна.

— Більше всього, що так,— погодився Марко.— Коли вже кілька разів обіцяли й не дотримували слова, то того ж самого можна знову чекати. Та все одно ніде не подінуться — заплатять.

— Заплатять, але коли? А Володі зараз ось гроші потрібні,— сердито нахмурилася Маняша.— Читаю далі. «Мені обіцяють тут посаду в одному юрисконсульстві, але коли саме ця справа влаштується (і чи влаштується), не знаю».

— Що це за посада?— глянула Марія Олександрівна на Марка.

— То була б добра справа!— відповів Марко.— Майже усі присяжні повірські й помічники займають такі посади, які забирають у них відносно небагато часу, а дають непоганий заробіток.

— То Володя буде і в юрисконсульстві, і в суді? — занепокоїлася Марія Олександрівна, знаючи, що син і без посад не працює лише тоді, коли спить.

— Мабуть, так, хоча напевно, як ви розумієте, я сказати не можу. Адже він навіть не пише, в якому юрисконсульстві пропонують місце. А кожна з таких установ має свої можливості.

«Напишу я йому, щоб він не набирав посад,— подумала Марія Олександрівна, бо вголос про те не хотіла говорити.— Досить з нього й служби в суді, літературної роботи, на яку він так багато витрачає сил». А Маняша продовжувала читати лист:

— «Напиши, в якому стані твої фінанси: чи одержала скільки-небудь від тітки? чи одержала вересневу оренду від Крушвіца? чи багато залишилося від завдатку (500 крб.) після витрат на переїзд і влаштування?»

— Добре, про все я йому напишу. І в Кокушкіно Любі треба відправити лист, щоб швидше прислали гроші. Адже з того завдатку, як ви знаєте, залишилося сто тридцять карбованців. Що там, Маню, все?

— Ще півсторінки. І все цифри, цифри... Слушайте:

«Сьогодні вперше в С.-Петербурзі вів прибутково-видаткову книгу, щоб подивитися, скільки я насправді проживаю. Виявилось, що за місяць з 28/VIII по 27/IX витратив усього 54 крб. 30 коп., не рахуючи плати за речі (близько 10 крб.) і витрат по одній судовій справі (теж близько 10 крб.), яку, може, вестиму».

— От бачите!— сказав Марко.— Він уже готує справи, значить, зарахований помічником у Волкенштейна! А платити ті 10 карбованців йому доведеться за свідощтво!

— Мабуть, так,— погодилася Марія Олександрівна, бо перше Маркове пояснення щодо того зарахування в помічники її не дуже переконало.

— «Правда, з цих 54 крб. частина витрат таких, які не кожного місяця повторяться (калоші, одяг, книжки, рахівниця і т. п.)...»

— От бачиш, Аню, калоші він купив!— вдоволено відзначив Митя, згадавши, як сестра підсміхнулася з того, що він калоші назвав одягом.

— То все вкрай необхідне,— погодилася Марія Олександрівна.— В нього й зимового пальта немає. Ми ось з Анею поїдемо провідати його, купимо.

— Як мені хочеться подивитися на Петербург!— вихопилося у Маняші.

— А хто в гімназію за тебе ходитиме?— спитала Марія Олександрівна.— Та не горюй: у тебе все ще попереду. Дочитай лист.

— «...але й віднявши його (16 крб.), все-таки виходить витрати надмірні — 38 крб. на місяць».

— Та це ж студентський мінімум!— здивовано вигукнув Марко.

— Залишилось речення,— попередила Маняша, побачивши, що всі вже намірилися висловлювати свої думки щодо Володиних витрат.— «Очевидно,— пише далі Володя,— неощадливо жив: на саму тільки конку, наприклад, витратив за місяць 1 крб. 36 коп. Певно, коли трохи обживусь, менше витрачатиму». Все. Візьми, мамо, лист.

Коли всі, обміркувавши новини, які Володя сповістив, пішли займатися своїми справами, Марія Олександрівна заходилася перечитувати синів лист. Вдумувалася не лише в кожне слово, а й у приховане, як їй здавалося, за словами. Володя, знала вона, ніколи не скаржився на умови життя, харчування, ніби всього того й не існувало. Аби ніхто не заважав працювати — і, значить, усе гаразд. А що,

можливо, голодним і спати лягає, закінчивши роботу десь опівночі, то дрібниця, не варта уваги. Де ж він снідає, де обідає? Явно напівголодний сидить. Тридцять вісім карбованців прожив і вважає — страшенно багато. А з них же десять, а то і всі п'ятнадцять за квартиру заплатив. «Ні, сину, ти дуже навіть ощадливо жив,— підсумувала Марія Олександрівна, дочитавши лист до кінця.— Треба сьогодні ж йому відправити гроші». Покликала:

— Митю!

— Що, мамо?— з'явився Митя в дверях — високий, стрункий, в студентському мундирі.

— Ти вже, бачу, зібрався на заняття?

— Так,— хитнув Митя чубатою, акуратно підстриженою головою.— Ось уже, як бачиш, одягнувся. Та я недовго там буду: години три.

— Якщо матимеш час зайти на пошту, то я дам п'ятдесят карбованців, пошли Володі, а то, можливо, уже без копійки сидить. А ти ж знаєш його: позичати він зовсім не вміє, навіть у родичів.

— Давай, відправлю,— погодився Митя.

— Дивись не загуби,— віддаючи Миті гроші, наказувала Марія Олександрівна, бо таке доручення давала йому вперше.

— Мамо, ти мені, як маленькому...— образився Митя, який, одягнувши студентський мундир, почувався зовсім дорослим.

— Бачу, бачу, що вже зовсім дорослий, та ніяк до того не можу звикнути,— з сумовитою ласкавістю промовила Марія Олександрівна, ніжно й закохано дивлячись на свого найменшого вродливого сина.— Ти вже вибач мені...

— І завжди, мамо, ти все повернеш якось...— аж почервонів од зніяковіння Митя.— Ну, я пішов!— Вже на порозі, зачинаючи двері, додав:— І не хвилюйся, все зроблю, як треба!

Майже два місяці Олександр III полював у Данії. В російських газетах лише зрідка з'являлися коротенькі повідомлення про те, чим він там займався. Сповіщалось, що його величність забив перший цвях у дошку імператорської яхти «Штандарт», яку почали будувати на верфі Рефегален. У кінці липня імператорська яхта «Царівна», на

котрій плив Олександр III, поблизу острова Рондо налетіла на підводне каміння, їй відірвало руль і задній ахтерштевень. Врятував царя і його чад фінський пароплав «Елекань». Яхту «Царівна» не стали ремонтувати, хоча її на буксири й притягли в Кронштадт. Надто забобонним був Олександр III, щоб продовжувати плавати на судні, на якому ледь не пішов на дно моря. Тому й забив цвях у дошку нової яхти, благо в казні на такі важливі витрати завжди були гроші.

Довідалися з газет вірнопіддані, що його імператорська величність приїздив із замку Фреденсборг, де постійно мешкав, у Копенгаген і слухав з родиною — вкупі з грецьким королівським сімейством — літургію в православній церкві. А день першого жовтня, писала «Неделя», ознаменувався не лише «урочистою зустріччю російської ескадри в Тулоні, але й подією такого ж роду на другому кінці Європи, в Копенгагені. Цього дня государ імператор, у супроводі великих князів Миколи й Михайла Олександровичів, зволив відвідати французький крейсер, де був зустрінутий членами французького посольства і офіцерами. Французькі кораблі та імператорська яхта обмінялися салютами». В Тулон прибула російська ескадра під командуванням адмірала Авелана, що було демонстрацією дружби з Францією в дні, коли Німеччина вела з Росією гостру митну війну. Німці відмовилися купляти російську пшеницю, вимагаючи знизити ціни, бо в Європу хлинув хліб з Америки, Канади, де був дешевий.

Сам же Олександр III один лише раз подав голос із Данії. Четвертого жовтня царський конвой відзначив своє полкове свято, і газети видрукували таку телеграму: «Імператриця і Я поздоровляємо від душі мій конвой і п'ємо за здоров'я молодців козаків». Не відстав від батька і цесаревич Микола, котрого брали в Данію заради того, щоб знайти наречену, бо настав уже час його женити. Він надіслав телеграму: «Сердечно поздоровляю дорогий Конвой з його святом. П'ю за його здоров'я і розквіт». Слово «Конвой» цесаревич написав з великої літери, і в Петербурзі зло жартували: Ніка — так спадкоємця престолу називали батьки — мабуть, стільки випив, що, складаючи телеграму, переплутав Росію з конвойним полком, а тому й побажав розквіту не Росії, а конвою.

Шостого жовтня в Копенгагенському порту загриміли гарматні постріли: то Олександр III зі своїм августійшим

сімейством вирушав додому на яхті «Полярна зірка». Настрій у царської пари був гарний, бо для Ніки нарешті підібрали наречену. Його вирішили женити на сестрі дружини великого князя Сергія принцесі Алісі Гессенській, хоча сам Ніка, будучи закоханим у балерину Кшесінську, й не бажав того одруження. Поки імператорська яхта перетинала Балтійське море — а йшла вона до Кронштадта дві доби,— в Петербург на кур'єрських поїздах мчали із закордонних курортів високі чиновники, щоб сісти у свої теплі крісла. Міністр внутрішніх справ Дурново в той день, коли в Копенгагенському порту гриміли прощальні залпи, уже повернувся з відпустки й гортав першу доповідь царю, яку йому склали підлеглі.

Чекали Олександра III в Петербурзі, а він, пересівши з яхти на поїзд, поїхав прямо в Гатчину, де найбезпечніше почувався під охороною свого улюбленого конвою. В церквах загули дзвони: то, як писали газети, народ молився, несказанно радіючи з того, що обожнюваний монарх благополучно повернувся додому. А між тим, обожнюваний народом монарх сидів у гатчинському палаці, як в'язень у фортеці: він боявся кроку ступити без того, щоб любий конвой не охороняв його... від народу. І оце: народ обожнює свого монарха, а монарх день і ніч піклується про добробут народу — було одією з тих офіційних побрехеньок, в які ніхто не вірив, але які всі вважали за необхідне повсякчас повторювати. Два роки — 1891-й і 1892-й — мільйони селян Росії, помираючи з голоду, слали прокляття Олександрові III і всьому його роду. Лаяли царя прилюдно останніми словами, аби тільки потрапити до тюрми й не померти з голоду, бо про тих підданих, що були ув'язнені, Олександр III більше піклувався, ніж про тих, що вмирали з голоду на волі. На тюрми цар не шкодував казенних грошей. За ґратами його піддані божеволіли, кінчали самогубством, вмирали від сухот, цинги, але не від голоду. Від голоду помирали лише тоді, коли оголошували голодовку, яка була єдиною зброєю в'язнів у їх боротьбі проти тюремних тортур.

Першим з доповіддю до Олександра III, як давно вже було заведено, з'явився міністр внутрішніх справ. Перед тим, як їхати в Гатчину, Іван Миколайович вертівся перед дзеркалами, мов той актор перед виходом на сцену, вичеплюючи — з допомогою дружини Леокадії — свою

імпозантну фігуру. А вигляд він мав дійсно показний: середній на зріст, ставний. На круглій голові — густий чуб з помітною сивиною, бо мав уже шістдесят три роки. І вуса, що були, як жартували, його силою і славою. Вуса ті видовжувалися поголеною посередині бородою та були довгі й пухнасті, мов хвости сибірських котів. Очі по-котячому примружені. На випешеному обличчі постійна вдоволенна посмішка: все добре, все чудово.

Приїхав Іван Миколайович до Гатчини з таким розрахунком, щоб, перш ніж іти з доповіддю до царя, відвідати царицю, котрій був зобов'язаний своєю блискучою кар'єрою. Тільки погомонівши з царицею, — вона, як завжди, ласкаво прийняла його, — і узнавши новини двору, Іван Миколайович ішов доповідати цареві, що діється в імперії. Та й за її межами, бо міністерство внутрішніх справ, викорінюючи крамолу в Росії, боролосся з тою крамолою й за кордоном, тримаючи там легіон своєї агентури, яка стежила за тими росіянами, котрі, на розсуд государя імператора, мали сидіти в його тюрмах, а не розгулювати на волі.

Олександр III зустрів Івана Миколайовича теж привітно, бо мав гарний настрій. Вигляд же у царя був поганий: за два місяці перебування в Данії він ще потворніше розпух. Товсте, широке обличчя мало якийсь жовто-сірий колір, під булькатими водянистими очима висіли ще більші й чорніші мішки. «Робить хвороба своє», — подумав Іван Миколайович із щирим сумом, а вголос сказав, запобігливо посміхаючись:

— Я радий, ваша величність, що відпочинок пішов на користь вашому здоров'ю. Правду государиня каже, що на її батьківщині цілющий клімат...

— Так, я трохи відпочив, — сухо мовив Олександр III, бо хоча й не гірше почував себе, але й не краще: в попереку весь час відчувався тупий біль.

— Перше, що я вам, ваша величність, хочу сказати, це те, що народ радіє з того, як урочисто і гостинно Франція приймає наших моряків. Газети наші не встигають друкувати всіх вітань, котрі надходять до редакцій в ці знаменні дні. Кожного дня у Францію з усіх найвіддаленіших кутків Росії відправляються тисячі телеграм і листів. Дозвольте, ваша величність, зачитати вам лише один такий лист. — Олександр III хитнув широкою купецькою бородою: читай, мовляв. — Ось що написали селяни Вологодської

губернії меру Тулона пану Ферредо: «Дорогий мер! Читаючи захоплюючі описи тієї радісної зустрічі, яку виявлено нашим дорогим співвітчизникам вашими громадянами і поселянами, котрі зі сльозами на очах обнімали наших братів, ми не можемо залишатися байдужими до такого виявлення дружби і братерства і звертаємося до вас, милостивий добродію, з найпокірнішим проханням висловити почуття найглибшої нашої подяки і братерської любові поселянам дорогої нам віднині Франції. Передайте їм наш щирий привіт і побажання багатих ужинок з мирних ланів любої Франції. Від душі вигукуємо: «Хай живе Франція! Слава у вишніх богів. На землі мир і в челоуцех благоволеніє». І таких листів, як я уже сказав, тисячі й тисячі.

— Це добре,— похвалив Олександр III.— Передай вологодському губернаторові мою подяку...

— З великою радістю,— аж засяяв Іван Миколайович, бо то перш за все була подяка йому: адже цар знав, що всі ті телеграми й листи у Францію організовані міністерством внутрішніх справ. Вологодські селяни не знали не тільки про той лист меру Тулона, а й про те, що Франція приймає російських моряків, бо суціль були неписьменними, заклопотані лише тим, як дотягти до наступного врожаю, щоб не померти з голоду. Саме у Вологодській губернії був найбільший недорід, найбільша небезпека голоду. Цар же і міністр знали все це, але не знали, як можна показати любій Франції, що народ Росії у захопленні від того, що відбувається в Тулоні...

Переповівши всі втішні новини, Іван Миколайович, переборюючи внутрішній опір, перейшов до неприємних:

— Не можу не доповісти вам, ваша величність, що, незважаючи на всі суворі заходи, яких ми вживаємо вкупі з міністерством фінансів, безпорядків на фабриках і заводах все ще немало. Про ті, які переростали в бунти, як, наприклад, на фабриці Хлудових, і були припинені за допомогою військ, я вам уже доповідав. За вашу ж відсутність таких безпорядків не спалахувало. На фабриках і заводах Петербурга в цьому році взагалі спокійно. Це тому, що нам вдалося заарештувати всіх пропагандистів, котрі, виконуючи накази тих злочинців, що діють за кордоном, підбивали темний фабричний люд на нерозумні дії. Перекрили ми всі шляхи, якими пересилалася із закордону крамольна література. Із однієї лише Ясної Поляни продовжують розповсюджуватися нелегальні твори графа Толстого...

— Це дуже прикро,— насупив руді брови Олександр III.— Граф Толстой давно зловживає моїм добрим ставленням до нього. Цьому, Іване Миколайовичу, треба покласти край!

— Ваша величність, я вживу всіх заходів!— з нотками урочистості в голосі пообіцяв Дурново.— Але в цій болючій справі є одна... Даруйте, не можу навіть швидко підібрати потрібного слова. Ну, скажімо, ахіллесова п'ята. І полягає вона в тому, що ми заарештовуємо лише тих, хто розповсюджує твори графа Толстого...— Іван Миколайович затнувся, не наважившись сказати того, що хотів: «А самого графа Толстого ви не дозволяєте заарештувати». Він тільки витримав красномовну паузу, вів далі:— На місце ж затриманих з'являються нові послідовники вчення графа Толстого, а тому все і йде, мовби по зачарованому колу.

— То що ти пропонуєш?— сердито блімнув Олександр III на свого хитрого міністра.— Перевезти графа Толстого з Ясної Поляни до Петропавлівської фортеці?— Іван Миколайович, поштиво схиливши голову, мовчав.— А що скаже вся Європа?

Запанувала напружена тиша. Олександр III сердито сопів, Іван Миколайович теж мовчав, боячись ще більше розгнівати государя. Оніміти і цар, і його міністр мали від чого. Граф Лев Миколайович Толстой був єдиною людиною в Росії, яка говорила, писала, що хотіла, і її не могли посадити в тюрму, погнати на заслання, як то колись вчинили з Чернишевським, Шевченком, Достоевським, Плещеевим. Тисячами інших. Не заарештовувати цього графа-еретика — то все одно, що не гасити багаття, а лише проганяти тих, хто навколо нього гріється, хто розносить з того багаття вогонь.

В 1891 році у Олександра III була Софія Андріївна Толстая. Вона запевняла Олександра III, що в її чоловіка крадуть крамольні рукописи і друкують їх без його відома. (Л. М. Толстой записав у щоденникові про ту зустріч дружини з царем: «Були неприємні її запобігання перед государем і розповідь йому про те, що в мене крадуть рукописи. І я не стримався, неприязно говорив...») Олександр III, звичайно, не повірив тому, що йому казала Софія Андріївна. Він тоді пообіцяв — про те його просила Софія Андріївна — читати всі нові твори Льва Миколайовича, тобто бути його цензором. (Як дід Микола I намагався бути цензором Пушкіна). Але ніяких рукописів за два роки, що

минули після зустрічі з Софією Андріївною, він з Ясною Поляни не одержав. А нові крамольні твори графа Толстого продовжували з'являтися. І Олександра III, коли він згадував про графа Толстого, давила безсила лють.

— Ще про одного, ваша величність, літератора. В кінці минулого місяця в Парижі помер літератор Плещеев, котрого в справі Петрашевського було засуджено до страти, як і Достоевського. Помираючи, він заповів, щоб його поховали в Москві. Була небезпека, що неблагонадійні елементи використають і цей похорон, як використали похорон літератора Шелгунова, щоб провести протиурядову демонстрацію. Та ми вжили належних заходів, і все відбулося спокійно.

Далі у доповіді Івана Миколайовича була така фраза: «Володимир Ульянов. Брат страченого державного злочинця. Оселився в Петербурзі. Прийнятий без погодження зі мною помічником присяжного повіреного. Провина Манасєїна, з котрим я мав розмову». Та Іван Миколайович вирішив: про це краще сказати тоді, коли Манасєїн піде у відставку і на нього можна буде валити все, що завгодно. Він перегорнув цю сторінку, мовив:

— Епідемія холери пішла на спад. У Петербурзі залишилося всього сто шістдесят сім хворих. З них кожного дня помирає не більше п'яти. Навіть у Кам'янець-Подільській і Волинській губерніях кількість хворих значно скоротилася. В Москві залишилося всього два десятки хворих.

— Це втішно,— зауважив цар.

— Небезпека повені в столиці теж минула, бо вітер цієї ночі стих, вода в Неві пішла на спад. Оце, ваша величність, і все, що я мав вам доповісти.

— Добре,— полегшено зітхнув і Олександр III, котрого довга доповідь притомила.— Залишайся обідати.

Від отого «залишайся обідати» Іван Миколайович зовсім щасливим вийшов з царського кабінету.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Диплом про закінчення університету Володимир Ульянов одержав у січні 1892 року. Неприємна помилка вкралася в той документ: замість «Володимир Ільїн» надрукували «Володимир Іванов». Це трохи зіпсувало настрої, бо замінити диплом, знав Володимир, справа не проста. Порадившись з Хардіним, він сам виправив «Іванов» на «Ільїн». Тим більше, що університет, перш ніж вручити диплом, видав тимчасове посвідчення, на підставі якого Хардін ще 4 січня 1892 року подав рапорт до Самарського окружного суду: «Дворянин Володимир Ільїн Ульянов, який визнаний юридичною іспитовою комісією при С.-Петербурзькому університеті маючим право на диплом першого ступеня, виявив бажання поступити до мене в помічники присяжного повіреного. Представляючи при цьому видане Ульянову вищозначеною комісією тимчасове посвідчення, я маю честь просити Самарський окружний суд зарахувати моїм помічником». На цьому рапорті тільки 30 січня з'явилася резолюція, яка нічого не вирішувала: «Прийняти до відом». А Хардіну голова суду Анненков сказав:

— Ульянов, як ви знаєте, брат страченого терориста, був виключений з Казанського університету. Йому дозволили одержати вищу освіту лише екстерном. Все це, дорогий Андрію Миколайовичу, повірте моему досвіду, точні ознаки того, що за молодим чоловіком пильно слідкує поліція. Для перевірки свого припущення я мав розмову про Ульянова з паном губернатором. Він категорично проти того, щоб ми видавали йому посвідчення про право бути повіреним.

— Оце новина,— мовив спантеличений Хардін.— Що ж тепер Ульянову робити?

— Вихід у нього, думаю, один: хай звертається до департаменту поліції з проханням видати посвідчення про благодійність, оскільки він такого документа не одержав в університеті через те, що складав іспити екстерном. Тим, хто проходить курс у стінах університету, посвідчення видає ректор.

— І ви думаєте, департамент поліції дасть Ульянову бажане посвідчення?

— Дасть чи не дасть, а це єдиний вихід. Правда, є ще міністр, государ, та вони, як відомо, вирішують справи так, як їм доповідають.

— Дуже, дуже шкода буде, якщо Ульянову не дозволять служити. Адже він,— кажу вам без перебільшення, бо давно вже знаю його,— надзвичайно здібна людина.

— На мене він теж справив гарне враження, і я з радістю видав би йому посвідчення на ведення справ, коли б на те була моя воля. Я син декабриста і по собі знаю, яка то велика несправедливість, коли синові доводиться відповідати за батька, братаві за брата. І відповідати не згідно закону, бо такого закону немає, а в адміністративному порядку, що ще гірше. Та коли за цим Ульяновим, крім його власного гріха — виключення з університету, ніяких інших немає, то, мені здається, департамент поліції може йому видати потрібне свідоцтво. Отже, повторюю, хай звертається туди. Все залежне від мене буде зроблено без будь-яких зволікань.

Хардін переповів Ульянову свою розмову з головою суду, порадив:

— Пишіть у департамент.

Володимир згадав всі ті прохання, які він і мати послали у департамент поліції, коли домагалися, щоб йому дозволили повернутися до університету або виїхати за кордон для продовження навчання. Завжди була одна й та ж відповідь: відмовити. Сказав, зітхнувши:

— Звичайно, напишу, але, боюсь, нічого це не дасть.

— А мені здається,— мовив добрий Андрій Миколайович, бажаючи підтримати свого юного друга,— департамент не має жодних підстав відмовити вам.

— У тім-то й біда, що в тій установі якраз і відмовляють без жодних підстав!— гірко посміхнувся Володимир.

— Теж правильно,— сумно погодився Хардін.

Першого червня Володимир послав прохання директорів департаменту поліції, в якому писав: «Будучи зарахованим ухвалою Загальних Зборів Самарського Окружного Суду від 30 січня 1892 року до числа помічників присяжного повіреного, я подав потім до Суду прохання про видачу мені свідоцтва на право бути повіреним. Оскільки Самарському Окружному Судові трудно дати певну відповідь на моє прохання через брак у нього відомостей про мене, то я маю за честь уклінно просити Ваше Превосходительство повідомити пана голову Самарського Окружно-

го Суду про те, що з боку Департаменту поліції немає перешкод до видачі мені свідоцтва на право бути повіреним».

Через два тижні — 16 червня — на квартиру до Володимира прийшов околочний наглядач з пакетом, сказав козирнувши:

— Пристав наказав: вручити вам! Прочитайте, будь ласка, розпишіться і поверніть.

Володимир дістав із густо обліпленого сургучем казенного конверта папір. В ньому самарський губернатор Брянчанінов наказував поліцмейстеру (поліцмейстер приставу, а пристав — наглядачу) сповістити помічникові присяжного повіреного Володимиру Ільїну Ульянову, що відповідний про нього відгук департаментом поліції буде даний на запит належного судового начальства. Що це за хід? Не хочуть дати позитивного відгуку чи справді дають такі документи лише на запити установ? Пішов до Хардіна. Той, вислухавши його, тільки руками розвів: скільки, мовляв, уже працює, а з такими справами не стикався. Сказав:

— Мабуть, і Анненков не знав цього порядку, бо до вас він ставиться добре і щиро хоче допомогти. Підіть і порадьтеся з ним.

Анненков привітно зустрів Володимира, уважно вислухав, сказав:

— Подавайте тепер мені прошеніє, а я, на підставі вашого, буду звертатися до департаменту поліції.

Переборюючи внутрішній опір, Володимир сів писати нове прохання, в якому сповіщав голові Самарського окружного суду, що департамент поліції не видає посвідчень про благонадійність приватним особам, а тільки на вимогу присутствених місць. 18 червня Анненков послав у департамент поліції таке відношення: «Присяжним повіреним суду, яким я відаю, Андрієм Миколайовичем Хардіним, у січні 1892 року прийнятий в свої помічники дворянин Володимир Ільїн Ульянов, про що Хардін і довів до відома суду представленням від 4 січня 1892 року, що й прийнято судом до відома згідно 35 статті судових установ. 28 лютого 1892 року Ульянов звернувся до суду з проханням про видачу йому свідоцтва на право бути повіреним. Та оскільки при тому поданні Хардіна не було додано свідоцтва належних установ про благонадійність Ульянова, а було лише свідоцтво від іспитової комісії при С.-Петербурзькому університеті від 22 листопада 1891 року за

№ 205 про те, що Ульянов прослухав курс юридичного факультету і має право на диплом першого ступеня, то мною було оголошено Ульянову про неможливість видачі йому свідоцтва, яке він просить, поки не подасть свідоцтва про благонадійність. З приводу цього Ульянов подав мені 11 червня 1892 року прошеніє, в якому клопочеться про звернення до Департаменту поліції з приводу відсутності перепон на видачу йому свідоцтва, зазначає перешкоди, через які він позбавлений можливості подати сам свідоцтво про його благонадійність.

Повідомляючи про вищевикладене в Департамент державної поліції (з додатком завіреної копії з вищеозначеного прошенія Ульянова від 11 червня 1892 року), маю честь найпокірніше просити не відмовити мені повідомленням: чи не забороняється йому займатися судовими справами на правах повіреного». На цьому відношенні директор департаменту поліції написав резолюцію: «Залишити Ульянова під негласним наглядом і повідомити, що немає заперечень на видачу свідоцтва на право ведення справ». Було це 2 липня. Отже, аж півроку потрібно було Володимирі, щоб одержати ту посаду, на яку давав йому право диплом.

Все це пригадувалося зараз, бо здавалося, що департамент поліції знову взяв його під свою опіку, а тому рада присяжних повірених і відкладає розгляд прохання. І передчуття Володимира не обмануло: після розмови з міністром юстиції Люстіх ждав, що в це діло втрутиться департамент поліції, а тому й не поспішав виносити рішення про зарахування Ульянова помічником Волкенштейна. Але Манасеїн, знаючи, що він досиджує в міністерському кріслі останні дні, справами майже не займався, посилаючись на хворобу. Міністр внутрішніх справ Дурново теж забув про Ульянова, будучи заклопотаним невиліковною хворобою Олександра III, зі смертю якого він міг лишитися теплого місця, бо цесаревич Микола, роздратований тим, що поліція слідкує за його відвідинами коханки балерини Кше-сінської, косо поглядав на нього.

16 жовтня Володимир, повернувшись ввечері з бібліотеки, знайшов записку Волкенштейна, який просив зайти в дуже важливі справі. Володимир випив нашвидку чашку чаю і, гадаючи, що трапилося («Мабуть, те, що й в Самарі було з свідоцтвом»,— думав), пішов до Волкенштейна, хоча було пів на дев'яту. Та вже по веселій усмішці, з якою Михайло Пилипович зустрів Володимира, вийшовши

з кабінету до приймальні, той відчув: він має сповістити приемну новину.

— Даруйте, що так пізно, але я тільки-но повернувся додому,— потиснувши руку, мовив Володимир.

— Нічого! Я до другої години ночі товчуся! Ну, ви вже, мабуть, здогадуєтеся, чого я вас запросив?

— Не зовсім,— широко відповів Володимир.

— Сьогодні рада винесла рішення про вас!— з помітною урочистістю повідомив Волкенштейн.— Завтра можете одержати свідоцтво та братися за справи!

— І радий, і вдячний вам, Михайле Пилиповичу!

— Я зробив лише те, що повинен був зробити,— відповів Волкенштейн вдоволено.— Зараз можу вам признатися, що мені трохи довелося й повоювати за вас. Похвилюватися. Справа в тім, що Манасеїн висловив Люстіху невдоволення за прийняття вас у столичну адвокатуру. Вільгельм Йосипович, треба віддати йому належне, не надав значення тій конфіденційній розмові з міністром. А офіційно Манасеїн не мав формального права заперечувати. На тому й закінчилося. Тим більше, що він, власне, уже сидить у Державній раді, куди, як відомо, государ відправляє дрімати звільнених міністрів.

Волкенштейн їхав до свого друга письменника Станюковича грати в карти і запропонував Володимирі підвезти його до квартири. Та він одмовився, бо дощ перестав, можна було погуляти по місту. Він вийшов на Невський і попрямував до набережної Неви, де любив подовгу ходити. Згадалася та весна, коли вони з Олею тут були перед її хворобою. Як шкода, що її немає! Маняші на лист він ще не відповів, хоча одержав його раніше від маминого. Сьогодні ж напише їй. І він, повернувшись додому, переглянув Маняшин лист, сів до столу. «Я прочитав з інтересом листа твого від 27 вересня,— писав Володимир, як завжди, швидко і дрібно,— і був би дуже радий, коли б ти іноді писала мені». Глянув на речення, подумав: «Чи розбере мій почерк? Може, більшими літерами писати? Ще образиться, скаже, написав, як дитині». Маняша питала, в яких музеях був. Їй уявлялося: брата найбільше в столиці приваблює те, що цікавило б її, коли б вона приїхала до Петербурга. «Тут я не був ні в Ермітажі, ні в театрах,— широко признався Володимир.— Самому щось не хочеться йти. В Москві з охотою піду з тобою в Третьяковську галерею і ще куди-небудь. «Русские ведомости» читаю в Публічній бібліотеці (за два тижні назад). Може, передплачу їх, коли дістану

тут роботу. Для мене берегти їх не варто, але й рвати рано, думаю, теж не слід: може знадобитися що-небудь цікаве». «Що ж вона тут ще пише? А, про вивчення французької мови». «З твоєї розповіді про вчителя французької мови я бачу, що московські гімназистки, коли й випередили тебе, то не багато. Мабуть, середні учениці не краще за тебе знають? Напиши, чи багато часу проводиш за уроками дома. Миті скажи, щоб він послав к чорту букініста, який просить 25 крб. за Ключевського: більше 4-х карбованців не можна дати. Як іде навчання у Миті? До побачення. Твій В. У.».

Перечитавши цього коротенького листа, Володимир дав: «Чи розбираєш мій почерк?».

Коли вже заклеїв конверт, то згадав, що можна було б написати про позитивне вирішення з свідоцтвом. Та нічого: одержить свідоцтво, тоді й порадує матір, котра думає вже, мабуть, що знову, як і в Самарі, тяганина триватиме півроку.

2

Добре знав Володимир, що поліція за ним стежить, а тому, приїхавши до Петербурга, не поспішав іти до Михайла Сільвіна, адресу якого дали йому в Нижньому Новгороді Скворцов і Григор'єв. «Спочатку треба повністю влаштуватися,— поклав він собі,— а потім уже шукати потрібних знайомств». І тому лише після того, як він одержав посвідчення,— тобто офіційно був прийнятий на посаду помічника присяжного повіреного — дістав захований лист нижньгородців і подався розшукувати Сільвіна. Пішов зранку, бо знав: студенти люблять довго спати, оскільки завжди товчуться допізна. Від Ямської до Міщанської, де мешкав Сільвін, було якихось п'ять кварталів. Ранок видався сонячний, що рідко траплялося цієї дощової осені, і Володимир залюбки прогулювся по місту. Ось і Міщанська, 14. Володимир знайшов квартиру Сільвіна, делікатно смикнув за грушу дзвоника. Дзвоник пролунав, але не чути було, щоб хтось ішов у коридор. Володимир почекав і ще раз — уже триваліше — подзвонив. За дверима стояла тиша. Невже нікого немає вдома? Мабуть, так. Доведеться тоді ввечері зайти. «Подзвоню ще раз»,— вирішив. Дзвоник пролунав, і він почув голос — але не в квартирі, а в себе за спиною — з сильним німецьким акцентом: — Кого пан шукайт?

Володимир здивовано обернувся і побачив перед собою надміру товсту жінку з мовби розпухлим обличчям, на якому і очей не видно було, а на їх місці — лише вузьенькі щілинки. Він поштиво вклонився цій дамі, яка, судячи з кошика на товстенькій руці, поверталася з базару, мовив, здогадавшись, що це, мабуть, хазяйка квартири:

— Я шукаю пана Сільвіна.

— О, да! Студент Сільвін єсть мой квартир,— захитала безшинею головою дама, граючи потрійним підборіддям.

— Дуже приємно,— сказав Володимир.— Коли його можна застати дома?

— Хіба він уже пішов?— здивувалася хазяйка.— Він спайт повинен. Зараз ми разом будем провіряйт.— Жінка відімкнула двері, запросила:— Бітте!

— Данке шейн!— відповів Володимир німецькою мовою, яку добре знав.

— О гер, шпрехен зі дойч?— здивовано-радісно вигукнула хазяйка.— Бітте залу! О, він спайт!— глянувши на вішалку, сказала хазяйка, бо там висів новенький студентський кашкет. Вона відчинила двері до кімнати Сільвіна.— Бітте!

Незручно було Володимирові йти одному в кімнату до незнайомої людини, яка ще відпочивала, та подітися нікуди. Правда, вже було близько одинадцятої дня: час навіть студентам уставати. Переступивши поріг, Володимир, однак, нерішуче зупинився: тихе хропіння чулося з алькова, що був за невисокою перегородкою. Хазяйка голосно, мабуть, щоб розбудити Сільвіна, пояснювала, ледь протиснувшись боком у двері:

— Ідіть альков! Пане Сільвін, до вас гость ест. Бітте, вставайт.

Хропіння за перегородкою затихло, зарипіло ліжко. Сільвін, значить, прокинувся. «Треба б вийти, поки він одягнеться,— подумав Володимир, але в дверях, затуляючи їх, стояла хазяйка.— Ну, дурна ситуація». Напіводягнений Сільвін нарешті вийшов з-за перегородки, заспано блимаючи припухлими від надмірного сну очима. Побачив Володимира, провів рукою по їжакуватій зачісці, протер очі, хрипко забасив:

— Даруйте, що в такому вигляді...

— Ви вибачте,— одказав Володимир.— Я від ваших нижньгородських друзів. А тепер я вийду і зачекаю вас у хазяйки, якщо ви не заперечуєте, бо конче потрібно з вами поговорити.

— Прошу, прошу!— зрадив Сільвін, почувши, що гість з Нижнього Новгороду.— Я миттю приведу себе в порядок. Заспав сьогодні, аж соромно...

Приїхав Михайло Сільвін до Петербурга в серпні цього року, бо тільки вступив на перший курс університету, закінчивши гімназію в Нижньому Новгороді. Батько його був маленьким чиновником — мав жалування 35 карбованців — та ще й любив випити. Сім'я велика: шестеро дітей. Мати хворіла, і від неї Михайлик тільки й чув: «Поздихали б усі, окаянні, погібелі на вас немає!» Лише завдяки своїм неабияким здібностям, жадобі до навчання, Михайло потрапив до гімназії. Давав уроки з тринадцяти років, а потім взагалі, мов та сирота, пішов у гуртожиток-притулок, котрий побудував для гімназистів один купець. В останніх класах гімназії вступив до гуртка, яким керував Михайло Григор'єв, оселившись у Нижньому Новгороді, після відбуття ув'язнення в петербурзькій тюрмі. Михайло Григор'єв, як і Володимир Ульянов, брав участь у революційних гуртках Казані, створених Миколою Федосеевим. Володимир уникнув арешту лише тому, що виїхав із Казані в Самару до поліцейського погрому. В гуртку гімназистів Сільвін вперше почув про політичну економію, що може дати відповіді на питання, як змінити існуючий лад на кращий, справедливійший. Тут він ознайомився з «Маніфестом Комуністичної партії», з працями Енгельса, Лассаля. Потім простудював Марксів «Капітал». Друзі-новгородці вважали його добре освіченим марксистом, енергійним пропагандистом нового вчення, бо Михайло вів заняття в робітничих гуртках. Григор'єв, віддаючи Володимирі лист до Сільвіна, сказав: «На нашого Михайла можете покластися так само, як на мене». І перше враження Сільвін на Володимира, незважаючи на те, що зустріч так негарно склалася, справив приємне: у відкритому погляді сірих очей, в сором'язливій посмішці вловлювалася щирість.

— От я і готовий вас вислухати!— сказав Сільвін, повертаючись до кімнати і причісуючи непокірний чуб, який, хоч і був мокрий, все одно їжакувато стовбурчився.— Якщо не снідали, то можу запропонувати чаю: хазяйка, яку ви зачарували блискучим знанням її рідної мови, вже поставила самовар. За інших умов їй треба кілька разів нагадувати.

— Дякую, я вже снідав,— одмовився Володимир.— А вас готовий зачекати, поки вип'єте чаю, бо не поспішаю.

— Ні, ні!— аж злякано замахав руками Сільвін.— Я встигну.

— Перш ніж почати розмову, заради якої я вас так нечвасно потурбував, прочитайте, будь ласка, цей лист.— Володимир дістав з нагрудної кишені піджака пом'ятий конверт і подав Сільвіну.

— Від Григор'єва і Скворцова!— радо вигукнув Сільвін, глянувши на лист.— Що ж тут вони мені сповіщають? Та-ак... Ага! Приємно!..— Сільвін пильно подивився на Володимира, і в погляді тому були і здивування, і шана, ніби він побачив самого Олександра Ульянова, перед яким схилявся так само, як і перед Желябовим.

Рекомендація друзів і те, що цей гість був рідним братом страченого революціонера, відразу настроїли Сільвіна на відвертість. Більше того, він щиро зрадів, що прибула така підмога, бо в столиці щодо пропаганди ідей марксизму серед робітників мало що робилося. Він почав розповідати, нічого не приховуючи з того, що стосувалося його самого:

— Скажу вам щиро: Петербург мене багато в чому розчарував. Коли я сюди їхав, то думав, що тут кипить революційна боротьба. Адже добра половина населення столиці — пролетарі, тобто клас, на який Маркс покладає всі надії щодо революційного перетворення світу. Оскільки в Нижній Новгород часто висилали з Петербурга студентів за протиурядові виступи, то я, природно, думав, що якраз в університеті й знайду коло тих людей, з якими буду готувати робітників до майбутніх битв за свободу, рівність, братерство. Та з перших же днів занять з гіркотою переконався: крім забороненої каси взаємодопомоги, нічого іншого студенти не знають і знати не хочуть. Я згадав, що десь тут інженер Герман Красін. За участь у демонстрації під час похорону письменника Шелгунова його виключили з технологічного інституту й вислали до нас, у Нижній Новгород, де я з ним і познайомився. Правду сказати, ближче зійшовся я з його братом Леонідом, бо Герман якийсь надто стриманий, сухий, з немалою дозою скептицизму в душі, що мені не дуже подобалося. Та Леонід десь, здається в Тулі, відбуває заслання. Ви не зустрічалися з братами Красініми?

— Ні, не доводилося. Але чув про них від ваших земляків.

— Герман, будучи в Нижньому, розповідав, що вів роботу в тих робітничих гуртках, які були створені арешто-

ваним Брусневим. Я подумав: не може він не поновити своїх старих знайомств, піду до нього. Довго я шукав його адресу, нарешті зустрівся з ним. Він, до речі, теж ще спав, коли я до нього в отакий саме час завітав,— вперше за весь час посміхнувся Сільвін.— Прийняв він мене, на диво, привітно. Познайомив зі своїми товаришами, яких я, даруйте, не буду називати, бо їх імена вам нічого не скажуть: вони такі ж самі студенти, як і я, тільки й того, що навчаються не в університеті, а в технологічному інституті, тобто колеги Германа. Мені дали робітничий гурток, і я почав вести пропаганду, користуючись тим досвідом, якого набув у Нижньому. Всі мої друзі-технологи, крім одного земляка, з яким я приїхав цієї осені сюди, старші від мене, значно досвідченіші в усіх справах і дивляться на мене до цього часу як на людину, що має пройти іспит на ділі. Крім занять у робітничих гуртках, мені ніяких інших справ не доручали, а я дотримуюся правила: не розпитувати про те, що мене прямо не стосується. Прийде час, як це було і в Нижньому, я знатиму більше. Отже, закінчую свою довгу і плутану розповідь. До своїх друзів я сьогодні ж піду і розповім про вас. Своєї думки від вас не приховую: я радий буду вести разом з вами пропаганду ідей марксизму серед робітників.

— Дякую,— стримано відповів Володимир.

Помовчали. Сільвін відчув, що гість не дуже задоволений тим, що почув, але додати нічого не міг. Він спитав, аби порушити мовчанку, що явно затяглася:

— Зі Скворцовим ви теж давно знайомі?

— Ні, в Казані я з ним не зустрічався.

— Статті Скворцова читали в «Юридическом вестнике»?— продовжував вести розмову Сільвін, відчуваючи, що Ульянов уже готовий встати й попрощатися.

— Так,— коротко відповів Володимир, бо коли вже Сільвін почав розмову про статті Скворцова, то він хотів спочатку почути його думку.

— І як вони вам подобаються?— спитав Сільвін і, не чекаючи відповіді, бо відчув, що питати було не слід, продовжував:— У Нижньому всі вважали, що то перші по-справжньому марксистські статті в наших легальних журналах.

— З цим я згоден. І вважаю, що Скворцов — один із найначитаніших марксистів. Освічений статистик. Правда, не завжди по-справжньому творчо осмислює зібраний багатий матеріал.

— Це точно,— погодився Сільвін, задоволений тим, що Ульянов такої ж думки про Скворцова, як і він.

— Залишіть мою адресу,— порушив довгу паузу Володимир.— Вулиця Ямська, 4, квартира 11. Буваю дома до десятої ранку і після восьмої вечора.

— Ямська... Ямська...— наморщив Сільвін лоб, намагаючись пригадати, де ця вулиця, бо ще погано знав Петербург.— Ні, не знаю, в якому це районі.

— Недалеко від вас. Я йшов якихось двадцять хвилин.

Володимир попросив аркушик паперу й швидко накреслив схему вулиць, якими Сільвін мав добиратися до Ямської. Розмова вже не клеїлася, і Володимир, попрощавшись, пішов у бібліотеку. Враження від зустрічі з Сільвіним було загалом непогане, хоча по тому, як його рекомендували Григор'єв і Скворцов, він сподівався, що цей нижньогородець має глибші й ширші зв'язки з петербурзькими марксистами й робітниками. Можливо, звичайно,— та так воно й мусило бути!— Сільвін далеко не все сказав: яка б не була гарна рекомендація друзів, а зустрічалися вони вперше. Взагалі він відчував, незважаючи на явну щирість Сільвіна, мимовільну скутість розмови. Можливо, в тому і його провина, бо він намагався тільки слухати, а не говорити. Сільвін не міг того не помітити і під кінець теж почав наслідувати його. Та головне зроблено: він знайшов ниточку, котра, можливо, й доведе до клубочка. А «клубочок» той йому вкрай необхідно знайти: без друзів-однодумців не здійснити те, заради чого переїхав до Петербурга.

3

Провівши Ульянова, Сільвін сів пити чай, що вже охолов. Просити ж хазяйку ще раз підігріти не наважувався: бурчання тоді не переслухаєш. Мляво жував хліб — нічого іншого на сніданок не мав — і обмірковував розмову з Ульяновим. Своїх земляків Григор'єва і Скворцова Михайло вважав учителями щодо свого становлення як марксиста. І коли вони рекомендують Ульянова, називаючи його своїм однодумцем, то тут сумніву бути не може. Григор'єв і Скворцов — особливо останній — дуже вимогливі, коли йдеться про ідейну дружбу, а Ульянова, як видно, відразу прийняли до свого гурту. Пишуть, що цей брат страченого народника блискуче знає Маркса і взагалі ще й не висту-

пав, а з тих рефератів, які написав, видно: добре володіє пером.

Лист від земляків закінчувався наказом: «Прочитай і відразу ж спали!» І Михайло, поснідавши, ще раз уважно проглянув лист, підніс до нього сірник. Товстий папір, згорівши, так надимів, що хазяйка, забираючи самовар, здивовано повела носом, спитала:

— Щось горіл?

Михайло удав, що не розчув, зник за перегородкою — прибрати ліжку. «Піду я до Красіна і пораджуся з ним, — міркував Сільвін. — Він мене вводив у коло своїх друзів, хай вирішує, як бути з Ульяновим. Даремно я, мабуть, тільки лист спалив: можна було б його показати Герману. Та нічого: він знає і Григор'єва, і Скворцова, знає, що я з ними листуюся, вірить мені. І те, що Ульянов — брат відомого революціонера, не може не зацікавити його. Ну, а якщо він почне вагатися, то піду до Гліба Кржижановського. Він людина жвавіша, оптимістичніша».

Як і передбачав Сільвін, Герман Красін, вислухавши його розповідь про Ульянова, сухо мовив:

— Обміркуємо.

— Коли до вас зайти? — розгублено спитав Сільвін, порушивши тривалу мовчанку.

— Ми вас сповістимо, — так само сухо, як і оте «обміркуємо», сказав Герман.

— Дякую, — не приховуючи невдоволення, буркнув Сільвін. — На все добре.

Дивний все-таки цей Герман Красін: ніколи відразу не скаже, що думає. До всього ставиться з мовчазним скептицизмом. Од кожної зустрічі з ним у Михайла залишався неприємний осадок. Навіть тоді, коли Герман у чомусь допомагав йому. Правда, треба віддати Красіну належне: коли вже він щось пообіцяє, то зробить.

До Петербурга Сільвін приїхав разом зі своїм другом Анатолієм Ванєєвим. Анатолій пішов у технологічний інститут, оскільки закінчив реальне училище, яке не давало права на вступ до університету. В інституті Анатолій познайомився з Василем Старковим і Глібом Кржижановським. Сільвін через Анатолія теж ближче, ніж з іншими, як їх називали, технологами, зійшовся з цими студентами. Гліб і Василь мешкали в одній кімнаті, дружили, хоча за характером були різні: Старков — замкнений, позбавлений будь-яких сентиментів. Гліб же мав відкритую, ніжно-поетичну натуру. Він гарно співав, легко перекладав віршовані

тексти. В його товаристві Сільвін почувався весело, безтурботно навіть тоді, коли щось каменем лежало на душі. І він завжди йшов до Гліба з передчуттям радості. Ця весела вдача Гліба тим більш вражала Сільвіна, що він знав: дитинство його було теж суворим. Батько помер, коли хлопчиківі виповнилося всього чотири роки. Сім'я — мати, сестра Тоня і він — існували на мізерні випадкові материні заробітки. Гліб, як і Сільвін, почав давати уроки з тринадцяти років, будучи учнем реального училища. В Петербурзі — він був уже на передостанньому курсі — Гліб за відмінні успіхи в навчанні мав стипендію, підробляв уроками.

За накресленим Ульяновим планом Сільвін швидко знайшов Ямську вулицю. Окинув оком ледь освітлений ліхтарем кам'яний чотириповерховий будинок, біля проходу в двір якого, як водиться, куняв двірник. Питати в двірника, де одинадцята квартира, не став, щоб не привертати його уваги, — той і так підозріло покосився на нього — став підійматися сходами. Теж, мабуть, недавно дезинфекцію провадили, бо сморід страшенний. Подумав з тривогою, зупинившись біля дверей квартири Ульянова: «А чи вдома він?» Несміливо смикнув дротяне кільце дзвоника і почув за дверима швидкі кроки. «Мабуть, сам іде відчиняти». І вгадав: на порозі, привітно посміхаючись, стояв Ульянов. Міцно потис руку, відступив убік, коротко кинув:

— Прошу! Роздягайтеся в моїй кімнаті. Ні, ні, прошу в ці двері. Отут можете повісити шинелю й кашкет. Я тільки повернувся з бібліотеки і попросив хазяйку поставити самовар. Скажіть, Михайле Олександровичу, відверто: ви дуже злопам'ятні?

— Та мовби ні, — посміхнувся Сільвін, відчувши жартівливі нотки в голосі Ульянова.

— Чудово! Тоді ви не відмовитеся випити чаю. Так?

— Доведеться, — розвів руками Сільвін, дивуючись тому, що бачив перед собою мовби й того Ульянова, який приходив до нього, й не того: цей, з яким він зараз ось бесідував, був дотепно-жвавий, рухливий.

— Правда, живу я поки що по-студентському, а тому й частувати вас буду так само. Сідайте, будь ласка, а я на секунду піду до хазяйки.

Коли Ульянов вийшов, Сільвін пильно оглянув квартиру: обстановка дійсно студентська. Тільки й того, що не було студентського безладдя. Не розкошує. Стіл завалений книгами. Знайомі томи «Капіталу» в оригіналі й перекладі. Журнали «Русское богатство», «Русская мысль», «Юриди-

чеський вестник». Газети. Купа старих зошитів: то, мабуть, конспекти, виписки. (Про те, що він пише і реферати, і статті, Володимир не сказав). А папок з судовими справами щось не видно.

— Самовар нам подадуть, але не раніше як хвилин за п'ятнадцять,— повернувшись до кімнати, сповістив Ульянов.— Сподіваюсь, ви маєте вільну годину?

— Так, я не дуже поспішаю, хоча маю невідкладні справи,— щиро признався Сільвін, радіючи з того, що в Ульянова гарний настрій, що з ним можна посидіти й погомоніти.— Я прийшов сказати вам, що вже мав розмову з Германом Красіним. Він вислухав мене, як завжди, похмуро, мовив: обміркуємо. Думаю, буде так, як було зі мною: Герман порадиться з Степаном Радченком, бо вони мовби ділять між собою загальне керівництво нашою групою. Потім запросять вас, щоб познайомитися. Коли саме це буде — не можу певно сказати, бо Степан Радченко, як жартома, але точно визначив Гліб Кржижановський, і тінь свою уважно вивчає, перш ніж рушити з місця. Ми називаємо Степана великим конспіратором. Розумію, конспірація необхідна,— додав Сільвін, відчувши, що Ульянов не поділяє його іронії щодо незвичайної любові Радченка до конспірації,— але в розумних межах. Так чи ні?

— Я особисто визнаю тільки сувору конспірацію,— одказав Володимир, помітно нахмуривши брови.— Всяка ж інша конспірація — то човен з щілиною, через яку рано чи пізно, а набереться води стільки, що він потоне.

— Теж слушно,— знітився Сільвін, зрозумівши, що висловив наївний погляд на конспірацію.

— Ви, Михайле Олександровичу, назвали два прізвиська марксистів, з якими мені, можливо, доведеться зустрітись. Чи не могли б сказати кілька слів і про Красіна, і про Радченка, щоб я мав хоч якийсь уявлення про них?

— Спробую. Але мені нелегко буде це зробити, бо: по-перше, мало знаю їх; по-друге, взагалі не вмю зазирати в душі людей. Отже, даруйте, буду оперувати лише зовнішніми прикметами. Знаю, що Радченко родом з Конотопа, син дрібного лісопромисловця. Батько трагічно загинув, коли Степан ще навчався в Київському реальному училищі. На руках у матері залишилося десятеро дітей, а діло, яке вів батько, не протрималося й року. Степан, як і всі ми грішні, заробляв уроками і продовжував навчання. Та ще й сім'ї допомагав, бо старшим од нього був один лише брат. Як людина, скажу відверто, Радченко мені більше

подобається, ніж Красін. Завжди усміхнений, уважний. Хоча...— Сільвін ніяково покліпав сірими очима, махнув рукою.— Добре, скажу вже все, що думаю: хоча й хитруватий.

— А казали, що не вмієте зазирати в душі,— жартівливо зауважив Володимир.

— Оце едине, що я там побачив,— посміхнувся Сільвін, відчувши, що його розповідь сподобалася Ульянову.— Більше нічого про Радченка, здається, не можу й сказати...

— Спасибі й за те, що сказали. Вибачте, я гляну, що діється з нашою вечерею.— Володимир вийшов з кімнати і невдовзі повернувся, невміло, як здалося Сільвіну, тримаючи в кожній руці на блюдцях чашки з чаєм, котрий хлюпав через вінця, як він не намагався балансувати ними. Поставивши свою нетривку ношу на стіл, Володимир полегшено зітхнув і знову вийшов. Цього разу приніс тарілку з товсто нарізаним хлібом і блюдце з тоненькими скибочками сиру. Запросив:— Присувайтеся, будь ласка, ближче до столу. І, даруйте, що нічого смачнішого не припас, бо не ждав гостей. Пригощайтесь.

— Дякую.

— Про Германа Красіна ви вже дещо розповідали мені, коли я був у вас,— обережно сьорбнувши гарячого чаю, нагадав Володимир, повертаючись до перерваної розмови.— Хотілося б більше про нього взнати.

— Дивно, але факт: знайомий я з Германом майже два роки, а до того, що вам уже казав, мало що можу додати. Надто він замкнутий, надто на відстані тримається не лише від мене, а від усіх. У мене таке враження, що він бере участь у нашій роботі по інерції, якої набрав ще в групі Бруснева. Цілком можливо, що я помиляюсь, бо, як уже признавався вам, не дуже симпатизую йому. Родом Герман з містечка Кургана. Його батько, як і мій, дрібний чиновник, але, на відміну від мого,— горілки і в рот не брав, бо виховувався в старовірській сім'ї. Після арешту Бруснева, а потім брата Леоніда Герман ждав, що його теж посадять. Він і зараз ще не впевнений, як сам зізнався мені, що загроза арешту минула. Адже слідство в справі групи Бруснева ще не закінчено. Багато хто із заарештованих дав досить відверті зізнання. Самому Брусневу, як ширяться чутки, мабуть, не минути каторги.

— Шкода, дуже шкода, бо я чув, що Бруснев — справжній марксист. Енергійний організатор і пропагандист. Вам ще чаю?

— Ні,— відсунув Сільвін чашку.— І, даруйте, я піду, бо час уже пізній, а в мене ще є, як я вам казав, невідкладні справи.

— Що ж... не смію затримувати, хоча й радий був би з вами ще погомоніти,— піднявся Володимир, кинувши недопитий чай.— І якщо не заперечуєте, то трохи проведу вас, подихаю свіжим повітрям перед сном, а то цілими днями сиджу в приміщеннях, переповнених людьми.

4

В 1889—1892 роках у Петербурзі склалася й активно діяла соціал-демократична організація. Керівником її був студент технологічного інституту Михайло Іванович Бруснев. До цієї групи входили брати Красіни, Степан Радченко. Пізніше приєдналися Кржижановський і Старков. По закінченні інституту в 1891 році Бруснев переїхав до Москви, де йому запропонували посаду технолога в майстернях Московсько-Брестської залізниці. Керівництво групою в Петербурзі зосередилося в руках братів Красіних і Радченка. Після вислання Красіних з столиці за участь у демонстрації на похороні письменника-демократа Шелгунова, в якій брали участь і робітники (вони несли вінок з написом: «М. В. Шелгунову, що показував шлях до свободи і братства, від петербурзьких робітників»), а потім арешту Бруснева й багатьох учасників групи в кінці 1892 року, Радченко заходився — обережно, але вперто — згуртовувати навколо себе вцілілих від арешту членів групи. Коли повернувся з Нижнього Новгорода до Петербурга Герман Красін — вони вдвох почали вести цю роботу. Восени 1893 року (на час приїзду Володимира Ульянова до столиці) марксистський гурток технологів уже вів активну пропаганду серед петербурзьких робітників. Ядро гуртка було надто, як говорив Гліб Кржижановський, законспіроване Радченком. За рік до нього ввійшли лише двоє: Михайло Сільвін і Анатолій Ванєєв. Обоє їх, як нижньогородців, рекомендував Герман Красін. І коли той же Красін прийшов до Радченка і передав розмову з Сільвіним про Володимира Ульянова, Степан невдоволено насупився:

— А чи не рано Сільвіну рекомендувати?

— Відверто кажучи, я теж так подумав,— відповів Герман, приймаючи цей докір і на свою адресу, оскільки Сільвін був його протеже.— Та справа в тому, що Ульянова рекомендує, власне, не Сільвін, а мої друзі-нижньогородці

Григор'єв і Скворцов. Від них Ульянов привіз лист до Сільвіна.

— Де той лист?— пожвавішав Степан.

— Сільвін каже, що спалив.

— Он що...— знову насторожився Степан.

— Підожди! — нахмурих брови Герман, і його мовби завжди насуплене обличчя стало суворим.— Григор'єв і Скворцов наказували, прочитавши лист, спалити його, що Сільвін і зробив. Я вірю, що так було, бо Скворцов і Григор'єв ще більші конспіратори, ніж ти.

— Це камінець у мій город? — спитав Радченко, пильно глянувши Германові в очі. Красін нічого не відповів, ще більше насупився.— Бачу, друже, тебе вже починає дратувати моя прискіпливість. Даремно. Я хочу того, що й ти: не помилитися, приймаючи нову людину до свого гурту. Давай зробимо так: порадимося з Кржижановським і Старковим. Вони волгарі, то, можливо, знають цього Ульянова або мають спільних знайомих. Адже світ, як ти знаєш, тісний. Пригадую, якась Ульянова кілька років тому навчалася на курсах і померла. Я ось сьогодні буду в Люби, попрошу її довідатися, чи то була не сестра Ульянова. Пам'ятаю, тоді курсистки говорили, що брата померлої страчено. То що, згода?

— Та можна,— неохоче погодився Герман, знаючи, що коли вже Степан вперся, то його, як жартував Гліб, і дюжиною волів не зрушиш з місця.— Сільвін казав, нижньогородці в тому листі писали: Ульянов — один з найосвіченіших марксистів. В устах Скворцова, який вважає, що по-справжньому в Росії марксизм знає лише він один,— це незвичайна похвала.

— І Плеханова твій Скворцов не визнає?— посміхнувся одними очима Радченко.

— Ні, перед Плехановим мій Скворцов схиляється,— зробивши наголос на слові «мій», відповів Герман, показуючи тим самим, що він уловив іронію.— Але додає: в нього, мовляв, усе в минулому. Сучасної Росії він не знає.

— Добре, що хоч минулі заслуги Плеханова той Скворцов визнає. А то в наших провінціях — кажу це й про своїх земляків чернігівців — немало розвелосся діячів, котрі називають себе соціал-демократами, а Плеханова не тільки не вивчають, а й не читають.

— Скворцов якраз знає твори Плеханова краще, приміром, від мене,— зауважив Герман, глянувши на Степана так, що той зрозумів: Красін тим поглядом сказав, що

Скворцов краще знає твори Плеханова, ніж він, Радченко.— А якщо вже говорити взагалі про нашу марксистську підготовленість, то вона кульгає на обидві ноги. Кажу це, звичайно, й про себе. Отже, відхрещуватися від людей, які, можливо, мають солідний теоретичний багаж, нам не годиться. Тим більш, що після арештів наша група стала мовби законсервованою. Нам треба поповнювати свої ряди, якщо ми хочемо дійсно щось корисне зробити.

— Що ж ти пропонуєш?— спитав Радченко, мляво посміхнувшись, бо все те, що сказав Герман, було прямим докором йому.— Приймати в керівне ядро групи всіх, хто забажає?— Герман нічого не відповів, а лише поморщився невдоволено, бо Степан навмисне перебільшував висловлені ним думки.— Це легко зробити, але то прямий шлях до в'язниці. Брусневу я багато разів, як ти пам'ятаєш, казав: будь, Михайле, обачнішим. Не хотів і слухати! І, бачиш, засів, з усього видно,— і засів перш за все через свою довірливість, на багато років. Ні, конспірація і революційна робота, революційна робота і конспірація, тільки в такій парній упряжці буде довго рухатися наш віз...

Степан повторював не один раз уже говорене, і Герман мовчав, ледь стримуючи внутрішнє роздратування, хоча розумів: в тому, що так уперто відстоює його друг, нічого немає нерозумного. Дратувало його й те, що він теж вважався мовби керівником гуртка, а без згоди Радченка нічого не міг зробити. Радченко завжди — ніби на зло!— не поспішав з ним погоджуватися. Коли ж сперечання спалахували в присутності інших гуртківців, то, як правило, вони підтримували Степана, а не його. Тут, мабуть, давалося знаки те, що він нервував, сердився, а Степан спокійно — з хитруватою посмішкою — захищав свою точку зору. Гліб Кржижановський якось сказав: не знаю, як трапилося, що Степан мене умовив, бо, коли йшов на побачення, був за твою, Германе, пропозицію. Так, Радченко вмів умовляти, а він, Красін, своїм різким тоном,— а часто й іронічними репліками, од яких червоніли його опоненти,— настроював під кінець розмови проти себе й тих, хто на початку підтримував його.

— Добре, я зайду до Гліба,— буркнув Герман, прощаючись.

— Якщо зараз, то я можу скласти компанію,— запропонував Радченко, наперед знаючи, що Герман не погодиться.

— Ні, зараз у мене немає часу,— відповів Герман, бажаючи швидше піти геть, бо почував себе ніяково перед

другом за оте роздратування й невдоволення, котрих не міг приховати.

Тоді, коли Герман прощався з Радченком, він думав піти від нього до Гліба Кржижановського й Василя Старкова, які мешкали в одній квартирі. Тепер же, сказавши, що не має часу, поїхав додому, боячись, що хитрий Степан теж піде туди й піймає його на нещирості. Він довго кружляв по місту, лаючи себе, що не спитав Сільвіна, де він мешкає, бо можна було б заглянути до нього і більше довідатися про Ульянова. Тоді, коли Сільвін заходив, розмова вийшла якоюсь скутою, куцою. Давалося взнаки, мабуть, те, що Сільвін завжди мовби соромиться його. Аж червоніє, як ота гімназистка, коли не може відповісти на якесь запитання. З іншими ж, як помітив Герман, він досить балакує. Правда, наївність у нього й на обличчі написана: він дивується всьому новому — а не знає, як і всі провінціали, багато чого — так, що мимоволі викликає посмішку. А, помітивши ту посмішку, котру викликав у співбесідників своєю наївністю, густо червоніє. І потім уже напружено мовчить навіть тоді, коли з усього видно: йому хочеться висловити свою думку, та боїться викликати нову посмішку. Один лише Радченко вміє розмовляти з Сільвіним так, що той ніколи не червоніє. Мабуть, тому, що Степан за характером людина дуже добродушна, що він уміє не помічати наївно-смішного. Через оту його добродушність і поблажливість всі повачки й тягнуться до Радченка й підтримують навіть тоді, коли в душі не погоджуються з ним. Ні, у взаєминах з людьми важливий не стільки розум, — Герман вважав себе далеко розумнішим від Радченка, — як характер. Дійшовши такого висновку, Герман пошкодував, що має не таку вдачу, як його друг Степан, і сумно зітхнув, розуміючи, що й надалі буде таким, як є, бо вже не один раз казав собі: не треба дратуватися, кидати образливі репліки під час сперечань, та не міг себе перебороти.

Повернувшись у свою тісну, незатишну кімнату, Герман напився чаю і взяв новий номер журналу «Русское богатство», котрий постійно й уважно читав. Проглянув зміст і відкрив журнал на сто восьмій сторінці: на ній починалася стаття Миколи Михайловського «Література і життя». Під такою назвою Михайловський уже в цьому році надрукував кілька матеріалів. З їдкою іронією він висміював ті твори, що не подобалися йому. Стаття в десятому номері починалася з розгляду праці В. В. (псевдонім Василя Павлови-

ча Воронцова) «Преса і світогляд суспільства». Другий же абзац статті недвозначно говорив про те, яку оцінку їй дає Михайловський: «Є, однак, один бік, по відношенню до якого писанина п. Юзова, при всій її убогості, повинна бути поставлена вище писанини п. В. В., взятих в усій їх сукупності».

Хтось постукав у двері. Герман, не піднімаючись з ліжка, невдоволено крикнув:

— Прошу!

— Я, здається, невчасно?— зупинившись у дверях, спитав Старков.— То я залишаю вашу книгу і зникаю...

— Ні, ні, підждіть!— підхопився Герман.— Я думаю, хазяїну щось треба. Проходьте, Василю, сідайте!

— Я вибачаюсь, що затримав «Капітал» майже на тиждень,— говорив Старков, кладучи книгу на столик, завалений газетами, журналами, книгами.— Так сталося, що не міг раніше дочитати. Другий том «Капіталу» дався мені якось важче, ніж перший.

— Так, книга складна,— погодився Герман.— Треба мати добру підготовку з політекономії, щоб глибоко засвоїти всі її положення. А я взявся читати нову статтю Михайловського, та щось немає настрою. Хотів навіть до вас піти...

— То ходіть!— зрадів Старков.— Гліб, правда, десь у Зіночки. Та він уже, мабуть, повернувся.

— А Радченко не заходив?

— Не було.

— Ви повертаєтеся додому?

— Так.

— Не заперечуєте, якщо я вас проведу?— спитав Герман.

— Буду дуже радий,— відповів Старков, здивувавшись такій незвичайній люб'язності Красіна, бо раніше він приймав його сухо.

Гліба дома ще не було, і Герман, не бажаючи заводити з самим Старковим розмову про Ульянова, сів грати з ним у шахи. А що Гліб ходив на побачення зі своєю коханою Зіною Невзоровою, яка навчалася на Вищих жіночих курсах, то повернувся лише о дванадцятій ночі. Прийшов веселий, балакучий. Василь і Герман кинули шахи, не закінчивши партії, бо набридло вже їм грати. Сіли пити чай, оскільки всі не вечеряли і добре зголодніли. За чаєм Герман переповів свою розмову з Сільвіним і Радченком про Ульянова.

— Я добре пам'ятаю,— сказав Гліб,— на курсах разом

із Зіною навчалася Ольга Ульянова, брата якої було страчено за замах на Олександра III. Два роки тому вона захворіла й померла. На її похороні, казала Зіна, були мати й брат...

— Володимир?— спитав Герман.

— Чесно скажу,— забув ім'я. Пам'ятаю, що той брат складав екзамени в університет. Всі курсистки оплакували ту Ульянову, бо була вона і розумною, і доброю дівчиною. Зіна дивувалася, що Ольга Ульянова вивчала й конспектувала — й іншим роз'яснювала — перший том «Капіталу». А Зіна і з моєю допомогою ледь осилювала книгу.

— З якимсь Ульяновим мій брат навчався в Казанському університеті,— пригадав Старков.

— Не розумію, чого Степан такий обережний?— обурювався Гліб.— Вже одно те, що з нами хоче познайомитися брат страченого революціонера, повинно радувати нас. Рекомендують його теж надійні люди.

— Все це я йому казав, але — ви ж знаєте його — він уперто стоїть на своєму: треба перевірити, треба взнати...— з гнівною іронією мовив Герман, відчувши, що Гліб поділяє його невдоволення поведінкою Радченка.— Я за конспірацію. Навіть за сувору конспірацію. Без неї нічого не можна досягти. Але міру і в найсуворішій конспірації треба мати. Якщо ж ми її не матимемо, то будемо варитися у власному соку, що неминуче призведе до самознищення.

— Абсолютно згоден!— запально вигукнув Гліб. Спитав Старкова, який не поспішав висловлювати свої думки щодо поведінки Радченка.— А ти, Базіль, що скажеш?

— Тут що ж, тут усе ясно...— мовив Старков, як завжди, погоджуючись з Глібом.

— Врешті, що ми втрачаємо, коли познайомимося з тим Ульяновим?— спитав Гліб і сам відповів:— Абсолютно нічого! Ми ж не зобов'язані йому відкривати всі карти. Ні. Отже, я за зустріч з Ульяновим. Хай приходить до нас. Не заперечуєш, Базіль?— спитав Гліб Старкова задля гідності.

— Звичайно,— відповів Старков.

— Отже, передайте, Германе, Сільвіну... Ні, Базіль ось сам до нього завтра зайде!— продовжував Гліб.— Не заперечуєш, друже?— Старков покійно хитнув головою.— Добре. Коли нам зручніше зустрітися з ним?— спитав Гліб, глянувши на Германа.

— А коли ви можете прийняти такого гостя?— питанням відповів Красін.

— Та хоч завтра,— сказав Гліб.— Не заперечуеш, Базіль? Чудово! Отже, завтра... Так, так...— щось обмірковував Гліб.— Ага. Найкраще зійтися нам — якщо, звичайно, погодиться Ульянов — десь о дев'ятій вечора. Вас, Германе, це влаштує?

— Цілком.

Вранці, коли Гліб ще спав, Старков пішов до Сільвіна. Михайла він теж застав у ліжку.

— Не вставай, я до тебе на хвилину,— сказав Василь, розбудивши Сільвіна.— Вчора у нас був Герман. Домовилися: сьогодні зустрінемося з тим Ульяновим. Дай йому нашу адресу і скажи, що ми о дев'ятій вечора ждатимемо його. Ну, досипай, я пішов, а то справ ще багато.

— Подожди! Кого і як йому питати?

— Та нас з Глібом.

— Ви лише вдвох з ним будете розмовляти?— спитав Сільвін, образившись, що його не запрошують прийти разом з Ульяновим.

— Ні, Герман буде.

— А-а...

— Я пішов,— буркнув Старков, помітивши, що Сільвін невдоволений тим, що його не запрошують, а Гліб йому про Сільвіна нічого не говорив, сам же він не наважувався сказати, щоб той теж приходив. Коли повернувся додому, повідав Глібові:— Михайло надувся...

— Чого?

— Що його не запросили.

— Як не запросили?— здивувався Гліб.

— Ти ж нічого не сказав...— знітився Василь, зрозумівши, що треба було запросити й Сільвіна.

— Ну, брат Базіль!— патетично вигукнув Гліб, що він завжди робив, коли хотів висловити добру іронію.— Тут ти вже міг здогадатися, що Ульянову зручніше було б прийти до нас разом із Сільвіним, ніж самому.

— Сходи до нього й скажи,— аніскільки не ображаючись на Гліба, спокійно порадив Василь.

— Нічого! Можливо, без Сільвіна буде й краще,— відповів Гліб, бо йти до Сільвіна не хотілося.— Адже прийде Герман, можливо і Степан. Ти, Базіль, як завжди, зробив те, що треба. Якби ти ще самовар поставив...

— Він уже закипів.

— Жартуєш?— щиро здивувався Гліб, хоча дивуватися було нічому: практичний Василь сам вів їхнє нехитре студентське господарство.— Коли ж ти встиг?

— А ти глянь на годинник. Уже пів на десяту.

— Ого! Встаю, встаю...— потягуючись і не піднімаючись з ліжка, мовив Гліб.— І годі: із завтрашнього дня заводжу новий режим.

— Це я вже багато разів чув,— криво посміхнувся Василь.— Вмивайся, та будемо чай пити, а то запізнимося на лекцію.

— Може, все-таки зайти до Сільвіна?— спитав Гліб, коли сіли снідати.— А то в мене завжди неспокійно на душі, коли хтось ображається.

— Як хочеш,— байдуже одказав Василь, якого зовсім не хвилювало те, що Сільвін невдоволений.

5

Того дня Володимир засидівся у бібліотеці й повернувся додому пізно. Хазяйка сказала, що до нього двічі заходив якийсь студент. Просив передати: сьогодні ще навідається. Володимир здогадався: приходив Сільвін, бо знайомих студентів у нього в Петербурзі не було. Має, значить, новини. А які? «Шкода, шкода, що я затримався»,— жалкував Володимир: була дев'ята година, і він боявся, що Сільвін сьогодні вже не прийде. Та не встиг роздягнутися, як закалатав дзвоник. Хазяйка пішла відчиняти, і Володимир почув окання Сільвіна. Вибіг назустріч, міцно потис руку, запросив до себе. Коли зайшли до кімнати, сказав:

— Роздягайтеся! І вибачте, що примусив вас кілька разів заходити.

— Нічого, нічого. А роздягатися я не буду, бо така справа: мої друзі просили вас завітати до них, коли маєте час і бажання, сьогодні о дев'ятій. А вже ось п'ять хвилин на десяту.

— То ми запізнюємося?— захвилювався Володимир.

— Підждуть!— заспокоїв його Сільвін.— Я вас проведу, якщо не заперечуєте, щоб не блудили.

— Буду вам дуже вдячний.

— Володимире Іллічу, куди ж ви?— здивувалася хазяйка.— Самовар уже закипів.

— Велике вам спасибі, але я в трактирі повечеряв,— одказав Володимир, аби заспокоїти хазяйку: насправді він зранку нічого не їв, запрацювавшись у бібліотеці.— Повернуся я, мабуть, близько одинадцятої. А можливо, й пізніше. Ви вже вибачте...

— То візьміть ключ,— запропонувала хазяйка.— Тільки не загубіть, бо він у мене один. Було три, але квартиранти позаносили.

— Я його й з рук не випускатиму,— пожартував Володимир, взявши ключ. На вулиці спитав Сільвіна:— Нам далеко?

— Ні. Друзі мешкають на Коломенській, біля заводу Сан-Галлі.

— Та Коломенська паралельна моїй Ямській,— зрадів Володимир, що вони ненабагато запізняються.

Не минуло й десяти хвилин, як Сільвін зупинився біля дев'ятого будинку, сказав:

— Тут. Квартира сорок сім. Питайте Гліба Кржижановського або Василя Старкова. Обидва студенти технологічного інституту. Довіритися їм можете так само, як і мені. Приемної і плідної вам зустрічі, а моя місія закінчена,— награно весело мовив Сільвін, аби приховати образу за те, що його не запросили.

— А ви хіба не підете зі мною?— здивувався Володимир, вловивши невдоволення в тоні Сільвіна.

— На жаль, у мене інші, невідкладні справи,— насупившись, збрехав Сільвін, бо ніяких справ у нього не було, а повертатися додому й сушити собі голову тим, як пройшла зустріч Ульянова з керівним ядром гуртка, йому не хотілося.— Якщо матимете час і бажання, то загляньте до мене завтра ввечері. Після шостої я буду вже дома.

— Добре,— пообіцяв Володимир, не розуміючи, чим пояснити те, що Сільвін не йде разом з ним.

Відчинив двері маленький, згорблений дідок, невдоволено зиркаючи на нього поверх окулярів. Коли Володимир сказав, кого йому треба, дідок коротко кинув, махнувши на двері газетою, яку тримав у руці:

— Ото вони співають! Роздягайтеся...

«Набридли старому, мабуть, ті концерти»,— подумав Володимир, роздягаючись. З кімнати під акомпанемент гітари лунала пісня. Два чоловічих голоси злагоджено й сумовито гули:

Чи ж винна голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?

Володимир, не поспішаючи, роздягся, постукав у двері. Пісня й гра продовжували лунати:

— Не чують!— обурився дідок, скинув окуляри, загував сухим кулачком у двері. Пісня обірвалася, почувся дзвінкий голос:

— Заходьте!

Дідок сердито штовхнув двері, переможно вигукнув: «Прошу!»— і, помахуючи газетою, пішов геть. У кімнаті сиділо двоє. Вони, побачивши в дверях Володимира, встали. Під їх пильними поглядами Володимиру стало аж ніяково. Він переступив поріг, спитав, переборюючи внутрішню скутість:

— Даруйте, панове, я не знаю, чи туди потрапив. Мое прізвище — Ульянов...

— А-а!— зраділо вигукнув високий круглолобий юнак.— Дуже приємно.— Підбіг, подав руку, назвався, привітно сяючи очима:— Кржижановський. Прошу вибачити, що за співами не почули вашого дзвінка, але ми вже думали, що ви не прийдете. Знайомтеся: Базіль. Гм... Пробачте. Василь Старков.— Василь притис гітару до своїх широких грудей, хитнув головою.— Мають прийти Радченко і Красін, та щось немає. Не виключено, ще з'являться, бо дуже хотіли погомоніти з вами. Сідайте, будь ласка.— Гліб підсунув Володимиру стілець, сам уместився на ліжкові.— Ну-с, Володимире Іллічу, з чого ж ми почнемо нашу розмову?— спитав Гліб.

— Я міг би відповісти: «А як ви думаєте?»— мовив Володимир.— Та не стану цього робити, бо, знаючи зі слів Сільвіна, з ким маю справу, відверто скажу, що мене до вас привело. Я — марксист. Шукаю однодумців.

— Ми теж марксистки,— сказав Гліб, глянувши на Старкова, явно запрошуючи його взяти участь у бесіді. Але той мовчав.— На відвертість будемо відповідати тим же. Так я кажу, друже?

— Звичайно,— похмуро погодився Старков.

Мовчанка вже затягувалася до тих пір, коли всі починали відчувати ніяковість, а тому Гліб спитав:

— Ви давно знайомі з Григор'євим, од якого, як говорив нам Сільвін, мали лист?

— Григор'єва я знаю ще по Казані, бо навчався там в університеті, брав участь у марксистських гуртках.

— То ви Миколу Євграфовича Федосєєва теж знаєте?— продовжував допитуватися Гліб.

— Трапилося так, що в Казані мені не довелося з ним зустрітися. Цього літа я їздив до міста Владимира на побачення з ним. Та знову не пощастило: в призначений час Миколу Євграфовича не випустили з тюрми. Але я листуюся з ним, читаю все, що він пише. Щойно ось ознайомився з дуже цікавою — по-справжньому марксистською! — його працею про селянську реформу. Наступного тижня маю відіслати статтю в Самару. До того ж часу, якщо маєте бажання, могу дати вам рукопис.

— Будемо дуже вдячні! — відповів Гліб. — І повернемо — за це я ручаюся — тоді, коли скажете. Хтось дзвонить? Базіль, подивися, може, то хлопці.

Старков поклав гітару на подушку, — він весь час тримав її так, ніби ждав слухної миті, щоб заграти, — вийшов з кімнати, щільно причинивши двері. Запала сторожка пауза. Нетерплячий Гліб відхилив двері, крикнув:

— Базіль, хто там?

— Радченко і Красін! — почувся флегматичний голос Старкова.

— Нарешті! — зрадів Гліб. — Це наші не лише одностуді, а й колеги, — пояснив Гліб, повернувшись до Володимира.

— Радий бачити вас, Володимире Іллічу, — делікатно потискуючи руку, тихо, ніби боявся, щоб хтось не почув, сказав Радченко.

Коли Красін поздоровкався з Глібом і Володимиром, Радченко продовжував:

— Вибачте, друзі, що ми затрималися. Була причина. Я не знаю, про що ви вже тут гомоніли, але відчуваю: розмова була щира. Я хотів би, щоб наш прихід не порушив тої ширості, бо без неї ми розійдемося з тим, з чим зійшлися. А значить, даремно згаємо час.

— Наш гість нещодавно прийшов, ми встигли лише познайомитися, — сказав Гліб.

— А-а... — вдоволено протяг Радченко. — Ну, то давайте перейдемо до діла. — Помовчав, вів далі вже значно офіційніше: — Володимире Іллічу, я не приховую від вас, що перш ніж розпочати з вами ділову розмову, ми радилися між собою. Загальна думка така: оскільки ви — марксист, оскільки вас рекомендують марксистки, яких дехто з нас добре знає, — Радченко глянув на Германа Красіна, — оскільки ви виявляєте бажання вести спільну з нами пропаганду серед петербурзьких робітників, то ми вам всіляко посприяємо в цій справі. Трохи я, здається, по-канцеляр-

ськи висловився, але, даруйте, то вже моя біда: інакше не вмю говорити, коли йдеться про серйозну матерію. Гуртки у нас є. Пропаганда в них ведеться, але, відверто признаюся вам, не завжди на тому рівні, на якому б хотілося. Ваш досвід, ваші знання — адже ви маєте гуманітарну освіту — будуть величезною підмогою в нашій роботі. Отже, робітничий гурток ми вам дамо тоді, коли ви того забажаєте. Що ж стосується всіх інших наших справ, то вони з часом вам самі собою відкриються. Оце і все, що я, за погодженістю зі своїми друзями, яких ви тут бачите, маю вам сказати. Ще раз вибачаюсь за плутаний виклад думок. Раді будемо послухати ваші міркування, почути ваші плани.

— Перш за все я щиро вдячний вам за готовність прийняти мене до свого гурту. Думаю, ми знайдемо спільну мову, бо вчитель у нас один — Карл Маркс. Спасибі за готовність дати мені гурток. Пропаганда марксизму серед робітників для мене, як і для вас, одна з найважливіших справ. Та не менш важливим, на мою думку, для марксиста є і розробка тих теоретичних питань, без правильного вирішення яких немислимо безпомилково вести робітників на боротьбу за побудову нового суспільства. Тим більше, що зараз уже стало модою критикувати й всіляко перекручувати основні положення марксизму. Мовчки спостерігати все це ніяк, на мій погляд, не можна. Постає питання: а де друкувати свої статті? Ні журналів, ні газет марксистів в Росії поки що не мають. Їх праці, як і та стаття Федосєєва, про котру я говорив, здебільшого читаються в рукописах. Та це доля всієї по-справжньому революційної літератури в такій країні, як наша Росія, де цензура — рідна сестра середньовічної інквізиції. В Самарі, в Нижньому Новгороді уже усталився звичай готувати реферати з найбільших питань і читати їх у своєму колі. А положення їх використовувати потім на заняттях з робітниками. Може, і тут з часом спробувати таку форму, я сказав би, теоретичного нашого спілкування? Я, наприклад, згоден, коли в тому буде потреба, виступити з рефератом. Хоча, як людина нова, хотів би спочатку послухати інших. Бажання, думаю, цілком слушне.

— Про реферати ми, признаємося вам відверто, ще не думали,— сказав Радченко, котрий, відчував Володимир, тримав у своїх руках всі справи групи.— А питань, в яких є гостра потреба глибоко розібратися, чимало. От, скажімо, питання утворення нашого внутрішнього ринку. Хто тільки про ринки не пише: і Михайловський, і Данієльсон, і Во-

ронцов, і Каблуков... Всіх не перелічиш! І настільки заплутали це питання, що, мабуть, один лише Маркс міг би розплутати, якби був живий.

— Перебільшуєш, Степане,— невдоволено зауважив Красін.— Розплутати той клубок нісенітниць не так важко, як тобі здається.

— То, може, ти візьмешся?— спитав Степан.

— Можу взятися,— спохмурнів Герман, вловивши в голосі Радченка легку іронію.

— Чудово! Один реферат, будемо вважати, у нас уже є!— зі щирою радістю вигукнув Радченко.

Настала пауза, бо про головне було сказано. Гліб запропонував випити чаю. Володимир зголосився. Радченко і Красін відмовилися і, не чекаючи, поки Старков принесе самовар, пішли. За чаєм розмова точилася про навчання в інституті, про плани після одержання дипломів наступної осені. Потім Гліб розпитував про брата Олександра, про сестру Ольгу, про яку йому багато розповідала Зіна Невзорова. Старков майже весь час якось байдуже мовчав. Включався в розмову лише тоді, коли до нього звертався Гліб з якимось запитанням. Гліб мовби аж пияковів од того байдужого мовчання друга. І, явно задля того, щоб показати Базіля з кращого боку, запропонував заспівати улюблену пісню. Вилицювате Василеве обличчя невдоволено спохмурніло, аж порожевіло, але він, хоч як йому зараз не хотілося співати, не міг відмовити Глібу, бо щиро любив його. Любив, як доброго, незрадливого — хоча й страшенно непрактичного щодо життєвих справ — друга. Любив і за те, що він був братом Тоні — Тоні Кржижановської, від одного погляду якої мліло Василеве, як всім здавалося, черствувате серце. Він тільки спитав:

— А чи не пізно?

— Нічого, ми дома, а не на вулиці,— заспокоїв Гліб.

— То якої?— спитав Старков і взяв кілька акордів, мовби перевіряючи, чи настроєна гітара.

— Володимире Іллічу, яка ваша улюблена пісня?— поцікавився Гліб.

— У вас такий великий репертуар?— щиро здивувався Володимир. І, боячись загадати пісню, котрої вони не знають, сказав:— Гарну ви співали, коли я прийшов. Буду радий послухати її.

— То улюблена пісня Базіля,— пояснив Гліб.— Тільки візьме гітару в руки, так і починає: «Така ж її доля...» Його покійна мати була родом з Полтави, навчила його

співати малоросійських пісень. А я вже від нього дещо перейняв. Диво дивне, а не пісні. То що, друже, почнемо?

Гліб і Василь проспівали — гарно, злагоджено — кілька пісень. Потім сіли грати в шахи. Володимир легко розбив і Гліба, і Василя, що обох здивувало, бо в інституті вони вважалися кращими гравцями. І коли Володимир, легко вигравши сім партій, попрощався і пішов, Гліб захоплено вигукнув:

— Оце сила! А ми-то, дурні, думали, що вміємо грати! І взагалі дуже симпатична людина. Розуму, відчувається, ціла палата в його голові. Розворушить нас цей Старик,— відразу дав влучне прізвисьце Гліб,— а то надто спокійне життя ми ведемо.

6

Попрощавшись з Кржижановським, Старковим і Ульяновим, Радченко і Красін не знали, з чого почати розмову. Радченко мовчав, бо відчував ніяковість перед Красіним за розмову з ним про Ульянова; Красіну хотілося нагадати ту розмову,— не міг він, щоб не зачепити болюче,— та не хотілося першим починати, чекав, що скаже сам Степан. Адже він теж думає зараз — це неважко було вгадати — про ту розмову, про те, як виправдатися. Та Радченко вперто мовчав, сподіваючись, мабуть, що Герман теж, не маючи зачіпки, промовчить, і вони, дійшовши до перехрестя, підуть кожен своєю дорогою. Зустрінуться потім лише через кілька днів і, звичайно, не повернуться до тої розмови, про яку зараз обидва думали. До перехрестя вулиць залишалося вже кілька кроків, як Герман, тамуючи іронічну посмішку, промовив так, ніби вголос подумав:

— А ти, Степане, здивував мене.

— Чого це?— спитав Радченко, хоча добре розумів, що має на увазі його друг.

— Ти сперечався зі мною, а відкрив перед Ульяновим майже всі карти.

— Є люди, Германе, чесність і порядність яких я відчуваю душею,— з ноткою урочистості в голосі, що з ним траплялося рідко, одказав Степан.— До таких людей належить і Ульянов. А тобі що, він не сподобався?

— Ні, людина він, здається, цікава,— неквапливо й сухо відповів Герман, бо насправді Ульянов йому сподобався так само, як і Радченку, а йому не хотілося того говорити, щоб не повторювати чужої думки, чого він завжди боявся.

Та ще й після того, як він поіронізував над незвичайною довірливістю надто обережного Степана.— А як складуться наші стосунки — час покаже.

— Я впевнений, що він активно включиться в нашу роботу,— заперечив Радченко, аби ще раз виправдати оту свою довірливість, оте своє інтуїтивне чуття, яким він тільки і міг пояснити своє незвичайне ставлення до Ульянова під час цієї зустрічі з ним.— І теоретично, тобто в питаннях політекономії, він як юрист підготовлений, думаю, значно краще, ніж ми, інженери. Отже, готуйся, друже, до того, що ти матимеш серйозного опонента.

— Це якраз те, чого я бажаю,— зухвало мовив Герман, бо був упевнений, що скаже про утворення внутрішнього ринку Росії так, як ніхто з його друзів не міг би сказати, а значить, сподіватися на якісь серйозні заперечення, спростування його думок просто смішно.

— Ти далі підеш зі мною?— зупинившись на набережній Обводного каналу, спитав Герман.

— Ні, мені сюди ближче,— махнув рукою вздовж каналу, сказав Радченко, бо не знав уже, про що говорити з Германом, а тому й хотів швидше розійтися з ним.— Бувай здоровий!

Красін міцно — в його руці була неабияка сила — потис Степанові руку, буркнув: «Бувай!»— І зник за високим парканом. «Дивний чоловік,— подумав Радченко, мимоволі посміхнувшись,— нічого він не може сприймати спокійно, рівно. Мабуть, сердиться, що я його підбив взятися за реферат. Хоча ж хто, крім нього, міг би почати? Тільки він, бо решта явно слабші від нього щодо премудростей політекономії та знання марксизму. І те сказати: Германа всі визнавали головною теоретичною силою нашої групи, то хай же він доведе, що це так. А Ульянов на мене справив дійсно незвичайне враження. З першого погляду на нього здалося, що я його давно знаю,— може, це тому, що мені багато розповідали про його брата Олександра. І головне: зараз ось я не відчуваю тих гризот совісті, які, буває, нападають, коли перед кимось, піддавшись хвилинному настрою, відкриєш душу. Отже, передчуття мене, треба думати, не обмануло: на Ульянова можна в усьому покластися, і те, що я дав йому це відчуття без вагань, тільки прискорить наше зближення».

Володимир повернувся додому з цієї зустрічі лише о пів на першу,— добре, що взяв ключ у хазяйки і не довелося її будити,— помацки добрався до своєї кімнати, двері якої

так зарипіли, коли він їх відчиняв, що аж подих затамував. Постояв трохи — чи не гукне хазяйка: «Хто там?» — зайшов до кімнати, покинувши двері не причиненими. Намацав недогарок свічки на столі, а сірники ніяк не міг знайти. Йти на кухню, натикатися на речі,— квартира була захищена, наче повітка, в якій складають усе непотрібне для вжитку,— і розбудити хазяйку йому не хотілося, і він, обережно причинивши двері,— як вони неприємно порипували!— роздягнувся і ліг спати. Та сон не брав його, бо і ліг раніше, ніж завжди,—вчора читав до третьої ночі,— і враження в душі від зустрічі з людьми, з якими мав вести революційну роботу, мов отой жар під попелом згорілого багаття, відчутно жевріли, привертаючи до себе всю увагу. Перед заплющеними очима пропливали обличчя: Кржижановського — вузьке, круглолобе, з рухливими дугами брів; Старкова — вилицювате, з широким носом, буйним чубом над невисоким лобом і маленькими, пильними очима; Радченка — з правильними рисами, чорноброве, з зачесаним назад чубом, борідкою, блідо-білим лобом. Красіна — теж з вусами і борідкою, чорноброве, але аскетично худе, похмуре. Похмурість та лежала сірою тінню навіть на високому лобі Германа, обплетеному густим, хвилястим, акуратно підстриженим чубом. Очі Германа — зеленкуваті — світилися тьмяно, мовби він тільки-но прокинувся, не виспавшись так, як треба. За весь час розмови він ні разу не посміхнувся, не пожартував, і Володимир відчув, що ота Германова похмурість давить не тільки на нього, а на всіх: Кржижановський кидав на нього стривожені погляди, Старков уникав зустрічатися з ним поглядом, Радченко гасив посмішку, яка весь час грала під його викоханими вусами. Володимир, пригадувалося зараз, теж не хотілося зайвий раз зустрічатися з тьмяним, холодним поглядом Красіна. А з палитими захопленням очима Гліба було не тільки приємно, а радісно стрічатися, бо відчувалося: душа в цієї людини по вінця налита тим особливим світлом, яке призначене для людей, що оточують його. Подобалася й хитрувата усмішка Радченка, його м'який гумор, що проглядав і в виразі лукаво притінених густими віями голубих очей, і в притишеному голосі, і в мові. Старков, крім того, що гарно грав на гітарі й непогано співав, нічим більше й не запам'ятався. Всі інші — особливо Гліб, якому він в усьому підкорявся,— подавляли Старкова. В прозвищі Базіль — так його називав один Гліб — досить влучно була вловлена домінуюча риса характеру: тугодум-

ність, важкуватість. Старков говорив, ніби долаючи якийсь внутрішній опір, напружено морщив лоба, коли слухав сперечання, коли відповідав на запитання. Якось страдницьки морщився навіть тоді, коли грав і співав. Все, здавалося, він робив з величезним внутрішнім напруженням. З його друга Гліба і думки, і дотепи, і жарти — все силалося, як ота пісня жайворона, що тріпоче крильцями в глибокій безодні весняного неба. Радченко викладав думки неквапом, говорив здебільшого те, що вже було ним обмірковано й зважено. Говорив помітно притишеним голо- сом, наче боявся, щоб хтось не підслухав. Глузував над своїм канцелярським стилем, над плутаним викладом думок, хоча все те показне глузування було, як відразу розгадав Володимир, не чим іншим, як своєрідним гумором, без якого Радченко не міг вимовити й слова, бо так уже створений. Володимир подобалася оця своєрідність мислення Радченка, його потяг до ґрунтовності в усьому, до суворой конспірації. Як і до Гліба, до Радченка Володимир відчув ту особливу симпатію, яка в нього завжди передувала дружбі.

Заснув Володимир десь після другої ночі, а прокинувся, як було в нього заведено, о сьомій ранку. Відразу ж підхопився з ліжка, бо валятися в постелі не любив, прибрав постіль, пішов на кухню вмиватися. Хазяйка запропонувала теплу воду, та він, весело відмовившись, вмився холодною. Коли міцно розтерся рушником, шоки так порожевіли, наче на них впало проміння вранішнього сонця; карі очі весело заіскрилися, як у людини, що прокинулася з висвітленою міцним сном душею і радіє з того, що настав ще один день, за який можна — і необхідно! — так багато зробити найважливішого, найневідкладнішого. Хазяйку оця незвичайна вранішня бадьорість квартиранта завжди вражала, вона питала:

— Як це вам вдається: лягаєте пізно, встаєте рано, а завжди висипляєтеся добре?

— Це тому, що мені ніколи й нічого не сниться, — весело відповідав Володимир.

На сніданок у Володимира було одне й те саме з дня на день: бутерброд з маслом і сиром, склянка чаю. З'їдав він той сніданок швидко, через силу, бо їсти зі сну ніколи не хотілося, й сідав до столу. Він поспішав з відповіддю Федосееву на його статтю, яку той надіслав для читання. Микола Євграфович просив писати все, що думає, бо посправжньому порадитися йому, власне, більше ні з ким,

Будучи нещадно самокритичним, Микола Євграфович писав про своє дослідження, що воно страждає безсистемністю, неясністю основних положень, масою нецікавих доказів. Одна з причин тому, що він і матеріали збирав, і писав статтю про причини падіння кріпосного права в Росії в камері тюрми, на засланні, де життя було — в тому ж Сольвичегодську, куди його відвезли з Володимира,— «страшно бідне смислом і чуже йому». Дослідження Федосеева викликало у Володимира стільки думок, що він не міг їх вмістити на полях рукопису, як просив Федосеев, заходився нотувати в зошит. Вийшло щось схоже на розгорнуту рецензію на дослідження Федосеева, в якій Володимир викладав свої міркування про причини скасування кріпосного права в Росії. Не погоджувався Володимир з тим, як Федосеев пояснював походження общини, і давав своє трактування цього. Свій погляд Володимир висловив і на участь буржуазії в скасуванні кріпосного права. Зауважив, що праця про скасування кріпосного права буде неповною, якщо Федосеев в ній не проаналізує, як же матеріальні зміни, котрі відбувалися в кріпосному господарстві, впливали на психіку людей, як вони створювали нові ідеї, що матеріалізувалися, в свою чергу, в рух за визволення селян із рабства. Щоб обґрунтувати всі ці й інші зауваження, Володимиру довелося чимало перечитати матеріалів, бо вступав він у полеміку з надто підготовленим автором, з одним із найосвіченіших марксистів Росії. Писав чернетки, по кілька разів перечитував, переписував, добиваючись гранично стисло, чіткого й тактовного (надто поважав Миколу Євграфовича) викладу своїх зауваг, думок щодо порушених питань у тій загалом дуже цікавій, по-справжньому марксистській в своїй основі праці. Сьогодні він мав уже закінчити відповідь Федосееву, але відправлення її відкладав на кілька днів, бо хотів ще дещо прочитати, продумати, перевірити, а тоді вже сідати за переписування начисто. Полеміка ця захоплювала його так, що він ні за що інше, приїхавши до Петербурга, не міг узятися.

Володимир ще працював за столом, коли в двері кімнати постукала хазяйка й сказала, що до нього прийшли два студенти. «Хто б це міг бути? — здивовано подумав Володимир, бо нікого не чекав.— Кржижановський і Старков? Що ж трапилось?» Він швидко прибрав зі столу рукопис Федосеева і свій, пішов зустрічати гостей. В коридорі стояв Сільвін, причісуючи короткого, неслухняного, йоржистого

чуба. Поряд з ним — незнайомий студент. Трохи нижчий за Сільвіна, русавий, синьоокий і рум'яний, як дівчина. Сільвін поздоровкався, спитав, стримано посміхаючись:

— Ми, мабуть, невчасно?

— Ні, ні! Якраз вчасно, бо я вже збирався йти з дому!— жваво одказав Володимир, щиро зрадівши гостям.— Прощу до мене. Сідайте, будь ласка, на стільцях, а я на ліжкові, бо інших меблів, як бачите, поки що не маю.

— Володимире Іллчу, я вам казав уже, що приїхав до Петербурга разом зі своїм другом. Оце я з ним і завітав до вас. Познайомтеся.

— Дуже приємно!— сказав Володимир, підійшов до юнака, міцно потис руку.— Ульянов.

— Ванеев,— тихо промовив гість, і його по-дівочому гарне, ніжне лице ще помітніше порожевіло. Покліпав синіми очима, додав:— Про вашого брата Олександра я багато чув. Про вас Михайло говорить. От і захотілося познайомитися...

Ванеев якось безпорадно розвів руками й так засоромлено замовк, ніби він учинив щось непристойне. Володимир пильно глянув на цього вродливого, дуже схожого на дівчину юнака, дивно, але йому здалося, що він його десь бачив, що він його вже давно знає. А Ванеев, повільно кліпаючи синіми очима, опушеними густими, довгими віями, напружено дивився Володимиру у вічі. На гарних, повних губах його грала скептична посмішка. Оця посмішка та прямий, сміливий погляд мовби аж не в'язалися з дівочими рисами обличчя. «Та він хлопець з характером»,— вдоволено подумав Володимир, мовив:

— Радий знайомству з вами.— І, не знаючи, що ще сказати Ванееву, повернувся до Сільвіна:— Ви вже бачилися з Кржижановським і Старковим?

— Ні, ми прямо пішли до вас, щоб взнати, як вони вас вчора прийняли?

— Здається, ми знайшли спільну мову.

— Добре, що так,— зрадів Сільвін.— Та я й певен був, що саме так складеться, а все одно неспокоїно спав. Тому вранці й пішов до вас... Володимире Іллчу, ви казали, що маєте статтю Федосєєва, можете дати прочитати? Ми з Анатолієм були б вам дуже вдячні, бо добре знаємо Микола Євграфовича.

— Так, статтю я ще не відсилав. І дам вам. Але тільки

завтра, бо мені ще треба зробити деякі виписки. Як ми домовимося: ви зайдете до мене чи мені вам заєсти?

— Звичайно, я зайду!

— Жду тоді вас завтра о восьмій вечора. Згодні?

— Добре. І, вибачайте, ми підемо.

— Не смію затримувати, бо за півгодини маю йти на службу,— сказав Володимир.— Отже, до завтра!

7

Надійшов од Володі коротенький лист, і Марія Олександрівна, кілька разів перечитавши його й обміркувавши, сіла писати відповідь. Знаючи вдачу сина, його умови життя, вона вміла читати лист й поміж рядків, бо Володя ніколи й ні на що не скаржився: все, сповіщав, у нього добре. Насправді ж, як вона знала, не все там гаразд. Багато чого Володі треба купити, щоб він міг нормально жити й плідно працювати.

І зробити все те може лише вона, бо одна вона знає, чого йому не вистачає. Тільки з її рук він погодиться прийняти ті речі, які йому конче потрібні, котрі він сам не вміє — та й не має за що — придбати. Правда, зараз і в неї сутожно з грішми, та вона має ось-ось одержати з Кокушкіна від сестри Люби свою частину прибутків од того хутора, котрий залишився після смерті батька. Прийде там, мабуть, не більше двох сотень, бо господарство і мале, й занедбане, та вона всі їх витратить на Володю, щоб був і тепло одягнений, і взутий в тому холодному Петербурзі. Потім він уже й сам почне заробляти, хоча, як вона помітила ще в Самарі, у нього немає особливого потягу до адвокатської практики, він всі сили віддає науці. День і ніч читає, пише. І пише гарно. Можливо, з часом буде й друкуватися в газетах і журналах, видавати свої книги.

Дома була лише Аня. Марко на службі, Митя в університеті, Маняша в гімназії — і Марія Олександрівна весь час радилася з Анею, що писати Володі.

— Аню, то як — поїдемо ми до нього?— дивлячись на дочку поверх окулярів, питала Марія Олександрівна, хоча про те, що вони поїдуть у Петербург, багато разів мовилося.

— Обов'язково!— не відриваючись од роботи, коротко відповіла Аня.

— А коли, ти думаєш, нам найкраще це зробити?

— То вже, матусю, вирішуй сама,— кинувши веселий погляд на матір, одказала Аня.— Я готова їхати хоч завтра.

— Тоді я не буду зазначати час нашого приїзду,— подумавши, мовила Марія Олександрівна,— бо все залежатиме від того, коли Люба пришле гроші. Напишу тільки, що ми обов'язково відвідаємо його. Хотілося б навістити його ще в цьому місяці. Адже в листопаді вже й сніг, мабуть, там випаде, а у Володі ж ні пальта зимового, ні шапки,— розмірковувала Марія Олександрівна вголос.— Та й білизни теплої в нього немає. Із взуття треба теж щось купляти... То я напишу, що в жовтні ми в нього неодмінно будемо?

— Пиши.

— Аню, вибач, але ще про одне хочу порадитися.

— Не вибачайся, я переписую чернетку свого перекладу, то можу і працювати, і розмовляти. Що ти хотіла?— повернулася Аня до матері, короткозоро мружачись, бо хотіла по виразу її обличчя взнати, чи не ображається мати, що вона між ділом розмовляє з нею.— Я слухаю.

— Як же вирішилося з тими лекціями професора Ключевського, про котрі Володя писав Маняші?

— Марко двічі вже був у букініста. Не хоче дешевше віддавати. Сьогодні скажу, хай ще зайде. Взагалі букіністи просять за більш-менш ходові книги такі ціни, що жах. А історик Ключевський зараз дуже популярний.

— То, може, заплатити те, що букініст просить, коли Володі так потрібні ті лекції?

— Але ж Володя сам Маняші писав, що більше чотирьох карбованців аж ніяк не варто давати. А букініст просить двадцять п'ять! Проте спитай Володю, як нам бути. Букініст навряд чи віддасть дешевше. Хоча ж пише Володя, щоб Митя послав того букініста к чорту. А це явна ознака того, що йому не дуже потрібні лекції. Пам'ятаеш, він згоден був і сто карбованців заплатити за німецьке видання другого тому «Капіталу», аби тільки придбати його?

— Пам'ятаю, а тому й думаю: він так пише про лекції Ключевського лише тому, що в нього немає грошей.

— Можливо,— погодилася Аня, знаючи, що Володя ладен останню копійку віддати за потрібну книгу.

— То я поки що нічого про ті лекції писати не буду,— продовжувала міркувати вголос Марія Олександрівна.

— Ото найкраще!— похвалила Аня, беручись за свою роботу.

— Боже, а що ж придумати з його харчуванням?

— Отут я тобі нічим не можу зарадити.

— Міг би у Каті обідати.

— До Песковських Володя нізащо не піде!— сказала Аня, знаючи, як брат ставиться до своєї кухні Катерини Песковської і її чоловіка Матвія Леонтіївича.— І не примушуй його відмовляти тобі, що для нього, як я знаю, буде найтяжчим.

— То, можливо, Чоботарьови погодяться, щоб він у них обідав? Вони люди добрі, Володя симпатизує їм. Попросити, щоб він поговорив? Ні, не піде. Це треба мені самій. Хіба написати їм? Як ти думаєш, Аню?

— Про що ти? — спитала Аня, бо не дуже уважно прислухалася до того материного міркування вголос.

— Може, кажу, написати Чоботарьовим, щоб Володя ходив до них хоча б обідати.

— А чи домовишся ти листуванням про таку делікатну справу?— висловила побоювання Аня.

— І я цього боюсь...

— То подожди, поки поїдемо,— порадила Аня і жартувала:— Коли Володя не помер там з голоду за півтора місяця, то ще тиждень якось проіснує.

— Ти жартуєш, а мені оце найбільше болить,— мовила Марія Олександрівна,— бо я впевнена, що він постійно недоїдає, що одним лише чаєм та хлібом і харчується. А в нього ж катар шлунка, який його і вдома, коли міг їсти, що хотів, часто мучив. Ні, треба мені до нього їхати, а то досиджуся, поки він захворіє. Якщо придуть гроші від Люби на цьому тижні, то, може, ми, Аню, з понеділка й вирушимо?

— Мамо, я тобі вже казала: згодна їхати хоч зараз.

— То будемо збиратися на понеділок. Але я про це йому не писатиму, бо не виключено, що вийде затримка з грішми, а він чекатиме, хвилюватиметься. Краще пошлемо тоді телеграму, щоб зустрічав. Здається, хтось дзвонить?

— Так. Я відчиню,— встала Аня з-за столу.

— А котра ж воно година?— поцікавилася Марія Олександрівна, бо втратила навіть відчуття часу за отим писанням листа Володі, за отими тривожними думками про нього.

— Зараз гляну. Двадцять на третю!— крикнула Аня із вітальні, де висів годинник, який Марія Олександрівна, забравши з Симбірська, ніде не залишала: то була одна з

небагатьох речей, що купляв Ілля Миколайович, вцілілих за шість років переїздів з місця на місце.

— Мабуть, Маняша,— висловила здогад Марія Олександрівна, обережно скидаючи старенькі, позеленілі від часу окуляри, бо Маняша, повернувшись із занять, завжди кидалася на шию матері так, ніби вік її не бачила, цілувала, захлинаючись, розповідала, що було на уроках.

Із вітальні почувся веселий Анин голос:

— Прошу вас, прошу...

Хтось чужий. Марія Олександрівна поправила чорну накидку на сніжно-сивій голові, яку по смерті чоловіка постійно носила, обсмикнула широкі рукави халата. Аня завела до кімнати невисокого юнака в студентській формі, в ході, в жестах, в усій поведінці й зовнішності якого — підтягнутий, акуратно підстрижений, тоненькі вусики — вгадувалося щось мовби офіцерське. Марія Олександрівна встала, привітно посміхнулася, бо цей сіроокий, елегантний студент сподобався їй з першого погляду. «Чуб такий же хвилястий, як у Саші»,— подумала, згадавши старшого сина. Цього гостя Аня ждала, бо Володя їй про нього говорив, а тому й рекомендувала його матері як знайомого, хоча теж бачила вперше:

— Мамо, це Сергій Іванович Міцкевич. Володя з ним познайомився в Нижньому і дав нашу адресу. Сергій Іванович навчається на тому ж факультеті, що й Митя.

— Дуже приємно,— зраділа Марія Олександрівна.— Проходьте, сідайте. Ах, як шкода, що Миті немає.

— Володимир Ілліч казав, що брат хотів вступити на медичний, та його зарахували на якийсь інший факультет,— сказав Міцкевич, бо приїхав з Нижнього тільки вчора і не мав часу взнати, де навчається молодший Ульянов.

— Немало було клопоту зі вступом Миті на медичний, та все, слава богу, закінчилося добре,— відповіла Марія Олександрівна.— Він зараз десь там на лекціях. То ви з Володею в Нижньому бачилися?

— Так. Я там був, як медики кажуть, на холері. У нас з Володимиром Іллічем виявилися спільні друзі, в яких ми й зустрілися. Він сказав, що поїде до Петербурга, адресу ж його я можу взнати у вас. От я й наважився вас потурбувати, за що прошу вибачити мені.

— Я завжди рада друзям моїх дітей,— одказала Марія Олександрівна. Помовчала, перевела розмову на інше:— Давно я не була в Нижньому. Майже двадцять п'ять років.

Бачила тільки пристань, коли з Самари сюди їхали. А ви з Нижнього?

— Ні. Я народився в Яранську. А в Нижньому навчався у військовій гімназії графа Аракчеева, котру потім перетворили в кадетський корпус. Так що я, як прозивали нас семінаристи, аракчеевець,— жартівливим тоном додав Міцкевич, відчувши, що тої скутості в душі, з котрою йшов сюди, знаючи, що Володимир Ілліч в Петербурзі, в нього вже немає.

«Вгадала я, що в нього є щось військове»,— вдоволено подумала Марія Олександрівна. Спитала:

— Як же вам вдалося вступити до університету?

— Три роки я готувався і екстерном склав екзамени на атестат.

— Володі довелося теж екстерном закінчувати університет.

— Він мені розповідав.

— Нижній — моя батьківщина,— сказала Аня, відчувши, що пауза затяглася.— Але я теж ні разу там не була після того, як ми відтіля виїхали в шістдесят дев'ятому році.

— І Саша там народився,— сумовито зітхнула Марія Олександрівна.— А де похований — до цього часу не знаємо,— додала по паузі, і її посічені тонкими зморшками губи помітно затремтіли. Помовчала, спитала:— Ваші батьки і зараз мешкають у Нижньому?

— Батько давно помер, а мати там.

— На якому ж ви курсі?

— У цьому році я маю одержати диплом.

— Дуже важко було навчатися?— поцікавилася Марія Олександрівна, яку весь час хвилювало: чи осилить Митя університетський курс, бо він не відзначався такими блискучими здібностями, як Саша і Володя.

— Є предмети нелегкі, а більшість — так собі. В усякому разі, всі, хто сумлінно ставився до занять, без ускладнень пройшли курс. Правда, кілька чоловік виключили, але за несплату за навчання.

— Спасибі вам, Сергію Івановичу, що заспокоїли мене, а то я, правду казати, побоювалася за сина. І, даруйте, я покину вас. Час обід підігрівати,— сказала Марія Олександрівна і вийшла з кімнати.

Помовчали. Міцкевич відчув, що йому зараз, поки ніхто не заважає, треба погомоніти з Анною Іллінічною про те головне, заради чого до неї прийшов. І він, переборюючи внутрішній опір від того, що доводиться говорити про ри-

зиковані справи з людиною, з котрою тільки-но познайомився, почав, помітно ніяковіючи:

— Даруйте, Анно Іллінічно, але маю продовжити з вами ту розмову, яку вів з Володимиром Іллічем у Нижньому. Як і ваш брат, як і наші спільні нижньгородські друзі, я марксист. Володимир Ілліч сказав мені: щодо політичних справ у нього немає від вас таємниць.

— Так. Володя розповідав мені про ті плани, які ви разом обмірковували щодо згуртування московських марксистів,— сказала Аня.— Я готова в усьому допомагати вам. Звичайно, в силу своїх можливостей. Так я сказала й Володі. Мій чоловік Марко теж наш однодумець. Я вас познайомлю з ним.

— Дякую. А тепер дозвольте ввести вас, так би мовити, в курс наших справ. Група, до якої я належу, невелика — п'ять чоловік. Всі мої друзі — інтелігенти. Є у нас деякі зв'язки й з робітниками: Брестської залізниці, заводу Вейхальда, ткацької фабрики Михайлова. Та оскільки ми, інтелігенти, не маємо міцної організації, то й пропаганда серед робітників ведеться несистематично. Тобто — хто і як хоче. Марксистської літератури — популярної, зрозумілої для малограмотних або й неграмотних робітників — у нас зовсім немає. Ми все ще користуємося народницькими брошурками типу «Хитра механіка», «Цар-голод», «Хто чим живе?». Правда, переказуємо в гуртках і «Капітал». Та, скажу вам відверто, не всі мої друзі засвоїли «Капітал» так глибоко, щоб могли вільно й популярно передавати його зміст слухачам. За агітаційну роботу ми ще зовсім не бралися, хоча потреба в ній все гостріше й гостріше відчувається. Ми вже придбали гектограф, та не маємо поки що потрібних матеріалів для видання. Може, у вас, Анно Іллінічно, щось знайдеться? Володимир Ілліч сказав, що ви переклали драму Гауптмана «Ткачі», з якою б варто ознайомити робітників.

— Так, у мене є переклад драми «Ткачі». Я його можу вам дати,— охоче пообіцяла Анна Іллінічна.— Драма, якщо ви її видасте, гадаю, матиме успіх у робітників.

— Обов'язково видамо!— твердо запевнив Міцкевич.

— Нещодавно з'явилася книга санітарного лікаря Демет'єва з довгою назвою: «Фабрика, що вона дає населенню і що вона у нього бере». Дуже цікаве дослідження. Володя порадив мені переробити його в популярну брошуру. Ближчим часом я закінчу цю брошуру і можу теж дати її вам. А взагалі треба думати над тим, як налагодити

зв'язок з групою «Визволення праці», бо тільки через Плеханова можна дістати потрібну робітникам літературу. Володя мріє поїхати за кордон, та не знаємо, чи пустять його туди. Коли його виключили з Казанського університету, він хотів продовжити навчання в Німеччині або в Франції, бо володіє й німецькою, й французькою мовами, але департамент поліції не дав дозволу на виїзд. Позначилася тут, мабуть, не стільки участь Володі в сходці, як страта Саші. Ви ж знаєте історію мого брата Олександра?

— Так, мені розповідали. Але ніяких матеріалів про ту справу, признаюсь відверто, не читав. Може, у вас вони є?

— Немає, бо нічого не видавалося. Хоча — це я точно знаю — стенограми процесу велися. При мамі ми уникаємо розмов про Сашу, бо то найболючіша її рана, — додала Аня, кинувши сторожкий погляд на відчинені двері.

— Розумію, — шанобливо схилив голову Міцкевич.

— Чоловік мій служить в управлінні Московсько-Курської залізниці. Його колега має зв'язки серед робітників і згоден передати їх нам. Отже, якщо маєте бажання, ми влаштуємо вам зустріч з ним. Людина він симпатична, хоча й з тих, що грають роль лише посередників та співчуваючих. Але й без таких людей, як ви знаєте, нам ніяк не обійтись. А ось, здається, і наш студент медик прийшов, — перервала Аня ділову розмову, почувши у вітальні Митин голос. — Я зараз познайомлю вас. — Аня підійшла до дверей, гукнула: — Митю, зайди, будь ласка, до мене! — Коли Митя з'явився в дверях кімнати в новій студентській формі, яка дуже пасувала йому, Аня сказала: — Познайомся: твій старший колега по факультету Сергій Іванович Міцкевич.

— Дуже радий! — засяяв Митя, од чого його чорнобриве смагляве обличчя з правильними рисами стало ще привабливішим. — Бачив ваше прізвище в спискові студентів, бо Володя казав, що зустрічався з вами в Нижньому, що ви, можливо, знайдете до нас. То ви були на боротьбі з холерою?

— Так.

— Я теж обов'язково поїду! — сказав Митя, дивлячись на старшого колегу з неприхованою заздрістю. — Адже це так цікаво! Правда?

— Але ж, мабуть, і небезпечно? — спитала Аня.

— Звичайно. Холера не перебирає, — відповів Міцкевич. — Та всі наші повернулися живі й здорові. Тепер треба сідати за держіспити, котрі, як жартують друзі, страшніші

від холери. Як вам подобаються лекції? Маєте потрібні підручники?

— Ніде не можу дістати анатомію професора Зернова. — Я вам дам.

— Дякую!— щиро зрадів Митя.— Ви мене просто ошчасливили.

— Радий вам прислужитися. На перших двох курсах анатомія, по суті, головний предмет. Професор Зернов цікаво читає лекції. Всі його вважають лібералом. Правда, лише за те, що на урочисті акти він не одягає мундира, стрічок і орденів. Лекції професора Сеченова вже слухали?

— Так. Читає він чудово!— сказав Митя, який був у захопленні від лекцій Сеченова.

— Вам повезло. Коли я навчався на перших курсах, то фізіологію нам читав прозектор Мороховець. Лекції Мороховця і Сеченова — небо і земля. Ви маєте книгу Сеченова «Рефлекси головного мозку»?

— Так. У нас вона є, бо й Володя її студіював.

— А «Елементи думки»?

— Оцієї немає.

— Я можу дати вам почитати.

— Буду дуже вдячний.

— Нам, медикам, ботаніку читає професор Горожанкін. Читає жваво, але трафаретно. На природознавчому відділенні фізмату ботаніку викладає професор Тімірязєв. Рекомендую вам послухати. Надзвичайно цікавий курс. Професор Сабанєєв читає неорганічну хімію слово в слово за підручником Кольбе. В мене є той підручник, я вам можу його репрезентувати...

— Прошу до столу,— почувся голос Марії Олександрівни, що з'явилася в дверях.

Міцкевич для годиться — йому не хотілося прощатися з такою чудовою родиною — заходився відмовлятися. Його не відпустили. Поки розміщалися за столом, прибігла з гамназії Маняша, щасливо сяючи, бо з французької одержала вищий бал. За обідом Митя цікавився, де Міцкевич служитиме по закінченні університету, але той нічого певного не міг сказати, бо не хотів кидати революційної роботи в Москві і їхати кудись у глуху провінцію. У Москві ж влаштуватися годі й думати: для того, щоб одержати посаду лікаря, треба було попрацювати позаштатним ординатором, тобто без жалування, кілька років. Таку розкіш могли дозволити собі лише синки багатіїв. Міцкевич існував на заробітки від уроків.

Після обіду Сергій Іванович запропонував Миті піти до нього й підібрати потрібні книги. Митя з радістю погодився, і Міцкевич, розпрощавшись з Ульяновими, покинув їх з відчуттям, що придбав нових чудових друзів.

8

В колі тих людей, з якими познайомився Володимир, Красін вважався найбільшим знавцем теорії марксизму. Сам Герман теж був упевнений, що він може відповісти на всі питання, в тому числі й на питання про ринки, а тому, не роздумуючи, погодився виступити з рефератом. Та коли він, повернувшись додому, почав міркувати над тим, що напише, з жахом відчув: у нього мало знань, щоб, не готуючись, сісти й написати докладний реферат, розтлумачивши таке дуже складне — тепер йому так здавалося — й заплутане питання, як формування в Росії внутрішнього ринку. І якщо тоді, коли зопалу погодився виступити з рефератом, Герман думав про те, як він здивує всіх своїм знанням теорії ринків, то зараз ляв себе, що, піддавшись спалаху самолюбства, взявся — та ще першим! — за таку складну справу. Відмовитися ніяк не можна було, не викликавши у друзів іронічні посмішки, і Герман, проклинаючи себе за необачність, засів вивчати матеріали для реферату. І чим більше читав, тим більше переконувався, що, власне, своєї точки зору в нього немає; що він підпадає під вплив тих авторів, яких вивчає. А треба ж сказати про хибні теорії, подати свою — тобто марксистську — теорію розвитку внутрішніх ринків. Втїшало те, що він знав: ніхто з його друзів по гуртку не може зробити краще. Непокоїло лише одне: чи не глибше це питання знає Ульянов? Говорив той тоді, власне, мало, все більше прислухався. Питань теорії марксизму зовсім не торкався. А з усього, що він казав, відчувалося: вагомість, обдуманість кожного слова. Мабуть, володіє іронією, бо в кількох його репліках вона вловлювалася. Вчора зайшов у Публічну бібліотеку й побачив схилену над столиком голову Ульянова з помітно поріділим над лобом світлим, шовковистим чубом. На його столикові лежали ті ж самі книжки, які збирався і сам заговорити: Ніколай — он, В. В., Михайловський, журнали «Русское богатство». Герман зрозумів, що Ульянов готується до того реферату, і зовсім втратив спокій. Ніхто з старих його друзів і не подумав вивчати тему, перш ніж слухати реферат, а Ульянов, бач, узявся за книги так, ніби

сам мав виступати. Оце серйозний підхід до спільної розробки питань теорії. А то що ж за користь буде, коли він прочитає реферат,— всі прослухають та й розійдуться.

Після зустрічі з Ульяновим в бібліотеці Герман пішов до Радченка і сказав, що, на жаль, він не може ближчим часом виступити з рефератом. Питання складне, йому потрібен місяць, а то й більше, щоб ґрунтовно підготуватися. Запропонував: може, хтось інший швидше напише реферат на якусь тему. Хотілося сказати Степанові: запропонуй, мовляв, самому Ульянову. Адже це й його ідея. Та утримався, бо виходило так: запропонував, то сам і виступай. А дуже хотілося спочатку послухати Ульянова, а потім уже виступити самому. Радченко погмонів з друзями і сказав, що Сільвін погодився наступного тижня прочитати реферат про книгу В. В. «Наші напрямки». Герман вдоволено посміхнувся: вчорашній гімназист Сільвін, звичайно, не міг нічого свого сказати про книгу відомого теоретика народництва. І без серйозної підготовки, що вже свідчить про гімназичну легковажність у підході до такої складної теми, як критика теорії народництва. Та це буде добрим фоном, і його реферат про ринки значно вагомніше прозвучить.

В кімнаті Сільвіна зійшлися: Ульянов, Красін, Кржижановський, Старков, Ванеєв. Радченко їздив у Москву в якихось справах. Реферат Сільвін написав хвацький, але малозмістовний. Читання його зайняло всього двадцять хвилин. Читав Сільвін своє творіння жваво, впевнено, бо самому воно подобалося. Та коли поклав тоненького учнівського зошита на стіл і, схвильований першим виступом перед своїми друзями-однодумцями, глянув на них — серце його завмерло, а в скронях почувся глухий стукіт, бо по виразу облич'я зрозумів: реферат не тільки не справив на них того враження, на яке він розраховував, а всім мовби аж соромно було дивитися йому в очі. Всі, схлившись голови, зніяковіло мовчали. Потім добрий Гліб Кржижановський, жалюючи Сільвіна, сказав, що референт сумлінно попрацював, але... якось побудував виклад своїх думок так, що немає про що сперечатися. Може, він, звичайно, помиляється — впевнений навіть, що помиляється! — то інші поправлять його. Та «поправляти» Гліба ніхто не взявся. Погмоніли про те, про се й розійшлися. Володимир не став виступати, бо треба було, власне, читати свій реферат — він у нього був написаний! — про книгу В. В., оскільки Сільвін нічого свого про неї не сказав і навіть не зрозумів, у чому ж головна помилка автора «Наші напрямки».

Повертався Володимир додому й думав: «Якщо так наївно і в робітничих гуртках ведеться пропаганда, то мало від неї користі. Треба круто все це міняти. Подивимося ось, що Красін скаже своїм рефератом, а тоді вже доведеться й мені, мабуть, виступити. Красін, здається, значно серйозніший і підготовленіший, ніж Сільвін».

Провівши друзів, Сільвін повернувся до кімнати, схопив зошита з рукописом реферату і пошматував. Злість і сором так давили, що він ледь стримував сльози, чого з ним ніколи ще не було. Так зганьбити себе! І головне: зовсім не відчувати, що вскочить у таку халепу. Навпаки! Здавалося, непогано написав. Ждав, що похвалять, що реферат викличе бурхливі суперечки. В Нижньому Новгороді так би, мабуть, і було, а тут... Та ні, в Нижньому його реферат прийняли б так само, бо і Григор'єв, і Скворцов — особливо Скворцов! — не гірше знають політекономію від цих його петербурзьких друзів. Що тепер про нього думає Ульянов? Він кинув усього кілька реплік, зміст яких можна визначити одним словом: наївно. В гостро примружених карих очах його світілася неприхована іронія. «І надав мені чорт вихопитися поперед Красіна з своїм рефератом, — лаяв себе Сільвін. — А той хитрюга: навмисне став зволікати, щоб не першому виступити. Ну, наперед буду розумнішим і обачливішим. Та нічого: подивимося, що він сам скаже», — вимішав свою досаду Сільвін на Красіні, вважаючи його головним винуватцем того, що сталося. Три дні він сидів дома, прикинувшись хворим, бо і справді так погано себе почував, що нічого не міг робити. Може б, і довше валявся в ліжкові, та прийшов Анатолій Ванєєв довідатися, що трапалося. Михайло відверто признався другові, чого він так кепсько відчуває себе. Той посміхнувся, а заспокоювати, — даремно, мовляв, картаеш себе, реферат був непоганий, — не став, бо не вмів лукавити. Тільки й сказав:

— Буде тобі, друже, все доброю наукою.

— Думаєш, Герман кращий реферат напише? — образився Михайло на Анатолія, хоча й розумів, що той правий.

— А ти, маючи такий досвід, хіба не попрацював би сумлінніше? — питанням відповів Анатолій.

— Звичайно... — несамохіть погодився Сільвін. — Наука для всіх немала. А чого, думаєш, Ульянов, який запропонував готувати реферати, не береться ні за яку тему?

— Між вами хіба втовпишся? — посміхнувся синіми очима Ванєєв, поправивши рукою свого русого чуба. — Та,

погодься, і нескромно було б з його боку: тільки-но прийшов у наш гурток — і вже береться читати нам реферат. А політекономію він знає, відчувається,— про те ж і Скворцов тобі писав,— дуже добре. Чув, які цікаві думки він висловлював про статтю Федосєєва? А стаття ж та — не ображайся тільки — порівняно з твоїм рефератом — небо і земля. В Ульянова, власне, своя, зовсім не схожа, але дуже переконлива точка зору на історію нашої общини. А виробити свою точку зору, та ще в такому складному питанні, як община,— справа страшенно складна. Мені здається, що сила Ульянова не в тому, що він добре знає Чернишевського, Маркса, Енгельса, Плеханова і так далі, а в тому, що в нього творчий склад розуму. Я, наприклад, не можу похвалитися таким даром божим. Та повернемося, друже, до того, з чого ми почали розмову. Того, що зроблено, вже не переміниш, а ділом треба займатися. Ти, сказав мені Гліб, пропустив одне заняття гуртка. І завтра не підеш?

— Обов'язково піду!

— Це вже мені подобається,— вдоволено посміхнувся Анатолій. Незлобиво пожартував: — За новий реферат теж візьмешся?

— Не раніше, як ти три прочитаєш! — в тон другові відповів Сільвін.— Я дійсно трохи розкис, чого зі мною, здається, ще й не було.

— Бо не писав рефератів.

— Теж правда. Боюсь, що вже й писати їх не буду.

Герман Красін сказав Радченку, що реферат готовий. Степан запропонував усім зібратися в нього. Та коли сповістили Ульянова, що реферат написаний — ходив до нього сам Степан,— то він, маючи невдалий досвід з рефератом Сільвіна, запропонував: спочатку, мовляв, давайте прочитаємо рукопис, щоб мати можливість зробити потрібні виписки, продумати заперечення, а потім уже будемо обговорювати. Так буде більше користі, так ґрунтовніше складеться розмова. Степан погодився, але сказав, що дасть відповідь, коли з усіма порадиться. Особливо з самим автором реферату, бо Герман людина досить своєрідна, він інколи не погоджується і тоді, коли всі згодні. Та Красін, на подив Радченка, без умовлянь віддав йому рукопис реферату, сказавши тільки, що це єдиний примірник, бо писав він його відразу начисто. Правда, там немало виправлень, по-марок, та хто захоче — все прочитає. Коли ж якого слова

чи речення і не розбере — не біда, адже він буде реферат читати. На палітурці зошита Герман написав: «Зауваження можна робити поряд з текстом».

— Та перш ніж комусь давати,— особливо Ульянову, який, відчуваю, буде найсерйознішим моїм опонентом,— ти, Степане, сам прочитай і відверто скажи свою думку,— попросив Герман.— Можливо, я написав не краще за Сільвіна, то навіщо тоді й пускати цей опус по руках.

— Не прибіднюйся, Германе,— мовив Степан,— я, не читавши, знаю: твій реферат незрівнянно кращий від того, що читав Сільвін. Адже то був просто твір гімназиста про книжку, яку він прочитав і в якій багато чого не зрозумів. А скажу я тобі свою думку, звичайно, відверто. Приходь сьогодні ж увечері до мене і поговоримо.

Реферат Красіна читав Степан зі своєю нареченою Любою, читав їй уголос, спотикаючись на нерозбірливо написаних словах. На обох він справив гарне враження, зауважень ніяких не виникло. Герман, окрилений такою оцінкою перших читачів свого твору,— і читачів розумних! — погодився пустити його по руках, бо і сам був впевнений, що написав реферат по-справжньому марксистський, цікавий. Правда, відчував, що стиль якийсь важкуватий, сухуватий, та по-іншому не писалося, як не напружував свої сили. Він вперше в житті — якщо не зважати на контрольні роботи в гімназії, в інституті — на папері викладав свої думки. Думки вишошені, перевірені в сперечаннях зі своїми друзями. Особливо багато було в нього розмов із Скворцовим, коли мешкав у Нижньому Новгороді, бо Скворцова якраз дуже цікавило тоді оце питання про ринки. Майже в усьому головному вони погоджувалися — точніше, він погоджувався з Скворцовим, бо той значно краще знав Маркса, по пам'яті цитував цілі абзаци — і багато в чому в рефераті використав думки Скворцова, які перейняв від нього. На Скворцова він не посилався, бо не цитував його, не збирався друкувати свого реферату. Побоювався, що Ульянов, який добре знав усе, що надрукував Скворцов, вловить, чиї думки він використав, та інакше не спромігся написати, як не сушив собі голову.

До Ульянова реферат Красіна дійшов тоді, коли його прочитали всі, хто мав брати участь в його обговоренні. Приніс того зошита, вже добре пом'ятого, йому Сільвін у бібліотеку, де вони домовилися зустрітися. Володимир там же, в бібліотеці, відклавши читання нового номера журналу «Русское богатство», взявся за рукопис. За своєю звич-

кою він, не кваплячись, погортав зошита, прочитуючи окремі речення, абзаци. Ніяких зауважень, крім знаків запитань проти нерозбірливо написаних слів, в рукописі не було. «Мабуть, на окремих аркушиках писали, щоб не заважало іншим,— вирішив, бо навіть думки не міг допустити, щоб ні в кого ніяких заперечень не виникло. Вже ті абзаци, які він навмання проглянув, багато в чому не подобалися йому. Хотілося вчитатися в них, висловити свою думку. «Та коли я останнім читаю, то викладу, як запрошує сам автор, свої нотатки в зошиті. Але спочатку напишу їх окремо, щоб можна було добре продумати й відредагувати»,— вирішив Володимир і взявся за вивчення рукопису. З перших же сторінок стало ясно, що Красін поклав в основу свого реферату положення XXI розділу II тому «Капіталу» Маркса. Відділ 3-й— «Відтворення і обіг усього суспільного капіталу». Володимир, добре знаючи II том «Капіталу», занотував для себе: «Маркс ставить тут собі завдання дослідити, яким чином суспільне виробництво заміщує ту частину продукту, яка йде на задоволення особистих потреб робітників і капіталістів, і ту, яка йде на утворення елементів продуктивного капіталу... Через це Маркс поділяє все суспільне виробництво— а, значить, і весь суспільний продукт,— на два підрозділи: I) виробництво засобів виробництва, тобто елементів продуктивного капіталу,— товарів, які можуть іти тільки на продуктивне споживання, і II) виробництво засобів споживання, тобто товарів, що йдуть на особисте споживання класу робітників і класу капіталістів...»

«Які ж висновки робить референт з цих досліджень Маркса? — докладно, зі схемами виклавши зміст розділу «Капіталу», підсумовує Володимир.— На жаль, він не дає цілком точного і виразного формулювання своїх висновків, отже, доводиться самому робити висновки про них з деяких зауважень, що не цілком гармонують одно з одним. Так, наприклад, ми читаємо,— Володимир знайшов відкреслений абзац на п'ятнадцятій сторінці реферату, акуратно виписав його:— «Ми бачили тут, яким чином відбувається нагромадження в I підрозділі, у виробництві засобів виробництва для засобів виробництва...— Погортавши зошит назад, взяв речення з третьої сторінки:— Це нагромадження відбувається незалежно як від руху виробництва предметів споживання, так і від самого особистого споживання, чие б воно не було». Володимир зробив помітки, з яких аркушів взяті цитати, написав свій висновок: «Звичайно, говорити

про «незалежність»,— «незалежність» взяв у лапки,— на-
громадження від виробництва предметів споживання не
можна вже тому, що для розширення виробництва потрі-
бен новий змінний капітал, отже, і предмети споживання;
автор, мабуть, хотів цим висловом просто відтінити ту осо-
бливість схеми, що відтворення Іс — постійного капіталу в
I підрозділі — відбувається без обмінів з II підрозділом,
тобто щорічно в суспільстві певна частина, скажімо, вугілля
продукується для видобутку вугілля ж. Розуміється, це
виробництво (вугілля для видобутку вугілля) рядом по-
дальших обмінів зв'яжеться з виробництвом предметів спо-
живання: інакше не могли б існувати ні вуглепромисловці,
ні їх робітники».

Володимир наводить ще дві цитати з реферату, потім
пише: «Замість того, щоб займатися критикою не досить
ясних заяв референта, краще через те звернутися прямо
до Маркса і подивитися, чи можна з його теорії зробити
висновок про «переважання»,— слово «переважання» Во-
лодимир узяв у лапки,— I підрозділу над II і як треба
розуміти це переважання».

По ходу читання реферату Красіна зауваження Володи-
мира і роз'яснення, а також правильне тлумачення по-
ложень Маркса розрослися до розмірів майже самостій-
ного реферату. Тоді він з цієї чернетки вибрав те, що мало
безпосереднє відношення до реферату, акуратно переписав— на
відповідних сторінках— як свої зауваження. А оскільки тексту,
написаного Ульяновим, було майже стільки, скільки написав
Красін, то Радченко пустив реферат знову по руках.

Красін, ознайомившись з критикою свого реферату
Ульяновим, сказав, що йому потрібен час, щоб обміркувати
всі зауваження і внести в текст реферату доповнення.

— Тихе і мирне існування наше, точніше б сказати—
животіння щодо творчого застосування теорії Маркса до
нашої дійсності, бачу, закінчується з появою Ульянова,—
зробив висновок Гліб Кржижановський.— Герман розгром-
лений, як Карл XII під Полтавою! Ніякі вже читання й
обговорення нічого перемінити не можуть. Чи ти, Базіль,
іншої думки?

— Подивимося,— флегматично відповів Старков, як зав-
жди, не поспішаючи висловлювати своєї думки.

Два протилежних почуття охоплювали душу Марії Олександрівни, коли вона думала про поїздку до Петербурга: радість, що побачить Володю, що одягне його, що допоможе краще влаштуватися з харчуванням, і туга за похованими там Сашею і Олею. До Олиної могили вона піде, покладе біля почорнілого хреста троянди в рясній росі своїх сліз, а Саша... На Сашиній могилі їй не доведеться побути, мабуть, до кінця днів своїх. Він так і житиме в її пам'яті: стоїть, взявшись руками за ґрати, й пильно, прощально дивиться на неї. А вона, повіривши пліткам, що Олександр III помилує сина, каже: «Мужайся!» замість «Прощай!». То було в Петропавловській фортеці, і вона думала, що його там і страчено. Та потім, коли вона вже продала в Симбірську будинок і переїхала до Казані, їй раптом надійшло повідомлення коменданта Шліссельбурзької фортеці, в якому значилося, що особисті Сашині речі пішли на покриття судових витрат. Виходило, сина стратили кати десь в Шліссельбурзі, а не в Петропавловській фортеці, де вона востаннє бачилася з ним. Та де та страшна середньовічна фортеця Шліссельбург, вона знала лише з книг, а тому, думаючи про сина, про його могилу, не могла нічого конкретного уявити, від чого біль у душі за Сашу тільки посилювався...

Збиралася Марія Олександрівна довго, а коли настав час їхати на вокзал, то почало здаватися, що все вона робила поспіхом, що багато чого забула взяти. Аня заспокоювала матір. Марко обіцяв: коли щось треба, то — привезе. Митя ледь стримував добродушну посмішку, бо знав: мама нічого не забула, вона взяла багажу більше, ніж треба. Маняша, якій не хотілося розлучатися з матусею, жаліливо дивилася на неї вже почервонілими, зволженими слізьми очима. Нарешті вклали всі речі на найняту прольотку, і Марко з Митею повезли їх на вокзал здавати в багаж, а Марія Олександрівна з Анею і Маняшею, взявши іншого візника, поїхали слідом. Марія Олександрівна, обнявши Маняшу, яка пригорнулася до неї, думала про те, що вона вперше їде до Петербурга, до своєї дитини просто так, у гості, а не рятувати її од якогось страшного нещастя, не проважати на ешафот, на кладовище. Це щастя. І було б воно ясным, як сонце, бо Володя, до якого вона їде, і вищу освіту здобув, незважаючи ні на які труднощі й перепони, і на службу за своїм фахом влаштувався,

і наукову працю не полишає, та чорну тінь кидає на те її щастя загибель Саші й Олі. «Не буду про них думати,— говорила собі Марія Олександрівна,— а лише про Володю». Та біль, що тлів у душі, був сильнішим од її волі: він будив ті роздуми, яких Марія Олександрівна хотіла позбутися. Сумний настрій навівала й погода: з дерев осипалося останнє листя, що вже аж почорніло від безгавних дощів.

Прощалася Марія Олександрівна зі всіма у вагоні. Першою кинулася їй на шию Маняша, бурхливо обцілувала і одвернулася, бо соромилася сліз, яких не могла стримати. Митя обняв матір за вузькі плечі, доторкнувся губами до її сивої скроні, весело мовив: «Не затримуйся там довго!» Марко скинув кашкета зі своєї великої чубатої голови, поштиво поцілував маленьку, вже по-старечому сухувату руку Марії Олександрівни, гучно зітхнув. Помовчали хвилину, потім Марія Олександрівна приголубила Маняшу — вона ж найменша, найбеззахисніша,— мовила, посміхаючись одними зморшкуватими губами, які нервово посіпувалися:

— Йдіть, діти...

— Я, мамо, виведу їх на перон,— сказала Аня, бо до відправлення поїзда залишалося ще хвилин п'ять.

— Будь там обережною,— попросила Марія Олександрівна.

— Я зараз же повернуся,— пообіцяла Аня, бо не збиралася стояти зі своїми на пероні, знаючи, як мати хвилюватиметься, що вона, забалакавшись, не встигне сісти у вагон.

На пероні Аня поспіхом обняла всіх, повернулася у вагон, Маняша, Митя і Марко підійшли до вікна й стояли там — Маняша, блимаючи повними сліз очима, Митя безтурботно усміхнений, Марко поважно насуплений,— поки й не рушив поїзд. Коли вікно пропливло повз ці дороги, рідні обличчя і перед очима Марії Олександрівни замерехтіли чужі — веселі й заплакані,— вона відчула, як по її щоках прокотилися дрібні, від довгого тамування, сльозинки. Вона витерла їх маленьким носовичком, який Маняша щедро напахтила її улюбленими парфумами, зітхнула, сказала, винувато глянувши на Аню:

— Не звертай уваги, це сльози слабості. Старію я, старію...— І відразу перевела розмову на інше: — Як ти гадаєш, Володя вже одержав нашу телеграму?

— На квартиру йому вже її, мабуть, принесли. Але чи дома він? Адже писав, що цілими днями сидить на службі

і в бібліотеці. Та не хвилюйся: прочитає він її ввечері, а вранці буде на вокзалі. Може, ти хочеш лягти, то я приготую постіль?

— Ні, я ще посиджу. Коли це я востаннє їхала до Петербурга? На похорон Олі... Ох, краще, мабуть, не згадувати тих моїх поїздок. Хоча не все згадується, що хочеться, а те, що було...— сумовито зітхнула, спитала: — Як же нам краще зробити: спочатку влаштуватися в готелі, а потім уже поїхати до Володі чи навпаки?

— Як Володя скаже, так, думаю, і зробимо,— відповіла Аня. Витримала паузу, мовила: — Якщо ти, мамо, не заперечуєш, то я дочитаю роман. Тобі теж зможу запропонувати щось почитати, бо взяла кілька книг.

— Дякую, але я посиджу поки що так. Подивлюся, що за вікном діється. Адже все це і Саша, і Оля, і Володя кілька разів бачили...

Аня вгадала: Володимир прочитав телеграму про те, що мати і сестра їдуть до нього, тільки ввечері, повернувшись з бібліотеки. Ціх гостей він давно вже ждав, а тому й обмірковував, як їх краще влаштувати, щоб всім було зручно. З вокзалу він їх повезе прямо в мебльовані кімнати, а потім, влаштувавшись там, вони поїдуть до нього на квартиру. Кімнати є непогані — він оглядав їх кілька днів тому — на Литейному проспекті, тобто недалеко і від Миколаївського вокзалу, куди вони приїдуть, і від Ямської вулиці, де він мешкає. Звичайно, якщо мама не подумала зупинитися у родичів. Адже з Катериною Песковською в неї гарні стосунки. І Матвій Леонтійович, і Катя не відсахнулися від неї, як зробили інші родичі в дні страти Саші. Вона не раз говорила, що дуже вдячна їм. Та Аня — Володя в тому був упевнений — не погодиться жити навіть у Песковських, до яких теж добре ставиться, бо, як і він, відчуває себе в родичів ніби зв'язаною. Тим більше, що вона привезе з собою якусь роботу, оскільки сидіти без діла не вміє, а щоб, скажімо, перекладати, треба мати свій куток, почуватися ні від кого не залежним, нікому не зобов'язаним тим, що маєш ліжко і стіл. «Скільки ж днів вони гостюватимуть тут, і як мені в цей час влаштуватися зі своєю службою, зі своїми заняттями в бібліотеці? — розмірковував Володимир.— Добре, що Аня їде з мамою, вона все зробить найкраще».

Поїзд прибував о дев'ятій ранку, і Володимир за півгодини до прибуття вийшов з дому, бо до вокзалу було всього

якихось два квартали. Ранок видався сонячний, але холодний: на дахах будинків, на опалому листі лежала біла паморозь. А що було тихо, то, здавалося, й тепло. Тим більш, що Володимир завжди ходив так, наче ледь-ледь встигав на поїзд, і коли домчав до вокзалу, то розстебнув своє легеньке пальтечко, відчувши, що аж упрів. В приміщенні вокзалу все ще стояли неприємні запахи карболки, бо хворі на холеру в Петербурзі не переводилися, а тому й провадилися дезинфекції. Володимир вийшов на перон, та невдовзі відчув: холод пробирає, можна й простудитися. Він повернувся в приміщення вокзалу, щоб трохи охолонути. Помітив, що привезли свіжі газети, купив «Русские ведомости», усівся читати. Та хоч які цікаві статті були в номері, зосередитися на них Володимир не міг, бо весь час здавалося: зачитається й прогавить прибуття поїзда. Він то згортав газету й ховав її в кишеню, то знову розгортав, побачивши, що час ще є. То виходив на перон і, постоявши там і переконавшись, що поїзда немає, повертався знову в приміщення, діставав газету й нашвидку проглядав її. Нарешті черговий, гучно викрикуючи, оголосив, що поштовий поїзд номер чотири прибуває на першу колію. Володимир підхопився й побіг на перон, де вже лунав гуркіт коліс, скрегіт гальм. Перед очима промайнув п'ятий вагон, а мама й Аня в третьому. Людей на пероні повно, і Володимир, делікатно проштовхуючись через натовп, дістався до третього вагона лише тоді, коли пасажери вже почали виходити з нього. Відразу ж побачив радісно усміхнене Анине лице за тьмяною шибкою вікна. Потім з'явилася у вікні мама. Очі її щасливо сяяли, а губи нервово посмикувалися. Володимир відчув, як від того пестливого материного погляду серце його налилося солодким щемом і по тілу прокотилася тепла хвиля, котру він пам'ятав ще з дитинства, коли мати, вкладаючи спати, нахилилася над ним, ніжно притулялася теплою щокою до його щоки, щось за-спокійливе шепотіла...

— Боже, як ти схуд! — перше, що Володимир почув від матері, коли зайшов до купе й обняв її.— І гудзика на ко-мірі немає...

— Гудзик ось! — пустотливо засміявся Володимир, ді-ставши з кишені чорного гудзика.— Відірвався він саме в той час, коли я зібрався йти зустрічати тебе, матусю! Тра-пилось б це раніше, я його, звичайно, пришив би тією гол-кою й тими нитками, які ти мені дала, коли їхав з дому! Ну-с, де ваші речі?

— Марко все здав у багаж,— сказала Аня.

— Чудово! Відразу видно, що наш зять служить на залізниці! То ходімте, а то ми, здається, одні вже залишилися у вагоні...

До родичів, як і думав Володимир, Аня не погодилася їхати, і він їх повів у ті мебльовані кімнати, які оглядав напередодні. Дві невеличкі кімнатки цілком влаштували і матір, і сестру. Та й до Ямської, де мешкав Володимир, було близько, бо номери ті містилися майже на розі Литейного проспекту і Невського. Влаштувавшись і трохи перепочивши з дороги, Аня і Марія Олександрівна поїхали до Володі, який їх ждав дома. Володина кімната Марії Олександрівні не дуже сподобалася: вузька, темна, обідрана. Хазяйка, правда, жінка привітна. Володя ж запевняв, що кімната гарна, бо добре ізольована, ніщо не заважає йому працювати. «А це для мене, матусю, головне»,— сказав. І вона трохи заспокоїлася, бо знала, що для Володі ота ізольованість дійсно найцінніша якість квартири. Думала: «Ніщо, ніщо не існує для нього, крім улюбленої праці. А вже ж час, мабуть, і про сім'ю подумати. Адже двадцять чотири незабаром виповниться. Має і освіту, і службу...»

Од Володі всі поїхали, як сказала Марія Олександрівна, до Олі. Під час страти брата Саші Аня перебувала в ув'язненні. Потім її погнали на заслання в село Кокушкіно, що недалеко від Казані. Власне, не в саме село, а на хутір, який колись належав її дідові Олександрю Дмитровичу Бланку. Після п'ятирічного заслання — вона його відбувала і в Казані, і в Самарі, і на хуторі Алакаєвці,— Ані ще рік заборонили мешкати в обох столицях. Отже, на похорон сестри Олі вона не могла поїхати і оце вперше стала біля її могили, заметеної опалим жовтим листям кленів і ясенів, що височіли неподалік. На невеличкому дерев'яному хрестикові — залізний вінок, прив'ялий букет айстр, які Володя кілька днів тому поклав, знаючи, як ті квіти, принесені ним на могилу сестри, притамують гостроту болю у материному серці.

Довго стояли німотно біля цього невеличкого, засипаного листям горбика (мама поклала на нього букет троянд), під яким покоїлася розумна, жвава, весела Оля, котру в сім'ї за її непосидючість називали Мавпочкою. Володя краєм ока поглядав на матір, боячись, щоб з нею чогось не трапилося: адже вона теж після похорону Олі була вперше на її могилі. За ці два з половиною роки часто хворіла, помітно зістарілася, ослабла. Мати, витерши хусткою

перші сльозинки, яких несила було стримати,— сплакнула й Аня,— стояла, схиливши в скорботній жалобі сиву голову з чорною мереживною наколкою. Губи її тремтіли, горло напружено рухалося: то вона ковтала й не могла проковтнути клубок сліз, який стояв у горлі, давив її так, що бліде лице порожівіло, і на впалих скронях різко окреслилися сині жилки.

— Коли помру, поховайте й мене тут,— тихим, переривчастим від стриманих ридань голосом заповіла Марія Олександрівна, вразивши і Володю, і Аню так, що вони не знали, що сказати: мати до цього ніколи не говорила про свою смерть.— Скільки не стій тут, з могили Оля не встане,— додала по паузі.— Ходімте, діти...

Повернулася Марія Олександрівна з кладовища розбита й знесилена і лягла в ліжко, сказавши, що сьогодні нікуди вже не піде. Аня, боячись залишити матір одну, була з нею. Володимир пішов в окружний суд, де мав зустрітися з Волкенштейном, обіцяв ввечері навідатися. Марія Олександрівна попросила, щоб завтра чи післязавтра, як йому зручніше, він був вільний весь день: треба зробити необхідні покупки. Володимир страшенно не любив ходити по магазинах, приміряючи речі,— завжди здавалося, що коли вже приміряв, то треба обов'язково купляти,— тому мовив, прохально дивлячись на матір:

— Може, якось без мене?..

— Ні, Володю, без тебе ми ніяк не обійдемося,— заперечила Марія Олександрівна.

— Добре, добре,— поспішив погодитися Володимир, боячись засмутити матір.— О котрій годині ми вирушимо в похід? — спитав з жартівливими нотками в голосі, щоб остаточно розвіяти смуток, що з'явився в материних очах.

— А коли торгові ряди відкриваються?

— Торгові ряди? — перепитав Володя.— Гм... Проходив повз них часто, а якось і не звернув уваги... Давайте о дев'ятій підемо: і не пізно буде, і не дуже рано. Тим більше, що тобі, матусю, треба добре відпочити. Так я кажу, Аню? — звернувся Володя за підтримкою до сестри.

— Мабуть, що так,— відповіла Аня і глянула на матір, короткозоро примруживши великі очі.— Думаю, що дня нам вистачить, щоб одягти тебе, Володю, з ніг до голови. До того ж коли і не знайдемо все потрібне, то залишимося ще на кілька днів. Я, наприклад, скучила за Петербургом, хочеться поновити в пам'яті те, що призабулося за шість років.

Три дні побула Марія Олександрівна в Петербурзі — на другий же день вона почала хвилюватися, як же там без неї Митя й Маняша — й поїхала з Анею, купивши Володі зимове пальто, шапку, теплу білизну. Прощаючись у вагоні з сином, просила, щоб він регулярно ходив обідати до Чоботарьових, з котрими вона про те домовилася. Володя обіцяв, хоча те, що він буде прив'язаний щоденно до того обіду, не дуже й подобалося йому.

— Частіше пиши,— прохала Марія Олександрівна, цілуючи на прощання високе синове чоло.— Та побільше, а то надто короткі твої листи. І приїжджай.

— Обов'язково! — обіцяв Володя, бо збирався поїхати не тільки в Москву, щоб зустрітися з тамтешніми марксистами, а й у Нижній Новгород, куди запрошували його Скворцов і Григор'єв.— На Новий рік ждїть!

10

Агент охоронного відділення Москви, на якого було покладено обов'язок стежити за відвідувачами бібліотеки Румянцевського музею, гортаючи книгу обліку читачів, натрапив на такий запис: «Володимир Ульянов. Помічник присяжного повіреного. В. Бронна, б. Іванова, кв. 3». Запис було зроблено 26 серпня рукою Ульянова, бо всі відвідувачі залишали в цій книзі свої автографи. Агент, знаючи, що в Москві давно вже розшукують якогось Ульянова (нібито брата повішеного терориста), доповів про своє відкриття Зубатову. Той сам поїхав у бібліотеку, щоб переконатися,— він знав почерк Ульянова,— що автограф у книзі залишив саме той Ульянов, якого вони вже ось півтора місяця не можуть знайти. Так, почерк збігався. Відомості теж: Володимир, помічник присяжного повіреного. Дивно, як же обер-поліцмейстер Власовський зі своєю армією приставів, околочочних, городових і двірників не міг до цього часу встановити, що Ульянов мешкає по Великій Бронній у будинкові Іванова. Адже тут і квартира зазначена. Ні, не було порядку в Москві, не наведе його і Власовський. Хоча, правду сказати, це, мабуть, перший обер-поліцмейстер Москви, якого всі його підлеглі бояться як вогню.

Із бібліотеки Зубатов поїхав прямо до Власовського, бо завжди обходив свого шефа Бердяєва, коли ситуація складалася не на користь обер-поліцмейстера. Вислужувався Зубатов перед Власовським тому, що той був ставлеником генерал-губернатора Москви великого князя Сергія і,

значить, міг, коли щось, замовити за нього слово. А воля великого князя в Москві — те ж саме, що воля царя. В Москві великий князь Сергій, власне, необмежений владика. І засів він тут, з усього видно, надовго, бо царевича Миколу збираються женити на сестрі дружини Сергія. Отже, прихід нового царя — а про Олександра III все впертіше йдуть чутки, що він невиліковно хворий, — ніяких змін у Москві не викличе. Навпаки, Сергій візьме ще міцніше владу в свої руки, бо коли він братом манкірував, то з племінником і поготів не буде церемонитися. Бердяєв же, рано чи пізно, а програє не тільки свої гроші, яких у нього небагато, а й казенні, бо ночі, як доповідають Зубатову вірні йому агенти, просиджує в Мисливському клубі за картами.

Правда, не було ще такого, щоб начальником охоронного відділення призначали не військового, а цивільного чиновника, але то дрібниці: все в Росії можливе, аби лише захотів цар. А цар захоче, коли на те буде воля великого князя Сергія. Генерал-губернатор Москви поки що робить усе, що йому радить обер-поліцеймейстер Власовський. Отже, воля Власовського для Зубатова — то воля, власне, самого царя. Як же йому, Зубатову, не служити Власовському правдами й неправдами? Тим більше, що між Власовським і Бердяєвим давно вже встановилася глуха ворожнеча, бо обер-поліцеймейстер поведився з начальником охоронного відділення, як зі всіма своїми підлеглими, — брутально, жорстоко. А між тим Бердяєв мало в чому залежав од Власовського: прямим його начальником був директор департаменту поліції. Бердяєв не тільки не зобов'язаний був, а не мав права відкривати свої таємниці Власовському, хоча формально охоронне відділення і вважалось при обер-поліцеймейстерові.

Коли Зубатов прийшов до Власовського, — заходив він до нього без доповіді, аби лише в кабінеті нікого не було, — той тільки-но повернувся з чергового об'їзду своїх московських володінь і, як завжди це робив, диктував писареві грізні накази. Власовський махнув рукою на крісло біля столу (сідай, мовляв, і зачекай) і продовжував, сердито тупцяючи по величезному кабінету, гнівно викрикувати:

— Незважаючи на мої неодноразові розпорядження, в дворах і на вулицях Москви допускається гра на шарманках! Негідники, яких повісити мало! Стривай, цього не пиши! — зупинив Власовський писаря. — Що, вже написав? Викресли! Треба вже знати, що йде в наказ, а що так... Ще раз наказую: поліції вжити всіх належних заходів для ви-

коріння згаданих безпорядків, які порушують громадський порядок! Прочитай, що ти там нашкрябав!

Писар підхопився і тремтливим голосом, ковтаючи кінці слів, перечитав текст наказу. Зубатов слухав, думав: «Мовби й не дурна людина Власовський, а не бачить, що з оцих наказів його всі сміються. Що ж то буде за Москва, коли в ній не звучатимуть шарманки. На них тут грали, мабуть, сотні років і стільки ще гратимуть, всупереч оцим грізним, а по суті, смішним наказам». Писар перечитав усі накази — їх було одинадцять, і Власовський відпустив його. Коли писар зник за дверима кабінету, обережно причинивши їх, Власовський зморено впав у крісло, витер хусткою почервоніле, губате обличчя, спитав, піднявши кошлаті брови, від чого вузький лоб зібрався в суцільну зморшку:

— Що в тебе?

— Пам'ятаєте, із Самари сповіщали, що в Москву приїхав Володимир Ульянов, за яким встановлено негласний нагляд?

— То що? — спитав Власовський, невдоволено смикаючи бровами, бо нічого про того Ульянова вже не пам'ятав.

— Я вам тоді доповідав: той Ульянов — брат Олександра Ульянова, якого страчено за замах на государя...

— А-а, пам'ятаю, — захитав густокучерявою головою Власовський. — Я наказав витурити того Ульянова з міста, але його не знайшли. Мабуть, у тій дурній Самарі, як водиться в наших провінціях, щось наплутали.

— Я, правду сказати, теж так думав, а ось, виявляється, Ульянов преспокійно мешкає в Москві, — стримуючи вдоволену посмішку, мовив Зубатов.

— Не може бути?! — здивовано підняв кошлаті брови Власовський. — Та я з того пристава шкуру здеру! Де його адреса?

— Ось, будь ласка, — поклав Зубатов перед Власовським папірця, притримуючи пальцем окуляри, бо надто вже послужливо при тому зігнувся. — Я наказав агентам перевірити бібліотеку, бо всі ж революціонери, як відомо, страшенні книжники, і в Румянцевському музеї знайшовся такий оце запис. Я особисто перевірів і власноручно виписав для вас, так що помилки не може бути. Це той самий Ульянов, якого ми розшукували: Володимир, помічник присяжного повіреного, почерк збігається. Кажу, що й почерк збігається, бо коли був у департаменті, то поцікавився його справою. Адже у нас небагато піднаглядних, братів

яких страчено за замах на государя імператора. Я уклінно проситиму вас, щоб ваші люди перевірили цю адресу.

— Отакі мерзотники, га? — продовжував обурюватися Власовський.— Мало, мало я їх ще повиганяв, негідників! Всіх, всіх приставів треба поміняти, тоді тільки можна буде навести порядок! Я про це й великому князю кілька разів уже казав! Ну, а цей пристав у мене потанцює! Каналія...

Та пристава, до володінь якого входила Велика Бронна, цього разу не довелося танцювати перед Власовським: будинку, котрий би належав Іванову, на вулиці не було. Власовський не повірив, сам поїхав на Велику Бронну, перелякавши городових і жебраків, але переконався: пристав сказав правду. Повернувшись додому, наказав покликати Зубатова, щоб на нього вилити всю злість, що накопичилася. Та трапилося так, що Зубатова не було в канцелярії. Замість нього прийшов Бердяєв, бо, по-перше, мав справу до обер-поліцеймейстера, а по-друге, помітивши, що Зубатов ретельніше служить Власовському, ніж йому, хотів перевірити, навіщо він його запрошував. Адже коли щось по службі, то скаже і йому, а не скаже, то ясно: обер-поліцеймейстер і його помічник ведуть гру поза його спиною.

— Що це ви там, чорт вас бери, підсовуєте мені вигадані адреси! — накинувся Власовський на Бердяєва.

— По-перше, я попросив би вас, пане полковнику, не забувати, що я не городовий! — образився Бердяєв, бо Власовський, відзначаючись нахабством і грубістю, з ним, одначе, так ще не розмовляв.— По-друге, я не розумію, про які адреси ви говорите.

— Ото й погано, що ви нічого не знаєте! — продовжував Власовський ще роздратованіше.— Хто вам сказав, що Ульянов мешкає на Великій Бронній у будинкові Іванова?

— Від вас, пане полковнику, я вперше це чую,— відповів Бердяєв, відразу здогадавшись, що тут якась інтрига Зубатова.— І буду дуже зобов'язаний вам, якщо ви скажете, хто вам, не поінформувавши мене, підсунув ту адресу?

— Я з'ясую і скажу,— по паузі відповів Власовський уже зовсім іншим тоном, зрозумівши, що Зубатов обійшов Бердяєва, давши адресу Ульянова йому.— Я вам сповіщу.

— Дякую, пане полковнику, за щирість,— перейшов на відверто глузливий тон Бердяєв, помітивши, як знітився Власовський, не бажаючи видавати Зубатова.— Та не турбуйтеся, бо коли вже, як ви зволили сказати, я вам підсунув вигадану адресу, то я сам в цьому ділі й розберуся. У вас ще якісь цікаві новини?

— Ні, можете йти! — буркнув Власовський, стримуючи лють.

Бердяєв, глузливо посміхнувшись, ледь помітно хитнув головою і вийшов. Кляв він Власовського, на чому світ стоїть. Нахаба! Грубіян! Денщик великого князя! Ні один обер-поліцмейстер не писав ще таких безглузких наказів, як Власовський. Та ще й у газетах, телепень, їх друкує, не помічаючи, що смішить усю Москву. А Зубатов який мерзотник! Де він ту адресу Ульянова взяв? Чому вона виявилася вигаданою? Адже Зубатов не з тих, хто, не перевіривши, підсовує якісь відомості начальству. «І хитрий же, гад,— думав Бердяєв, повернувшись у відділення і довідавшись, що Зубатова ще немає.— Ніколи не підвернеться під гарячу руку. Я йому віддячу! Довго пам'ятатиме». Нетерпіння так мучило Бердяєва, що він послав агента в адресний стіл з офіційним запитом про те, де мешкає Володимир Ульянов. Агент повернувся з короткою відповіддю: «Ульянова, Володимира Ільїна, бувшого студента, адреси не виявилось. 9 листопада 1893 року».

Злість у душі Бердяєва перегоріла, і він, обміркувавши все спокійно, вирішив, що нічого Зубатову не скаже, а почекає, поки той сам почне з ним розмову. Як він буде виплутуватися? Адже Власовський його пробере і за ту фальшиву адресу, і за те, що не попередив, що сказав йому одному. Але Бердяєв не дотримався власного, як він думав, мудрого рішення, бо в нього, як і у Власовського, роздратування завжди брало верх над розсудливістю, і накинувся на Зубатова, тільки-но той повернувся у відділення. Зубатов, нервово поправляючи окуляри (він покірно хитав головою: завинив, мовляв, завинив), оніміло слухав Бердяєва. Коли ж Бердяєв випалив весь запас свого гніву, Зубатов, який за той час, поки шеф лаяв його, встиг обміркувати, як виправдатися, сказав тихо й покірно:

— Я тисячу разів вибачаюся перед вами, що, кажу щиро, не бажуючи того, завдав вам стільки прикростей. Справа в тім, що коли я, за вашим розпорядженням, ходив до Власовського відносно університету, я його, між іншим, попросив, щоб поліція перевірила знайдену нашим агентом у бібліотеці Румянцевського музею адресу якогось Ульянова. Ніякого особливого значення я тій адресі не надавав, бо з того часу, як Ульянов був у бібліотеці, минуло півтора місяця. Я міркував: перевірю, а потім уже доповім вам. Чи я не мав права так зробити? Чи я сотні разів не робив так?

Прикро, але Бердяєву нічого було заперечити: Зубатов мав право зробити так, як зробив. І якби Власовський спокійно до всього поставився, то вся ця історія й пройшла б непомітною. Та це формальний хід справи. А справжній зовсім інший. Справжня суть всього, що трапилося, така: Зубатов зі шкури вилазить, щоб показати Власовському, а через нього великому князю, що один він в охоронному відділенні знає, що діється в Москві. А значить — один він має право очолювати відділення. І будь оцей вуграстий бевзь офіцером, то, мабуть, уже б і сидів у його, Бердяєва, кріслі. Та він, Бердяєв, поставить цього інтригана на своє місце. А то і витурить. Так міркував Бердяєв, в той же час відчуваючи, що Зубатова, якого він сам ще зовсім недавно розхвалював, не так легко буде вигнати.

— І я зовсім не розумію, — продовжував Зубатов, оскільки Бердяєв мовчав, — чого це Власовський із звичайнісінької мухи зробив слона. Адже історія проста: Ульянов, знаємо ми тепер, мешкав у Москві — або мешкає й до цього часу — нелегально. Цілком можливо, що він уже давно повернувся до Самари, то хай його там і шукають. Нам треба написати в Самару — і ділу кінець. Така вся ця звичайна і проста справа, якщо до неї поставитися спокійно.

— Цілком згоден, — глузливо зауважив Бердяєв. — І воно так би й було, якби ви про все спочатку доповіли мені — вашому безпосередньому начальнику, а потім уже обер-поліцейстеру!

— Що ж, ця історія буде мені наукою, — розвів руками Зубатов, не підіймаючи голови, бо не хотів зустрічатися поглядом з Бердяєвим, відчуваючи, як презирливо той дивиться на нього. — То що, підготувати листа про Ульянова в Самару?

— Готуйте.

9 жовтня 1893 року начальник Самарського жандармського управління одержав із Москви, за підписом Бердяєва, повідомлення, що Володимира Ульянова, як з'ясовано, в Москві немає. Полковник Попов, який кілька років пильно й прискіпливо слідкував за Володимиром Ульяновим, того ж дня направив депешу поліцейстеру Самари Ага-тицькому: «Відношенням од 27 серпня ви сповіщали мені, що студент Володимир Ільїн Ульянов, який перебуває під негласним наглядом поліції, виїхав із Самари в Москву.

Між тим, з відомостей, які мною одержані, він до цього часу туди не прибував. Сповідуючи про це, прошу, ваше високоблагородіє, повідомити, чи не повернувся згаданий Ульянов у місто Самару. Якщо ж не повернувся, то чи не відомо вам, де він зараз перебуває». Агатицький переслав той документ приставу третьої частини. Той шукав Ульянова в своїх володіннях майже два тижні. А 21 жовтня відповів поліцмейстеру: «Маю честь донести вашому високоблагородію, що син дійсного статського радника Володимир Ульянов, що перебував під наглядом, коли мешкав у ввіреній мені частині, більше в Самару із Москви не повертався. Де ж він перебуває в даний час, мені не відомо». На цьому документі з'явилося дві резолюції. Перша про те, що про неповернення Ульянова повідомлено начальнику жандармського управління. Друга про те, що приставу — розвідкою з'ясувати, де перебуває Ульянов, і вести спостереження за його поверненням.

Володимира Ульянова продовжували шукати і в Москві, і в Самарі.

11

Такою збудженою група петербурзьких марксистів збиралася вперше. Всі відчували: лідерство Красіна, як неперевершеного знавця Марксової теорії, підірвано і може бути зовсім повалено, якщо він зазнає, — а з усього видно, що так і трапиться, — поразки на обговоренні свого реферату «Питання про ринки». З докладних зауважень Ульянова на полях рукопису Красіна — та й написані вони були жваво й дотепно — видно було: Ульянов не лише глибоко оволодів теорією марксизму, а й уміє творчо застосувати її, — чого зовсім не вмів робити Красіна, — розглядаючи таке запутане народниками питання, як утворення внутрішнього ринку в Росії. Всі зауваги Ульянова, прочитані підряд, справляли враження аспекту його власного реферату про ринки. Отже, на обговоренні реферату Красіна всім доведеться, мабуть, прослухати два реферати на одну й ту саму тему. Кожен мимоволі питав себе, прочитавши рукопис Красіна й зауваження Ульянова: а чи міг би він зробити те, що зробив Ульянов? І відповідав: ні, не міг би. І від того Ульянов ставав на голову вище, бо ніщо так незаперечно не підіймає людину над іншими, як її незвичайний розум.

— На мою думку,— сказав Ванеєв Сільвіну,— зауваження Ульянова значно вагоміші й переконливіші, ніж весь реферат Красіна.

— Абсолютно згоден! — вигукнув Сільвін, бо, крім того, що зауваження Ульянова справили на нього глибоке враження, він радів ще й з того, що Красін, який випхав його з рефератом поперед себе, теж явно провалиться.— Уже з того, як написані тексти, видно, що Красін досить недбало поставився до свого творіння. Почерк нерозбірливий, помарок стільки, що до змісту в багатьох місцях я не міг докопатися. Ульянов же виклав свої думки акуратно, ясно. Це нам теж, крім всього іншого, повинно стати добрим уроком. А то ми пишемо — кажу це перш за все про себе — лівою ногою, не поважаючи тим самим ні себе, ні інших. Ні, все-таки велика справа, коли хтось власним прикладом своїм задає діловий тон чи, може, краще сказати, гарний стиль — в усьому. Широ признаюся тобі, що якби я зараз оце взявся за свій реферат, то зовсім би по-іншому написав його. А більше всього, що зовсім би не взявся.

— Ти маєш сто можливостей виправити свою помилку,— з тошкою іронічною посмішкою зауважив Ванеєв.— Так само, як і повторити її. І давай, Михайле, вирушати, а то Ульянов подасть ще один добрий приклад: він прийде вчасно, а ми, як завжди, з запізненням.

Збиралися слухати реферат Красіна на квартирі Степана Радченка, який мешкав на вулиці П'ята Рота. Від Ямської це було недалеко — всього якихось чотири квартали, і Володимир, знаючи цей район, розрахував так, щоб прийти хвилин на десять раніше. Мабуть, буде там хтось ще не знайомий, то погомоніти з ним, поки всі зберуться. Погода, як і взагалі в цьому році, стояла холодна і дощова. Довелось одягати плащ, брати парасольку, яку купила йому мати. І то не допомогло: дув сильний, поривчастий вітер з Фінської затоки, і низ плаща, холоші штанів були такі мокрі, що хоч викручуй. Добре, що ноги не промокли і в кімнаті Радченка було тепло, бо в грубі гудів огонь.

— Сідайте, Володимире Іллічу, ось сюди, до дверцят,— запрошував Степан гостя, зустрівши в сінях,— може, трохи й просушитесь. Ви, як бачите, першим прийшли, хоча часу залишилося сім хвилин, і, значить, усі, як завжди,— а тут ще й така злива! — приплентаються із запізненням. Я вже до цього звик, бо й сам не завжди приходжу на наші зібрання, ви вже були тому свідком, вчасно. Признаюся від-

верто, мені оця анархія наша не дуже подобається, та нічого не вдієш: так воно вже повелося. А, зачекайте, хтось дзвонить! Я, даруйте, на одну хвилину залишу вас...

— Прошу, прошу,— сказав Володимир, усівшись біля відчинених дверей груби, в якій жарко палахкотіли, лунко пострілюючи іскрами, дрова.

Не минуло й хвилини, як до кімнати повернувся Радченко з високим широкоплечим студентом технологом, мовив, вдоволено посміхаючись:

— Познайомтеся, Володимире Іллічу, це мій колега і земляк Петро Кузьмич Запорожець. Про вас я йому вже розповідав.

— Змок я, вибачайте, як ота курка...— міцно потискуючи холодною вологою рукою руку Володимира, мовив Запорожець.

Перше, що вразило Володимира в Запорожцеві,— це його очі: великі, чорні, як смола, з якимсь жагучим глибинним блиском. Володимиру здалося, що він фізично відчув, як ті незвичайні Запорожцеві очі,— а він, здоровкаючись, дивився надто пильно,— глянули прямо в душу. Широке, з крупними рисами смагляве обличчя було обліплене мокрим, чорним, як воронове крило, волоссям бороди й вусів, до яких не торкалися ні ножиці, ні бритва. А чорний, аж з сизим полиском густий чуб був акуратно підстрижений, і широке, чорноброве лице Запорожця мало мовби два вирази: студента й українського селянина. Таке враження довершували вишита сорочка, що виглядала з-під студентського мундира, і сучкувата гирлига, яку він поставив у кутку, коли зайшов до кімнати.

— Мене теж, як бачите, дощ не обминув,— сказав Володимир і запропонував: — Сідайте, будь ласка, на моє місце, бо я вже трохи зігрівся.

— Ні, ні, я отут біля вас! — заперечливо захитав головою Петро, і його буйний чуб, якого він у коридорі, мабуть, акуратно причесав, упав двома важкими пасмами на широкого лоба. Петро поправив чуба рукою, але той знову неслухняно розпався, як тільки він нахилився, всідаючись на стільці поряд з Володимиром.— Скажу вам, Володимире Іллічу, широко: я схиляюся перед вашим братом Олександром. Хотілося й з вами познайомитися. А після того, як я прочитав ваші зауваги на полях реферату нашого шановного Германа Борисовича, бажання познайомитися з вами вже й зовсім не давало мені спокою, бо я поділяю саме ваші погляди на утворення ринку. Оце перше, що я

вам хотів сказати,— додав по паузі Запорожець, оскільки Ульянов не підтримав розмову про реферат Красіна та свої зауваження.

Настала пауза. Володимир не хотів починати розмову про реферат до початку його обговорення, а тому спитав:

— То ви з України?

— Я і українець, і сибіряк,— відповів Запорожець, скупо посміхаючись одними губами.— І ось чому: батька мого за участь в повстанні цар «визволитель» погнав на каторгу, коли я ще й на світ божий не з'явився. Майже шість років мати посилала прошення, які писав за квартиру окопитої дяк Онупрій, щоб їм дозволили жити з чоловіком на каторзі. Малим був, а добре пам'ятаю, як дядьки чухали потилиці, дивувалися, що воно, мовляв, за цар такий: одних в Сибір витурює, інших — туди не пускає. Нарешті пристав Білої Церкви — мешкали ми тоді на околиці містечка в материних батьків — видав довгождане прохідне свідоцтво, і ми, обливаючись сльозами,— вже й не пам'ятаю: чи з горя, чи від радості,— поїхали, як мати казали, світ за очі. Знайшли ми батька — здорового, з величезними вусами, зовсім мені чужого — аж у селі Ішимі, Томської губернії, де він відбував покарання. В Сибіру я й прожив з батьками вісім років. Тільки в 1886 році наше сімейство — в Сибіру народилося п'ять моїх братів — повернулося на рідну Київщину. Батько й мати землю цілували, коли зайшли на своє подвір'я... Я, знаєте, й зараз оце, хоча минуло вже шість років, не можу спокійно згадувати про ті перші хвилини нашого повернення, як казав батько, на рідну козацьку землю,— додав Петро по паузі глухим голосом і розстебнув гудзика на комірці вишитої сорочки.— Рідне батькове село Троцьке недалеко від Києва, то я після довгих клопотань і вступив у Київське реальне училище, бо в Томську, де батько останнім часом працював на будівництві університету, я почав навчання в реальному училищі. І тут моя доля абсолютно, як виявилось, повторила і Степанову долю, і долі моїх друзів Кржижановського, Сільвіна, Ванеєва: всі ми з тринадцяти років (пам'ятаєте, у Тараса Шевченка: «Мені тринадцятий минало. Я пас ягнята за селом») почали давати уроки, тобто пасти дворянських недоростків, бо вони, бачите, ніяк не могли самостійно доплентатися до створеної царем лише для них альма матер. Та й зараз нам, на жаль, доводиться їсти той гіркий хліб репетиторства, бо ніде більше добути копійку...

— Хтось ще йде! — перебив Радченко розповідь Запорожця, почувши в коридорі дзвоника.— Даруйте, я піду зустріну.

— Мабуть, Мінін і Пожарський, бо дзвонять, як на пожежу,— пожартував Запорожець і, коли Радченко вийшов, пояснив Ульянову: — Кржижановський вміє ліпити дуже влучні прозвиська. Старкова охрестив Базілем, мене — Гуцулом, вас... Гм, пробачте, незручно... якимось вирвалося...— знітився Запорожець, вперше за весь час розмови ховаючи свої незвичайні очі.

— Нічого, нічого,— весело мовив Володимир.— Я добре пам'ятаю мудрий вислів: хоч і горщиком, аби не в піч. То як він мене охрестив?

— Стариком назвав.

— Що ж, влучно! — погодився Володимир. Провів рукою по помітно облісілій голові, додав: — Подітися нікуди. Старик.

— А Ванеева і Сільвіна нарік Мініним і Пожарським, оскільки вони з Нижнього і такі ж нерозлучні, як їхні славетні земляки. О, бачите, я вгадав! — радісно засяв Петро.— Здорові були, хлопці! І вас, героїв, дощ виправ, як простих смертних?

— Та хай йому чорт! — привітавшись, вилаявся Сільвін.— Де воно на тому небі тільки й тримається таке море води. Кажуть, що й броненосець «Русалка» затонув через оці дощі.

— То трагедія,— жалібно зітхнув Запорожець.— Сто сімдесят вісім офіцерів і матросів загинуло. Син господарів моєї квартири був серед них.

Коли Ванеев і Сільвін роздяглися, то Володимир ще раз переконався в таланті Кржижановського щодо вигадування прізвиськ. Невеличкому Ванееву пасувало прозвисько саме Мінін, а високому, з грубими рисами обличчя, з низько стриženим, йоржистим чубом Сільвіну — Пожарський. Та ось закалатав знову дзвоник, і Радченко, вийшовши, повернувся з Кржижановським і Старковим, які теж, як і Ванеев, і Сільвін, були ніби мотузком зв'язані. Старков був похмурий, бо веселим взагалі друзі бачили його не дуже часто. Хитнувши головою, Базіль дістав хустку в кишені, заходився витирати своє вилицювате обличчя, водночас пильно оглядаючи всіх маленькими холоднуватими очима. Гліб кинувся всім міцно тиснути руки, захоплено-радісно тряс довгошиєю головою, не звертаючи уваги на те, що дощові краплі зривалися з його довгастих рухливих брів,

котилися по вузькому мокрому обличчю і падали за комір сорочки.

Останнім прийшов Красін, щиро здивувавшись тому, що всі вже зібралися. Адже раніше доводилося добрих півгодини ждати, поки зійдуться, бо в кожного була якась важлива причина затриматися. Оце — що всі його вже ждали — відразу зіпсувало Красіну й без того невеселій настрій, з яким він йшов, прочитавши нотатки Ульянова на полях свого реферату, бо зрозумів, що має надзвичайно сильного опонента. Він силувано посміхнувся, мляво потис усім руки, мовив сухо:

— Прошу вибачити, що трохи запізнився.

— Не дуже хвилюйся, Германе, ми з Базілем теж тільки-но припливли, — зауважив Гліб, як завжди з жартівливими нотками в голосі. Спитав, глянувши на Радченка:— Хтось, Степане, ще буде чи вже всі?

— Я особисто більше нікого не запрошував, — відповів обережний Радченко, хоча добре знав, що, не погодивши з ним, ніхто й нікого не міг запросити на це, як всі розуміли, дуже важливе, конспіративне зібрання марксистів.

— А оскільки я запрошував одного лише Базіля, — продовжував у тому ж жартівливому тоні Гліб, бо йому не подобалося, що похмурість Красіна мимоволі передавалася й іншим, — то, мабуть, ніхто вже не прийде.

— Так, будемо починати, — порушив Радченко ту мимовільну мовчанку, яка завжди настає, коли група людей від звичайних розмов переходить до важливої справи, заради якої зібралася. — Прошу, Германе, тобі перше слово.

— Кхи! Кхи... — приклавши долоню до невеликих вусів, силувано кашлянув Красін, і всі помітили, що рука його тремтить од хвилювання. — Реферат мій усі прочитали, — витримавши паузу й ні на кого не дивлячись, почав тихим голосом Красін. — Але після того, як я ознайомився з помітками на полях, то змушений був зробити чимало — і дуже суттєвих — вставок. Отже, думаю, є потреба прочитати вам новий, — на слові «новий» Герман зробив наголос, — текст реферату, щоб ви мали повне уявлення про мої погляди на таке складне, на таке запутане питання, як утворення в Росії ринку, а значить — і можливість розвитку капіталізму в тих формах, в яких він уже існує в Європі, в Америці. Якщо, звичайно, будуть заперечення, — Герман окинув всіх поглядом скептично примружених очей, — то я змушений буду погодитися почати дискусію в рамках пер-

шого варіанту, залишивши за собою право репліками відкидати те, що я вже спростував у цьому новому тексті реферату.

— Не знаю, як хто,— порушив мовчанку Володимир,— а я з задоволенням послухаю Германа Борисовича.

— Звичайно, треба читати,— подав свій голос і Радченко, радий з того, що саме Ульянов, який, власне, і примусив Красіна взятися за доробку реферату, не відмовився слухати виправлений текст, хоча ті виправлення, ті додатки Германові навряд чи докорінно перемінили помилкові, плутані положення реферату.— Ніхто не заперечує?

— Я готовий слухати! — вихопився жвавий Гліб.— Базіль теж послухає. Так чи ні? — Гліб кинув веселий погляд на свого друга Старкова. Той покірно хитнув головою: згоден, мовляв.

Погодилися і всі інші: треба реферат читати. Красін дістав з кишені піджака пом'ятого, згорнутого навпіл зошита. («Начисто він все-таки не переписав»,— відзначив Ульянов). Довго розправляв того зошита, потім підійшов до лампи, що висіла на стіні біля невеличкого столика, силувано кашлянув, почав читати, ковтаючи кінці слів і мовби досадуючи, що його примусили — так, так, саме примусили! — займатися такою нудною, такою неприємною справою.

— Треба відрізнити два істотно різні, підкреслюю: істотно різні,— монотонно, не підвищуючи свого хриплого, тихого голосу навіть на оцьому «підкреслюю», читав Герман,— моменти в нагромадженні капіталу. Перше. Розвиток капіталістичного виробництва вшир, коли воно захоплює вже готові сфери праці, витісняючи собою натуральне господарство, і розширяється за рахунок останнього. І друге,— без паузи, не відриваючись від зошита, продовжував бубоніти Герман,— розвиток капіталістичного виробництва, якщо можна так висловитися, вглиб, коли розширення його відбувається незалежно від натурального господарства, тобто при загальному і виключному пануванні капіталістичного способу виробництва...

Реферат Красіна Володимир не просто прочитав, а добре вивчив, складаючи свої зауваження. І зараз він, слухаючи реферат, точно вловлював доповнення, зроблені Красіним, бо вони були не чим іншим, як відповіддю на його критику. Дрібним, стрімким почерком своїм Володимир ледь устигав занотовувати нові помилки Красіна і відповіді на них. Всі ж гуртківці лише здивовано й зніяковіло пере-

зиралися, бо, по-перше, йдучи на дискусію, не захопили ні олівців, ні паперу; а по-друге, що ж може той Ульянов ще додати до того, що вже написав на полях реферату. А Ульянов, напружено хмурячи свого високого лоба, над яким помітно порідів чуб, здавалося, не встигав занотувувати свої думки: так стрімко рухалася його рука з олівцем. І взагалі реагував Ульянов на читання реферату незвичайно: сидів він на стільці в такій позі, в якій сидять у сідлі, коли кінь мчить шодуху; карі очі його то гостро мружилися, то здивовано округлялися; рухливе, виразне обличчя то байдуже завмирало, то здригалося від іронічної усмішки. Він настільки був зосереджений на тому, що чув, на тих думках і почуттях, що народжувалися в голові, в серці, що ні разу, як це робили інші, не поблукав бездумно очима по стінах і стелі кімнати.

— Розвиток капіталізму вшир я ілюструю тією схемою, яку ви бачили, коли читали рукопис,— показав Герман сторінку зошита, вперше глянувши й на своїх слухачів.— З цієї схеми розвитку капіталізму вшир виходить, що все виробництво перебуває в найтіснішій залежності від споживання на зовнішніх ринках, споживання мас. (Причому з загальної точки зору цілком однаково, де перебувають ці маси,— чи під боком у капіталістів, чи де-небудь за океаном). Очевидно, що розширення виробництва... На схемі біле коло,— Герман повернув зошит до своїх слухачів, ткнув пальцем у незграбно накреслений еліпс.— Я його позначаю літерою А. Отже, очевидно, що розширення виробництва в А, тобто розвиток капіталізму в цьому напрямі, кінчиться, як тільки всі безпосередні виробники... На схемі чорне коло, я його позначаю літерою W,— вже не показуючи зошита, а лише глянувши на слухачів, сказав Герман, знову відірвавшись від тексту.— Повторюю: як тільки всі безпосередні виробники у W стануть товаровиробниками, бо, як ми бачили вище, кожне нове підприємство (або розширення старого) розраховане на нове коло споживачів W.

Герман перегорнув сторінку зошита, полегшено зітхнув, продовжував:

— І, нарешті, останнє. Ходяче уявлення про капіталістичне нагромадження, тобто про капіталістичне відтворення в розширених розмірах, тільки таким поглядом на речі і обмежується, не підозріваючи про розвиток капіталістичного виробництва вглиб, незалежно від будь-яких країн з безпосередніми виробниками, тобто незалежно від так званих зовнішніх ринків.

Згорнувши зошит, Красін хотів сховати його в кишеню, та, глянувши на Ульянова, який все ще щось записував,— всі інші вже повставали з місць,— поклав реферат на стіл, бо там же не тільки його текст, а й зауваги. Радченко сказав, що треба перепочити, зібратися з думками, а потім уже обговорювати почуте. Всі погодилися. Ті, хто курив,— Сільвін, Красін, Запорожець,— пішли в коридор, як сказав Ванеєв, скорочувати собі нікотином життя, а решта залишилася в кімнаті. Радченко, відчувши, що ніяка розмова не в'яжеться, заходився розповідати про пошуки затонулого в Балтійському морі броненосця «Русалка», на якому було 178 чоловік команди. Всі вони, як уже зараз видно, загинули. Або, як пишуть в газетах, пропали безвісти разом з броненосцем.

— Отакий у нас військовий флот: кораблі тонуть, не почувши навіть пострілів ворожих гармат! — глузував Радченко.— А з царською яхтою нічого й не трапляється: преспокійно перепливла в Копенгаген по тому ж самому Балтійському морю. Правда, Олександр III не з тих царів, що тонуть. Він, як пам'ятаєте, не загинув навіть під час катастрофи поїзда на станції Борки. Шкода матросів, яким доля послала за таку важку службу ще й таку страшну смерть...

12

Коли Красін почав читати реферат, Володимир глянув на свого кишенькового годинника. Записав час, коли Красін закінчив читання, і виявилось, що реферат слухали всього двадцять сім хвилин. А здавалося, що читав Герман добру годину. Тут позначилося те, що всі вже знали текст і, звичайно, те, що Красін читав так, ніби то був не його власний, а чужий реферат, який йому — до того ж! — не дуже й подобався. І це було майже так: після того, як Герман прочитав зауваги Ульянова, він ледь не порвав свій реферат так, як порвав Сільвін,— таким він йому здався плутаним і безпомічним. Та не міг того зробити, бо не мав права знищувати зауваги Ульянова, з якими всі вже ознайомилися. А потім, спокійніше обміркувавши все, зробивши кілька вставок-відповідей на критику Ульянова, Герман дійшов висновку, що не так уже й погано він написав реферат. Та коли напередодні виступу перечитав його, то знову впав у відчай: треба було б заново все передумати й переписати. Але... Але пізно: дискусія, власне,

вже почалася. Тепер треба готуватися до бою з Ульяновим, бо далеко не зі всіма положеннями його він згоден, хоча й відчуває, що нелегко буде захищати свої погляди на розвиток капіталізму в Росії, бо — тут правий Ульянов! — він у рефераті говорив більше про розвиток капіталізму взагалі, а не про можливість і необхідність розвитку його в Росії.

На перекур більше витратили часу, ніж на читання реферату — півгодини. Нарешті Красін повернувся з коридора в кімнату і, дихнувши на Володимира густим запахом тютюну, усівся біля свого зошита, зімкнув на ньому тонкі пальці рук, нахилив голову: я, мовляв, готовий слухати. Та всі мовчали, теж опутивши очі. Степан Радченко першим подав голос:

— Що ж, друзі, почнемо обговорення реферату. Питання дуже важливе, багато в чому спірне. Отже, думаю, є про що поговорити.— Радченко витримав паузу, окидаючи всіх пильним поглядом. Зупинив очі на Ульянову, спитав: — Може, ви, Володимире Іллічу, почнете?

— Комусь треба починати,— напружено посміхнувся Володимир, гамаючи хвилювання, яке його завжди охоплювало в перші хвилини виступу.— Деякі свої думки щодо питань, порушених у рефераті, я вже виклав, як ви знаєте, на полях реферату. Герман Борисович,— Володимир глянув на Красіна,— ознайомившись з моїми помітками, зробив чимало вставок у текст рукопису, в яких полемізує зі мною. Я не можу не відповісти на ту критику моєї критики. Але, перш ніж перейти до конкретних зауважень, я хочу нагадати постулати народників щодо тих питань, яким присвячений реферат. Вони ставлять питання так: чи може у нас в Росії розвиватися і цілком розвинутися капіталізм, коли маса народу бідна і бідніє все більше? Адже для розвитку капіталізму потрібен широкий внутрішній ринок, а розорення селянства підриває цей ринок, загрожує зовсім закрити його і зробити неможливою організацію капіталістичних порядків. Кажуть, правда, що, перетворюючи натуральне господарство наших безпосередніх виробників на товарне, капіталізм тим самим створює собі ринок, але чи можливо допустити, щоб за рахунок мізерних решток натурального господарства у напівзлидарських селян могло розвинути у нас те могутнє капіталістичне виробництво, яке ми бачимо на Заході? Чи не ясно, що внаслідок самого вже збідніння маси наш капіталізм являє собою щось безсиле й безгрунтовне, не здатне охопити все виробництво

країни і стати *основою*,— на слові «основою» Володимир зробив наголос,— нашого суспільного господарства?— Володимир витримав паузу, закінчив: — Отакі питання, як ви знаєте, часто-густо висуває наша література проти російських марксистів; міркування про відсутність ринку є одним з найголовніших доводів проти застосовності теорії Маркса до Росії. Отже, щоб спростувати всі доводи народників, нам необхідно з'ясувати не те, як капіталізм розвивається взагалі. Підкреслюю: взагалі. Це вже зроблено Марксом. Нам треба, спираючись на Марксову теорію, довести не тільки, так би мовити, можливість, а й необхідність розвитку капіталізму в Росії. Зробити це можна, звичайно, при одній умові: при умові марксистського аналізу фактів сучасної російської економічної дійсності. Такого аналізу в рефераті, на жаль, немає.

Всі здивовано глянули на Володимира (крім Красіна, який все так само сидів, нахиливши голову й зімкнувши пальці рук), а він, витримавши паузу, продовжував висловлювати свої думки, не підглядаючи в зошит з нотатками, якого тримав у правій руці, згорнувши трубочкою:

— А тепер я скажу вже кілька конкретних зауважень. Прошу вибачення, якщо мені доведеться повторити дещо з того, що я вже писав на полях реферату. Почну я зі схеми, якою Герман Борисович ілюструє своє положення розвитку капіталізму вшир. Скажу відверто: з усього викладеного можна погодитися тільки з тим, що це уявлення автора реферату про розвиток капіталізму вшир і схема, яка його ілюструє, цілком відповідають ходячим, народницьким поглядам на предмет.

— Народницьким? — вражено перепитав Радченко, бо ніяк не ждав такого суворого присуду.

Навіть Красін це витримав тої ролі, яку взяв на себе: спокійно слухати все, що будуть говорити про реферат,— здивовано глянув на Ульянова.

— Так, народницького! — відповів Володимир з помітним полемічним азартом.— Народницького, бо важко рельефніше й наочніше показати всю безглуздість і безмістовність ходячих поглядів, ніж це зроблено в наведеній схемі. Чому? А тому, що оте «ходяче» уявлення завжди дивилося на наш капіталізм, як на щось відірване від «народного ладу»,— «народного ладу» Володимир вимовив з іронією; показуючи, що то чужий вислів,— таке, що стоїть осторонь від нього,— точнісінько так, як це зображено у

схеми: з неї зовсім не видно, в чому полягає зв'язок двох «місць» — капіталістичного і народного.

Володимир перевів погляд, продовжував:

— Далі. Ходячий погляд ніколи не давав *пояснення*, — слово «пояснення» Володимир вимовив з наголосом, — *тому*, звідки і як виник наш капіталізм — так само, як не пояснює цього й схема: справа уявляється так, нібито капіталісти прийшли звідкись зовні, а не з середовища тих самих «безпосередніх виробників». Лишається незрозумілим, звідки добувають собі капіталісти «вільних робітників», потрібних для підприємства...

Володимир розгорнув зошит, пробіг очима сторінку, сказав:

— Одним словом, ця схема — точнісінько як і ходячий погляд, — зовсім нічого не пояснює в явищах наших капіталістичних порядків і тому нікуди не годиться. Та мета, заради якої вона складена, — пояснення того, як капіталізм розвивається за рахунок натурального господарства, охоплюючи всю країну, — зовсім нею не досягається, тому що, як це бачить і сам референт, — Володимир з свого зошита почав цитувати: — «Коли послідовно додержуватися такого погляду, то треба зробити висновок, що до повсюдного розвитку капіталістичного способу виробництва справа дійти ніяк не може». Здається, я точно процитував?

Красін, не глянувши на Ульянова, хитнув головою: так, мовляв. Володимир, погортавши зошит, знайшов потрібну сторінку, продовжував у тій же тональності розпалу і захвату полеміки:

— Лишається тільки дивуватися після цього, що автор, хоч би й почасти, приєднується сам до цього погляду.

Володимир зосереджено помовчав, продовжував голосом, в якому вже не чулося вбивчої іронії:

— Щоб виправити схему, яка наведена в рефераті, треба почати з в'яснення змісту тих понять, про які йде мова. Якщо я не перевтомив вас, бо говорю вже сім хвилин, то спробую це зробити з допомогою своєї схеми, котру потім вам покажу.

— Продовжуйте, Володимире Іллічу! — вигукнув Гліб Кржижановський, який слухав Ульянова, не зводячи з нього захопленого погляду.

— Прошу тоді набратися терпіння ще хвилин на п'ять, — вдоволено посміхнувся Володимир, бо по очах усіх, крім самого референта, який сидів, нахиливши голову, бачив, що його згодні слухати. — Під товарним виробництвом ро-

зуміється така організація суспільного господарства, коли продукти виробляються окремими, відособленими виробниками, причому кожний спеціалізується на виробленні одного якого-небудь продукту, отже, для задоволення суспільних потреб необхідна купівля-продаж продуктів (що стають через це товарами) на ринку. Під капіталізмом розуміється та стадія розвитку товарного виробництва, коли товаром стають уже не тільки продукти людської праці, але й сама робоча сила людини. Таким чином, в історичному розвитку капіталізму важливі є два моменти. Перший. Перетворення натурального господарства безпосередніх виробників у товарне. І другий. Перетворення товарного господарства в капіталістичне. Перше перетворення відбувається внаслідок того, що з'являється суспільний поділ праці — спеціалізація відособлених (NB: це неодмінна умова товарного господарства), окремих виробників, які займаються однією тільки галуззю промисловості. Друге перетворення відбувається внаслідок того, що окремі виробники, виробляючи кожний окремо товари на ринок, стають у відношення конкуренції: кожний намагається дорожче продати, дешевше купити і неминучим результатом є посилення сильного і падіння слабого, збагачення меншості і розорення маси, яке веде до перетворення самостійних виробників у найманих робітників і багатьох дрібних закладів у небагато великих. Таким чином, схему треба скласти так — я її так і склав,— щоб показати обидва ці моменти в розвитку капіталізму і ті зміни, які спричиняє цей розвиток у величині ринку, тобто в кількості продуктів, що перетворюються в товари. В моїй схемі абстраговано всі сторонні обставини, тобто прийнято за незмінні (наприклад, кількість населення, продуктивність праці і багато іншого), щоб проаналізувати вплив на ринок *самих тільки*,— підкреслюю: *самих тільки!* — вказаних моментів розвитку капіталізму. Ось ця схема,— Володимир дістав із зошита аркуш паперу, поклав на стіл.— Щоб зрозуміти що до чого, треба кожному уважно проглянути її, бо цифір дрібна і здаля нічого ви не розберете. Прошу подивитися, а потім я вже дам пояснення. Схема ця показує послідовні зміни в системі господарства громади, яка складається з шести виробників. У схемі наведено шість періодів, що виражають стадії перетворення натурального господарства в капіталістичне...

Першим ту схему взяв жвавий Гліб Кржижановський і, жмурячи свої великі очі, від чого дугасті брови його

напружено зсунулися до перенісся, почав розглядати її. Повернув голову до схеми і Старков, байдуже поблимумючи маленькими очима. Не звертаючи уваги на те, роздивився схему Старков чи ні, Гліб, проглянувши її і нічого не зрозумівши, поклав перед Красіним, що весь час залякло сидів в одній позі: нахиливши голову, зімкнувши пальці рук. Герман, відсунувши рукопис реферату, поклав на його місце аркушик зі схемою й пильно заходився розглядати. Двічі прочитав «Пояснення до схеми», намагаючись збагнути прихований під буквами, цифрами, стрілками хід думок Ульянова. Схема йому здалася надто складною, він не міг уявити собі, як Ульянов зуміє розтлумачити цю схему своїм слухачам так, щоб вони зрозуміли що до чого. Він передав схему Радченку, який сидів найближче до нього і, підсунувши до себе рукопис реферату, зімкнув на ньому руки, мовби показуючи тим самим, що він не здається, що він буде відстоювати свої положення. Радченко пробіг очима схему й передав її Ванєєву. Ванєєв і Сільвін теж не довго вивчали схему, бо відразу побачили, що несла їм збагнути без розтлумачень самого Ульянова сутність всіх тих літер і цифр. Сільвін віддав схему Запорожцю, який, глянувши на неї, щиро признався, передаючи її Ульянову:

— Не можу збагнути всього цього без ваших пояснень.

— Моя схема показує послідовні зміни в системі господарства громади, яка складається з шести виробників. У схемі наведено шість періодів, що виражають стадії перетворення натурального господарства в капіталістичне. Перший період,— Володимир підняв схему, показав на ній той перший період.— Маємо, як бачите, шість виробників, що з них кожний витрачає свою працю в усіх трьох галузях промисловості. Вони в мене позначені латинськими літерами а, в і с. Одержуваний продукт... (Дев'ять у кожного виробника: $a + v + c = \text{дев'яти}$.) Одержуваний продукт, повторюю, витрачається на себе у своєму ж господарстві. Тому ми маємо чистий вид натурального господарства; на ринок продукти не йдуть зовсім. Період другий. На схемі він ось,— показав Володимир.— Тут, як бачите, на ринок надійшла одна дев'ята всього суспільного продукту. В періоді третьому,— ось він на схемі,— на ринок надходить уже одна третя суспільного продукту. А четвертий період, ось він на схемі, показує вже капіталістичне виробництво: процес перетворення товарного виробництва в капіталістичне, як ви помітили, не ввійшов до схеми, і тому його треба

описати окремо. З вашого дозволу, я зараз це і зроблю,— поклавши схему на стіл, мовив Володимир.

Розтлумачивши сутність всіх шести періодів, Володимир сказав:

— Зробимо тепер висновки, що впливають з наведеної схеми. Перший висновок полягає в тому, що поняття «ринку» зовсім невіддільне від поняття суспільного поділу праці,— цієї, як Маркс говорить, цитую по пам'яті, «загальної основи всякого товарного (отже,— додамо від себе — і капіталістичного) виробництва». «Ринок» з'являється там і остільки, де і оскільки з'являється суспільний поділ праці і товарне виробництво. Величина ринку нерозривно зв'язана з ступенем спеціалізації суспільної праці. У мене тут чимало доказів на підтвердження цього першого висновку і, кого я не переконав, той може ознайомитися з ними. Я ж перейду до другого висновку, який полягає в тому, що «збідніння маси народу» (цей неодмінний член усіх народницьких міркувань про ринок) не тільки не перешкоджає розвитку капіталізму, а, навпаки, саме виражає собою його розвиток, є умовою капіталізму і посилює його. Для капіталізму потрібен «вільний робітник», і збідніння в тому й полягає, що дрібні виробники перетворюються в найманих робітників. Це збідніння маси супроводиться збагаченням небагатьох експлуататорів, розорення й занепад дрібних закладів супроводиться посиленням і розвитком більших; обидва процеси сприяють зростанню ринку: «збіднілий» селянин, що жив раніше з свого господарства, тепер живе з «заробітків», тобто з продажу своєї робочої сили; йому доводиться тепер купувати собі необхідні предмети споживання (хоч би і в меншій кількості і гіршої якості); з другого боку, ті засоби виробництва, від яких звільняється цей селянин, концентруються в руках меншості, перетворюються в *капітал*,— підкреслюю: в капітал! — і вироблений продукт надходить уже на ринок...

Виступаючи, Володимир пильно слідкував за тим, як його слухачі сприймають те, що він доводить їм. І від того, що слухали всі напружено-уважно, йому легко було викладати свої думки, він не помічав, скільки часу говорить.

— Третій висновок — про значення виробництва засобів виробництва — вимагає внесення поправки до схеми. Як уже було зазначено, моя схема зовсім не претендує на зображення всього процесу розвитку капіталізму, але тільки на зображення того, як відбивається на ринку зміна натурального господарства товарним і цього останнього —

капіталістичним. Тому в схемі моїй і абстраговане було нагромадження. Тим часом насправді капіталістичне суспільство не може існувати, не нагромаджуючи, бо конкуренція змушує кожного капіталіста, під загрозою розорення, розширяти виробництво. Таке розширення виробництва, як бачите, зображено на моїй схемі. Я не буду його пояснювати, бо тут легко розібратися по схемі, що до чого. Весь сенс і все значення цього закону про швидше зростання засобів виробництва в тому тільки й полягає, що заміна ручної праці машинною, — взагалі прогрес техніки при машинній індустрії, — вимагає посиленого розвитку виробництв по добуванню вугілля й заліза, цих справжніх «засобів виробництва для засобів виробництва». Що референт не зрозумів сенсу цього закону, — глянув Володимир на Красіна, який сидів у тій самій позі, — і за схемами, які зображають процес, не добачив дійсного змісту процесу, це ясно видно з такої його заяви.

Володимир розгорнув свій зошит:

— Цитую: «На сторонній погляд, таке виробництво засобів виробництва для засобів виробництва здається цілком безглуздим, але ж і (sic!) плюшкінське збирання грошей для грошей було процесом теж (!!) цілком безглуздим. Ні ті, ні той не відають-бо, що творять».

Згорнувши свій зошит трубкою, Володимир вів далі:

— Народники якраз і силкуються довести це саме — безглуздість російського капіталізму, який розоряє, мовляв, народ, але не дає вищої організації виробництва. Звичайно, це байки. В заміні ручної праці машинною нема нічого «безглузлого»: навпаки, в цьому й полягає вся прогресивна робота людської техніки. Чим вище розвивається техніка, тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин: в загальному виробництві країни все більше місце займають машини і необхідні для їх вироблення предмети. Тим-то зрозуміло, що поділяти розвиток капіталізму на розвиток вищир і вглиб — неправильно: увесь розвиток іде однаково за рахунок поділу праці; «істотної», вживаю термін референта, різниці між цими моментами нема. А дійсно існуюча між ними відмінність зводиться до різних стадій прогресу техніки. Нижчі стадії розвитку капіталістичної техніки — проста кооперація і мануфактура — не знають ще виробництва засобів виробництва для засобів виробництва: воно виникає й досягає величезного розвитку тільки при вищій стадії — великій машинній індустрії.

Витримавши невелику паузу, Володимир продовжував: — Ці три висновки, про які я сказав, опустивши деякі подробиці, треба доповнити ще двома зауваженнями. По-перше, викладене анітрохи не заперечує тієї «суперечності в капіталістичному способі виробництва», про яку Маркс говорив в таких словах: «Робітники як покупці товару важливі для ринку,— знову по пам'яті почав цитувати Володимир.— Але капіталістичне суспільство має тенденцію обмежувати плату їм, як продавцям свого товару — робочої сили — мінімумом ціни». Вище було вже зазначено, що в капіталістичному суспільстві не може не зростати і та частина суспільного виробництва, яка виробляє предмети споживання. Розвиток виробництва засобів виробництва тільки відсуває зазначену суперечність, але не знищує її. Вона може бути усунена тільки з усуненням самого капіталістичного способу виробництва. Само собою зрозуміло, однак, що бачити в цій суперечності перешкоду до повного розвитку капіталізму в Росії (як це люблять робити народники) — зовсім уже безглуздо; а втім, це досить вже роз'яснене схемою. По-друге, при обговоренні співвідношення між ростом капіталізму і «ринку» неможливо випускати з уваги ту безперечну істину, що розвиток капіталізму неминуче веде за собою зростання рівня потреб усього населення і робітничого пролетаріату. Це зростання створюється взагалі тим, що частішає обмін продуктами, що приводить до частіших стосунків між жителями міста й села, різних географічних місцевостей і таке інше. До цього ж приводить і згуртованість, скупченість робітничого пролетаріату, яка підвищує його свідомість і почуття людської гідності і дає йому можливість успішної боротьби проти хижацьких тенденцій капіталістичних порядків...

Зосереджено помовчавши, Володимир сказав:

— Оце мовби все, що я хотів додати до своїх нотаток на полях реферату. За браком часу, я змушений був говорити архістисло. Якщо ж виникне потреба ґрунтовніше розглянути нашу тему, то я можу це зробити, використавши ті дані нашої статистики, які в мене є. На закінчення хочу повторити те, що писав у нотатках на полях реферату: «питання про ринки» треба звести із сфери марних спекуляцій про «те, що можливе» і про «те, що повинно бути», на ґрунт дійсності, на ґрунт вивчення і пояснення,— підкресляю: пояснення! — того, як складаються російські господарські порядки і чому вони складаються саме так, а не інакше.

Володимир сховав у кишеню піджака свій зошит, якого весь час, згорнувши трубкою, тримав у лівій руці і в який заглядав лише тоді, коли цитував реферат Красіна, хоча те, що він говорив, конспективно було там викладено, сказав:

— Прошу вибачити, що зловжив вашим терпінням, але коротше, на жаль, не міг висловити своїх думок.

— Не знаю, як інші, а моїм терпінням ви не зловжили, бо я слухав вас, кажу щиро, прямо з насолодою,— захоплено дивлячись на Ульянова, мовив Кржижановський.— Я, мабуть, не помилюся, якщо скажу, що ваші зауваги на полях рукопису Германа Борисовича, ваш виступ,— власне, реферат на ту ж тему про ринки.

— Абсолютно згоден з Глібом,— висловив і свою думку Запорожець, на якого виступ Ульянова справив враження несподіваного відкриття.— Більш того, було б дуже добре, якби ви, Володимире Іллічу, оформили все, що ми прочитали й прослухали, в реферат, з яким могли б ознайомитися й інші, бо треба ж розплутати оцей вузол про ринки, який так заплутали народники. Треба перш за все для нас, оскільки ми повинні розтлумачувати все це робітникам.

— Я підтримую Петра,— сказав Ванєєв, котрий, слухаючи Ульянова, так хвилювався — ніколи він ще не чув, щоб хтось так ерудовано, так емоційно відстоював марксистський погляд на розвиток капіталізму в Росії,— що його обличчя аж порожевіло.

Всі, крім Красіна, зійшлися на тому, що Ульянову треба написати свій реферат про ринки, тобто про необхідність розвитку капіталізму в Росії, оскільки половина рукопису, власне, вже є. Володимир, який казав далеко не все, що мав сказати, прочитавши реферат Красіна, погодився досконаліше розробити тему. А оскільки після блискучого виступу Ульянова ніхто вже не наважився вступити в полеміку з Красіним («А раптом скажу щось не так і Ульянов поправить»,— думав кожен), то обговорення реферату на тому закінчилося. Красін сказав, що Ульянов його не переконав у тому, що він неправий. А тому вирішили: ще раз уважно перечитати реферат із заувагами Ульянова, ознайомити його з ширшим колом марксистів. Ульянов же за цей час напише свій реферат і прочитає його на більш людному зібранні. Отоді, мабуть, і виникне гостра полеміка вже навколо двох рефератів.

У вечірньо-недільній робітничій школі, де вчителювала Надія Костянтинівна Крупська, був день занять, і вона готувалася до уроків. Надіїна мати Єлизавета Василівна поралася на кухні, готуючи їжу, бо йшла дочка на весь вечір. Заняття з робітниками Надія вела вже другий рік. То була, як вона говорила, служба для душі, бо працювала в тій школі безплатно. Заробляла ж тим, що бігала по уроках, незважаючи на те, що закінчила гімназію з золотою медаллю та ще й восьмий, додатковий клас, котрий давав диплом вчительки, постійного місця не могла знайти. На той її невеликий заробіток та мізерну — дев'ять карбованців — материну пенсію (Єлизавета Василівна одержувала її за померлого чоловіка) вони й існували, ледь-ледь зводячи кінці з кінцями. Та, незважаючи на бідність, мати й дочка не тільки не скаржилися на долю, а мовби не помічали тієї своєї скрути. Хто б до них не заходив, усі бачили їх бадьорими, привітними, щедрими. І Надіїні подруги, які, навчаючись у Петербурзі, жили без батьків, гсворили, що коли вони навідувались до неї, то мовби дома побували.

Мати і дочка завжди у всьому знаходили спільну мову. Захотіла Надія піти на Бестужевські курси — Єлизавета Василівна не тільки не перечила, а й речі продавала, аби навчати дочку. Провчилася Надія всього півроку, розчарувалася, покинула курси. Мати теж не стала дорікати їй: Наді краще знати, що їй треба. Почала Надія, залишивши курси, ходити на заняття гуртків, де читалися й вивчалися заборонені твори. Єлизавета Василівна тільки просила дочку, щоб вона була якомога обережнішою. Начитавшись нелегальних книг, Надія вирішила навчати робітників. Єлизавета Василівна розуміла ті високі мотиви, якими керувалася дочка, взявшись передавати знання людям праці, а тому тільки спитала:

— А чи вистачить у тебе на все сил?

— Буду старатися,— відповіла Надія.— Та й ти ж допоможеш...

Робітнича вечірньо-недільна школа містилася за Невською заставою, в селі Смоленському. Іхати туди треба

було на «чавунці»: так робітники називали приміський поїзд з трьох вагончиків, старий і закіптюжений. Від «чавунки» до школи — пішки півтора кілометра. Та до «чавунки» від квартири — кілометр. До того ж їздила Надія в школу не з голими руками, а возила стоси книг, які брала в бібліотеках міста для робітників.

Надія вже впакувала книги («Та бери ти їх поменше», — прохала мати) і почала одягатися в дорогу, як зателенькав дзвоник. Єлизавета Василівна аж здригнулася від того нетерплячого калатання, сказала, ясніючи очима:

— Це Булочка.

— Я відчиню,— посміхнулася і Надія, теж угадавши, хто дзвонить, бо ждала подругу, з якою разом їхати до школи.

— Збирайся, я сама,— зупинила Єлизавета Василівна дочку, пішла в сіни.

Невдовзі почувся веселий сміх Зіни Невзорової, яку всі називали Булочкою за її пухкі рум'яні щоки.

— Ні, ні, я не буду роздягатися, бо час уже йти! — говорила Зіна зі своєю незмінною пустотливо-веселою посмішкою. Обняла Надію, вигукнула: — Ой, яка ти тепла, а я — мов крижина! І що за погода? Жах! У нашої хазяйки немає дров, так ми з Сонею і спимо одягнені. А у вас чудово: тепло, затишно. Я, мабуть, роздягнуся, погріюся.

— Роздягайся, роздягайся, бо Надійка ще ж і не обідала,— допомагаючи Зіні скинути пальто, говорила Єлизавета Василівна.— Разом і поїсте...

— Мерзнемо ми з Сонею і думаємо: «А там, у Нижньому, в наших тепло». Та якби оце мені сказали: їдь туди — не поїхала б! З жахом думаю про те, що ось закінчу курси і доведеться, можливо, повертатися в Нижній, бо тут же не знайти роботи.

— А якщо й Гліб туди поїде? — спитала Надія, знаючи, що Зіна закохана в Гліба Кржижановського.

— Ну, якщо він поїде, то... буде видно! — пустотливо засміялася Зіна.— До речі, я знаеш, чого затрималася? Вчора Гліб приніс дуже цікавий рукопис. Герман Красін написав реферат про ринки. А Ульянов, брат страшного Олександра Ульянова, котрий нещодавно, як сказав Гліб, приїхав з Самари, написав на полях зошита свої зауваження. Зауважень тих так багато, що вийшло мовби два реферати. Від Германового реферату той Ульянов, по суті, нічого не залишив: все жорстко розкритикував. І, знаеш, страшенно доказово. Нащо вже ми з Сонею не дуже роз-

бираємося в тонкощах політекономії, бо мало читали — Соня і взагалі Маркса не знає, — а більше погоджувалися з Ульяновим, ніж з Красіним. Гліб каже, що було вже й обговорення реферату, де Ульянов ще ґрунтовніше, ніж у зошиті, довів, що Красін стоїть не на марксистських, а на народницьких позиціях.

— Красін на народницьких позиціях? — здивувалася Надія, бо давно знала Германа як одного з найосвіченіших марксистів. — Ти, мабуть, щось переплутала...

— Так і знала, що ти не повіриш! — засміялася Зіна. — Я теж Глібові не повірила, коли він розповідав. А прочитала реферат, зауваження того Ульянова і переконалася — правда!

— То як же мені прочитати той реферат? — загорілися Надіїні очі, від чого все її обличчя повітліло. — Мені всього б на одну ніч...

— Я вже повернула його Глібові, — засмучено відказала Зіна. — Та завтра він обіцяв прийти, я попрошу, щоб приніс того зошита. Якщо, звичайно, уже комусь не віддав. Хвалився, що на читання того реферату в інституті утворилася черга. Та й по тому, який уже зашарпаний зошит, видно, що він побував у багатьох руках. Взагалі і Гліб, і навіть Базіль, котрий, як ти знаєш, надто стриманий, обидва в захопленні від того Ульянова. Кажуть, що він усього Маркса прочитав, бо добре володіє німецькою мовою. «Капітал» майже напам'ять знає. А статистик просто геніальний. Так і сипле цифрами.

— Вперше чую, що можуть бути геніальні статистики, — з недовірою мовила Надія.

— Надійко, Зіно, ідіть, — поклікала Єлизавета Василівна з кухні.

Надія писала Л. М. Толстому:

«Вельмишановний Лев Миколайович!

Ви у Вашій відповіді тифліським панянкам, які звернулися до Вас з проханням про діло, говорите, що у Вас є для них діло — виправлення, наскільки можливо, книг, що видає Ситін для народу.

Може, Ви дасте можливість і мені взяти участь у їх праці.

В останній час у мене все живіше і живіше відчуття того, скільки праці, сил, здоров'я віддало багато людей на те, чим я до цього часу користувалася. Я користувалася

чужими працями і частину часу витрачала на придбання знань, думала, що ними я потім принесу яку-небудь користь. А тепер бачу, що ті знання, котрі у мене є, нікому якийсь не потрібні, що я не вмію застосувати їх у житті. Навіть хоч би трохи заглядати ними те зло, котре я заподіяла своїм нічогонеробством. Але і того я не вмію, не знаю, за що для того треба взятися...

Коли я прочитала Вашого листа до тифліських панянок, я так зраділа! Я знаю, робота по виправленню книг, які будуть читатися народом,— справа серйозна, що для того треба мати багато вміння, а мені 18 років, а я так мало знаю...

Але я звертаюся до Вас з цим проханням тому, що, думається, можливо, любов до справи мені допоможе як-небудь моему невмінню і незнанню.

Тому, якщо можна, Лев Миколайович, вишліть і мені одну-дві таких книги, я зроблю з ними все, що можу. Найкраще я знаю історію, літературу.

Пробачте, що турбую Вас своїм проханням, відриваю від діла... але все це займе у Вас не особливо багато часу».

— І Толстой тобі відповів? — загорілися цікавістю жваві Зініні очі.

— Так, його дочка Тетяна надіслала роман Дюма «Граф Монте-Крісто». Довго ми з мамою морочилися з тим романом, звіряючи його з оригіналом, викидаючи нісенітниці, яких у перекладі було чимало. Та вже в процесі тієї роботи я відчула, що редагування французьких романів не та робота, яку хотілося вести, щоб покращити життя народу. Та мені було соромно перед Львом Миколайовичем за те, що я так швидко розчарувалася, і я, відсилаючи «Графа Монте-Крісто», просила, щоб він дав мені ще якусь книжку. На другого листа відповіді я не одержала.

Надія піднялася з-за столу, перервавши розповідь, бо годинник пробив шість, а о восьмій починалися уроки.

— Мамо, каву я вип'ю, коли повернуся, бо час уже йти.

— Дякую, Єлизавето Василівно! — підхопилася і Зіна.— Поїла я оце, як дома!

Прикро було Єлизаветі Василівні, що дівчата не попили кави, та, знаючи Надину впертість, не стала умовляти. Тільки невдоволено зауважила:

— Даремно. Кава ледь тепла, ви б швидко її випили...

До «чавунки» йшли мовчки, бо холодний, поривчастий вітер бив прямо в обличчя, і розмовляти було важко. А коли сіли у чорний від сажі вагончик, Надя спитала:

— А ти бачила того Ульянова?

— Два роки тому. Тоді він приїздив ховати свою сестру Олю, яка навчалася на наших курсах. Я була на похороні, там і зустрілася з ним. А після того ще не доводилося бачити. Та Гліб обіцяв, що ближчим часом знайде привід привести його до нас.

— А коли сестра Ульянова навчалася на курсах? — допитувалася Надія.

— Поступила вона в дев'яностому. Провчилася всього рік, захворіла і померла. Ховали її, як добре пам'ятаю, в травні. Саме в ті дні, казали, коли й брата Олександра стратили. Ти ж тоді жила в Петербурзі, пам'ятаєш, мабуть, всю ту справу з невдалим замахом на царя. Як воно було?

— Ті арешти, той суд, та страта трималися в такій таємниці, що, крім короткого повідомлення про вирок, ніхто нічого не знав.

— Олю теж не пам'ятаєш?

— Оля поступила на курси тоді, коли мене там уже не було.

— А чого ти, Надю, покинула курси? — спитала Зіна про те, що давно цікавило її, бо вона не могла збагнути: чому це Крупська, у якої така жага до знань, не захотіла навчатися на курсах.— Мабуть, не мала чим платити за навчання?

— Ні. Я побачила, що на курсах навчають дуже вченим речам, що вони страшенно далекі від життя. І я пішла в студентський гурток. Там ми студіювали «Капітал», котрий я до того вже читала, але мало що зрозуміла. Заняття в гуртках, самостійне читання марксистської літератури дало мені саме ті знання, яких не вистачало. Здається, наступна зупинка наша,— сказала Надія, глянувши у закіптюжене вікно вагончика, що, похитуючись, рухався з оглушливим гуркотом.

— Ага,— хитнула головою Зіна.— Давай я понесу книги.

— Нічого, я сама,— відмовилася Надія.— Я вже так звикла, що коли йду без книг, то мовби чогось не вистачає. Так ти ж не забудь сказати Глібові, щоб приніс той реферат,— нагадала Надія, коли вже виходили з вагончика.

— Не забуду! — весело пообіцяла Зіна.

Коли Володимир під час зустрічі зі своїми новими друзями запропонував розробляти питання марксистської теорії, то він планував виступити перед ними з одним з тих рефератів, які вже читав у Самарі. Обговорення реферату Германа Красіна обернулося так, що він змушений був, відклавши всі інші справи, взятися за розробку питання про ринки. Ті зауваження, які він написав на полях реферату Красіна, все те, що він сказав під час обговорення, було лише невеликою часткою того, що мав написати, щоб всебічно розглянути питання про ринки. Саме розглянути, а не тільки полемізувати з хибними положеннями красінського реферату. Отже, мав розпочати все спочатку: проглянути перший і другий томи «Капіталу», ці книги в нього були і в оригіналах, і в перекладах, перечитати виписки з творів В. В., Ніколай — она, В. Ю. Постникова, статистичні збірники. А що Володимир не любив, коли якась важлива робота ждала його, займатися іншими справами, то заходився працювати над рефератом про ринки. Поки працював над «Капіталом», сидів дома, а як зробив потрібні нотатки — почав ходити в бібліотеку. Робота посувалася поволі, і Володимир віддавав їй весь вільний час, бо хотів до поїздки в Москву — на Новий рік — прочитати реферат.

Після того, як всі матеріали були підготовлені і Володимир почав писати текст, йому знадобився красінський реферат. Володимир пішов до Германа, але той сказав, що зошит у нього взяв Гліб, обіцяв через кілька днів повернути і, як водиться, досі не приніс. Сам же він не забрав, бо був заклопотаний іншими справами. До Гліба Володимир двічі заходив і все не заставав його дома. Залишив записку, в якій просив Гліба навідатись до бібліотеки. На другий же день Гліб з'явився, вибачаючись, що примусив Володимира даремно витратити стільки часу на його пошуки. Володимир сказав Глібові, чого він до нього заходив.

— Так, реферат у Германа я брав, — мовив Гліб. — Віддав Зіні й Соні, бо вони образилися, що ми їх не запросили на дискусію. У Зіни того зошита попросила Надія Крупська, яку ми всі давно знаємо. Надія марксистка, вона почала відвідувати наші гуртки ще тоді, коли тут вів роботу Бруснев. Дуже симпатична дівчина й працююча. Вчителює разом із Зіною у робітничій школі. Я це вам кажу для того, щоб ви знали: зошит з рефератом у надійних руках. Сьогодні ж я зайду до Зіни і попрошу, щоб вона забрала

рукопис. Увечері занесу вам, О котрій годині ви будете дома?

— Десь близько десятої.

— Добре. Ждіть мене. Прийду навіть і в тому випадку, якщо рукопис не знайду. Адже всяке може бути.

— Звичайно,— погодився Володимир. Спитав: — Ви вже обідали?

— Ні, бо з дому пішов прямо сюди, а харчуюся в інститутській їдальні. Там, як кажуть хлопці, страва і гаряча, і солена.

— То, може, десь разом пообідаємо? — запропонував Володимир, бо була вже друга година дня, а він як випив вранці склянку чаю, й досі нічого не їв.

— Що ж, давайте,— з радістю погодився Гліб.— Я маю вільних півтори години.

Перекусити друзі вирішили недалеко від Казанського собору, де, як сказав Гліб, був трактир. Та коли вийшли з бібліотеки, то побачили: вздовж Невського стоять шпалери військ, гарцюють на конях козаки. На самому Невському припинено рух, посеред вулиці розгулюють парадно вдягнені й розцяцьковані городові, сторожко позираючи на публіку, що юрмилася на тротуарах за спинами солдатів.

— Це його величність зволить кудись їхати,— сказав Гліб, який за роки життя в Петербурзі багато разів бачив таке.— Мабуть, надумав помолитися, бо, чуєте, як вительенькують дзвони? Тепер нам до Казанського собору не пропхатися. І через Невський не перейти, а трактир, як на гріх, на тому боці. Давайте, мабуть, кудись у інше місце подамося...

Не встигли Володимир і Гліб обміркувати, куди краще піти, як десь почулося «ура!» і, наближаючись, котилося по Невському, розганяючи з середини вулиці городових, що перелякано бігли на тротуари, притримуючи шаблі. В юрбі залунали вигуки: «Государ імператор! Государ!.. Ура!.. Ура-а!..» Полетіло догори кілька шапок. (То старалися агенти, котрі зображали радіння народу). По Невському, наче на пожежу, промчало кілька екіпажів. У першій колясці Володимир устиг розгледіти здорового чолов'ягу з насунутим на брови військовим картузом. Упізнав: то був Олександр III, бо таким бачив його і на портретах. Мимоволі подумав: «Отак, мабуть, він мчав по місту і тоді, коли Сашині друзі мали кинути бомби».

Провівши очима царську кавалькаду, Гліб сказав:

— Точлісінько, як у Тараса Шевченка про царя Миколу І сказано:

Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. ура! ура! а, а, а...»

— Отак ми, Олександр III, і царствуємо: народ нас, як пишуть газети, обожнює, а ми його боїмося,— зауважив Володимир.

— Точно,— погодився Гліб.— Я сам не раз думав, зустрічаючи царя на вулицях: кого газети обдурюють?

— А нас з вами,— посміхнувся Володимир.

— Хіба що,— засміявся Гліб.— То куди ми підемо?

— Я за вами,— відповів Володимир.— Адже ви тут старожил.

— Ходімо тоді кудись далі від Невського, а то ми тут бачу, сьогодні не пообідаємо.

Зустріч з Олександром III, якого Володимир бачив уперше, сколихнула спогади про ті чорні дні, коли брата Сашу було страчено. Шість років минуло відтоді, а у Володимира було таке відчуття, ніби все те вчора сталося. Саша і його друзі загинули, як загинули тисячі таких, як вони, а що в Росії змінилося? Стало ще гірше, бо такого страшного голоду, такої розгнужданої реакції, які панують зараз, ще не було. Ні, не окремі герої, озброєні бомбами, зруйнують оцей державний лад, а пролетарі, озброєні революційним марксистським вченням.

3

Зошит з рефератом Красіна і зауваженнями Ульянова принесла Зіна в школу і, віддаючи Надії, сказала:

— У четвер, будь ласка, поверни, бо я обіцяла Глібові, що віддам через два дні.

— Добре,— погодилася Надія.

Повернувшись зі школи додому, вона повечеряла разом з матір'ю, котра ніколи не їла сама, чекала її, пішла в свою кімнату, сказавши, що буде перевіряти зошити, тобто працювати. А коли дочка працювала, то мати, хоч як їй треба було, не заходила до неї, щоб не заважати. Вона терпляче чекала, коли дочка сама вийде з кімнати.

Усамітнившись у своїй затишній кімнаті, Надія дістала зошита, котрого дала їй Зіна Невзорова, розгорнула його. Зошит, судячи з пожмаканої, потертої обкладинки, побував у багатьох руках. Був він зігнутий навпіл і мав два тексти. Герман Красін викладав свої думки розтріпанним почерком, з помарками, вставками, помилками: там слово не дописане, там літера пропущена, там кома не поставлена. Складалось таке враження, що Герман страшенно поспішав, а тому й не мав можливості переписати начисто свій рукопис. Текст зауважень був написаний дрібним, чітким почерком, без помарок і помилок. Надії як учительці текст Ульянова відразу сподобався більше, ніж текст Красіна. А в міру того, як читала той зошит сторінку за сторінкою, вона все більше переконувалася: Красін поверхово і плутано викладає свої думки, Ульянов — чітко і ґрунтовно. В заувагах Ульянова проривається іронія, котру він, відчувалося, ледь стримував, не бажаючи глузувати з автора реферату. Це теж сподобалося Надії, бо говорило про те, що Ульянов людина делікатна, тактовна. Інший би на його місці ще б як похизувався своєю явною перевагою над референтом. Ульянов же був заклопотаний лише тим, щоб показати помилки Красіна, дати правильне тлумачення тих питань, які поставлені в рефераті.

Про ринки Надія чула багато розмов у марксистських гуртках, бо це тісно було пов'язане з питанням розвитку капіталізму в Росії, а тому й хвилювало всіх. А що молоді марксистки слабо знали твори Маркса, бо, крім першого тому «Капіталу», власне, нічого не читали, то в цей час утворилася течія, суть якої полягала в тому, що процеси суспільного розвитку здавалися чимось механічним, схематичним. «При такому розумінні суспільного розвитку, зовсім відпадала роль мас, роль пролетаріату. Революційна діалектика марксизму викидалася кудись за борт, залишалася мертвою «фрази розвитку». І в тексті реферату Красіна нічого нового Надія не знаходила, бо він дотримувався відомої теорії «механічності». Питання ж про ринки Ульяновим «ставилось архіконкретно, пов'язувалося з інтересами мас, відчувався в усьому підході саме живий марксизм, який бере явища в їх конкретній обстановці і в їх розвитку».

Дочитавши обидва тексти до кінця, Надія підряд прочитала тільки зауваги Ульянова і ще раз переконалася, що правий він, а не Красін. Виникло бажання познайомитися

з таким незвичайно ерудованим марксистом. Та ще й братом страченого Олександра Ульянова...

В четвер Надія принесла зошит з рефератом у школу, але Зіна чомусь не прийшла. Чи не захворіла? Надія вирішила: якщо й на наступне заняття Зіна не з'явиться, то тоді занесе їй додому зошит. Та в п'ятницю Зіна прислала свою сестру Сою. В записці вона сповіщала, що лежить з температурою, — мабуть, простуда, — а Гліб приходив за рефератом, бо він потрібний Ульянову, який пише свій реферат про ринки. Не дуже говірка Соня, та й Надію вона мало знала, взявши зошит, хотіла йти додому. Але Єлизавета Василівна не пустила її, посадивши разом з Надею пити каву. За столом — а сиділи в маленькій кухні — Єлизавета Василівна розпитувала Сою про те, де вона навчалася, де працювала до вступу на курси. Соня скупко відповідала на запитання:

— Закінчила я, як і Зіна, гімназію в Нижньому. Служила у Володимирі класною наставницею. Набридло. Батьки погодилися відпустити на курси. Адже Зіна закінчує навчання.

— Ну, і як тобі — подобається на курсах? — допитувалася Єлизавета Василівна, ласкаво посміхаючись.

— Дуже! І головне: я вирвалася з глухої провінції, де тільки й розмов серед дівчат про те, як швидше і вигідніше вийти заміж. На мене всі там дивилися, мов на якусь дивачку, через те, що мене зовсім все те не цікавило.

— А Надя повчилася на курсах кілька місяців і покинула, — з сумом мовила Єлизавета Василівна. — Нецікаво, каже...

— Може, і мені з часом так покажеться, — сказала Соня, запитливо глянувши на Надю, яка м'яко посміхалася. — Зіна каже, що їй уже набридло зубрити деякі нудні й непотрібні науки.

Розмова не клеїлася, і Соня, попивши кави, пішла. Єлизавета Василівна сказала:

— Рідні сестри, а зовсім не схожі. Зіна жвава, балакуча, а ця...

— Така ж, здається, сором'язлива, як і я, — додала Надія. — Треба завтра забігти до Зіни.

— У мене малинове варення є. Понсесеш, хай п'є чай, якщо в неї простуда.

— Боже, як час летить! — глянувши на годинника, вражено вигукнула Надія. — Пора вже на урок збиратися...

Надіїн батько помер, коли їй було чотирнадцять років,— наступної весни їй виповниться двадцять п'ять,— вона змушена була помагати матері заробляти на хліб. В Єлизаветі Василівні серце розривалося, коли вона дивилася на те, як дочка виморюється, та нічого не могла вдіяти, бо, залишившись круглою сиротою ще в дитинстві, ніколи й ні від кого не мала допомоги. Чоловік її Костянтин Гнатович теж рано втратив батьків. Мав брата Олександра, але й той пережив його всього на кілька місяців і помер. Отже, жили Крупські самотньо.

— Ти з уроків додому повернешся? — спитала Єлизавета Василівна дочку.

— Так. До мене сьогодні повинна зайти Люба. Домовилися ми зустрітися о сьомій вечора. Якщо вона прийде, а мене ще не буде — адже можуть затримати, — попроси, будь ласка, щоб почекала.

— То Степан їй освідчився?

— Ближчим часом, казала Люба, буде весілля. Та ти її, якщо я запізнюся, сама розпитаєш. Я рада і за неї, і за Степана, бо вони — гарна пара. Ну, я пішла...

Провівши дочку, Єлизавета Василівна повернулася до своєї кімнати й засумувала. І Люба виходить заміж, і Зіні, того й дивись, Гліб освідчиться. Майже всі гімназичні доччині подружки повиходили заміж, а у Наді щось і знайомих серед молодих людей немає таких, які б могли бути серйозними женихами. А вже ж їй ось-ось двадцять п'ять. Для дівчини немало. А все це її, як видно, зовсім не хвилює, не засмучує. Вона живе так, мовби впевнена, що її щастя ніде не подінеться, воно прийде до неї. Дай боже, щоб так було...

Кожного разу, проводжаючи Надю на уроки і чекаючи її, Єлизавета Василівна мучилася тим, що не може позбавити дочку тої неприємної роботи. А яка то неприємна, а часто й принизлива робота — приватні уроки, вона знала по собі. По закінченні Павловського військово-сирітського інституту благородних дівць Єлизавета Василівна отримала диплом домашньої вчительки і змушена була йти гувернанткою в багату сім'ю. «Отам, у тих Русанових, я вже надивилася, які звірюки були всі ті поміщики, — говорила вона. — Згадаю, так жах охоплює душу». І коли Надія надто вже довго затримувалася, як було і сьогодні, то Єлизавета Василівна місця не знаходила в квартирі. Складала плани, чим би вона могла ще зайнятися, щоб більше заробити. Хіба знову найняти велику квартиру і здавати кімна-

ти? Так уже пробувала. Заробітку не більше, ніж дає переписування паперів. Та й Надя тепер не погодиться, щоб вона взяла такий клопіт на себе.

До Крупських мало ходило людей, а тому Єлизавета Василівна вже по дзвінку впізнавала всіх знайомих. «Це Люба»,— подумала вона, коли почула короткий дзвінок. І не помилилася: на порозі стояла гарна, мов Снігурка,— біла шапка, білий комір пальто,— Люба Баранська.

— Заходь, заходь, Любочко,— радо запрошувала Єлизавета Василівна.

— А хіба Наді немає? — питала Люба, роздягаючись у тісному коридорчику.

— Вона ось-ось має прийти з уроку,— відказала Єлизавета Василівна, закохано дивлячись на вродливу Надіїну подругу.— Просила, щоб ти зачекала. Чого ж це ти одна? Де Стьопа?

— Закінчує якесь термінове креслення,— поправляючи перед невеличким дзеркальцем гарну хвилясту зачіску, відповіла Люба.— Обіцяв години через дві зайти за мною, бо ми маємо квитки в оперний театр.

— А я не пам'ятаю, коли вже й слухала оперу,— сумовито мовила Єлизавета Василівна.— Помер чоловік, і з ним все вмерло...

— Надя казала, що ви гарно співали.

— Ой, як давно те, Любочко, було. Ще в інституті, а я його закінчила в п'ятдесят восьмому році. Літа міняють у людини все. Одна, мабуть, душа тільки й залишається такою, якою була. Проходь, Любочко, у мою кімнату.

— Дякую.

— А ось, чую по дзвінку, і Надя повернулася,— засяяла Єлизавета Василівна так, ніби кілька місяців не бачила дочку.— Вибач, Любочко, я їй відчиню.

З Надією Крупською познайомив Любу Степан Радченко. Дівчата відразу потяглися одна до одної, і знайомство переросло в дружбу. Єлизаветі Василівні теж подобалася вродлива, стримана Люба. По-материнському вона і жаліла її, бо знала, що дівчина самотня в Петербурзі.

— Надю, я знаєш, чого до тебе? — сказала Люба, коли вони зайшли до Надіїної кімнати.— Ми з Стьопою хочемо сфотографуватися, щоб послати картки і його рідним, і моїм. А нового плаття у мене немає. То оце набрала, ось подивись, чорної шерсті, хоч пошити.

— Дуже гарна! — похвалила Надя, глянувши на матерію.

— Хочу пошити так, як у тебе. Хто тобі оце чорне плаття шив?

— Мама. Ми ж самі обшиваємо себе. Точніше, мама все робить, а я їй допомагаю. Я ось її покличу, вона дасть тобі кращі поради, ніж я. Мамо, зайти, будь ласка, сюди...

4

Охоронне відділення Петербурга вважало, що осередок революційної пропаганди знаходиться в технологічному інституті. Штаб же того осередку в студентській їдальні. Начальник охоронного відділення Петербурга полковник Секерінський говорив віце-директору департаменту поліції Зволянському:

— Я вже доповідав вам, Сергію Ернестовичу, що дев'ятого вересня в технологічному інституті були безпорядки. Штаб тих безпорядків, як і в попередні роки, знаходився в їдальні інституту. Тоді студенти висловлювали незадоволення професором Макаровим. Двадцять восьмого вересня, тобто позавчора, спалахнув новий бунт. Тепер студенти вже, збираючись на сходки по двісті чоловік у тій же їдальні, галасують: «Геть доцента Селезньова!»

— А чим той Селезньов викликав таке незадоволення? — спитав Зволянський.

— Кажуть, що Селезньов виганяв студентів другого курсу з аудиторії за те, що вони підказували першокурсникам.

— То він був правий.

— Звичайно, правий, а бачите, яку владу взяли студенти, — вів своє Секерінський, не сказавши Зволянському головного: того, що Селезньов поведився грубо, що він ображав студентів. — Сходки до цього часу не припинилися. Студенти вимагають, щоб директор увільнив Селезньова з інституту. Агенти сповіщають, що бачили на тих сходках студентів Степана Радченка, Петра Запорожця, Якова Пonomарьова — останній явно належить до керівників бунту, — за якими ведеться негласний нагляд. За названими особами я встановив посилене стеження. А в студентській їдальні я просив би вас, Сергію Ернестовичу, допомогти нам завести новий порядок.

— Добре. Дайте мені доповідну про їдальню.

Через кілька днів Зволянський одержав доповідну записку за підписом градоначальника Петербурга генерал-майора фон Валя і полковника Секерінського, в якій говорилося, що їдальня технологічного інституту є місцем проти-

урядових сходок, збирання грошей на революційні потреби, організацію таємних гуртків і бібліотек, а також розповсюдження шкідливих видань. Їдальня належить товариству, що подає допомогу бідним студентам. Але вона знаходиться в повному розпорядженні студентів без належного контролю, з боку начальства інституту. Це явище ненормальне, а тому настав час просити міністерство народної освіти виробити новий статут для їдальні. За тим новим статутом їдальня повинна бути в повній владі начальства інституту. Студентам же лишити тільки право слідкувати за якістю харчів і страв, як це робиться у військово-учбових закладах.

Почалося посилене стеження за їдальнею, і уже в жовтні міністр внутрішніх справ Дурново одержав таке донесення: «Департамент поліції має відомості, що в їдальні, яка існує при С.-Петербурзькому технологічному інституті, між студентами, котрі належать до різних соціальних фракцій, майже кожного дня точаться розмови з соціальних питань. Дехто навіть висловлює міркування про те, що зараз уже настав час для створення російської соціал-демократичної партії».

Та все це були голі агентурні відомості, не підкріплені ніякими фактами. І Зволянський говорив Секерінському, невдоволено постукуючи червоним олівцем по столу:

— Час уже вам, Петре Васильовичу, крім агентурних пліток, мати щось суттєве про крамольну їдальню.

— Днями, думаю, це буде зроблено, — тамуючи образ на Зволянського, зі штучною посмішкою мовив Секерінський. — Справа в тому, що ми, дякуючи агентурі інституту, натрапили на джерело розповсюдження нелегальних видань серед технологів. Сьогодні вночі буде зроблено обшук у студента технологічного інституту Казимира Окулича, у котрого, як точно встановлено агентурою, є склад нелегальних видань. Визначено коло знайомих Окулича, яких, треба думати, він наділяв тією літературою. Це — Степан Радченко, Яків Пономарьов, за котрими, як відомо вам, давно встановлено негласний нагляд.

У ніч на 23 жовтня 1893 року ротмістр Кузубов і товариш прокурора Гвозданович провели обшук на квартирі Казимира Михайловича Окулича. В протоколі було зазначено, що в Окулича знайдені такі нелегальні видання: журнал «Социал-демократ» (кілька номерів), «Новий захисник самодержавства» Плеханова, «Варлен перед судом поліції» Засулич, «Сибір і заслання» Кеннана, «Вбивство полі-

тичних засланців 22 березня», «Російський робітник у революційному русі». В одній з тих книжок лежав аркушик паперу, на якому рукою Окулича зроблені такі нотатки: «Яшка — 800; Степан — 52». На допиті після обшуку Окулич відмовився сказати, що криється за тими іменами й цифрами. Кузубов же і Гвозданович легко здогадалися, що то список людей, яким Окулич давав крамольну літературу.

На прожиток Степан Радченко заробляв не уроками, як інші студенти, що не мали допомоги від батьків, а копіюванням креслень. Брався й за виконання контрольних робіт для тих студентів, котрі мали гроші, а навчатися не хотіли. Посеред невеличкої кімнатки, яку наймав Степан, стояла креслярська дошка. (Повернувся він з рідного Конотопа 11 вересня і оселився, як було зазначено в донесенні градоначальника Петербурга в департамент поліції, по вулиці П'ята Рота, в будинкові 19). І часто траплялося, що, виконуючи термінові замовлення, а за них більше платили, Степан до ранку тупцювався біля тої дошки. Говорив друзям, жартуючи: «Інколи мені здається, що я прикутий до цієї дошки, як отой каторжник до тачки».

У ніч з двадцять третього на двадцять четверте жовтня Степан якраз напружено працював над кресленнями, а тому ліг спати, коли за вікном уже сіріло. Слав і завжди міцно, а як перевтомлювався, то й гарматним пострілом не можна було розбудити. Прокинувся, відчувши, що хтось трясє його за плечі дужими руками, вигукує: «Прокинься! Прокинься, конотопський чортяко!» А-а, так це ж Петро! Степан сідає на ліжкові, протирає кулаками очі, питає, не приховуючи невдоволення:

— Яка нечиста сила тебе принесла?

— Ти брав у Окулича літературу? — спитав Запорожець, притишивши свого гучного голоса.

— А що таке? — запитанням відповів Степан, переставши терти заспані очі, бо відчув у голосі Петра незвичайну тривогу.

— Окулича заарештовано!

— Коли? — підхопився Степан з ліжка так, ніби Петро хлюпнув на нього холодною водою.

— Сьогодні вночі.

— Оце новина-а... — спантеличено протяг Степан. — Як же ти взнав?

— Я й сам ледь не потрапив у пастку, — розповідав Запорожець. — Вчора ми домовилися, що я зайду до нього вранці і візьму кілька номерів журналу «Социал-демократ». Йх

у мене просили Базиль і Гліб. Я поснідав і подався. Тільки дійшов до рогу вулиць, а назустріч мені хазяйка квартири. Побачила мене та в сльози. Всю ніч, мовляв, обшукували, допитували, а потім і забрали. В кімнаті його залишили городового. Сказали, що він буде берегти майно, поки Казимир Михайлович повернеться. Ну, я подумки перехрестився: не відцуралась ще від мене доля! І побіг прямо до тебе, згадавши, що тобі Казимир давав немало книг. А людина він,— дай боже, щоб я помилився! — м'якотіла. Отже, треба почистити квартири. В тебе багато книг?

— Та немало, бо я тільки позавчора в нього взяв.

— У мене небагато, але дещо є. Кому ще, ти гадаєш, треба сповістити про арешт Окулича? — спитав Запорожець.— Хто ще з наших брав у нього книги?

— Та мовби ніхто...— невпевнено відповів Степан.

— А ти кому давав?

— Всім нашим.

— І Володимирі Іллічу?

— Так. Він тільки вчора взяв кілька номерів «Соціал-демократа».

— То треба всіх оповістити, щоб почистили квартири.

— Обов'язково! І зробиш це ти, бо за мною, можливо, слідкують,— сказав Степан.— Адже Окулича хтось з інститутських падлюк продав. А мене не раз бачили в компанії з ним. Але на квартири і ти не ходи. Глібові, Базілю, Анатолієві скажеш десь в інституті. А Ульяновова зустрінеш біля бібліотеки. Сьогодні який день?

— Мовби п'ятниця... Підожди, в середу я одержав з дому посилку, вчора... Так, сьогодні п'ятниця.

— В будні дні бібліотека відчинена з десяти ранку до дев'ятої вечора. Підійдеш туди за півгодини до закриття і зустрінеш його на вулиці.

— Добре. І до Люби забігти?

— Не треба. До неї я сам піду.

— То я подався! — махнув Петро своєю палицею.

— Та підожди! — розсердився Степан.— Постав отого дрючка в куток і сядь! — Настала напружена пауза.— Спочатку нам, друже, треба сім разів усе перемеріяти, а потім уже відрізати. Поспішати немає куди: якщо вже вночі вони не навідалися до мене з обшуком, то вдень не прийдуть, бо в жандармів та ж сама психологія, що й у злодіїв: працюють тільки в темряві. Отже, ти, друже, роздягайся, я зараз вмюся — сьогодні працював до ранку,— поп'ємо чаю, обміркуємо план дій і тоді вже побіжимо. Треба перш за

все надійно переховати ту літературу, яка є в мене. Так чи ні?

— Звичайно,— буркнув Запорожець, якому не сподобалося, що Степан прикрикнув на нього.— В тебе її багато?

— Та пудів зо два набереться. Поки я вмиватимуся та самовар ставитиму, ти й прикинь, куди нам її переховати. І як переправити,— додав Степан.

— Я тобі без розмірковувань скажу,— відповів Петро.— Надійно стільки книг може сховати тільки Шелгунов.

— Згоден. Тепер треба придумати, як знайти Шелгунова, як йому передати книги. Думай, думай...— сказав Степан, взяв мильницю, рушничка й вийшов з кімнати.

5

Мовчав Казимир Окулич всього два дні. А потім, бажаючи якомога швидше вирватися з одиночної камери, куди його посадили, почав давати відверті зізнання. Сказав він Кузубову, що «Яшка» — то Яків Пономарьов, а «Степан» — то Степан Радченко. Обидва студенти технологічного інституту. «Я давав їм книги. Але скільки і які, не пам'ятаю. Особи ці у мене не просили літературу, а брали лише тому, що я їм пропонував. Поставлені проти цих імен цифри означають ціну книг. Хоча на всю ту суму я міг і не дати, як планував, а віддати книги іншим».

Після цього допиту Окулича,— правда, він поки що не сказав, де сам брав книги,— ротмістр Кузубов заходився перевіряти, що є в справах охоронного відділення про Пономарьова і Радченка. Виявилось, що матеріалів про них немало, бо обидва перебували під негласним наглядом поліції. Зробивши потрібні виписки з тих справ, Кузубов говорив товаришу прокурора Гвоздановичу, з яким допитував Окулича:

— Не виключено, що ми вхопилися за ниточку, яка приведе нас до цікавого клубочка.

— Невже? — без особливої зацікавленості спитав Гвозданович, бо вся ця справа здавалася йому дріб'язковою: він сам у студентські роки читав заборонену літературу, знав, що її всі студенти читають. Кузубов же закінчив кадетський корпус, де, крім військових статутів та підручників, вихованці нічого і в руки не беруть.— Що ж то за нитка Аріадни?

Хто така Аріадна, ротмістр Кузубов не знав і насупився. І дають же йому прокурорів, які тільки й вміють, що по-

штрикувати його голками, показуючи свою університетську освіченість, своє дворянське походження. Якби у нього, Кузубова, було стільки маетків, як у оцього нахабного ледаря Гвоздановича, то він теж кінчив би не один, а два університети. А в його батька, що все життя прослужив городовим, крім мізерного жалування, нічого не було. Дітей же — дев'ятеро. «І завжди на його пухлій пиці зверхня посмішка, — все більше роздратовуючись, думав Кузубов. — На допиті Окулича не задав жодного запитання. Треба буде сказати полковникові Секерінському, щоб дали іншого прокурора». Ця думка, розумів і сам Кузубов, була вже плодом того роздратування, коли думаєш про те, чого, відома річ, не зробиш. По-перше, полковник Секерінський не має влади над прокурорами; по-друге, сварка з прокурором — та ще з таким багатцем, як Гвозданович, — йому, Кузубову, коштуватиме, можливо, кар'єри. А кар'єра поки що — слава государю імператору! — складається непогано. Ще рік — і він уже підполковник, а там... Ні, краще не звертати уваги на оту зверхність Гвоздановича і робити своє діло. Кузубов, переставши гортати нотатки, продовжував, не дивлячись на Гвоздановича, бо не міг перебороти гострої неприязні до нього, що пекла душу:

— Можливо, це й нитка Аріанди...

— Пане ротмістре, я сказав «Аріад-ни!» — виправив Кузубова зі своєю вбивчою ввічливістю Гвозданович. — Слухаю вас.

— Кхи!.. — кашлянув Кузубов, бо аж подавився лайкою, яка ледь не зірвалася з язика. Налив у склянку води, пожадливо випив, спитав, не приховуючи роздратування: — Може, вам, пане Гвозданович, все це не цікаво?

— Чому ж, пане Кузубов? — з неширою здивованістю спитав Гвозданович. — Адже це справа, я змушений її знати.

«А я змушений, на жаль, тобі розповідати», — з гіркотою подумав Кузубов, почав покvapливо, показуючи тим самим — він робить це лише тому, що зобов'язаний, читати й переповідати свої нотатки:

— Народився Степан Радченко в Конотопі в 1869 році. Син покійного купця другої гільдії. Православний. Має матір Ірину Федорівну, котра мешкає в Конотопі. Братів: Федора, Івана, Леонтія, Сергія, Костянтина, Георгія. І сестер: Параску, Марію, Настю.

— Гарна сімейка, — посміхнувся Гвозданович, якого тішило те, що Кузубов аж палав од безсилої злоби.

— Навчається на останньому курсі технологічного інституту...

— Хвилинку, пане ротмістр,— зупинив Гвозданович.— А що Радченко закінчив до інституту?

— Реальне училище,— погортавши папери, буркнув Кузубов, бо вважав, що Гвозданович задав таке дріб'язкове запитання, аби тільки подратувати його.

— Де? — допитувався Гвозданович.

— У Києві.

— Дякую і слухаю далі.

— У квітні дев'яностого року надійшли агентурні відомості про зв'язки з Києвом, явно злочинного характеру, студентів технологічного інституту Миколи Шевлягіна і Якова Коробка. За названими особами було встановлено нагляд і з'ясовано, що до знайомих Коробка належить і Степан Радченко. Потім виявилось, що Радченко підтримує зв'язок з Борисом Вітмером, котрий, будучи студентом Петербурзького університету, керував революційним гуртком. Отже, не виключено, що Радченко брав участь у злочинній діяльності того гуртка. І ось, по-моєму, найголовніше: одинадцятого січня цього року начальник Московського жандармського управління переслав у департамент копію з постанови підполковника Іванова, котрий веде дізнання в справі московського революційного гуртка, керівниками якого були Михайло Бруснев, Михайло Єгупов, Петро Кашинський. Дізнання це, як ви, можливо, знаєте, все ще триває,— вирішив Кузубов вколоти і Гвоздановича.

— І буде тривати, ще, мабуть, років п'ять, бо так у нас заведено,— відповів на той «укол» своїм «уколом» Гвозданович.— І закінчиться слідство, коли помре добра половина державних злочинців, як це було в попередні роки.

— Всі люди смертні, а тому і вмирають,— філософськи зауважив Кузубов.

— Це свята істина. Я її пам'ятаю ще з підручника логіки: людина смертна, значить — всі люди смертні. Та ми, здається, відхиляємося від справи, а в мене залишилося вільних усього двадцять три хвилини. Отже, слухаю далі, що там сповіщають про Радченка з Москви.

— З Москви сповіщали: звинувачений в справі Михайла Бруснева і його революційного товариства палітурник, незаконний син дворянки Валер'ян Олександров зізнався, що, мешкаючи в Петербурзі, знав Степана Радченка. Познайомився він з ним тому, що носив до Радченка листи від притягнутого до того дізнання колишнього студента

лісового інституту Миколи Павловича Сивохіна, Радченко давав йому на опрау книжки...

— Нелегальні? — спитав Гвозданович, якому набридло слухати роздратоване бурмотіння Кузубова.

— Про це, на жаль, тут нічого не сказано. Але я певний, то були якраз ті книги, які Радченко брав у Окулича!

— Я в тому не певний,— зробивши наголос на «не певний», мовив Гвозданович зі своєю зверхньо-іронічною усмішкою,— але не виключено, що могло бути і так.

— Сивохін на допиті сказав, що Радченка погано пам'ятає, але знайомий, здається, з ним. Підполковник Іванов чомусь не притяг Радченка до справи, за ним було тільки встановлено негласний нагляд поліції. І ще одне: під час дізнання в Петербурзі з приводу демонстрації на похороні літератора Шелгунова було встановлено знайомство Радченка з обвинуваченим у тій справі Левом Клобуковим. Останній сказав, що коли він вступив у гурток земляцтва і самоосвіти, то мав широке коло знайомих серед студентської молоді. В близьких стосунках був з студентом Радченком, Классоном, Коробком й іншими. Що ви, пане прокурор, тепер скажете?

— Ви, пане ротмістр, ставите так питання, мовби я вже щось казав вам? — зауважив Гвозданович. Кузубов промовчав, бо не знайшовся, що відповісти.— А скажу я ось що: ми, думаю, запізнилися з обшуком у Радченка. Маючи такий досвід, таке коло знайомих, він уже узнав, що ви Окулича заарештували,— на «ви» Гвозданович зробив наголос, бо не радив Кузубову ув'язнювати Окулича,— і, звичайно ж, вжив усіх заходів, щоб очистити квартиру від тої літератури, яку мав.

— Якби я Окулича не замкнув до одиночної камери, він би не дав тих фактів, котрі ми маємо,— виправдувався Кузубов, хоча тепер, коли Окулич так швидко розкрився, розумів, що поспішив з його арештом.— Як би там не було, а я приймаю рішення: цієї ж ночі зробити обшук на квартирі Радченка.

— Дякую, пане ротмістр, за приємну новину,— наморщився Гвозданович так, ніби в нього всі зуби заболіли.— О котрій годині я маю щастя супроводжувати вас?

— О третій ночі! — сказав Кузубов, тамуючи зловтіху, що хоч цим підсолив Гвоздановичу. Хай не поспить ніч!

— Пізніше ніяк не можна? — спитав Гвозданович, зрозумівши, що Кузубов призначив такий час обшуку лише задля того, щоб помститися йому.

— Чого ж, можна о пів на четверту,— відповів Кузубов, вперше за весь час розмови з Гвоздановичем відчувши внутрішнє задоволення.— Я завжди радий піти вам, пане прокурор, назустріч.

— Дякую. І якщо не заперечуєте, то покину вас, бо вже й так запізняюся...

— Прошу, прошу,— піднявся з-за столу Кузубов, задерши кучеряву голову.— Зустрічаємося, як завжди, тут.

Коли Гвозданович — гарний, стрункий, вишукано одягнений,— презирливо посміхнувшись, вийшов, маленький Кузубов задріботів по кабінету, даючи вихід своєму роздратуванню. Снував Кузубов від дверей до столу, заклавши коротенькі руки за куцу спину, і лаяв Гвоздановича останніми словами. Обурення його було таким великим, що деякі фрази він вимовляв уголос. І на чортячого батька придумали тих прокурорів? Без них куди вільніше, спокійніше і краще було б вести дізнання. Адже вони не допомагають, а лише плутаються під ногами, лише псують нерви.

Набігавшись і трохи заспокоївшись, Кузубов сів до столу й заходився писати постанову про проведення обшуку у студента технологічного інституту Степана Івановича Радченка...

6

Заняття в Публічній бібліотеці Володимир закінчував за півгодини до закриття, бо не любив, як те робили інші, сидіти до останніх хвилин, не звертаючи уваги на нагадування працівників, що час здавати літературу. Біля столу бібліотекаря не було натовпу, приймав він книги з вдячною посмішкою, а тому Володимир через десять хвилин після того, як встав із-за свого столика, виходив уже на вулицю. Йшов додому завжди одними й тими ж вулицями, йшов не поспішаючи, щоб подихати свіжим повітрям, бо одинадцять годин напруженої роботи в бібліотеці, де було тепло, але душно, робили голову важкою. Добравшись до свого будинку, Володимир обов'язково проходив у кінець вулиці, щоб перевірити, чи не плівся за ним філер, і лише після того, постоявши біля воріт, повертав у двір, дзвонив у двері.

Трапилося так, що двадцять четвертого жовтня Володимир увечері був у Волкенштейна і від нього пішов додому. І Петро Запорожець даремно вертівся того вечора біля

бібліотеки, розмахуючи своєю товстою палицею, на яку скоса позирав городовий, що стояв біля пам'ятника Катерині II. Коли вже замкнули і двері бібліотеки, Петро не знав, що йому робити. Податися на квартиру Ульянова? Так він не знав адреси, бо ні разу ще в нього не був після того, як Ульянов переїхав на нову квартиру. «Дурень,— лаяв себе Петро.— Чого я не знайшов часу забігти до нього? Піти знову до Степана? Ні, в нього й так поганій настрій, а тут ще я. Піду до Базіля і Гліба, вони, мабуть, знають адресу». Та Старкова і Кржижановського, як на гріх, не було дома. «Мабуть, чорти, гуляють у дівчат»,— з досадою і заздрістю подумав Петро, бо, будучи за характером трохи вайлуватим і знаючи цю свою, як він сам визначав, селянську ваду, не вмів знаходити спільної мови з тими дівчатами, котрі йому подобалися. Навпаки: чим більше подобалася йому дівчина, тим далі він від неї тримався, боячись видати оті свої почуття. А Соня Невзорова, що в цьому році вступила на Вищі жіночі курси і поселилася на квартирі своєї сестри Зіни, сколихнула в душі Петра такі почуття, яких він ніколи ще не знав. І він, зрозумівши, де зараз Старков і Кржижановський, тільки тяжко зітхнув: іти ж туди й зустрічатися з Сонею — боже, яка ж вона гарна! — він не міг, бо йому здавалося: вона — а коли не вона, то гостроока Зіна, — відразу розгадає, що діється в його душі. «По-дурному все складається,— сердився Петро, не знаючи, як же йому знайти Ульянова.— Піду до Германа».

Красін був дома, але він не знав нової адреси Ульянова. Порадив піти до Сільвіна. Подякував, що Петро його попередив, бо в нього теж набралось чимало нелегальної літератури.

Квартиру Михайла Сільвіна Петро розшукав, коли вже було близько дванадцятої години. Хазяйка-німкеня вилаяла його, що, як вона сказала, «чорта приніс посеред ніч». Михайло, якого він розбудив, злякано лупаючи очима, дивився на нього, мов на примару. Петро коротко переповів, що його привело. Виявилось, Михайло теж не знав нової адреси Ульянова.

— Може, піти до Анатолія?— розмірковував Михайло, потираючи рукою коротко, під йоржа стриженого рудого чуба, що стирчав як щітка.— Та, боюсь, і він не знає. Зачекай, а чому ж ти не пішов до Невзорових? Адже хлопці, напевно, там!

— Та якось не подумав, — ховаючи очі, злукавив Петро.

— То давай підемо!— запропонував Михайло.— Я миттю одягнуся.

— У тебе де годинник?— спитав Петро.

— Зараз найду. О, двадцять на першу!— здивувався Михайло.— Ну, вони вже дома. Ти сам зайдеш до них?

— Одягайся, друже, бо від них доведеться ж іти ще до Ульянова. Можна б, звичайно, і завтра,— по паузі, мовби роздумуючи вголос, мовив Петро.

— А й правда,— погодився Михайло, бо вставати і йти з Петром йому не дуже хотілося.— Це ж ми доберемося до нього десь о другій годині. Що подумують його господарі? Що скаже він нам за таку ведмежу послугу?

— А якщо саме цієї ночі до нього прийдуть з обшуком?— спитав Петро.— Що тоді?

— Стривай, стривай, чого це до Ульянова мають прийти з обшуком?— здивувався Михайло.— Адже він в Окулича книг не брав? Він його й не знає? Так?

— Та так...

— Швидше вже прийдуть з обшуком до Гліба, до Базіля, до Анатолія, яких, можливо, бачили в компанії Окулича або про яких той щось сказав. Та коли вже до Степана, котрий весь час брав у нього книги, ще не приходили, то за Ульянова немає чого хвилюватися. Тим більше, що вже пізно.

— Давай тоді хоч до Гліба і Базіля сходимо,— поміркувавши над тим, що сказав Сільвін, запропонував Петро.— Може, вони й порадять щось.

— Одягаюся!— підхопився з ліжка Сільвін, думаючи про те, коли він повернеться додому і як достукається, щоб хазяйка відчинила йому.

— А знаєш що,— раптом сказав Петро, помітивши, як неохоче одягається Михайло,— давай все це діло відкладемо до ранку. І знаєш чого: адже в той час, коли ми, скажімо, прийдемо до Ульянова, жандарми якраз, як вдома, і сновигають з обшуками. До хлопців я по дорозі загляну, і завтра ми Ульянова десь розшукаємо. Лягай спати. На добраніч!

— Я двері замкну,— сказав Сільвін.— А то в мене така в'їдлива німкенья, що жах. Коли щось треба, заходь до мене,— сказав уже на порозі сінешніх дверей Сільвін.

— Добре! Бувай...

Нарешті Петрові поталанило: прямо біля будинку він зустрів Кржижановського і Старкова. Хлопці були трохи напідпитку і зраділи, побачивши Петра, так, ніби нічого в

тому, що він прийшов до них серед ночі, не було дивного. А коли він сказав, що вже заходив до них, Гліб вигукнув:

— Хіба ж ти не здогадався, де ми?

— Та якось...— зам'явся Петро, котрий не міг сказати, що знав, де вони, але не наважився туди піти.

— Як в отій пісні співається: «Ой лихо не Петрусь!»— вигукнув Гліб і весело засміявся.

— Хлопці, я бачу, у вас гарний настрій,— сказав Петро, пошкодувавши ще раз, що не наважився піти до сестер Невзорових.— А знаєте ви, що Казимира Окулича заарештовано?

— Базіль мені це ще вранці сказав,— відразу спохмурнів Гліб.— Когось ще взяли?

— Та мовби ні. Але я був у Степана, він, знаю, кілька днів тому брав у Окулича книги. Степан просив сповістити Ульянова, бо давав Ульянову деяку літературу. А я не міг його знайти...

— Не хвилюйся, Базіль попередив його,— сказав Гліб.

— Ну, хлопці, ви величезну каменюку зіпхнули з моєї душі,— полегшено зітхнув Петро.— Тепер піду спати...

— Так ми тебе й відпустимо!— застудив дорогу Гліб.— Ходімо до нас, у Базіля припасено пляшку вина. Базіль, що ж ти мовчиш? Запрошуй дорогого гостя.

— Ходімо, Петре!— сказав Старков.— А то все ти нас кличеш на сало, на ковбаси, а ми якось... Та в нас уже й переночуеш. Так я кажу, Глібе?

— Мудро! Взагалі, як ти, Петре, вже помітив, Базіль говорить мало, але надзвичайно мудро. Мені в цьому відношенні треба в нього повчитися...

— Жартуй, жартуй,— махнув рукою Базіль.— Пішли, а то прогомонимо тут до ранку.

— У вас свої ключі?— здивувався Петро.

— Так.

— Це добре. А моя хазяйка не дає.

— Наша теж не давала. Так ми підбрали ключ до хазяїна. Кварту горілки піднесли йому — і він з консерватора став лібералом,— сміявся Гліб.— Базіль, може, й самовар поставимо? А то я щось мовби зголоднів. Між іншим, Петре, Зіна якось мене питала: чого це Запорожець перестав до нас ходити? Торік, каже, часто навідувався, а це не з'являється. Чи не образили ми його чимось?

— Та ні, чим би вони мене образили,— спаленів Петро.— Просто так склалося, що часу не було. Днями забіжу...— А про себе подумав: «Тепер-то вже й зовсім незручно за-

ходити». І, щоб перевести розмову на інше, спитав: — Де ж ваше вино? Наливайте, а то ви, як каже наш Котляревський, уже добре хлиснули, то вам байдуже, що є на світі люди, в яких краплини в роті не було. Хлопці, підождіть: а з якого ж приводу ви там бенкетували?

— Приїхала моя сестра Тоня. Зупинилася в них.

— А-а-а...— захитав чубатою головою Петро, виразно глянувши на щасливо сяючого Базіля, котрий, як знав Петро, був закоханий в Глібову сестру.— Причина чудова. А таких красуль, як твоя, Глібе, Тоня — небагато на світі.

— Петре, ша!— підвівши руки, з комічним переляком вигукнув Гліб. Притишив до шепоту голос:— Базіль же страшний Отелло!

— Жартуй, жартуй,— все так само щасливо сяючи, спокійно зауважував Старков, якого Петро вперше бачив добродушно-м'яким. З заздрістю подумав: «От що робить кохання з людиною».

— Ну, за що ж вип'ємо?— розливши вино у келихи, спитав Старков, переводячи погляд маленьких очей з Гліба на Пестра.

— Я за світову революцію!— вигукнув Гліб, весело, пускотливо поблискуючи своїми великими очима.

— Жартуй, жартуй,— повторив Старков.

— А я, хлопці, за щастя,— сказав Петро, відчуваючи, як вуха його паленіють, бо в ту мить, коли він вимовляв оте «за щастя», перед його мисленим зором постала з зачіскою, що схожа на корону, Соня Невзорова.

— Петре, ти геніальний чоловіча!— вигукнув Гліб.— І знаєш чого? Того, голубе мій, що сказав те, що подумав Базіль. Ну, і я приєднуюся до вас: за щастя!

7

Коли у Степана тривожно на душі, він брався за креслення. Робота ця краща, ніж читання книг, і від думок відволікала, і час непомітно забирала. Здавалося, недавно став до дошки, а вже дві-три години промайнуло. День пробіг, ніч спливла. А цього разу щось і креслення не відволікало від тривоги, котра оселилася в душі після того, як Запорожець сказав, що Окулича заарештовано. Казимира Окулича Степан знав давно. Не один раз — і не один рік — брав у нього книги, бо Казимир, маючи багато знайомих у Вільно, одержував відтіля немало літератури, що видавалася і групою «Визволення праці», й іншими рево-

люційними організаціями. Сам же Казимир Михайлович, одержуючи й роздаючи ту літературу, ніякої революційної роботи не вів, бо був усього-на-всього доброю людиною, яка не могла відмовити своїм друзям, що надсилали йому нелегальщину. Такі люди, без певних революційних поглядів, як знав Радченко, нестійкі. Вони зраджують так само легко, як і беруться за виконання ризикованих доручень. На таких людей немовби й немає за що ображатися, бо той, хто зв'язується з ними, повинен знати, чим це може закінчитися.

«Припустимо, він сказав, що давав мені книги,— в сотий, якщо не в тисячний раз починав розмірковувати Степан.— Що мені відповідати? Нічого не брав? Хто ж мені повірить і що я виграю, коли той, хто давав, признався? Ні, коли вже так, то підтвердити: книги брав. А скільки? Для чого? Тут...» І Степанові міркування знову йшли по тому колу, по якому вже кружляли сотні разів. Це було схоже на гру в шахи, коли шукаєш відповідь на не зроблений партнером хід. Тисячі варіантів, і всі приблизні, і ні один з них тебе не задовольняє, бо він тільки уявний. Партнер може зробити зовсім не той хід, на який ти так напружено шукаєш відповіді. Допитувати, якщо заарештують, мабуть, буде той же ротмістр Кузубов, про якого йому розповідала Люба. Ото ще його нестерпний біль — розлука з коханою. Хтось правильно сказав: йдеш у революцію — забудь про кохання. Та якби ж воно так: захотів та й забув. А як воно і приходять до тебе мимо волі твоєї і, прийшовши, не підкоряється твоїй волі, а живе в тобі, мов якась стороння, але найдорожча, найжаданіша в світі істота. «Люба моя, Любочка»,— вимовив уголос Степан ті слова, які часто казав їй. Вчора він був у неї, але... не вистачило духу сказати, що Окулича заарештовано, що, можливо, така ж доля жде і його. Він тільки забрав у неї нелегальні книжки, які давав, пославшись на те, що треба їх повернути. Правда, вона помітила, що в нього сумом налиті очі. Та він, взявши гріх на душу, сказав: одержав з дому листа, в якому сповіщають, що мати хворіє. То була правда: мати дійсно нездужала, але то була не вся — і не головна — причина того суму в його голубих очах. «Очі мене завжди видають»,— думав Степан.

Всю ніч Радченко простояв за креслярською дошкою, хоча інколи думав: «А навіщо все це, коли я піду на казенні харчі?» Вранці теж не міг заснути. Тільки повалаявся з годину у ліжкові і встав, пішов до інституту. По-перше,

хотів почути, що там мовиться про арешт Окулича; по-друге, на людях все-таки легше з отими своїми думками й почуттями. В інституті життя йшло так, ніби нічого й не трапилось. Тільки Яків Пономарьов, підсівши до нього, коли він снідав у студентській їдальні, спитав пошепки, хоча поблизу нікого не було:

— Чув про Казимира?

Степан блимнув очима: чув, мовляв.

— Ми всю ніч чистили квартири. Раджу і тобі.

— А в мене нічого немає.

— Яка ж падлюка його продала?

— Хіба мало їх?

— Та й Казимир, чорт би його побрав, теж останнім часом торгував тими книгами, як пиріжками. Я йому казав: дивись, вклепаєшся! Не слухав. А тепер от і маємо... Як ти думаєш, скаже він, кому давав книги?

— А ти?— запитанням відповів Радченко.

— У мене надії мало, що він витримає.

— Так і я думаю,— погодився Степан.— Але не бачу в тому великої загрози. Ну, брав, читав, то й що? Суворо карають тих, хто розповсюджує, а не тих, хто читає. Ну, вибач, Яшо, мені час іти,— додав, підбадьорливо посміхнувшись, хоча було не до сміху.

В інституті Степану вперше спало на думку, що через оцю історію він може не одержати диплом і цього року. Згадалося, що влітку, коли курс ішов на практику в майстерні Варшавської залізниці, його прізвище то викреслювали зі списку, то вставляли. Він спитав професора Щукіна, який керував практикою, чим це пояснити? Добрий Щукін співчутливо подивився на Степана, мовив, притишивши голос: «Повірте, молодий чоловіче, що викреслював вас і не я, і не директор. Я вам бажаю добра, а тому раджу: будьте обережним... І цієї розмови між нами не було». Степан зрозумів, що начальство інституту грало під дудку департаменту поліції. Але не міг збагнути, що департамент має проти нього, бо обшуків у нього не було, на допити — навіть як свідка — його не викликали. Він не знав, що в справі його друга Михайла Бруснева впливало і його ім'я, що за ним встановлено негласний нагляд. А коли встановлено негласний нагляд, то вже без дозволу департаменту поліції — ні кроку по імперії. Без дозволу того ж департаменту ніхто тебе не візьме на державну службу, на яку б маленьку посаду ти не просився. Без дозволу департаменту ти не поїдеш за кордон. Департамент, всі жандармські

управління Росії будуть пильно слідкувати за твоїми переїздами з місця на місце, і справа твоя пухнутиме з року в рік... З 15 по 26 червня 1893 року йшло листування між градоначальником Петербурга, начальником жандармського управління Варшавської залізниці і департаментом поліції, перш ніж Степану Радченку було дозволено відбувати практику в майстернях. Якщо ж департамент поліції так неохоче пускав Радченка у майстерні навіть на практику, то неважко уявити, що буде, коли молодий технолог одержить диплом і почне влаштовуватися на службу...

Повернувшись з інституту додому, Степан відчув себе так, ніби він не сам зайшов у кімнату, а його забели туди й замкнули. Він відчинив вікно, хоча було холодно, кілька разів виходив на кухню, на вулицю, але, повернувшись у кімнату, знову потрапляв у міцні лещата того дивного відчуття. Піти кудись? До Люби? Ні, з таким настроєм до неї краще не йти, бо й минулого разу він погано почувався від того,— та й зараз ще те відчуття гнітить душу,— що приховав справжню причину свого настрою. Добре, як обійдеться все, його не заарештують і вона ніколи не взнає. А як вся ця історія обернеться все-таки ув'язненням? Вона здогадається, що тоді було в його очах, йому доведеться виправдовуватися. Чи, може, піти та сказати? Адже він не має від неї таємниць. Та Люба й поради може на випадок арешту, бо вона відсиділа кілька місяців у домі попереднього ув'язнення, куди й він, якщо його заберуть, потрапить. Вона, правда, багато чого йому вже розповідала і навряд чи щось нове скаже. «Ні, не піду до неї»,— вимовив уголос Степан, відчуваючи той особливий внутрішній опір, до якого він завжди прислухався, коли щось заходжувався робити.

Двадцять шостого жовтня був вівторок. Степан згадав, що в цей день Ульянов дає безплатні консультації в канцелярії з'їзду мирових суддів, і там з ним, не ризикуючи нашкодити йому, можна зустрітись. Він і адресу назвав... Ага, Міщанська, двадцять шість. Ульянов досвідчений юрист, він, як ніхто інший, може дати корисні поради. Він якось говорив, що робітників треба вчити і тому, як поводитися під час арешту, допитів, перебування в ув'язненні. Це, мовляв, теж одна з наук, без якої пролетаріату важко буде перемогти своїх ворогів. Степан тоді сказав: «Не тільки робітників, а й нашого брата інтелігента треба цього вчити. Я сам, наприклад, відчуваю потребу таких знань, бо про все те тільки чув». Ульянов сказав, що він говорить

тільки про робітників тому, що їх треба вчити, а інтелігенти, при бажанні, можуть ту науку і самі подужати. Та того бажання, мовляв, щось не помітно. Мабуть, і тут діє відоме прислів'я: «Мужик не перехреститься, поки грім не загуркотить». Згадавши цю розмову з Ульяновим, Степан мимоволі посміхнувся, хоч як було невесело на душі. І він, вийшло, ждав, поки грім загуркотить. Аж незручно стало йти до Ульянова. Адже він не забув тої розмови. Та й подітися нікуди було: крім Ульянова, ніхто з його друзів не мав юридичної освіти.

В судових установах Степану ніколи ще не доводилося бувати. Викликали в його душі всі ті суди, біля дверей яких завжди стояли натовпи похмурих чоловіків, заплаканих жінок, байдужих городових, відчуття того гострого болю, який охоплював душу, коли він зустрічав поховальну процесію. Неприязнь була й до всіх тих судових чиновників, як здавалося Степану, абсолютно байдужих до страждань народу. «Суду в нас немає,— говорив він у колі друзів.— А є воля імператора, яку й виконують всі оті слідчі, прокурори, судді. Виняток складають з усього того — і то далеко не всі!— тільки адвокати».

Ось і канцелярія з'їзду мирових суддів. Степан зупинився й перевів подих, бо, хоча й не швидко йшов, повітря чомусь забракло. Мимоволі подумав: «Вперше переступаю поріг такої установи, та чи не востаннє?» Біля дверей, на яких було написано «Безплатна консультація», стояв щільний натовп простого люду. Стояли всі похмуро, мовчки. І тільки дехто,— мабуть, родичі,— перемовлялися пошепки. З кімнати вийшов літній одноокий робітник, натовп неохоче розімкнувся, а пропустивши його, знову щільно зімкнувся. Ті, що стояли крайніми, оточили робітника, пошепки розпитували: що, мовляв, там і як? Робітник, витираючи засмальцьованим кашкетом снітнілого лоба, неохоче відповідав — теж пошепки — на запитання. Степан погано чув, про що в тому колі йшлося. З уривків фраз зрозумів, що машиністові, який втратив око під час аварії поїзда, порадили подавати в суд на власників залізниці, щоб відшкодували йому за каліцтво. «Склали ось і прошеніє»,— показав машиніст згорнутого вчетверо папірця. «Добре діло робиться,— подумав Степан.— І недаремно Ульянов, який дорожить кожною хвилиною свого вільного часу, сидить тут годинами. Як же його викликати? Мене, звичайно, пропустять без черги, та незручно». І ждати непременно, бо виглядав він серед цього бідного, обірваного люду в своїй

гарній студентській формі білою вороною. Та, на щастя Степана,— він простояв усього хвилин п'ять,— до кімнати консультації прямував якийсь чиновник.

Степан пройшов слідом за ним. Ульянов відразу побачив його (в кімнаті сиділо три юристи) і, вибачившись перед своїм клієнтом — молодим, але безруким парубком,— встав, наблизився до нього. Посміхаючись одними губами та запитливо дивлячись в очі Степана своїми карими гострими очима, міцно потис руку, спитав:

— У вас важлива справа?

— Так,— мовив Степан, якому здалося, що Ульянов отримав свій пильний поглядом побачив усе, що діялося в його душі.— Мені дуже б хотілося порадитися з вами...

— Добре. Я буду зайнятий ще дві години,— глянувши на свого кишенькового годинника, сказав Ульянов.— А потім... Давайте зустрінемося в бібліотеці?— Степан кивнув головою.— Чудово! Я буду там рівно через дві години п'ятнадцять хвилин.

Вийшовши з канцелярії, Степан згадав, що він нічого сьогодні ще не їв. Треба десь пообідати, і час пролетить до зустрічі з Ульяновим швидше. Степан повернув у перший же трактир, поїв каші, хотів і чарку випити, та побоюючись, що Ульянов почує запах сивухи і подумає, що він згоря запив; випив, не поспішаючи, дві склянки міцного чаю, аби вбити час, і пішов у бібліотеку, заходився проглядати останні газети. Всі вони вмістили статті про померлого композитора Чайковського. Пишуть, що причиною смерті стала склянка сирої води, яку Петро Ілліч необачливо випив у ресторані, і від того захворів холерою. В розквіті свого дивного таланту, світової слави загинув композитор тільки через те, що Росія зі своїм повсюдним брудом, антисанітарією не може вигнати холеру навіть із столиці. (В Петербурзі ще близько ста хворих). «Шкода, що Олександр III не випив тої води,— думав Степан.— Він її давно вже заслужив, його ніхто не буде оплакувати. Навпаки, тільки полегшено зітхнуть усі».

Газети повідомляли, як радісно зустрічали французи наших моряків. Про загибель крейсера «Русалка», як пише «Неделя», погломніли та й забули. Слідча комісія, махнувши рукою на пошуки, засіла складати справу. Лев Толстой звітує про те, як він витратив кошти, котрі надходили на його адресу для подання допомоги селянам, що помирили з голоду. В кінці звіту великий письменник зазначає: «На протязі цього року нам довелося бути свідками безлічі

страждань і горя. І досвід нашої діяльності переконав нас зараз більше, ніж будь-коли, у тому, що злидні і страждання людей виникають не стільки від несприятливих кліматичних умов, скільки від браку в людях братерської любові. І брак цей не можна заповнити ніякими великими жертвами. Слова: «Милості хочу, а не жертви» залишаються все тією ж вічною божественною істиною і примушують чутливу людину сильніше вдумуватися і глибше шукати причини суспільних лих». «Оце єдине тут слушне: треба глибше шукати причин суспільних лих,— думав Степан.— І не тільки шукати, а викорінювати їх. Але як все це нелегко...» Степан тяжко зітхнув, відклавши газету з звітом Толстого, який тільки роз'ятрив ту тривогу, що давила душу. Глянув на годинник: до приходу Ульянова залишилося десять хвилин. «Краще зустрівся з ним у коридорі»,— вирішив і, віддавши газети бібліотекареві, вийшов з читального залу. Не встиг він викурити цигарку, як побачив через вікно Ульянова, що стрімкою ходою перетинав вулицю, прямуючи до під'їзду бібліотеки. Степан погасив цигарку й побіг назустріч, щоб перехопити його біля гардеробу і не примушувати роздягатися й одягатися, бо в приміщенні бібліотеки, про що хотів порадитися з ним, небезпечно було вести розмову. Адже стіни, як відомо, особливо імператорських установ, теж мають вуха. Ульянов, побачивши Степана, без слів зрозумів його, підождав, поки він одягнувся, і вони пішли по Невському в бік Неві.

Погода в жовтні цього року стояла препогана: починаючи з шостого числа, сипав сніг впереміш із дощем. З моря, не вщухаючи, дули сильні вітри, які вже кілька разів загрозливо підіймали рівень води в Неві. (Десятого жовтня всю ніч з Петропавловської фортеці лунали гарматні постріли, сповіщаючи, що вода ось-ось хлине на вулиці міста). Йшли хлопці мовчки, поки добралися до затишку. Тоді Степан спитав:

— Запорожець вам казав, що трапилося?

— Вчора Запорожець мене не знайшов. Про арешт Окулича сповіст мені Старков. Щось за ці дні ще виявилось?

— Ні, поки що нічого. Але я не певний, що Окулич не назве на допитах тих, кому давав літературу. А тому хочу порадитися з вами, Володимире Іллічу, як краще, на випадок арешту, поведеться мені.

— Перш ніж давати поради, кілька запитань. Ви тільки купляли в того Окулича нелегальні видання чи вели з ним якісь розмови? Знає він, для кого ви брали ту літературу?

Що він взагалі знає про вашу діяльність? Що він за людина: з тих, котрі лише передають нелегальну літературу, чи він має якісь свої політичні переконання? Який у нього характер? Ось поки що і всі запитання. В процесі ваших відповідей виникнуть інші. Коли ж ми все це обміркуємо, тоді почне сам собою вимальовуватися і план дій, тобто вашого поводження на допиті на випадок арешту. Ну-с, я вас слухаю...

8

Розбудив Марію Олександрівну незвичайний гуркіт. Вона підвелася на лікті,— обережно, щоб не потривожити Маняшу, котра спала, пригорнувшись до неї,— прислухалася. Здрігався весь будинок так, ніби в стіну била штормова хвиля; бухкало, скреготала на даху бляха, мабуть, зірвана вітром, стугоніли у вікнах шибки, брязкало розбите скло. В кімнаті гуляв холодний вітер. «Боже, що ж це таке?— занепокоїлася Марія Олександрівна.— Буря?» Вона потихеньку встала з ліжка, накинула на плечі теплий халат, підійшла до вікна. Суцільна темнота, бо всі ліхтарі погасли. Чути тільки, як у тій темряві лютує буря, валяючи все, що піддається її силі, дихаючи через шибки вікна пружким холодом.

— Мамо, то ти?— почувся Анин голос.

— Я. А ти теж не спиш?

— Давно прокинулася,— відповіла Аня, підходячи до матері.— Буря, чи що?

— Схоже,— відповіла тихо Марія Олександрівна.— Чуєш? Мабуть, дерево звалило.

— Добре, що не впало на наше вікно, а то б розбило. Я вже годину як не сплю, і вітер не вщухає, а здається, ще більше посилюється. Не пам'ятаю такого...

— У Симбірську було таке,— сказала Марія Олександрівна.— Якраз тоді, коли Оля народилася.— Помовчала, додала:— Треба раненько встати та груби затопити, а то до ранку так вистудить квартиру, що позамерзаємо.

— А котра ж година?— спитала Аня.

— Не знаю. Знайди сірники, глянть.

Аня пішла на кухню, невдовзі блиснув у її кімнаті кволий вогник. Почувся притишений голос:

— Пів на п'яту.

— То я ще годинку подрімаю, та й буду вставати,— відповіла Марія Олександрівна.— О, ще одне дерево

впало! Якщо зірве дах, а потім піде дощ, біди не обберемося. І що в цьому році за погода? Холод, дощі. В Петербурзі, як сповіщають газети, кілька разів уже буря стільки води наганяла в Неву, що ледь місто не затоплювало. Це, мабуть, і там таке ж саме. Іди, Аню, ховайся під ковдру, а то ще простудишся.

— Іду, але, відчуваю, вже не засну,— відказала Аня.— Встану разом з тобою.

Такої бурі, яка пронеслася над Москвою 25 жовтня, давно не було. Під ранок, правда, вітер почав ущухати, а вдень і зовсім притих. Люди пиляли повалені дерева, склили вікна, підмітали побиті шибки. Ладнали повалені тини, ворота, прибивали зірвані вивіски. По місту, вителенькуючи, гасали пожежники, бо загорілося багато будинків.

— Оце дмухнуло!— похитував великою головою Марко, повернувшись з вулиці.— Добре, що в нас пожежа не спалахнула.

— Якби була жива няня,— зауважив Митя,— то сказала б, що це погана прикмета. Чи не згорів там наш університет? Піду подивлюся.

— А снідати?— занепокоїлася Марія Олександрівна.

— Щось не хочеться їсти...

— Випий хоч чаю,— наполягала Марія Олександрівна.— Апетиту в тебе немає тому, що, як тільки прокинешся, так і підпалюєш цигарку.

— Чаю вип'ю,— погодився Митя, пропустивши материн докір за те, що він зранку курить.— Тільки наливай не дуже гарячого, а то вже мало часу.

— Митю, в мене є до тебе прохання,— сказала Аня, коли брат почав одягатися.— Знайди Міцкевича і скажи, щоб він, якщо має час, зайшов до нас.

— Добре. До речі, я його вчора бачив, він передавав усім вітання. Питав, чи пише Володя. Коли зайти?

— Будь-коли.

— А якщо він сьогодні вільний?

— Хай приходить після чотирьох. Ти коли повернешся?

— Не знаю, бо думаю в бібліотеці посидіти,— відповів Митя.— Та якщо знайду Міцкевича, то, можливо, й з ним прийду.

Хоча в кінці жовтня йшли дощі впереміш із снігом, Митя все ще одягався по-літньому. Марії Олександрівні це не подобалося, та як вона не вмовляла сина одягатися тепліше, він відмовлявся: мовляв, усі студенти ще так ходять.

— Ти бачив, що на вулиці?— спитала Марія Олександрівна Митю, коли, вже одягнувшись, він зазирнув до неї в кімнату, щоб сказати, що йде на лекції.

— Сніг,— відповів Митя.— Я побіг, а то вже запізнююся! Митя зник, але відразу й повернувся, гукнув:

— Аню, я зустрів поштаря! Візьми газети, лист Маркові. Я все на вішалку кладу!

Коли Аня прийшла в коридор, Миті там уже не було. Вона взяла газети, листа. Маркові писав Скляренко з Самари. Мабуть, знову нагадує, що хотів би переїхати до Москви. В попередньому листі він уже просив Марка, щоб той підшукав йому десь місце. Марко, знаючи, як нелегко живеться його другові в Самарі, обіцяв допомогти, та все не траплялося підходящої посади. Марко пішов уже на службу, а було заведено так, що ніхто чужих листів не читав, і Аня поклала конверт на стіл. Газети понесла матері, бо сама їх проглядала лише після обіду, коли закінчувала працювати над перекладом.

— Мамо, візьми, будь ласка, пошту,— сказала Аня.

— Одні газети?— розчаровано мовила Марія Олександрівна, бо ждала листа від Володі.

— Маркові лист з Самари.

— Від брата?

— Ні, від друга. Пам'ятаєш Скляренка, з яким Володя дружив?

— Як же. Дуже симпатичний молодий чоловік.

— Лист від нього. Вибач, я піду, бо сьогодні багато роботи.

— Бачу, ти перевтомлюєшся,— зауважила Марія Олександрівна.

— Трохи є,— погодилася Аня.— Та ось закінчу переклад і відпочину.

— Коли ж це буде?

— Якщо так працюватиму, то й тижня не мине, як рукопис повісті буде готовий. Отже, закінчу я швидко, та не знаю, чи знайду видавця. Видати куди складніше, ніж перекласти. Особливо, коли немає ніяких зв'язків у літературному світі. В Самарі хоч газета друкувала мої переклади, а тут... Та про це після вже буду думати. Пішла я працювати.

Читати газети Марія Олександрівна починала з інформації з Петербурга, бо там же був Володя. І кожного разу, проглядаючи ті коротенькі повідомлення, вона згадувала, як у Симбірську прочитала кілька рядків у газеті про те,

що в Петербурзі заарештовано студентів з бомбами. З тривогою подумала: «Там же десь і Саша». Про те ж, що син був серед заарештованих, їй і на думку не спало. І після того як Володя поїхав до Петербурга, вона з тривогою брала газети в руки, заспокоювалася лише тоді, коли бачила, що ніяких повідомлень про арешти немає. Хвилювало її, що в Петербурзі ще багато захворювань на холеру. А Володя ж змушений харчуватися де доведеться. Може й захворіти... Боже, що ж це таке!? Петро Ілліч Чайковський помер. Од холери. Випив склянку неперевареної води в ресторані... Серце Марії Олександрівни зупинилося, важко стало дихати, літери почали розпливатися перед очима, і вона, поклавши газету на коліна, гукнула кволим голосом:

— Аню!.. Аню!..

— Що з тобою, мамо?— злякалася Аня, підбігла до матері і, побачивши, що її обличчя сплотніло, запитала:— Тобі погано? Я ось принесу краплі...

— Подожди,— зупинила Марія Олександрівна дочку.— Це я... розхвилювалася.

— А чого? Що трапилося?— допитувалася Аня.— Щось у газеті?

— Чайковський помер. У Петербурзі, від холери... Ось прочитай,— подала Марія Олександрівна дочці газету.— Випив склянку сирої води і... все.

— Непоправна втрата,— засмутилася Аня, прочитавши повідомлення про смерть улюбленого композитора.— Смерть дика, безглузда. Та у нас на Русі немало геніїв — Пушкін, Лермонтов, Писарев — загинуло безглуздо, в повному розквіті творчих сил.

— Я і раніше боялася за Володю, щоб він не захворів на холеру, а тепер і зовсім не знатиму спокою,— сказала Марія Олександрівна.— Зараз оце мені здається, що і він хворий...

Смерть Чайковського нагадала Марії Олександрівні дочку Олю, яка була закохана в його музику, яка теж померла, захворівши в тому Петербурзі. Марія Олександрівна розшукала ноти творів Чайковського, переписані Оліною рукою, сіла до рояля, і квартиру наповнили сумні звуки.

Аня кинула роботу й слухала материну гру, теж згадуючи і страченого брата, і померлу сестру. Думала і про Володю. Що він зараз там робить? Що його жде в тому Петербурзі?

З університету Митя повернувся разом з Міцкевичем. Міцкевич зайшов до Аниної кімнати, вона спитала з докором:

— Що це ви, Сергію Івановичу, не навідуєтеся до нас?

— Маю складати державні іспити, самі розумієте...— розвів руками Міцкевич.

— Знайомство з Марковим приятелем вам щось дало?

— Так. Приятель вашого чоловіка познайомив мене з робітником Прокоф'євим. До речі, моїм подвійним тезком. Слюсар, але досить освічений. Має широке коло друзів. Через нього ми вже створили кілька робітничих гуртків, почали заняття. Передайте велике спасибі Марку Тимофійовичу.

— Добре. А я ось чого вас покликала. Володя порадив мені переробити книгу Демет'єва «Фабрика, що вона дає населенню і що вона у нього бере» в популярну брошуру. Рукопис уже готовий, я можу його вам передати, якщо ви не передумали друкувати.

— Давайте, бо якраз у нас техніка гуляє,— зрадів Міцкевич.— Ваш переклад драми «Ткачі» ми розмножили, днями я вам занесу кілька примірників. Упевнений, що для наших робітників цей твір буде повчальним. Ви їздили до Володимира Ілліча?— по паузі спитав Міцкевич.— Як він там улаштувався?

— Мовби непогано. З квартирами йому тільки щось не таланить. Обіцяє на Новий рік навідатися сюди. Ви будете в Москві?

— Точно й не знаю. Можливо, що тижнів на два поїду до Нижнього. Все залежатиме від того, як складу державні екзамени. Будете писати Володимирі Іллічу, передавайте мої найщиріші вітання. До Нового року, думаю, ми вашу брошуру надрукуємо.

9

Після зустрічі з Ульяновим,— а гомоніли вони, розгулюючи по набережній Неви близько трьох годин,— у душі Степана значно пригасло відчуття безпорадності, котре охопило його й міцно тримало в своїх лещатах з тої миті, як він довідався про арешт Окулича. Він шкодував: «Треба було відразу піти до нього». І розумів, що його утримувало в перші дні. Йому було соромно, що він, постійно закликаючи всіх бути обережними, обачними, першим ускочив у таку халепу. Лаяв себе: знав же, що Окулич людина легко-

важна, а брав. І тут же виправдовувався: де ж було, крім Окулича, взяти? Ніде. А література вкрай потрібна для занять у робітничих гуртках. Сьогодні він Ульянову сказав: «Перше, що нам треба зробити, якщо ми хочемо уникнути отаких дурних ситуацій, це самим налагодити доставку літератури з-за кордону». Ульянов відповів, що він цілком згоден з ним і хоче сам поїхати за кордон. Боїться тільки, департамент поліції йому не видасть паспорта, бо кілька років тому він просився за кордон на лікування, то відповіли: з такою хворобою — катар шлунка — можна поїхати і на Кавказ.

Три ночі Степан майже не спав, чекаючи, що ось-ось прийдуть за ним. І зараз, відчувши внутрішню розкутість, страшенно захотів спати. Не роздягаючись — треба було ще повечеряти — він приліг на дивані, який правив йому за ліжко, і незчувся, як заснув. Наснилось йому те, про що він найбільше думав: зустріч з матір'ю, котра, узнавши, що його заарештували, приїхала на побачення з ним. Але, як це буває уві сні, сидять вони не в камері, а в його квартирі. Мати не плаче, а розмовляє з ним усміхнено й лагідно. Зовсім не дорікає йому, що він, провчившись майже сім років — на двох курсах сидів по два роки, так і не одержав диплома інженера. А на нього ж у неї була вся надія. Вона навіть заспокоює його: нічого, мовляв, Стьопо, може, тебе ще й не виключать з інституту, дадуть закінчити його. Степан хоче взяти материну руку, щоб вдячно поцілувати її, та не може своєю ворухнути, не може слова вимовити, і враження таке, мовби він лежить у густій-густій воді, і вода та все більше й більше розгойдується, гойдаючи і його. Ось хвиля викидає його на берег, він боляче стукається об камінь головою і... прокидається. Замість матері він бачить біля себе невеличкого офіцера в жандармській формі. Офіцер той презирливо морщить широке, коротконосе обличчя, прикрашене чорними, як тернини, очима, говорить: — А ми думали, ви отруїлися.

Підвівшись на лікті, Степан окинув поглядом кімнату. Біля креслярської дошки стояв високий чоловік у прокурорському мундирі, двоє жандармів охороняли розчинені двері. За дверима, цікаво витягнувши шиї, стирчали двірник і хазяйка квартири. Трапилося, значить, те, чого він боявся: Окулич сказав, що давав йому книги, до нього прийшли з обшуком. Неприємний холодок ворухнувся під серцем. Та Степан сказав собі: «Чого ж мені боятися, коли я ждав їх, коли в мене нічого немає?» Переборюючи

хвилювання, яке, хоч як заспокоював себе, мимоволі відчував, Степан встав з дивана, поправив одяг, причесав свого густого рудуватого чуба, відчуваючи дрібне тремтіння в пальцях, спитав, звертаючись до офіцера, бо той пильно й мовчки дивився на нього:

— Кого маю честь бачити в своїй хаті?

— Ротмістр Кузубов!— клацнувши підборами, від чого мелодійно задзвеніли шпори, відрекомендувався офіцер.

«О, так це той Кузубов, що арештовував і допитував Любу,— почувши прізвище ротмістра, згадав Степан.— А на стіні Любине фото. Узнає чи ні? Треба було сховати. Хоча Люба все одно прийде до нього, якщо він заарештує мене». Степан кинув погляд на гарне обличчя своєї коханої, що холоднувато дивилася на нього з фотографії, і раптом зі щемом у серці відчув, якою тяжкою мукою буде для нього розлука з нею.

— Я маю наказ, пане Радченко, провести у вас обшук!— сказав Кузубов.

— Обшук?— удавано здивувався Степан.

— Так! Ось дозвіл, прошу!— подав Кузубов папірця Радченку.— Представляю вам товариша прокурора пана Гвоздановича,— показав Кузубов рукою на того чиновника, що стояв, тамуючи презирливу посмішку на губах, біля креслярської дошки.— І з вашого, пане Радченко, дозволу ми почнемо.

— Що ж, мені, пане ротмістр, залишається тільки ласкаво запросити вас,— повертаючи Кузубову дозвіл на обшук, мовив Радченко, відчувши, що холодок під серцем зник, що голос його звучить хоча й помітно напружено, але спокійно.

— Починайте!— наказав Кузубов жандармам, що виструнчившись, стояли біля дверей кімнати, ніби вартові біля камери.

Кімната була невелика, з меблів у ній стояли лише столик, старий, потертий до дірок диван, креслярська дошка, табуретка і стілець з поламаною спинкою. Досвідчені жандарми швидко все перемацали. По тому, як вони поспіхом несли Кузубову кожну знайдену книжку — то були підручники,— Степан остаточно переконався: Окулич видав його, шукають вони нелегальну літературу. Жандарми нишпорили по кімнаті, обмацуючи навіть кишені одягу, що висів на вішалці. Кузубов, усівшись до столика, переглядав книги, зошити, креслення. Кидав невдоволені погляди на свої підлеглих, на товариша прокурора, який, презирливо по-

сміхаючись, зовсім, здавалося, не цікавився тим, що знаходили жандарми. (Коли їхали до Радченка, Гвозданович сказав Кузубову: «Запевняю вас, що ми там нічого не знайдемо»).

Жандарми обмацали все і, помічаючи по невдоволенню ротмістра, що нічого потрібного не знайшли, ні в сих ні в тих продовжували тупцюватися по кімнаті. Нарешті Кузубов сердито гримнув:

— Кінчайте!

Жандарми злякано завмерли від тої роздратованої команди,— дарма що Кузубов маленький, а до пики кулаком часто діставав, коли гнівався,— і, постоявши, винувато поплентали на свої місця біля дверей. Настала тиша, яка порушувалася лише шурхотом сторінок, які, слинячи язиком короткого пальця, гортав насуплений Кузубов. Деякі книги й зошити він відкладав убік. «Мабуть, забере з собою»,— думав Степан, поглядаючи на Кузубова і згадуючи розповіді Люби про те, як він знущався з неї на допитах, як вдавався до безсоромних провокацій, аби примусити її сказати те, що йому хотілося від неї почути. Люба витримала всі ті тортури, а тому й відбулася недовгим арештом. А чим для нього кінчиться ця зустріч з Кузубовим?

Закінчивши перегляд книг, зошитів, креслень і розсортувавши їх, Кузубов підвівся з-за столу, мовив:

— Дещо, пане Радченко, ми заберемо для ґрунтовнішого перегляду.— Кузубов повернувся до Гвоздановича, котрий ніякої участі в обшукові так і не взяв.— Ви не заперечуєте, якщо ми закінчимо?

— Будь ласка,— пожвавішав Гвозданович.

— Ви знаєте, пане Радченко, що нас привело до вас?— знову усівшись до столу й приготувавшись писати протокол, спитав Кузубов. На слові «знаєте» Кузубов зробив такий наголос і так виразно глянув на Радченка, що той зрозумів, що він цим хотів сказати. Степан подумав: «Звичайно, знаю». А відповідь йому так, як радив Ульянов:

— А ви, пане ротмістр, хіба не зобов'язані сказати мені про те?— На слові «зобов'язані» Радченко зробив такий самий наголос, як Кузубов на слові «знаєте».

— Пане Радченко, ви повинні відповідати на мої запитання, а не задавати їх мені!— мовив Кузубов, помітно підвищивши голос.

— Не забувайте, пане ротмістр, що ми знаходимося в моїй кімнаті, а не у вашому кабінеті,— спокійно пояснив Степан, бо розумів: Кузубов лютує, що не знайшов того,

на що розраховував.— У себе я маю право першим задавати запитання. Думаю, цим правом, пане ротмістр, користуетесь дома і ви.

— У такому разі, пане Радченко, маю сповістити вам,— почав Кузубов таким голосом, ніби віддавав команду,— мені наказано заарештувати вас незалежно від наслідків обшуку! Підпишіть протокол і одягайтеся!

10

Про те, що заарештовано Окулича, що той арешт може привести жандармів і до нього, Степан так і не сказав Любі, не бажаючи даремно хвилювати її. А Кржижановський і Старков розповіли сестрам Невзоровим, що трапилось, бо в тих було теж немало нелегальної літератури. Арешт же Степана, який часто заходив до своєї давньої знайомої Зіни Невзорової, міг привести жандармів і на її квартиру. Дівчата негайно переховали літературу, як вони сказали, в надійне місце. А коли до них зайшла Люба Баранська, з якою Зіна давно дружила, то вони заходилися їй розповідати про все те, будучи впевненими, що вона все знає. І були здивовані й розгублені, що Люба про арешт Степанового знайомого від них уперше почула. Стримана, добре володіючи собою, Люба не показала і вигляду, що в душі закипіла образа на Степана. А що вона завжди була якоюсь надто суворою, неговіркою, то дівчата й не помітили того, що діялося в її душі. Тільки з того, що вона недовго посиділа, не запросивши їх, як це завжди робила, в гості, сестри відчули: зіпсували їй настрій. Легко вразлива Соня мовила, покліпуючи очима так, що, здавалося, з них ось-ось викотиться сльоза:

— Що ж буде, якщо Степана візьмуть?

— У тюрмі повинчаються!— весело відповіла Зіна, котру дуже рідко покидав гарний настрій.— І почекай ти, сестричко моя тонкосльоза, оплакувати Степана, з ним ще нічого не трапилось.

— А як трапиться?

— Отоді вже сядемо і вдвох литимемо сльози.

— Заздрю я, Зіно, твоєму характерові,— витерши сльозу, яка все-таки не утрималася і викотилася на щоку, слабо посміхнулася Соня.— Ніколи ти не хнюпишся, не сумуєш, не плачеш. Усе жартуєш...

— Наплакатися, сестро, я ще встигну,— одказала Зіна.— Ніяку жінку, мабуть, сльоза ще не минала. Не мине вона,

прийде час, і мене. От я її, сльозу, до того судного часу і притримую,— закінчила жартома Зіна.— І тобі, сестро моя люба,— Зіна обняла тендітну біляву Соню, пригорнулася до неї,— раджу не витратити сльози на дрібниці, бо, коли проб'є той справжній час для нашої жіночої долі, тобі нічим буде плакати.

— Е, в мене їх вистачить,— перейнявшись весело-безтурботним настроєм Зіни, засміялася Соня.— Чого-чого, а сліз мені не треба позичати. Хтось дзвонить?

— Ага! — підхопилася Зіна, поправляючи зачіску.— Я подивлюся.

Та поки сестри чепурилися перед невеличким дзеркалом, поперемінно зазираючи в нього, хазяйка відчинила, і гість уже стукав у двері. Зіна вигукнула, пізнавши по несміливому стукоту, хто прийшов:

— Заходь, Базілю!

І не помилилася: на порозі, ніяково сутулячись, з'явився Старков. Вигляд у Василя був такий похмурий, що навіть на променистому Зініному обличчю погасла посмішка. А Соня і подих затамувала.

— Щось з Глібом трапилося?— вихопилося у Зіни, бо Василь, як завжди, не поспішав сповіщати новину.

— Вночі забрали Степана,— насупивши брови, мовив Василь.

— Ой! — зойкнула Соня, притиснувши руку до серця.

— А-а...— протягла Зіна.— А де ж Гліб?

— Ми тут зустріли Любу, сказали... Він пішов з нею... А я, даруйте, маю йти в бібліотеку... Треба Ульянова сповістити... Порадитися з ним, як Степанові допомогти...

— Та присядь на хвилинку!— зупинила Зіна Василя.— Розкажи докладніше, що і як.

— Я і сам нічого більше не знаю,— сказав Василь, покірно присідаючи на край стільця, що стояв біля дверей.— Прибіг вранці до нас Петро, каже, йшов до Степана. Зустрів на вулиці хазяйку квартири, а вона в сльози: заарештували Степана. В кімнаті його сидить городовий. Ну, Петро, як він сказав, перехрестився, що аллах врятував від фараонів, і побіг до нас. А потім ми домовилися: Петро сповіщає Сільвіна, Ванеева, Малченка, а ми вас, Любу, Ульянова, Германа. З вас оце й почали, та, на щастя, зустріли і Любу, бо до неї, може, і небезпечно йти...

— Бідна Любочка,— витираючи сльозу, яка вже витислася, мовила Соня, порушивши сумну тишу.— Як вона все це витримає!

— Сама сиділа, має досвід. Та й за характером вона не з тендітних,— висловив свої міркування Василь.

— Базілю, ти не знаєш головного!— сказала Зіна.— У Люби й Стюпи мало ось-ось відбутися весілля.

— Цього я дійсно не знав,— спантеличено протяг Василь, бо Степан, хоча й не приховував своєї закоханості в Любу Баранську, але про одруження нічого не казав.

— Боже, то що ж робити?!— з таким відчаєм вигукнула Соня, ніби вона сама мала виходити заміж за Степана, а його заарештували.— Адже відтіля ніхто швидко ще не повертався. Любу ні за що вони протримали в одиночній камері три місяці...

— То я піду...— несміливо піднявся Старков.

— А Гліб навідається до нас?— спитала Зіна, не затримуючи більше Василя.

— Та він же йшов сюди...— мовив Василь, не знаючи, що відповісти, бо зустріч біля будинку Невзорових з Любою порушила ті плани, які вони з Глібом склали дома. Невпевнено додав, щоб заспокоїти Зіну, котру вперше бачив такою похмурою.— Повинен зайти.

Після того як Старков пішов, сестри довго сиділи і засмучено мовчали. Потім Зіна пружно підхопилася, мовила:

— Ходімо до Наді! Адже Степан бував у неї, то їй теж треба знати.

Сестри поспіхом одяглися й пішли до Надії Крупської.

— Любочко, голубко,— ласкаво зазираючи в холоднуваті Любині очі, говорив Гліб, взявши Любу під руку.— Дуже неприємну вість маю...

— Стюпу заарештували,— мовила Люба, здогадавшись, що трапилось.

— Тобі хтось уже сказав?— здивувався Гліб і тому, що Люба вже знає, і тому, як спокійно вона сприйняла це нещастя.

— А ти ж ось скажеш,— роблено посміхнулася Люба, і Гліб мимоволі опустив очі.— Так?

— Так,— тільки й міг вимовити Гліб, бо та холодна, мовби аж зла Любина посмішка притамувала бажання заспокоювати її.

Довго йшли мовчки. Раптом Люба зупинилася, вивільнила свою руку з Глібової, сказала з тією ж посмішкою:

— Далі, думаю, тобі не варто мене проважати...

У Любиному голосі чулась така владність — Глібові здалося, навіть жорстокість,— що він не наважився запе-

речувати і покiрно схилив голову, уникаючи її погляду. Дивно, але він відчував себе навіть винним перед нею. Тихо сказав:

— Не смію перечити...

— Дякую! — мовила Люба і швидко, ніби боялася, що Гліб передумає, піде за нею й буде говорити ті заспокійливі слова, котрі, знала вона, приготувався їй сказати.

— Гм... — розгублено гмикнув Гліб, проводжаючи здивованим поглядом Любу, бо не так йому уявлялася ця зустріч. Мовив уголос, повертаючись назад:— Дивна все-таки вона.

Двадцять восьмого жовтня був четвер — день, коли Володимир не мав ніяких обов'язків по службі, а тому зранку пішов до бібліотеки. З понеділка він нікого з своїх друзів не бачив і не знав, як у Радченка справи. Думав: «Оскільки ніхто не приходить, то, мабуть, все в порядку». Сам же він не міг піти й дізнатися: вирішено було менше зустрічатися в ці дні, бо не виключено, що за Степаном слідкують філери. Та й з того, що Степан розповів про Окулича, Володимир зробив висновок, що заарештований рано чи пізно назве прізвища тих, кому давав літературу, й душу його не покидала тривога. Як тільки одривався від роботи, так і згадувалося: «А що там у Степана? Треба, мабуть, сьогодні зайти до Сільвіна, довідатися».

У роботу Володимир настільки заглибився, що й не чув і не бачив, що навколо нього діється. Аби тільки до нього ніхто не звертався, не кричав поряд — і він буде напружено працювати. І цього разу він звернув увагу на Старкова лише тоді, коли той торкнув його за плече. Василь ще нічого не сказав, бо мали вийти в коридор і там погомоніти, а Володимир з вигляду його — він був ще більше помурим, ніж завжди, надто вже насторожені погляди кидав на сусідні столики, ніби боявся, що ті, хто сидів за ними, підслухають навіть його думки, — зрозумів: трапилося те, чого треба було чекати. Володимир, сховавши зошит з нотатками в кишеню, стрімко пішов із читального залу, Старков — за ним.

— Трапилося найгірше? — спитав Володимир, зупинившись біля вікна, де було місце для куріння.

— Так, — буркнув Василь, чиркнув сірника, пожадливо задимів цигаркою.

— Коли?

— Сьогодні вночі.

— Всі паші вже знають?

— Так.

— І Люба?

Василь хитнув головою, попихкав цигаркою, сказав:

— У них мало бути весілля.

— Цього я не знав,— ще більше засмутився Володимир.

— Ми теж не знали.

— Треба налагодити зв'язок із Степаном,— сказав Володимир.— Давайте ось що: ввечері десь зійдемося і обміркуємо, як це можна зробити. Де, ви думаете, найкраще нам зібратися?

— Може, у Сільвіна? Степан, здається, у нього не бував на квартирі.

— О котрій годині?

— А як вам зручніше?

— Давайте о дев'ятій.

— Добре. Ми вас ждемо. А тепер я погортаю газети та й піду.

Не прощаючись з Старковим, Володимир повернувся до свого столика, заваленого книгами, журналами, газетами, але не міг продовжувати роботу над рефератом про ринки. Думки вперто поверталися до розмови з Старковим, в голові народжувалися плани, як налагодити зв'язок з Радченком у тюрмі. Він відклав рукопис реферату і заходився проглядати нові газети. Це заняття цілком можна було поєднати з обмірковуванням тієї ситуації, яка склалася.

Після зустрічі з Глібом Люба пішла не додому, а до Надії Крупської, бо завжди, коли було тяжко на душі, зверталася до неї. Лагідна, спокійна, якась світла й щира, Надя, її добра, мудра мама Єлизавета Василівна ставилися до неї, як до рідної. І Люба, будучи за вдачею дівчиною замкненою, холоднуватою, відкривала свою душу тільки Надії, знаючи: те, що сказано їй, з нею і вмере. Надія ніколи не покривить душею, а завжди скаже правду, хоч якою б неприємною та правда не була. Якщо ж Надія не захоче сказати правду, то змовчить, а неправди від неї не почувеш. Люба, вивчивши Надію, вже знала: замовкла подруга, пригасивши в кутиках повних губ сором'язливу посмішку, що постійно тепліла там, то, значить, вона не захотіла сказати неприємне. І годі її прохати: коли вже сама не повідала, то ні на які умовляння не піддається. Тільки винувато, сором'язливо буде посміхатися та відводити погляд убік. Взаємини ж Надії з матір'ю вражали Любу тим, що вони глибоко ро-

зуміли одна одну. Ніколи й ні в чому Єлизавета Василівна не висловлювала свого невдоволення, хоча знала все, чим займається дочка. Люба заздрила Надії, що в неї така чудова мама, бо про такі взаємини зі своїми батьками вона не могла і мріяти. «У нашій сім'ї,— признавалася вона Надії з сумом,— всі жили якось осібно, ніякої теплоти не відчувалося».

Відчинила двері Надія, і Люба, забувши, що вона мокра й холодна — на вулиці сівся сніг,— пригорнулася до подруги й захлипала, намагаючись стримати ридання, котрі душили її. Це було для Надії несподіваним, ніколи не бачила, щоб мовчазна, стримана Люба плакала, і вона не знала, що говорити, про що питати. Та Люба швидко переборолла ту слабкість, сказала хрипким від невиплаканих сліз голосом:

— Стюпу заарештували...

— Коли?— здивувалась Надія.

— Сьогодні вночі.

— А за що?

— Я й сама до ладу не знаю. Боже, яка ж я нещасна!— з відчаєм вигукнула Люба.— То батьки не погоджувалися, щоб я виходила заміж. Тепер його посадили... Жах! І що я напишу додому? Весілля не буде? Це після того, як так уперто домагалася їхньої згоди...

— Ти думаєш, його надовго?

— На тиждень туди не забирають. По собі знаю. Адже я відсиділа три місяці тільки тому, що ротмістру Кузубову хотілося помститися мені за те, що я з відвертим презирством ставилася до нього. Взагалі наші слідчі можуть роками тримати будь-кого в одиночній камері, а потім сказати йому, що ніякого злочину не виявили. А відбувати одиночне ув'язнення не за вироком суду, а з примхи слідчого, то, знаю по собі, найтяжче.

— То чого ж ми тут стоїмо? Скидай своє мокре пальто, давай шапку,— говорячи це, Надя допомагала подрузі роздягатися.— Ходімо в кімнату. Я дома сама, мама пішла в магазин....

У тюремній кареті — з загратованим, занавішеним віконцем — у супроводі двох жандармів, що сиділи: один поряд, другий — навпроти, Степана привезли в дім попереднього ув'язнення. Всю дорогу — і тут, коли виліз із ву-

зеньких дверей карети у чотирикутному дворі, оточеному високими стінами тюрми, і в конторі, де сиділо два заспаних тюремних наглядачі, Степану ще здавалося, що все відбувається мовби уві сні. А прокинеться він — і нічого того не буде. І тільки після того, як один наглядач ретельно його обшукав, як другий наглядач повів його із контори по гулких залізних східцях у камеру і замкнув за ним двері,— тільки після того Степан відчув: все, що діється з ним, не сон. Він у одиночній камері тої ж тюрми, в якій три місяці сиділа Люба, в якій і зародилося їх щастя: саме тоді, коли він, назвавшись женихом, приходив до неї на побачення, вони відчували, що кохають одне одного. Ох, якої помилки він допустився, що не сказав їй про арешт Окулича. А весілля... Степан тяжко зітхнув, відчувши, як туга крижиною ворухнулася в серці й погнала холод по всьому тілу. Невже їм, що покохалися в тюрмі, доведеться в ній і вінчатися? Краще не думати про все те. Степан помацки добрався до ліжка,— наглядач, впустивши його в камеру, погасив світло, бо тюрма спала,— улігся не роздягаючись. «Твердо стелять,— мимоволі подумав, відчувши, що під боком майже голі дошки.— Може, й недовго доведеться тут спати».

Стан у нього був дивний: і сонлива слабкість відчувалася в усьому тілі, що не хотілося й ворухнитися, і голова була світлою, ніби він тільки-но прокинувся, добре відпочивши. А який жахливий сморід у камері, яка цвинтарна тиша. Та й холоднувато. Недаремно Ульянов радив: на випадок арешту якомога тепліше одягатися. Взагалі все поки що відбувається точнісінько так, як казав Ульянов. «Добре, що я встиг з ним все обміркувати,— вдоволено думав Степан.— В якій же камері сидить Окулич? Адже десь він тут. От якби погомоніти з ним до допиту. Люба казала, що наглядачі, коли добре заплатити їм, беруться передавати листи в своєму коридорі. Та де ж грошей взяти? В конторі, під час обшуку, забрали й ті сімдесят три копійки, що в нього були. Хто ж Любі скаже про його арешт, що вона, бідна, буде робити? Піде до Кузубова просити дозволу на побачення? О, з яким злорадством він нагадає їй: «А пам'ятаєте, пані Баранська, я казав вам, ми ще зустрінемося?»

Як тяжко буде Любі принижуватися — вже те, що змушена буде просити в нього дозволу на побачення, для неї приниження,— перед людиною, котру вона ненавидить всіма силами душі, бо, як говорила, лютішого ворога, ніж Кузубов, у неї на світі немає».

Із Петербурга Степанові думки полинули на Вкраїну, до рідного Конотопа, де стільки дорогих серцю людей: мати, брати, сестри. Забув попередити Запорожця,— та, може, він сам здогадається?— щоб не поспішав сповіщати додому, якщо його заарештують. Обмірковуючи ситуацію, яка склалася, Ульянов казав, що він не бачить причин — хай навіть Окулич скаже все,— щоб його довго тримали в ув'язненні. Ротмістр Кузубов якщо й замкне його в одиночній камері, то лише задля того, щоб деморалізувати, витягти потрібні зізнання. Це, мовляв, прийом, до якого вдаються всі слідчі, благо ніякої відповідальності за необгрунтований арешт вони не несуть. А легкодухі люди, як правило, в найбільший відчай впадають у перші дні ув'язнення, коли ще не відбулася адаптація до нових, тяжких умов одиночного ув'язнення.

—А-а-а!— раптом пролунав десь поряд такий божевільний крик, що Степан підсвідомо підхопився з ліжка.

За дверима камери почулося гупотіння чобіт, захряпали двері. Степан, відчуваючи, як злякано б'ється у грудях серце, наблизився до дверей. І мовби вперше збагнув найстрашніше: він же не може відчинити двері і вийти навіть тоді, коли тюрма горітиме, коли поряд когось убиватимуть. І невеликі, оббиті залізом двері, з квадратним віконцем, з круглою, розміром з п'ятачок, дірочкою, через яку пробивався з коридора кволий промінець, здалися Степанові віком домовини.

Степан знав, що багато в'язнів божеволіють, не витримуючи сидіння в одиночках. І думав, чого б це так? А зараз ось, здалося, сам відчув, як гостро і боляче вражає навіть крик серед мертвої тюремної тиші.

Крик не повторився, гупотіння за дверима теж затихло. Котра ж година? А годинник теж залишився на столі в конторі. Степан підійшов до вікна, але воно було на такій висоті, що голова діставала якраз до підвіконня. «Вдень видно, мабуть,— подумав Степан,— одне небо». Згадав, Люба розповідала: за вікном закохано туркотіли голуби. Вона сиділа тут з вересня по січень. Зараз кінець жовтня. Майже той самий час. Любу, як він добре пам'ятає, бо чекав її з теплим одягом біля воріт тюрми, випустили двадцятого січня. Тоді вона, не соромлячись людей, що юрмилися біля воріт, вперше поцілувала його. Сипав густий сніг, і вони, найнявши візника, години дві каталися на санках по місту, бо Люба, щасливо сміючись, казала: ніяк не може надихатися вільним повітрям. То був найщасливіший день

у житті. Коли ж тепер Люба зустріне його? Невже аж у січні? Якщо так довго протримають, то й мати приїдуть. Ото буде і щастя, і мука...

Не заснув Степан і на мить цієї першої невільницької ночі. А коли населення тюрми прокинулося, біля його камери почувся брязкіт ключів, двері розчинилися. Наглядач кинув у камеру швабру, наказав:

— Прибирайте!

І почався перший день тюремного життя.

12

Під час обшуку Кузубов лише склав протокол про те, що в Радченка нічого протизаконного не знайдено. Ніяких запитань ні Кузубов, ні прокурор Гвозданович не ставили. Степана це не здивувало, бо Ульянов сказав, що після обшуку, в присутності понятих, допитувати його не будуть. Це буде зроблено тільки в жандармському управлінні, якщо його з дому повезуть прямо туди. Якщо ж відправлять у тюрму, — що найвірогідніше, бо обшуки провадяться, буває, в кількох осіб, і слідчі всю ніч товчуться, — то викличуть на допит у найближчі дні. Це вже залежатиме від того, скільки людей заарештовано в справі, в кого й що знайдено. Починає слідчий, як правило, допит з того, в кого виявлено найбільше компрометуючих матеріалів, з такої людини найлегше витягти щось потрібне.

Степан думав, що тільки в нього було зроблено обшук. Насправді ж Кузубов і Гвозданович тої ночі побували на квартирах студентів технологічного інституту Слабошевича, Левашова і Ясінського. Останнього було заарештовано — і він сидів через дві камери від Степана, — бо в нього знайшли польську нелегальну газету «Світанок» і «Маніфест Комуністичної партії». Кузубов і взявся спершу за допит Ясінського. Думав, що той дасть відверті зізнання. Та помилився: Ясінський сказав, що не знає ні Окулича, ні Радченка.

На другий день ув'язнення — 29 жовтня — Степан не встиг поспіяти, почув, що в замку дверей його камери брязкотять ключі. «За мною, — майнуло в голові. — Хто? Чого?» Двері відчинилися, на порозі камери Степан побачив того наглядача, котрий приносив сніданок. Наглядач обб'іг очима камеру: чи все гаразд, чи все на місці? Кинув з грубою владністю, з якою, як помітив Степан, все начальство тюрми розмовляло з в'язнями:

— Збирайтеся!

«Куди?»— хотів спитати Степан, та утримався, бо знав — про те йому розповідала Люба,— наглядач все одно нічого не скаже.

— Одягайтеся тепліше, а речі залишайте,— додав наглядач, помітивши, що Степан хоче йти в одному костюмі.

«Коли речі залишаються, то, значить, мене знову привезуть сюди»,— зробив невеселий висновок Степан.

— Ідіть за мною!— командував наглядач, замкнувши двері камери.

Повів наглядач Степана знайомим уже коридором. Тільки в коридорі не панувала та мертва тиша, котра була минулої ночі. З камер доносився заглушений залізними дверима гул голосів, брязкіт алюмінієвого посуду, стукіт у стіни. «І за замками вирує життя,— подумав Степан.— Ніякі одиночки не вб'ють того життя, бо доки в людини б'ється серце, вона діє. Десь же тут і Окулич, який видав мене. От би довідатися, що він наплів ротмістру Кузубову. Як у мене складеться допит? Адже, з усього видно, на допит повезуть. Може, очна ставка буде з Окуличем?»

У конторі тюрми Степана чекали ті два жандарми, що провадили обшук. Та дивилися вони на нього так, мовби ніколи не бачили. Унтер сказав, щоб Степан ішов за ним. У дворі Степан побачив знайому тюремну карету. Унтер, як і тоді, коли віз його з дому, наказав Степанові сісти в карету. Сам усівся поряд, його помічник — навпроти, хряпнув дверцятами, і карета рушила, підстрибуючи на бруківці тюремного двору. Загуркотіли залізні ворота — скільки разів Степан стояв біля тих воріт, коли приходив на побачення з Любою,— випускаючи на вулицю карету. По вулицях Петербурга карета мчала, як на пожежу. «Куди так поспішають?»— думав Степан, поглядаючи на загразоване віконце, занавісочка на якому коливалася, і через щілину око вихоплювало зустрічні екіпажі, людей, що в засніженому одязі снували по тротуарах.— І вартують так, ніби я замах на царя готував, а не заборонені книжки читав. Хоча чому ж дивуватися: на Русі здавна найбільшим злочинцем був той, хто насмілювався мислити не так, як його імператорська величність. Радіщев, Герцен, Шевченко, Чернишевський... Тисячі й тисячі таких, як оце я грішний».

Карета так різко зупинилася, що Степан ледь утримався, щоб не вдаритися лобом об оголену шаблю, обіпершись

на яку, сидів проти нього жандарм. Той злякано підхопився. Відчинив дверця карети, вистрибнув. Унтер штовхнув Степана ліктем у бік, буркнув:

— Виходьте.

Від карети пішли: унтер попереду з оголеною шаблею, за ним Степан, за Степаном — теж з оголеною шаблею — жандарм. Провели його довгими коридорами, в яких снували жандармські офіцери, хряпаючи дверима. Біля оббитих чорною клейонкою дверей зупинилися. Унтер пішов у кімнату, а з Степаном залишився жандарм. «Пішов, мабуть, доповідати Кузубову, що привіз,— думав Степан.— А яка ж сила в цьому жандармському управлінні всіляких чинів. І всі ж вони одержують великі оклади. І це не тільки в столиці, в усіх губерніях. Як же не голодати бідному мужикові, маючи стільки нахлібників, одних лише тих слуг царя, які клопочуться про те, щоб у Росії було однодумство. Згадався шевченківський рядок: «На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує». Замовчить, коли на кожного, хто хоче говорити, десять тих, хто затуляє рота. Бач, які відгодовані...»

— Проходьте! — відчинивши двері, гучно наказав унтер і, пропустивши в кімнату Степана, зник у коридорі.

У просторій, прокуреній кімнаті Степан побачив ротмістра Кузубова, що сидів за столом, гортаючи якісь папери, і прокурора Гвоздановича, що стояв біля вікна, попихкуючи цигаркою. Обидва штучно привітно поздоровкалися з Степаном. Кузубов, показавши рукою на потерте крісло біля його столу, запросив сісти. Степан сів, приготувавшись відповідати на запитання, але Кузубов продовжував гортати папери, а Гвозданович бавився тим, що пускав кільцями дим у розчинену квартиру. Мовчанка тяглася хвилин п'ять, викликаючи в душі Степана все більшу й більшу напруженість. «Навмисне вони це роблять,— думав Степан,— щоб вплинути на мене». Нарешті Кузубов кинув гортати папери, встав з-за столу, пройшовся, мовби розминаючись, по кімнаті, побрязкуючи шпорами,— коротенький, голуватий, кучерявий,— сказав, повернувшись на своє місце:

— Почнемо?

— Починайте,— відповів Гвозданович, залишаючись стояти біля вікна. Задавши кілька формальних запитань— прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, віросповідання, заняття, місце проживання,— Кузубов спитав, надавши своєму голосу суворості:

— Визнаєте ви себе, пане Радченко, винним у тому, що належите до товариства, яке переслідує заборонену мету?

— Не визнаю,— спокійно відповів Степан, бо знав — Ульянов про те сказав,— що таке запитання йому обов'язково буде задано. Не думав він тільки, що Кузубов саме з цього почне допит.

— Так і запишемо,— сказав Кузубов, іронічно поморщившись і показуючи тим самим, що іншої відповіді він і не чекав.— Ну, а знаєте ви осіб, що розповсюджують нелегальну літературу? — з помітною глузливістю в голосі спитав Кузубов.

— Не знаю.

— А ви розповсюджували нелегальну літературу?

— Ні.

— І не читали заборонених книг? — уїдливо посміхнувся Кузубов, показуючи дрібні прокурено-жовті зуби.

— Читав,— одказав Степан, витримавши погляд глузливо примружених очей Кузубова.

— А-а, читали все-таки! — злорадно вигукнув Кузубов.— Що ж ви, якщо, звичайно, ще не забули, читали?

— Ні, не забув,— продовжував спокійно відповідати Степан, бо поки що Кузубов ставив ті запитання, на які в нього були обмірковані з Ульяновим відповіді.— Прочитав я, пам'ятаю, такі твори: «Розвиток наукового соціалізму» Енгельса, «Фейербах» Енгельса. «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса. Кілька книжок «Соціал-демократа». «Вступ до критики права Гегеля» Маркса. «Хто чим живе?» Дікшейна. «Злиденність філософії» Маркса.

— І все? — штучно здивовано підняв брови Кузубов.

— Так,— відповів Степан, бо саме ці книги брав у Окулича.

— У кого ж ви брали таку цікаву літературу?

— Не пам'ятаю,— відповів Степан: Ульянов радив, щоб він першим не називав прізвища Окулича, бо, не виключено, що Окулич нічого не сказав на допиті, а жандарми мають лише агентурні дані про те, кому той роздавав книги.

— Кому ви давали читати ті заборонені видання? — допитувався Кузубов, все ще не називаючи прізвища Окулича.

— Нікому, бо повертав книги тим, у кого брав.

— А ми, пане Радченко, маємо ось відомості, що ви давали книги студенту Казимиру Окуличу,— сказав Кузубов, переможно посміхаючись.

— Я не давав Казимиру Окуличу книги, а віддавав,— зробивши наголос на слові «віддавав», відповів Степан так, як радив йому Ульянов.

— То, виходить, що ви в Окулича брали книги?

— Так, брав.

— А ви тільки-но казали, що не пам'ятаєте, в кого брали книги,— іронізував Кузубов, насолоджуючись власною, як йому здавалося, дотепністю.

— Коли ви, пане ротмістр, назвали прізвище Окулича, то я пригадав, що звертався до нього з проханням дати мені кілька книг. Сказав, які книги я хотів би прочитати. З часом він мені дав ті твори, котрі я вже назвав. Я прочитав їх і повернув Окуличу.

— Коли Окулич давав вам ті книги?

— Точно я не можу пригадати. Десь до екзаменів, тобто в кінці березня цього року. Після екзаменів, а саме: близько двадцятого травня я мав вільний час, тому знову попросив у Окулича книг. Він сказав, що дасть, коли буде мати.

— Ви давно знайомі з Окуличем?

— Здається, з першого курсу.

— Бували у нього на квартирі?

— Ні.

— А він у вас?

— Теж не заходив.

— По скільки книг ви брали в Окулича?

— Одну або дві.

— А ще в кого-небудь брали заборонену літературу?

— Ні, не брав.

— Скільки ж всього книг ви взяли в Окулича?

— Цього не можу пригадати, бо брав по одній або дві й повертав йому.— Степан помовчав, закінчив: — До того, що я сказав, більше нічого не можу додати.

— А я, пане Радченко, можу додати! — зробивши наголос на слові «можу», в'їдливо мовив Кузубов, вставши з-за столу.— Так, можу. І ось що: ми знаємо, скільки книг ви взяли в Окулича. Коли ви їх у нього брали. Отже, подумайте і скажіть нарешті правду.

— Я все сказав, що пригадав,— відповів Степан, бо, зрозумівши, що Окулич назвав якусь цифру,— мабуть, ті п'ятдесят дві книги, котрі він у нього взяв останнім разом,— не хотів більше давати будь-яких свідчень, щоб мати можливість, як радив Ульянов, повернувшись до камери, все обміркувати, зважити.

— Ну, дивіться! — з погрозою мовив Кузубов, бо не хо-

тів відкривати Радченку те, що сказав на допиті Окулич. Нє хотів тому, що Окулич сказав: він не пам'ятає, скільки книг давав Радченку. Цифра ж, поставлена проти прізвища Радченка, означає ціну книг, а не їх кількість. І тут Окулич вносив невизначеність, бо додавав, що тільки мав намір дати, мовляв, Радченку книг на п'ятдесят два карбованці, а насправді міг їх роздати іншим.— Пане прокурор, у вас є запитання до звинуваченого? — за весь час допиту вперше Кузубов звернувся до Гвоздановича, якого, здавалося, зовсім не цікавила справа.

— Мені все зрозуміло,— відповів Гвозданович зі своєю незмінною зверхньо-презирливою посмішкою.

— Тоді, пане Радченко, прочитайте і підпишіть протокол! — невдоволено насупившись, буркнув Кузубов, поклавши на край столу аркуш паперу.

Коли Радченко, прочитавши, підписав протокол і унтервивів його з кімнати, Кузубов, звертаючись до Гвоздановича, спитав:

— Що ви скажете?

— Те, що й казав: жертва звичайної студентської цікавості. І тільки той, хто не навчався в університеті, не знає, що всі наші студенти читають заборонену літературу. Так так, всі, бо не читати її, коли вона зустрічається на кожному кроці, просто неможливо. Але читання заради цікавості, як робив це, з усього видно, Радченко, невеликий злочин.

— А ви вірите, що він брав у Окулича літературу тільки для власного читання?

— З протоколу, який ви склали, пане ротмістр, ніхто інших висновків не зробить,— відповів Гвозданович.

— То що ви пропонуєте? — ледь стримуючи роздратування, спитав Кузубов, розуміючи, що Гвозданович правий: протокол допиту Радченка нічого не давав для його звинувачення в розповсюдженні революційних видань, за що вінні несли суворі покарання.

— Думаю, у нас немає підстав продовжувати тримати його під арештом.

— Ні, з тюрми я його поки що не випущу! — сердито насупився Кузубов.

— Воля ваша,— розвів руками Гвозданович.— На сьогодні у нас, здається, більше немає допитів?

— Немає.

— Дозвольте тоді відкланятися.

— Прошу.

Із власного досвіду Люба знала, що її не пустять до Степана, поки не закінчиться слідство. І все-таки пішла до прокурора, бо хотіла хоча б довідатися, де Степан знаходиться. А коли вона знатиме, де він, то тоді вже шукатиме можливості налагодити нелегальний зв'язок з ним. Та й Степан, як вона добре знає, не буде сидіти склавши руки: він уже там щось, мабуть, придумав. Адже разом з ним, крім Окулича, забрали ще кількох студентів інституту. Де-хто з технологів, як казав Степан, давно вже там сидить. А з друзями в тюрмі найшвидше налагоджується зв'язок, бо кожен, вживаючи всіх заходів, шукає того спілкування. Може, комусь пошастило пронести в камеру гроші, то самі ж наглядачі, не кажучи вже про кримінальних злочинців, будуть передавати записки з камери в камеру. Правда, так, щоб і той, кому передається записка, не знав, хто її вкинув у віконце камери. Встаєш вранці, а біля дверей біліє щось схоже на цигарку...

Тридцятього жовтня, якраз після першого допиту Степана, Люба була у прокурора. Гвозданович відразу впізнав Любу, бо на допитах він не міг відірвати очей від її напрочуд вродливого обличчя. Пам'ятав Гвозданович, що Баранська звинувачувалася у налагодженні таємного пересилання злочинної кореспонденції між Москвою і Петербургом. Під час обшуку в неї нічого нелегального не знайшли. Він тоді був не проти, щоб звільнити її з ув'язнення. Але Кузубов, дотримуючись правила: довше посидить — більше скаже, — не погодився. Баранська виявилася не з тих, що підходили під кузубовське правило: на допитах вона поведилася не тільки сміливо, а й зухвало, що страшенно лютило ротмістра. Три місяці Кузубов протримав Баранську в одиначній камері, а покарання їй було визначено — за найвищим повелінням — усього місяць ув'язнення. То був добрий липас обмеженому Кузубову, який, як сказало начальство, не зумів належним чином провести дізнання.

— Не думав, Любов Миколаївно, що нам доведеться зустрітись, — запросивши Любу сісти, сказав Гвозданович, привітно посміхаючись. — Що вас привело до мене?

— Заарештовано Степана Радченка, — сказала Люба, тамуючи хвилювання. — Мого нареченого.

— Он як... А я сушив собі голову: де бачив того студента технолога? — мовив Гвозданович, тільки зараз прига-

давши, що Радченко позаторік приходив до нього просити побачення з Баранською.— Слухаю вас.

— Я знаю, ви не дасте дозволу на побачення,— казала Люба голосом, а очима благала: «А може, дасте?» — То хоч дозвольте щось передати йому,— по паузі додала Люба, бо Гвозданович, прочитавши в її очах оте благання, відвів погляд убік і мовчав.

— Скажу вам, Любов Миколаївно, відверто: я не бачу необхідності тримати вашого нареченого в ув'язненні. Але... Є ще слідчий, добре вам відомий ротмістр Кузубов, котрий дивиться на справу пана Радченка не так, як я. А оскільки дізнання не закінчено, то я не маю права давати побачення. На передачу ось вам дозвіл...

— Дякую,— стримано мовила Люба, взявши папірця.— В чому він звинувачується?

— А ви хіба не знаєте? — запитанням відповів Гвозданович, бо, як доносила агентура, в технологічному інституті тільки й розмов було, що про арешт студентів за розповсюдження нелегальної літератури.

— Бачу, ви не хочете сказати,— встала Люба з крісла, показуючи тим самим, що на таку відповідь вона і сподівалася.

— Справа не в тому, Любов Миколаївно, що я не хочу сказати,— виправдувався Гвозданович, хоча було саме так.— А в тому, що слідство далеко ще не закінчено.

— Далеко? — злякано глянула Люба на Гвоздановича. Помовчала, спитала, засоромлено опустивши очі: — Кому я повинна написати прохання, щоб нам дозволили повінчатися в тюремній церкві?

— Такі питання вирішує тільки департамент поліції. Та раджу вам, Любов Миколаївно, не поспішати. Не виключено, що Радченко недовго пробуде в ув'язненні. Зайдіть до мене десь після першого. Можливо, до того часу щось зміниться на вашу користь.

Замкнули Степана в камері в четвер. День передач і побачень у тюрмі, як він добре знав, понеділок і четвер. Отже, ждати тепер доведеться до понеділка. Люба повинна до того часу дістати дозвіл якщо не на побачення, то на передачу. Може, якимось прихитряться переправити й записку. Знати б тільки, що вона не гнівається на нього за те, що він не сказав їй про арешт Окулича. Ні, вона повинна зрозуміти, що він її жалів. А жалість та, бач, обернулася образою. Наперед він буде розумнішим. Як тільки дожити до

того проклятого понеділка? Адже сьогодні тільки субота. Ще два дні. А вчорашній день здався йому вічністю. Найтяжче те, що він навіть читати не може. Вчора принесли з тюремної бібліотеки повісті Гоголя, які він, будучи на волі, перечитував, коли впадав у розпач. Погортав, погортав та й поклав книгу на стोलик: не приймає душа. Не приймає тому, що голова пухне від думок. Всі вони, думки ті, мають один знаменник: як виплутатися з цієї павутини? І скільки не сушив голову, все більше переконувався: без сторонньої допомоги важко або й зовсім неможливо це зробити. Та невже Гліб, Василь, Петро не довідаються, що Окулич сказав на допиті? А як тільки довідаються, то вже якось сповістять. Люба знає чимало потаємних каналів, через які можна передати в тюрму те, що треба. В понеділок вона, мабуть, щось уже принесе. Дочекатися б тільки того понеділка. Люба теж казала, що найтяжчі в тюрмі оці дні, коли ще ні розум, ні нерви, ні душа не призвичаїлися до нових, неприродних для людини умов існування. Треба цю книжку повернути, а взяти якусь іншу. А яку? Ні, мабуть, не варто міняти, бо нічого він сьогодні не вчитає. Хіба спробувати погомоніти з сусідами по камері? Вони вже стукали: хто, мовляв? (Розмовляти стуком Степана навчила Люба). Та Степан не поспішав відповідати, пам'ятаючи Любину пораду: в перші дні, як правило, підсаджують у сусідні камери агентів. А потім, коли переконуються, що повачок не клюнув на ту принаду, припиняють гру. Найнадійнішими друзями в тюрмі є кримінальні злочинці, бо вони з повагою ставляться до політиків, ненавидять тюрмне начальство, котре як хоче, так і знущається з них. Правда, є і серед кримінальних продажні шкури, але таких швидко розкушують свої ж і ставлять в такі умови, що начальство змушене приборати їх.

Соромно було Степанові за власну безпорадність, але суботу й неділю він провалявся на жорсткому тюремному ліжкові у якомусь напівсні, напівмаренні. Голова була важка, і коли він поправляв рукою чуба, що падав на очі, то здавалося: й коріння волосся боліло, а не тільки мозок. «Не годиться так, Стьопо», — дорікав він сам собі. Вставав — ой, як йому не хотілося того робити — з ліжка, швендяв, як отой старий, німецький дід, по камері. З жахом думав: «Боже, що б оце сказала Люба, якби побачила мене таким? А хлопці? А Ульянов? Ні, треба зібратися з силами. Перш за все виспатися. Не буду лежати до ночі. То, може, тоді добре посплю. Якби оце подихати свіжим повітрям,

то й голова посвіжішала б». Сусідів по камері, чув Степан, водили на прогулянку в двір тюрми, а його обминули. Це Кузубов, треба думати, мститья за те, що він йому, власне, нічого не сказав.

Та як не повільно в ці дні оберталася земля, настав і понеділок. До трьох годин Степан прислухався до кожного шурхоту за дверима камери. Чув: і там двері грюкнули, і там... То означає: або на побачення повели, або передачу принесли. Щасливі люди. А Степанову камеру наглядачі обминали. Ось уже, з усього видно, й три години, час побачень закінчився, бо гуркіт у коридорах почав вщухати. «Ніхто, значить, до мене не приходив,— з гіркотою думав Степан.— Невже Люба так образилася? А може, не пустили її з передачею? Більше всього, що так».

Минула вже добра година після того, як закінчився час передач, Степан перестав і чекати, що йому щось принесуть, раптом почув: хтось відмикає замок камери. Він схопився з ліжка, наблизився до дверей, відчуваючи: серце так калатає в грудях, наче він без відпочинку пробіг кілька кілометрів. Так, він не помилився: відмикають замок його камери. А ось і двері, заіржавіло рипнувши, повільно, неохоче відчинилися. Наглядач передає Степанові два невеликих пакунки і журнал, коротко кидає:

— Вам!

Руки у Степана так затремтіли, що один пакунок упав, з нього висипалися на чорну асфальтову долівку білі грудочки цукру. Двері камери зачиняються, дихнувши на нього тюремним холодом. Та холод той тільки огортає тіло Степана, а не студить душу, як то було в попередні рази, коли він стояв біля порога камери і двері з гуркотом зачинялися. В його душі палахкотить радість: передача від Люби, бо з пакунків, заглушаючи сморід камери, вийшло на нього парфумами. Що вона, крім цукру, ще передала? Степан підняв той пакунок, що впав, розіклав усе на столикові. Цукор, чай, бублики, сало. Журнал «Русское богатство» за жовтень. То був останній номер, він ще пахнув друкарською фарбою. Степан узяв той журнал тремтливими руками, бо згадав: коли Люба сиділа, вони з допомогою саме цього журналу листувалися. Він писав на шістдесят дев'ятій сторінці (то був його рік народження), вона відповідала на сімдесят першій (то був її рік народження). Спосіб простий, але безвідмовний. Він полягав у тому, що під літерами ставилися ледь помітні позначки гостро заточеним олівцем. Знайти ті крапки, не знаючи, на яких вони

сторінках, нелегко. Для того треба було пильно вивчити всю книгу, на що прокурори, через руки яких проходило за день сотні томів всякої літератури, не мали ніякої можливості.

Ось сімдесят перша сторінка. «Діти полка». Мабуть, якась повість. Степан, не читаючи, пробіг очима по всьому тексту. Ніяких позначок не видно. Гамуючи хвилювання, що охопило його, повільніше і уважніше проглянув весь текст сторінки. Ні, нічого немає. Заходився читати: «Значно підрісши і зміцнівши на солдатських хлібах, Єгорка не був тепер зайвим для кашовара, який внаслідок цього мав вільний час...» Ні, текст чистий. Що ж таке? Невже нічого було їй написати? І так прикро стало, що Степан сердито закрив журнал, устав, щоб, ходячи по камері, розвіяти кепський настрій.

Пройшовся до дверей, повернувся до столика і, глянувши на блідо-синю обкладинку, на якій було видрукувано зміст журналу, згадав: у книжці ж дві сімдесят перші сторінки! Боже, як отупів за ці дні в камері. Степан поспіхом заходився гортати, відчуваючи, як нетерпляче серце гупить у грудях, і наче спіткнувся з розгону: другий розділ журналу, де друкувалися статті, рецензії, був навіть не розрізаним. Отже, Люба його не читала, а коли не читала, то й не могла там нічого написати. Та все одно треба проглянути. Де ж та заповітна сімдесят перша сторінка? Ага, ось вона. Степан взяв ложку, бо ножа в камері не мав, обережно став розрізати і помітив: сторінка ця була вже розрізана і склеєна. Йому перехопило подих, бо не було вже сумніву, що тут Любин лист. «Нові книги». Рецензія на дослідження доктора Стефановського «Матеріали для вивчення властивостей «голодного» хліба». В прізвищі «Стефановський» під літерами «С» і «Т» ледь вловимі оком крапки. «Стьопа!» — мало не вигукнув уголос Степан, розібравши перше слово Любиного листа. Він злодійкувато озирнувся: чи не дивиться наглядяч у вічко? Мовби не видно. Вмостився спиною до дверей, заходився уважно читати текст рецензії, вишукуючи нові крапки під літерами...

— Пане ротмістр, маю незвичайну новину,— сказав Гвозданович Кузубову, зустрівшись з ним у вівторок.— Вчора з тюрми мені переслали отаке ось прохання Степана Радченка. Як бачите, сам виявляє бажання додати щось до того, що сказав на першому допиті.

— Цікаво,— зрадів Кузубов.— Але, на жаль, у мене ні сьогодні, ні завтра не буде часу викликати його. Може, вдасться це зробити тільки п'ятого.

14

Арешт Радченка вибив Володимира з тої робочої колії, в яку він увійшов, взявшись за підготовку реферату про ринки. Кожного дня хтось навідувався до нього, найчастіше Петро Запорожець, щоб сповістити новини і порадитися. На ті зустрічі й розмови витрачались години. А потім важко відключитися від думок про долю Радченка, зосередитися на роботі. Траплялося, що він і сам йшов до Запорожця або до Кржижановського і Старкова, коли в нього з'являлася якась нова ідея. Хлопці, особливо Запорожець, розгорнули бурхливу діяльність, і їм пощастило довідатися, що сказав на допиті Окулич. Люба передала всі ті відомості в тюрму. Якщо вони дійшли до Степана, то, можливо, йому й пощастить виплутатися з тої павутини, в яку потрапив. Люба кожного дня ходить до жандармського управління, сподіваючись, що Степана привезуть туди, оскільки він сам, одержавши її листа, повинен попроситися на допит. Але з того дня, як Люба передала Степанові журнал з листом, минув уже тиждень, а з тюрми ніяких відомостей. На допит Степана, здається, теж не привозили. Запорожець говорив Володимирові, зустрівшись з ним у бібліотеці:

— Щось, мабуть, склалося не так, як ми планували.

— Цілком можливо,— погоджувався Володимир.

— Що ж тепер робити?

— Треба пошукати іншої можливості передати Степанові листа. А що Люба?

— Теж хвилюється. Хоча впевнена, що лист до Степана дійшов.

— То підождемо ще кілька днів. Любі ж передайте: хай іде до прокурора і домагається побачення з Степаном. Сьогодні відмовить, завтра хай просить. Тобто ходить туди кожного дня, бо навіть з того, як прийматиме її прокурор, багато про що можна здогадатися. А що справа ця — читання й розповсюдження нелегальної літератури — давно вже, власне, стала ординарною, то не виключено, що Любі можуть дати побачення й до закінчення слідства. Таке, в усякому разі, буває. Тим більше, що тут діє не закон, а повна сваволя тих, хто веде слідство. Скажіть тільки

Любі, щоб була дуже обережною на побаченні, навіть і тоді, коли здається, що ніхто й нічого не чує. В тюрмі скрізь вуха, як у їжака голки.

— Вона ж має досвід.

— Знаю. Але наш досвід, Петре Кузьмичу, схожий з умінням грати в шахи. Однак на шаховій дошці така безліч варіантів, що найдосвідченіший майстер не може всіх їх врахувати. А що в інституті?

— Поки що наказу про виключення Степана немає.

— А Окулича?

— Теж.

— Це добра ознака.

— Ну, піду, не буду вам заважати працювати,— сказав Запорожець.— Та й Любі я обіцяв, що, погомонівши з вами, навідаюся до неї. Вона вже мене жде. Дуже хочеться їй з вами познайомитися, та, каже, подожду, коли Степан прийде. Що ви сьогодні ввечері будете робити?

— Треба листи написати, а то боржок утворився. А ви що хотіли?

— Я з дому одержав посилку. Ковбаси там, сало. Прийдуть Гліб, Василь, то хотілося б і вас почастувати.

— Спокусливо,— мовив Володимир.

— То зайдіть! — зрадів Петро.— У нас і чарка знайдеться, хоча, чув, ви і не той... не вживаєте. Ми теж не той... але ж, знаєте, буває така закуска, що гріх, як каже мій батько, її суху споживати.

— Добре, зайду. Скажіть тільки, о котрій годині ви там зберетеся.

— Прямо з бібліотеки йдіть до мене.

— Домовилися.

Коли Володимир прийшов до Запорожця, вечеря була в повному розпалі. Крім Гліба й Базіля, за столом сидів і Герман. Пахло часником, бо хлопці їли його з салом. Володимирові налили чарку вина, він, не відмовляючись, випив, з'їв шматок кров'янки, похвалив:

— Дуже смачна!

— То беріть, будь ласка, ще! — зрадів Петро.— Або ось вишкварок покуштуйте. Я їх люблю. Було, мати топлять смалець, а я вже біля печі стою, жду вишкварок. Особливо з хрящами... Та ось я вам виберу. Ну, як?

— Делікатес! — заплющив очі Володимир.— Якийсь особливий смак м'яса.

— Страшенно шкода, що немає Степана. Він кілька разів нагадував: дивись, Петре, не забудь гукнути на вишкварки. Взагалі я оце зараз ще більше відчув, що Степан для мене значить. Ви, Володимире Іллічу, не знаєте, як починалося моє навчання в Петербурзі. Я приїхав сюди, закінчивши в Києві реальне училище, і склав екзамені в гірничому інституті. Та не пройшов — отакій я щасливий! — по конкурсу. Що робити? Хотів повернутися додому. А Степан, спасибі йому, й каже: якого бісового батька ти туди поїдеш! Будь запорожцем, а не бабою! Допоміг мені влаштуватися в технологічний інститут на роботу. Я працював там і слухав лекції. А навесні здав за весь перший курс і зараз оце, завдяки Степанові, навчаюся на другому. Кажу вам щиро: я готовий сам сісти, аби визволити з неволі Степана.

— Дивись тільки, Петре, щоб ви вдвох там не сиділи! — застеріг Гліб.— Я вже хотів тобі сказати, щоб був обачливішим, та якось не траплялося нагоди. А оце наївся твоїх вишкварок, то, бачу, що настав час тебе і полатати. Дуже ввічливо, правда? — засміявся Гліб.— Та погано б я тебе, Петре, любив, якби не казав те, що думаю. Так чи ні?

— Звичайно! — весело відповів Запорожець.— Хто ж мені скаже правду, як не ти, друже! А обережність— вона ж таке діло: найобережніший той, хто спить. Як тільки заворушився, вже, дивись, і не туди ступив. Сам же Степан був серед нас усіх найобачливішим. І що ж — першим сів. Між тим, хто тільки в Окулича не брав нелегальщини. Не думайте, Володимире Іллічу, що я не визнаю слушності Глібового закиду. Цілком. Я хочу тільки сказати, що конспіративність зовсім не означає пасивність. Тут треба знаходити якусь золоту середину. Треба, мабуть, вертітися з такою швидкістю, щоб, як в отому колесі, спиць не було видно. Колесо рухається, а спиць не видно! — повторив Петро, якому сподобалося власне порівняння.— Так я міркую, Володимире Іллічу?

— Цілком згоден з вами, — відповів Володимир.— Конспірація — то аж ніяк не пасивність. Навпаки! Чим суворіша конспірація, тим активніша має бути діяльність. Взагалі, друзі, арешт Радченка повинен стати нам наукою. Я тут людина ще, як ви знаєте, нова, а тому мені важко робити всебічні висновки з вашої діяльності. Але деякі міркування в мене склалися. І перше з них таке: треба докорінно — підкреслюю: докорінно! — міняти весь стиль нашої роботи. Чому? А тому, що зараз кожен з нас діє на

свій розсуд. А між тим, приймаючи якесь самостійне рішення, ми, хочемо того чи ні, ставимо під удар всіх. Отже, виникає потреба дисципліни, централізації нашої діяльності. Тільки за таких умов і конспірація принесе нам користь.

— Я обома руками голосую за такий порядок! — захоплено вигукнув Гліб.— Голосую тому, що й сам приблизно так думав. Нашій організаційній аморфності час уже покласти кінець.

— А хто з цим не згоден? — спитав Запорожець.— Ти, Глібе, так дивишся на мене, мовби я. Ні, я — за. І теж обома руками, бо, правду кажучи, змалку привчений батьком до суворої дисципліни.

— То ваш батько? — спитав Володимир, глянувши на фотографію сивого дядька, що обличчям своїм скидався на Тараса Бульбу: широкі чорні брови, товсті довгі вуса, сивий чуб над великим лобом.

— Так, — гордовито відповів Петро.— Немало на його долю випало бід. Арешт, тюрма, чотирнадцять років каторги і заслання до Сибіру, а все витримав, служить лісником. А сім'я у нас, — як у тій пісні: невеличка й не мала. Всім дітям треба раду дати. І всі десь навчаються, хоча сам батько оволодів грамотою самогужки. Мене теж, спасибі йому, не забуває. То грошенят пришле, то посылку. Та що ж ви, Володимире Іллічу, слухаєте мене, а нічого не їсте?

— Дякую, я вже ситий, — одказав Володимир.— Страва надзвичайно смачна. Справді українська.

— А вам доводилося бувати в наших краях? — спитав Петро.

— Ні. Але мрію оглянути Київ, про який так багато читав.

— То давайте влітку разом поїдемо! У моїх батьків гостюєте.

— Спасибі за запитання, якщо буде можливість, скористаюся, — щиро відповів Володимир, бо, розмірковуючи про розгортання революційної роботи серед пролетарів за межами Петербурга, він думав і про Київ, про Харків, про Одесу, де промисловість досягла значного розвитку.— Ви, Петре Кузьмичу, навчалися в Києві. Скажіть, чи є там наші однодумці? Чи можна сподіватися на діловий зв'язок з ними?

— На жаль, Володимире Іллічу, я таких марксистів, як у Петербурзі, в Києві не знав. Цілком можливо, що вони там все-таки є. Скажімо, серед студентів університету, котрі завжди відзначалися вільнодумством. Але мені не пота-

ланило ввійти в їх коло. Поїду цього літа, пошукаю зв'язків. Чи, може, не варто цього робити?

— Навіть необхідно! — відповів Володимир. — Необхідно, бо якщо ми по-справжньому хочемо розгорнути революційну пропаганду серед пролетарів, то ніяк не можемо обмежуватися Петербургом. Столиця ще не Росія, хоча тут багато що вирішуватиметься. Отже, чим більше в сферу нашої діяльності потрапить промислових міст, тим пліднішою буде діяльність.

— Оце і все, що ви мали додати? — розчаровано спитав Кузубов, вислухавши Степана.

— Так.

— Гм... Ну, що ж. Ось папір, ось ручка. Сідайте сюди й напишіть, що розповіли. Пане прокурор, ви маєте ще хвилин п'ятнадцять?

— Маю, — відповів Гвозданович.

— То побудьте тут, я хвилин за десять повернуся, — сказав Кузубов і, зібравши зі столу свої папери, вийшов з кімнати.

Гвозданович підпалив цигарку й відійшов до вікна. Степан, глянувши йому вслід, подумав: «Чи здогадується він, чому я сам напросився на допит? Мабуть, здогадується, бо подав же я прохання відразу після того, як одержав од Люби передачу. Треба було, мабуть, витримати кілька днів. Та могли самі викликати. А тоді вже не було б того ефекту щирого зізнання, який є зараз. Треба тільки добре обмірковувати кожне слово, бо поправляти тут ніяк не можна. Почну так... — Степан заходився писати, повертаючи на всі боки жандармське перо, яке дряпало, бризкало дрібними кляксами: — «У кінці травня цього року я звернувся до Окулича з проханням дати мені заборонені книги. Він відповів, що таких книг зараз немає. Але сказав: ближчим часом матиме можливість виконати моє прохання. І дійсно, через якийсь час повідомив, щоб я зайшов до нього на квартиру і він дасть мені ті книги, які я просив. («А ви ж твердили, що не були в нього на квартирі», — зловтішно зауважив на це Кузубов). Я зайшов, одержав близько п'ятнадцяти книг. Між ними, наскільки пам'ятаю, були: вісім примірників журналу «Социал-демократ» за 1890—1891 роки; «Фейербах» Енгельса, «Розвиток наукового соціалізму» Енгельса та інші. Я спитав Окулича, скільки ці книги коштують? Він відповів: 52 карбованці. Я здивувався, що так дорого, але все-таки взяв їх («Видно, ви багата людина», —

осміхнувся Кузубов), через те, що гроші за книги, як сказав Окулич, можна заплатити пізніше. Грошей я до цього часу Окуличу не віддав. А коли дізнався про арешт Окулича, то всі ті книжки, що одержав од нього, знищив, побоюючись відповідальності. Як і раніше вже я заявляв, книжки революційного змісту брав лише задля того, щоб самому їх прочитати, а тому і одержану від Окулича літературу не розповсюджував».

«Мовби все,— подумав Степан, перечитавши написане.— Більше нічого не скажу, скільки б Кузубов не тримав мене в одиночній камері». Він поставив свій підпис, поклав ручку, не знав, що робити: сидіти на тому ж місці — от проклята неволя! — поки повернеться Кузубов чи можна встати й походити по кімнаті. Гвозданович, помітивши, що Радченко перестав писати, спитав, не підходячи до столу:

— Закінчили?

— Так,— підвівся Степан.

— У мене була ваша наречена.

— Дякую. Передачу я одержав. Просив би дати мені побачення з нею,— скориставшись нагодою, що Гвозданович завів розмову про Любу, сказав Степан.

— Не виключено, що така можливість буде,— ухильно відповів Гвозданович.

Повернувся чимось дуже заклопотаний Кузубов. Окинув Радченка похмурим поглядом, спитав:

— Написали?

— Так.

— Давайте.

Степан подав йому те, що написав. Кузубов, не сідаючи, пробіг очима протокол, наморщив кирпатого носа, сказав:

— Ви все-таки вперто твердите, що брали таку кількість літератури для власного читання? Гм... Гм...— гмикав Кузубов, очікуючи, що скаже Радченко, а оскільки той мовчав, продовжував: — Не знаю, як пан прокурор, а я, м'яко кажучи, не дуже вірю оцим вашим голосливим запевненням.

— Може, ви, пане ротмістр, не будете голосливим і назвете хоча б одну особу, якій я давав нелегальні книжки? — спитав Радченко, знаючи, що Кузубов не має таких відомостей.

— Прийде час, назву! — з погрозою відповів Кузубов, якого дратувало те, що і це додаткове свідчення Радченко написав так, ніби прочитав протокол допиту Окулича.—

А вам, пане Радченко, раджу менше задавати мені запитань і більше давати правдивих свідчень.

— Я розповів усе так, як було,— спокійно зауважив Степан.

— Ні, не все! І не так, як було! — спалахнув Кузубов.— Ви твердите, що не належите до революційного товариства. А скажіть, ви знаєте робітника Валер'яна Олександрова?

— Вперше чую таке прізвище,— відповів Степан, відчувши, як всередині щось здригнулося: палітурника Олександрова він добре знав. Олександров, який також знав Степана, був заарештований в Москві у справі Михайла Бруснева.

— А Олександров сказав, що він не тільки добре знає вас, а й виконував ваші доручення, опрацював вам книги. Саме ті, які ви брали і в Окулича,— збрехав Кузубов, бо про те, які книги опрацював Олександров, нічого в довідці департаменту поліції не було сказано.— Олександров носив ваші листи студенту лісового інституту Сивохіну. Чи, може, ви й Миколу Сивохіна не знаєте?

— Так, не знаю,— відповів Степан, відчуваючи, як серце все прискореніше стукає в груди, бо те, що казав Кузубов, було правдою.

— А Сивохін ось що каже. Уважно послухайте.— Кузубов знайшов папірця серед своїх паперів, прочитав з переможною урочистістю: «Степана Івановича Радченка я погано пам'ятаю, але знайомий з ним».— У тексті було: «але, здається, знайомий з ним». Кузубов опустив «здається».— Що ви тепер скажете?

— Ніякого Сивохіна я не знаю,— відповів Радченко, вирішивши все заперечувати, бо зрозумів: Кузубов взяв дані з московської справи, яку ведуть інші слідчі.— І хочу нагадати вам, пане ротмістр, те, що ви мені сказали під час першого допиту. Я звинувачуюся в читанні революційної літератури.

— Які книжки вам опрацював Олександров? — пропустивши повз вуха те, що нагадав Радченко, вів своє Кузубов.

— Людина, якої я не знаю, не могла нічого для мене робити,— стояв на своєму Радченко.

— Ви брали участь у похороні письменника Шелгунова?

— Ні.

— А звинувачений у справі злочинної демонстрації на похороні Шелгунова студент Клобуков на допиті назвав ваше прізвище! — сказав Кузубов, перекрутивши свідчення Клобукова так, як йому хотілося. Насправді Клобуков сказав, що був у приятельських стосунках з студентами

Радченком, Классоном та іншими. Про те ж, що Радченко брав участь у похороні Шелгунова, Клобуков нічого не говорив. А Степан у тій демонстрації брав активну участь, і агенти охранки не помітили його тільки тому, що він переодягнувся в цивільний костюм і йшов не з студентами технологічного інституту, а з Любою і її подругами.

— Ті студенти, пане ротмістр, які брали участь у похороні Шелгунова, були виключені з інституту. Я продовжував навчання.

— Коли ви вступили до інституту?

— У вісімдесят сьомому році.

— То ви, якщо вас дійсно не виключили, повинні були ще позаторік одержати диплом,— підрахував Кузубов.

— Під час обшуку, пане ротмістр, ви бачили в моїй кімнаті креслярську дошку. Ота дошка — весь мій капітал, з якого я платив за навчання, мав на прожиток, бо після того, як мій батько загинув, ні від кого й ніякої допомоги я не одержував. Мало того, сам повинен був і здобувати освіту, і підтримувати стару матір, на руках у якої залишилася велика рідня. Отже, на жаль, через оці труднощі мені довелося на третьому і четвертому курсах навчатися по два роки.

— А не тому ви, пане Радченко, сиділи на тих курсах по два роки, що надто захоплювалися нелегальною літературою? — презирливо примружився Кузубов.

У Степана свербів язик сказати: «Ви, пане Кузубов, мабуть, жодної розумної книжки не прочитали, а все-таки не спромоглися закінчити інституту, а я його закінчую». Та вирішив змовчати. Із зловним дурнем, у владі якого перебуваєш, не варто вступати в перепалку. Хай уже тішиться тим, що він може іронізувати стільки, скільки хоче. Адже влада, як відомо, і дурнів перетворює на мудреців. Тому найяскравіший приклад: Олександр III, який, насупившись, дивиться на Степана з портрета, людина, за визнанням усіх, неосвічена, обмежена. А почитаєш газети — мудрішого від Олександра III не було ще в світі царя. І сам Олександр III, мабуть, вірить, що так воно і є, як вірить Кузубов, що він розумніший від того, кого допитує. А між тим, він так нічого й не взяв, крім того, що зопалу йому сказав Окулич. І якщо Окулич нічого вже не скаже, то на тому справа й закінчиться.

— Ви маєте щось суттєве додати до написаного? — спитав Кузубов, помітивши, що Радченко не хоче продовжувати розмову в тому тоні, який він йому нав'язував.

— Все, що я мав додати, я написав,— відповів Степан.

— Пане прокурор, у вас є запитання?

— Я ще не читав, що пан Радченко там написав,— відповів Гвозданович.

— Вибачте, вибачте. Ось, будь ласка,— подав Кузубов Гвоздановичу протокол.— Сідайте на моє місце, читайте...

— Дякую, я й так...— Гвозданович дістав з кишені пенсне, начепив на тонкого носа, неохоче, мовби він наперед знав, що Радченко написав, проглянув протокол, повернув його Кузубову. Сховав пенсне в футляр, пильно подивився на Радченка («Чи не здогадався,— майнуло в голові Степана,— чому я сам напросився давати свідчення?»), сказав зі своєю зверхньою посмішкою:

— Уточнення суттєві.

Сховавши протокол у шухляду столу й замкнувши її на ключ, Кузубов підійшов до дверей і, відчинивши їх, наказав:

— Одвезіть заарештованого!

15

Коли тюремна карета виїжджала з двору жандармського управління, то Степану здалося, що на вулиці, навпроти воріт, він побачив Любу. Чорне пальто з білим коміром, біла шапка. Забувши, що того не можна робити, він потягся до віконця, та унтер, що сидів біля дверцят карети, штовхнув його в груди, злякано наказав:

— Сядьте на місце!

«Вона! Вона! Навіть усміхнулася»,— з невимовною радістю думав Степан, хоча насправді обличчя тої дівчини не встиг як слід розгледіти. Здогадалася, мабуть, що він, прочитавши її записку, попроситься на допит, і прийшла. От що значить власний гіркий досвід. Його, зараз він переконався, нічим не замінити. І як мало всі, будучи на волі, думають про те, що їх чеде в ув'язненні. Скільки разів починав учитися — з допомогою Люби — розмовляти стуком. І все терпіння не вистачало, щоб оволодіти тою вкрай необхідною наукою. А як би оце йому згодилося вміння швидко розмовляти з сусідами по камері. Легко розуміти, про що вони йому стукають. Ганебну безпечність він виявив.

Карета помчала вулицею, мощеною бруківкою. Степана так затрясло, що він ледь утримувався на лавці. Від гуркоту і трясучки думки в голові плуталися. Нарешті карета зупинилася біля воріт тюрми. Унтер, що сидів біля

дверцят, вистрибнув, побіг оформляти в'їзд у двір. Ось завізли ворота заскреготіли. Карета знову рушила. Унтер, що був уже в дворі, відчинив дверцята, наказав, косо зиркнувши на Степана:

— Виходьте!

За Степаном вистрибнув з карети й той жандарм, що сидів на лавці проти нього. Стали так, як уже ходили: унтер, Степан, жандарм — і рушили, зберігаючи тюремну дистанцію, в контору. Там унтер здав Степана під розписку («Як гроші», — подумалося) і, вдоволено посміхаючись, поспіхом пішов геть з виглядом людини, яка закінчила дуже важливу справу. В конторі Степанові довелося побути хвилини три, поки прийшов наглядач з того коридора, де він сидів. У цій конторі Степан не раз бував, коли Люба сиділа в тюрмі, і знав деяких чиновників. З пильних поглядів тих чиновників Степан бачив, що й вони його впізнали. Намість стало соромно. А чого? Сам не міг як слід пояснити. Думав: «А їм, бач, не соромно, що служать у цій конторі. Так, я приходив до вас вільним. Зараз мене привезли під вартою, відведуть у камеру, замкнуть. А за що? Тільки за те, що всім знедоленим я хочу добра. Нічого, настане час, ми ще поміняємо місцями».

Прийшов знайомий наглядач, повів у камеру. Коли двері камери зачинилися за Степаном, він, заспокоївшись од тих хвилювань, які мимоволі охоплювали, коли його кудись везли в чорній невільницькій кареті, повернувся думками до того, що було на дониті. Що йому дала ця друга, на його вимогу, зустріч із слідчим? Все, що Кузубов говорив про Олександрова — недаремно ширилися чутки: Олександров продає товаришів, — про Бруснева й інших, він не за-протоколював. А коли не за-протоколював, то, як казав Ульянов, все те прямого відношення до справи не має. А багато вже, як видно з того, що казав Кузубов, матеріалів зібрано про нього. Та Кузубов, мабуть, далеко не все ще й відкрив. Погане діло. Не дадуть, мабуть, інститут закінчити. А зовсім же мало лишилося.

На допит Степана возили в п'ятницю. Отже, якщо навіть Любі дозволять побачення, — на що, власне, немає ніякої надії, — то зустрінуться вони лише в понеділок. І не вранці, а після обіду. Треба прожити рівно три доби до тої миті, коли... настане час побачення. Але діждатися того страшно далекого понеділка — недаремно його називають тяжким днем! — ще зовсім не означає погомоніти, хай хоч через ґрати, з Любою. А це відчуття непевного чекання і

на волі гнітило його, а в тюрмі, коли він перебував під владою ворожих йому людей, було нестерпною мукою.

На волі Степанові завжди не вистачало часу на все те, що хотілося зробити. Він дорожив кожною хвилиною. А тюремного часу не знав куди подіти. Не вірилося навіть, що тут, в оцій залізній клітці-камері, стрілка годинника рухається з такою ж самою швидкістю, як за стінами тюрми. І думалось про те, що час для людини існує в двох вимірах: у тих секундах, котрі відраховує вічність, і тих, які відраховують власні почуття. Він усього ось п'ять днів, як замуrowаний в чотирьох стінах одиночної камери, а здається — місяці вже тут сидить. Пригадалося Степанові те відчуття, яке охоплювало його, коли озирався на прожиті роки. Здавалося, що ті несповні чверть століття, що були за його спиною, стискувалися в мить, яку можна побачити, кліпнувши оком.

Та тільки всесвіт не має кінця. На землі ж — у вимірах, звичайно, людського життя — всьому буває кінець. Минули ще три тюремні доби, настав понеділок. І в міру того, як наближався час побачень, в Степановій голові вертілося всього три слова: «Прийде чи ні?» Загадував: якщо Любу пустять на побачення, то йому недовго тут сидіти. Коли ж її не пустять, то... Що буде в найближчий час, не хотілося думати.

Та ось ніби біля його дверей зупинилися кроки наглядача. Так, відмикається замок. Доля, значить, ще не зовсім відцуралася. Степан напружує всі сили, щоб не побігти до дверей, щоб не видати отої своєї дитячої чи, може, краще сказати, тюремної радості. А раптом наглядач йде до нього зовсім не за тим, щоб покликати на побачення. Маленький, кирпатий — дуже схожий на Кузубова — той широко розчиняє двері, коротко кидає:

— До контори!

— А що там? — мимоволі виривається у Степана.

— Скажуть! — завчено відповідає наглядач. І коли вже Степан одерев'янілими ногами переступає поріг камери, додає, замикаючи двері: — Мабуть, побачення.

Мабуть... Ну, мерзотники. Ніколи від них не доб'єшся чогось певного. Створюють таємниці навіть навколо того, що всім відомо. Степан спитав якось наглядача:

— Скажіть, бог тут є?

— Не знаю, — буркнув те, що завжди говорив, коли до нього в'язні зверталися із запитаннями.

— То ви, виходить, не віруючий?

— Боже борони! — злякано перехрестився наглядач і поспіхом зник з камери.

Коли зайшли в контору, наглядач вигукнув:

— Радченко!

— На побачення, — сказав чиновник, кинувши на Степана байдужий погляд. — Загальне.

Від отого «загальне» у Степана обірвалося серце. Він пам'ятав, яке тяжке враження справляли на нього побачення з Любою через ґрати, в юрбі людей, що сміялися, плакали, галасували, нагадуючи собою збіговисько божевільних, котрі не тямлять, що діють. Оце враження, що зібралися люди ненормальні, посилювалося й ґратами, котрі розділяли їх, наглядачами, що в повному озброєнні вартували: один позаду залізної клітки, в якій були в'язні, другий — за спинами прибулих на побачення. Правда, загальне (його влучно називали в'язні: у звіринці) тривало годину, особисте, в присутності наглядача, всього півгодини. «Краще б дозволили п'ять хвилин особистого, ніж годину загального», — подумав Степан, згадуючи, якою мукою були для нього оті побачення з Любою через ґрати. І вона теж говорила, що, повернувшись у камеру після того загального побачення, відчувала себе так, ніби отямилась після якогось дивного знепритомнення.

Переступивши поріг залізної клітки, Степан кинув погляд у той бік, де він сам завжди знаходився, коли приходив до Люби, і побачив її. Вона стояла на його місці. Погляди їх умить зустрілися. Степан відчув, як од погляду великих, холоднуватих Любиних очей у нього мороз пробіг по спині, і губи судорожно засіпалися, замість того, щоб привітно, як хотілося йому, посміхнутися. Любині губи теж затремтіли. Та вона швидше, ніж Степан, переборола той свій настрій, підійшла ближче до ґрат, мовила, ласкаво зазираючи в його очі:

— Любий, як ти... заріс.

— Трохи є, — потер Степан рукою щоки, відчувши, як од того ласкавого «любий» у нього прискорено застукотіло серце, що аж подих перехопило.

— Журнал одержав? — спитала Люба, по-змовницькому примруживши очі, від чого погляд її став знову холодним.

— Одержав і все прочитав, — зробивши наголос на «все», відповів Степан. — Спасибі тобі.

— Я сьогодні була в прокурора. Він за те, щоб випустити тебе. Заперече Кузубов. До нього я ще не ходила,

боячись що не витримаю, як це вже було, посварюся з ним і тим самим тільки озлоблю його проти тебе.

— Хлопців бачила? — спитав Степан, бо Люба замовкла, напружено стиснувши губи: одна згадка про ненависного ротмістра Кузубова, якого вона називала павуком з погонами, лютила її. — Що там в інституті?

— Все по-старому.

— Добре.

— Прокурор сказав, що цей арешт не може перешкодити твоєму подальшому навчанню. Адже в тебе нічого не знайшли, ти нікому не давав того, що читав.

— Це так. Але ти ж знаєш, як буває? Можуть і невинного виключити. Та ще й без права повернення, — сумовито сказав Степан. — Та будемо сподіватися, що цього зі мною не станеться. — Додав по паузі, силувано посміхнувшись: — На мою квартиру заходила?

— Була.

— Що там?

— Все на місці. Я сказала хазяйці, щоб не хвилювалася: ти в цьому місяці повернешся. Заплатила за листопад. Забрала лист з Конотопа, але не читала.

— Ти їм нічого не писала?

— Ні.

— Добре зробила. І Петрові скажи, щоб у Київ своїм друзям нічого не сповіщав, а то відтіля вмить долетить до матері. Ти з ним бачишся?

— Кожного дня. Він приніс мені й журнал, який я тобі передала, — сказала Люба, сповіщаючи тим самим, що про свідчення Окулича вона довідалася від Запорожця. — Взагалі, і Петро, і всі інші твої друзі з надзвичайним піклуванням ставляться до мене. Часто буваю, як завжди, у Наді. І вона, і Єлизавета Василівна кланяються тобі.

— Дякую, — радісно засвітилися голубі Степанові очі, бо і Надію Крупську, і її добру матір він щиро любив. — Будеш у них, скажи, що я часто тут згадую їхню затишну оселю, їхню гостинність, сердечність. А з нашим адвокатом не зустрічалася? — спитав Степан, зробивши наголос на слові «нашим», щоб сказати тим самим, що він має на увазі Ульянова.

— Ні. Але Петро весь час радиться з ним. Наш адвокат сказав, що тебе повинні випустити.

— Скажи Петрові, хай він передасть адвокатові мою щирю подяку за поради, котрі так згодилися мені. Воно ж як мовиться: одна голова — добре, а дві ще краще. Особ-

ливо, якщо та, друга, голова така мудра, як у нашого адвоката. А що в нього голова надзвичайно мудра, я отут ще раз у тому переконався. Що тобі з дому пишуть?

— Батько хворіє,— спохмурніла Люба.

— Ти їм нічого не сповіщала?

— Хотіла написати, бо в перші дні твого арешту, не знаючи, як довго тебе тут будуть тримати, мала намір подавати прохання, щоб нам дозволили повінчатися в тюремній церкві. А оскільки прокурор порадив не поспішати, то я й батькам не відіслала вже написаного листа. А сьогодні, повернувшись від прокурора, навіть спалила його, бо повірила, що тебе днями випустять.

— Цілую твої рученята, моя люба,— щасливо засявав Степан, відчувши: душу переповнила гірко-солодка ніжність до коханої, що стояла за ґратами, а тому здавалася і близькою, і недосяжно далекою. Мимоволі подумалося: оті поржавілі від людських сліз ґрати для всіх, кого вони розділяють, пекельна мука, а для закоханих, мабуть, жорстокіших тортур не існує в світі.

І Степана, і Любу охопили ті почуття, котрі бояться стороннього ока, і вони, закохано посміхаючись, мовчали. Той спалах почуттів був таким всевладним, що якусь мить вони не бачили ґратів, котрі, здавалося, незборні, як сама смерть, не чули галасу людей, які побивалися біля тих ґрат, мов оті комахи, що заплуталися в тенетах павутини. Вони навіть рушили назустріч одне одному і... ніби прокинулися від чарівної мани, що охопила їх. Невільно здригнулися, спохмурніли: таким різюче несхожим було те, що вони зараз відчули, побачили, зазірнувши в душу одне одному, і те, що оточувало їх. Вони не зінали, про що тепер розмовляти, коли все сказано, все відчуте. А до кінця побачення залишилося ще двадцять хвилин. Степан згадав, що тоді, коли він приходив на побачення з Любою, теж, траплялося, утворювалася отака порожнеча. Люба рішуче переривала побачення й поверталася до камери. Він сказав, винувато усміхнувшись:

— Наш час, здається, закінчився...

— Так, я піду! — мовила Люба, вдячно глянувши на нього.— До побачення, любий мій, на волі.

Вони довго дивилися в очі одне одному, потім Люба, зрозумівши, що він першим не піде в камеру, як те робила вона на правах жінки-невільниці, круто повернулася і, не озираючись, вийшла з кімнати. А Степан довго ще стояв на місці, дивлячись їй услід і подумки проводжаючи її за

ворота в'язниці по засніжених вулицях міста, яке, здавалося йому, не отут, за стіною, а десь далеко-далеко...

16

Думав Степан, що найтяжче в камері тоді, коли не знаєш, скільки місяців чи років доведеться чекати виходу на волю. Виявилось, що непевна надія, — може, сьогодні, може, завтра випустять, — сушить мозок, попелить душу так само нещадно й нестерпно, як і чорний відчай. Нерви ж ота непевна надія розхитує ще більше. Кожне гупотіння кроків під дверима камери, кожен брязкіт ключів, клацання замка примушують здригатися так, ніби хтось зненацька кинув жарину прямо в душу. І як же довго пече душу та проклята жарина, отруєє своїм чадом мозок, котрий надвечір, коли знаєш, що сьогодні тебе вже ніхто з цієї залізної клітки не стане випускати, болить до того, ніби вчадів так, що ледь-ледь не віддав богові душу.

На побачення Люба приходила восьмого листопада, о другій годині дня. І Степан, повернувшись до камери, став напружено прислухатися до всього, що діялося в коридорі, бо, думав, його можуть ще й сьогодні випустити. Думав, прислухався і... в той же час не вірив. Подумки повертався до того, що було на побаченні. Яка ж його Люба гарна, розумна! Аж не вірилося, що вона ось-ось стане його дружиною. Згадалися слова, написані нею в переданому журналі: «Будь спокійним. Я поїду за тобою на край світу». Степан кілька разів перечитував їх, і кожного разу з таким хвилюванням, що спазми стискували горло. Думав: «Ні, що б там не було, а я щасливий». Уявляв, як вони з Любою будуть жити десь у Сибіру. Вона не раз говорила йому: «Все моє свідоме життя пройшло в Томську, то чого ж мені боятися Сибіру?». А йому все одно, де відбувати покарання, якщо того не минути, аби Люба була з ним.

За загратованим вікном камери потемніло, і Степан перестав прислухатися до кроків у коридорі: сьогодні його вже не випустять на волю. Принесли вечерю. Степан випив тільки чаю, бо їсти не хотілося, як це завжди бувало, коли він дуже хвилювався. Стукали обидва сусіди: в той час, коли розносилася по камерах їжа, наглядачі, будучи зайняті, не так пильнували за тими тюремними розмовами. «Що на побаченні? — читав Степан стук. — Чого мовчите?» А до стіни не підходив, не відповідав: і сусіди були люди незна-

йомі, і настрій мав такий, що не хотілося мучити пам'ять тою невільницькою розмовою. І без того голова отупіла від перенапруги, в усьому тілі відчувалася та гранична втомленість, коли хочеться лише одного: лягти в ліжко і, заплющивши очі, дрімати. Але лягати в ліжко було ще рано — що ж вночі робити? — і Степан ходив по камері, відчуваючи, як кожен крок відлунує тупим болем у голові. Сів до столика, погортав журнал «Русское богатство», перечитав сімдесят першу сторінку, на якій був Любин лист. Де зараз вона? Дома? Ні, мабуть, пішла до Крупської, щоб розповісти їй про побачення, щоб не сидіти самотньо в кімнаті. А може, до неї Петро зайшов? Від неї Петро, мабуть, піде до Ульянова, до Гліба і Базіля.

Крізь стіну вперто простукувалося: «Чого мовчите? Відповідайте!» Оце найтяжча мука в тюрмі: ніколи ти не можеш усамітнитися, хтось та стукає тобі в душу.

Слав Степан погано, верзлися йому всю ніч якісь жахливі сни, котрих він, прокинувшись вранці, не міг пригадати. Подумав: «Отак люди тут і божеволіють». Хоча, казала Люба, найтяжче в перші дні, а потім уже звикаєш до всього того, що попервах сприймаєш, як пайжорстокіші тортури. Та хай до цієї клітки вороги його звикають, а не він. Може, саме сьогодні його випустять. Чого ж тільки на душі так тяжко? Чи не передчуття чогось поганого? Ні, мабуть, просто втома.

Після обіду, коли вже Степан почав думати, що й сьогодні його не випустять, до камери зайшов старший наглядач, сказав, криво посміхаючись:

— Маємо наказ, пане Радченко, звільнити вас.

— Приємна вість,— мовив Степан тремтливим голосом.

— Збирайте всі свої речі, йдіть за мною.

Ніяких речей у Степана, крім харчів, що принесла Люба, і журналу не було. Іжу він залишив, сказавши, щоб її віддали сусідам по камері, а журнал забрав. Можна було, звичайно, і журнал передати в тюремну бібліотеку, яка й склалася з книг, залишених в'язнями, та побоявся, що хтось наткнеться на Любиного листа. Стерти ж ті Любині позначки в тексті журналу нічим було.

Із тюрми Степан поїхав прямо до інституту, бо зараз його найбільше хвилювало одне: виключили чи ні. Пішов він прямо до директора. Виявилось, директор захворів, його вже другий тиждень не було в інституті. Степан полегшено

зітхнув: без директора ніхто його виключити не міг, а значить, він може продовжувати навчання. Степан пішов у їдальню, щоб дочекатися перерви, побачити друзів. Не встиг він там поїсти, як закалатав дзвоник, в їдальню посунули вічно голодні студенти. Хтось вражено вигукнув:

— Степан!

Столик, за яким сидів Радченко, оточила збуджена юрба. Всі штовхалися, щоб потиснути йому руку, галасували, перекрикуючи один одного. Питали:

— Зовсім випустили?

— А де ж Казимир?

— Хлопці, ша! — почувся густий бас Запорожця. — Розступіться, дайте й мені на нього глянути! — Петро міцно обняв Степана, вигукнув, радісно сяючи: — Живий!

— Там мертвих не тримають, — відповів жартом Степан, викликавши сміх у всіх, хто оточував його. — А мене тут не вигнали?

— Та мовби ні, — відповів Петро. — Наказу не було, бо й директора немає. Кажуть, довго ще хворітиме.

— Слава аллаху! — вигукнув хтось.

Слова ці були зустрінуті сміхом, бо з директором у студентів часто спалахували конфлікти. Вгамувавшись, почали питати Степана, що там та як, але він ухильно відповідав: «Істи дають». Студенти почали розходитися від столика. Коли Степан залишився з Петром наодинці, спитав:

— Що Люба?

— Жде тебе — не діждеться.

— Коли ти в неї був?

— Учора. Сьогодні обіцяв зайти. Ти одержав її листа?

— Як вона знала, що сказав Окулич?

— То вже я докопався.

— Спасибі. Той її лист врятував мене. Взяли, правда, підписку про невиїзд, та оскільки я нікуди їхати не збираюся, а, навпаки, боюся, щоб мене не витурили з столиці, то навіть радий тому. Треба ж отримати диплом. А де ж Гліб, Базіль, Анатолій?

— Щось я не бачив їх сьогодні.

— А як Ульянов?

— Майже кожного дня я зустрічався з ним, про все радився. І остаточно переконався: мудрий він чоловік. Про що б не зайшла мова, у нього своя, але страшенно переконлива точка зору.

— З дому були мені листи?

— Так. Люба забрала їх з твоєї квартири.

— А що ж моя хазяйка?

— Ти знаєш, вона виявилася гарною жінкою. Не перелякалася, не панікує. А все тому, що в неї позаторік квартирували якісь студенти, у котрих теж робили обшук, арештовували й відпускали. Дзвоник. У мене ще одна лекція. Де ми тепер зустрінемося?

— Приходь увечері.

— Добре.

Вість про те, що Степан на волі, швидко облетіла всіх його друзів. Володимирові сказав Запорожець про звільнення Радченка, зайшовши до нього додому.

— Це чудово! — радісно засяв Володимир. — Як він себе почуває?

— Я зустрівся з ним на людях, а потім мав іти на лекцію, то й не розпитав. Але вигляд у нього непоганий. Настрій — теж, бо з інституту, чого він найбільше боявся, його не виключили.

— І Окулича випустили?

— Я, правду казати, не спитав. Та, мабуть, ні, бо щось не з'являвся він в інституті.

— Я думаю, що нам варто зібратися й послухати Радченка, — сказав Володимир. — І зробити це не відкладаючи, поки в нього свіжі враження. Ви коли бачитимете його?

— Домовилися увечері зустрітися. Може, й ви підете зі мною до нього?

— Сьогодні я маю бути у свого патрона, — сказав Володимир, бо справді Волкенштейн призначив йому зустріч о восьмій вечора. — А ви, Петре Кузьмичу, якщо побачите Радченка, погомоніть з ним. Порадьтеся й з іншими товаришами, де і коли нам краще всього зібратися. Почнемо вивчати ту науку, яка, не виключено, всім нам, коли настане час, згодиться. Все нам треба знати, бо ні від чого ми не застраховані. Ми починаємо боротьбу з ворогом, у руках якого вся влада. А ми повинні перемогти, бо історія працює на нас. Та щоб взяти те, що історія нам дає, треба не тільки напружено працювати, а й пильно придивлятися до ворогів, вивчати їх. Згодні ви зі мною?

— Абсолютно! — широко відповів Петро. — Я сьогодні ж обійду всіх хлопців і сповіщу вас, де ми зустрінемося.

Перша мета, яку ставив собі Володимир, перебираючись до Петербурга,— знайомство з марксистами,— була досягнута. Знайомство вже відбулося всебічне, бо реферати Сільвіна і Красіна, їх обговорення показали, на що здатні нові друзі. Розмова про ринки, правда, ще не закінчилася: вперто стояв на своєму Герман Красін, дехто мовчки підтримував його. Володимир мусив відкласти всі інші справи — а їх під кінець року зібралось чимало — і взятися за реферат про ринки. Він уже сказав Кржижановському й Старкову, до яких часто навідувався вечорами, повертаючись з бібліотеки додому, що ближчим часом — обов'язково в цьому ж році — виступить з рефератом. Герман Красін, довідавшись про це, вдоволено посміхнувся: подивимося, мовляв, що він ще скаже. Адже критикувати легше, ніж самому виступати з ґрунтовною, самостійною розробкою такого складного й запутаного питання, як питання про шляхи розвитку капіталізму в Росії. І в міру того, як мшали дні й тижні, друзі Володимира з дедалі більшим нетерпінням чекали на його виступ з рефератом.

Та як не був Володимир зайнятий рефератом про ринки, звітом про свої адвокатські справи,— хоча й мало приділяв уваги службі, а звіт треба було подати,— він не забував про те, що не познайомився ще з робітниками. А знайомство з робітниками Петербурга, пропаганда в їхньому середовищі ідей марксизму, створення пролетарської партії, яка б повела їх на боротьбу за свої права,— то була головна мета його переїзду до столиці. Володимир висловив своє бажання — завести знайомство з робітниками — Сільвіну. Той сказав, що до Германа Красіна ходить на навчання дуже цікавий робітник Шелгунов (однофамілець покійного письменника Шелгунова). Розумний, начитаний і, як сам він каже, непохитний марксист, бо, треба віддати йому належне, добре знає і «Маніфест Комуністичної партії», і «Капітал». І не тільки знає марксистську літературу, а вміє досить вправно викладати свої думки іншим робітникам. Він має зв'язки на багатьох заводах, бо старожил столиці, працює з дев'яти років, а зараз йому вже, здається, двадцять шість. Саме завдяки Шелгунову створено чимало

робітничих гуртків, в яких зараз провадять заняття і марксистів, і пародників.

— Якщо Герман Борисович не захоче вас познайомити з Шелгуновим, бо він, як ви, мабуть, помітили, хворобливо сприйняв вашу критику його реферату, то я влаштую вам зустріч з тим робітником.

Сказав Сільвін правду: Герман Красін помітно змінив своє ставлення до Володимира — хоча він і завжди тримався сухо — після обговорення його реферату про ринки. Володимир удав, що не помітив тої зміни, заходив і далі до нього, запрошував до себе. Герман, який з усієї групи найбільше уваги приділяв питанням марксистської теорії, не міг не дорожити зустрічами з Ульяновим, з котрим цікаво було посперечатися. І Герман, помітивши, що Ульянов не переносить теоретичних сперечань на особисті стосунки, присоромив себе за ту свою слабкість, яку не міг у перші дні перебороти. Думав: «Ще один добрий урок дав мені Ульянов. Наперед буду розумнішим». І, коли Володимир сказав, що хотів би познайомитися з якимсь робітником, Герман, стримано посміхнувшись («Ось я вас здивую!»), мовив:

— Завтра о восьмій вечора у мене буде один робітник. Якщо матимете час, то приходьте.

— Буду вам дуже вдячний,— відповів Володимир, радіючи тому, що Герман явно вже на нього пересердився, що він так охоче погодився познайомити його зі своїм учнем, котрим, з усього видно, пишався, хотів похвалитися: подивіться, мовляв, яких бійців-робітників я готую.

Того дня у Володимира було багато роботи: мав переписати начисто звіт про те, що зроблено за чотири місяці по службі; відповісти на лист Петра Маслова і відправити йому (до Самари) статтю Федосеева про селянську реформу зі своїми зауваженнями; написати лист Федосееву, що його прохання щодо пересилання статті виконано; накреслити три таблиці до сьомого — передостаннього — розділу реферату про ринки, який (розділ) вчора закінчено; зайти до Волкенштейна, бо вже тиждень у нього не був; забігти до ради присяжних повірених: можливо, там є листи, бо вся пошта, оскільки й цю квартиру доведеться міняти, йде на службову адресу. Це, звичайно, не дуже зручно, та все одно краще, ніж потім, покинувши квартиру, розшукувати там свою кореспонденцію.

Кілька разів на день Володимир згадував, що ввечері має

зустрітися з цікавим робітником, з хвилюванням запитував себе: «Як складеться розмова?» Страх як хотілося, щоб однофамілець чудового публіциста Шелгунова виявився людиною не лише начитаною, а й розумною, симпатичною; щоб з тим Шелгуновим з першої ж зустрічі, як це інколи буває, зав'язалися добрі стосунки.

До ради присяжних повірених Володимир зайшов аж увечері, коли все те, що планував, було зроблено. Там його з учорашнього дня ждав лист із журналу «Русская мысль», куди він надсилав свою статтю «Нові господарські рухи в селянському житті». Володимира здивувало те, як швидко редакція відповіла. Мабуть, відмовили. Відчував, як прискорено забилося серце. Сховав конверт в кишеню, бо при людях не хотів читати того листа. Погомонів кілька хвилин, для годиться, з колегами (всіх хвилювало, хто буде новим міністром юстиції) і пішов додому, бо треба було встигнути повечеряти перед тим, як іти до Красіна.

Передчуття Володимира не зрадило: із редакції «Русской мысли» сповіщали, що статтю не можуть надрукувати, оскільки вона не відповідає напрямкові журналу. «Що ж, цього й треба було чекати, — з гіркотою розмірковував Володимир. — Це ще одне свідчення, який я наїenny: сподівався, що ліберальний журнал надрукує марксистську статтю. Поїду до Москви, заберу рукопис, бо не залишиться жодного примірника».

З редакції журналу Володимиру написали не все. В той час, коли в журнал надійшла його стаття, редакція вже мала на книгу Постникова рецензію свого постійного автора В. В. (В. П. Воронцова). В. В. розглядав книгу Постникова, в якій було дано багато матеріалів про пролетаризацію селянства, зі своїх народницьких позицій, а тому й давав їй оцінку абсолютно протилежну тій, яку робив Ульянов у своїй марксистській статті. Рецензія В. В. була вже набрана, бо планувалася до другого номера журналу.

Надсилаючи статтю до ліберального журналу, Володимир не мав упевненості, що її надрукують, а все одно настрій був зіпсований. Адже він уперше пропонував свою ґрунтовну працю журналу, вперше отримав відмову. Картав себе: навіщо послав, будучи майже певен (зараз він так думав, хоча, посилаючи статтю, мав усе-таки надію, що її надрукують), що ліберальний журнал не наважиться надрукувати марксистську статтю. («А як кричать ті ліберали про свободу слова!») Щоб не залишатися наодинці

з цими неприємними думками й переживаннями, Володимир нашивидку повечеряв і пішов до Красіна. Все одно з таким настроєм не міг працювати. «Пограємо в шахи, поки той Шелгунов прийде»,— думав.

Та хоча Володимир прийшов до Красіна майже за годину раніше, ніж домовилися, у нього вже сидів якийсь робітник. «Мабуть, Шелгунов»,— зміркував Володимир, пильно глянувши на Германового гостя. Чоловік той піднявся з-за столу (перед ним лежав розкритий том «Капіталу») і, кліпаючи очима, дивився на Володимира. Невисокий, худорлявий, русява борідка клинцем, вусики.

Герман, мляво потиснувши Володимирові руку, повернувся до свого гостя, сказав:

— Знайомтесь, Василю Андрійовичу. Це той мій друг, про якого я вам розповідав.

Володимир мовив:

— Ульянов.

— А-а!..— радо вигукнув Василь Андрійович.— Дуже, дуже приємно вас бачити, бо багато чув про вашого брата. Я— Шелгунов. Всі питають, чи не родич письменника. Ні, тільки однофамілець. Але глибоко шаную його, вважаю своїм учителем і страшенно шкодую, що не був на похороні, бо якраз в армії служив. Багато, правда, нашого брата— ось і сам Герман Борисович— постраждало за ту демонстрацію на похороні Шелгунова. Та без цього, як сказав один мій друг, зараз не поховаєш людини, котра зичила народові добра.

Шелгунов виявився жвавим співбесідником. Він охоче, стисло і чітко (відчувалася солдатська виучка!) відповідав на запитання. Сам не пропускав нагоди, щоб чимось поцікавитися. І чим далі тривала розмова, тим більше Володимир дивувався з того, як багато знає цей робітник, як правильно він розуміє ті завдання, котрі стоять перед пролетарями в їх боротьбі за свої права. Красін, помітивши, що Ульянов захоплений його ученем, гордовито, ба навіть щасливо, посміхався, чого раніше ніколи з ним не траплялося. «Е, та Герман не такий сухар, яким він весь час мені здавався»,— зробив приємне відкриття Володимир, від чого в нього аж на душі потепліло.

— Василю Андрійовичу, може б, ви розповіли нам про те, як дійшли думки, що треба вести боротьбу за свої права?— запропонував Герман, коли настала пауза.— А то ми з вами давно вже знайомі, а я не все гаразд знаю про вас. Звичайно, якщо чогось не можете сказати, то не кажіть,

Без власних таємниць, як відомо, ніхто не живе на світі.

— Та які в мене, Германе Борисовичу, таємниці? — зніяковів Шелгунов.— Я весь перед вами як на долоні... А життя моє, сказати відверто, і невеселе, і нецікаве. Може, тільки й того, що не зовсім схоже на життя тих, що працювали так само, як і я... То з чого ж починати? З батьків? Чи з того, як мене в дев'ять літ віддали на чавуноливарний завод Петрова, де я нагрівав трубки для шишок, обливаючись потом біля печі по одинадцять годин?

— Давайте і так,— погодився Герман.— Ви, Володимире Іллічу, не заперечуєте?

— Я вже уважно слухаю! — відповів Володимир, зробивши наголос на «вже».

— П'ять місяців, як оте чортеня в пеклі, що підкидає дрова під казан, у котрому варяться грішники, прів я біля печі. Там і впав, втративши свідомість. Коли очунав, то виявилось, що я в лікарні, що в мене черевний тиф. Ото було моє перше страшне — і, мабуть, вічне! — горе. Від того тифу, чи, може, від вогню печі, котрий випікав мені очі так, що я й плакав без сліз,— бог знає від чого,— а я майже осліп. І якраз до школи почав ходити, вчитися страх кортіло...— Василь Андрійович тяжко зітхнув, помовчав, кліпаючи сльозавими очима, вів далі помітно глухішим голосом: — До тринадцяти років я у батька під рукою був, а він хапався за все: і по селах гасом та оселедцями торгував, і харчевні відкривав, і візникував, і швабри виготовляв. Мені так остогидли ті вонючі швабри, що я став проситися, щоб мене знову віддали на завод. Батько ж влаштував мене до палітурні: якщо, мовляв, втратиш зір, то все одно матимеш заробіток, бо й сліпі можуть управляти книги. Чотири роки, за харчі й одержу, я працював у тій майстерні з трьох годин ранку до семи вечора. І все-таки спасибі батькові, що він мене туди віддав: у палітурні я почав читати книжки. Багато дечого прочитав, та найбільше запам'яталися твори Успенського, Некрасова, Шевченка. В сімдесять п'ятому році закінчилося моє навчання, і я пішов геть з тої майстерні. Приніс я додому в скриньці якихось три десятки власноручно опрацьованих книжечок. Ото був і весь мій капітал, що зібрав я за чотири роки.

— Небагато,— зауважив Герман.— Що ж далі?

— А далі було так. Батько хотів мене повернути в майстерню, а я сказав, що втоплюся, а не піду туди. Не подобалося мені, як хазяїн грабував палітурників, викреслю-

ючи з рапортчик те, що вони вже заробили; що розрахунок провадився лише на паску і різдво. Батько лаявся-лаявся; та й плюнув. Потім дав хабара майстру, і мене прийняли чорпоробом на суднобудівний завод «Нове Адміралтейство». Плату призначили п'ятдесят копійок за день. Якось, ідучи на роботу, я прочитав оголошення про вечірню школу, де вивчалися фізика, хімія, геометрія, географія. Я того ж дня пішов туди. Мене записали в перший клас, а згодом, побачивши, що я дещо знаю, пересадили в другий. Ото, скажу вам, була найбільша радість у моєму житті. А батькові не подобалося, що я навчаюся. Неграмотні мої брати і сестри,— а в мене чотири брати і три сестри,— в один голос говорили мені: будеш, мовляв, багато читати, то й тебе повісять.

— Так і казали — повісять? — здивовано перепитав Володимир.

— Так точно! — по-солдатськи відповів Шелгунов.— А чого? Того, Володимире Іллічу, що то був якраз той рік, коли стратили вашого брата і його друзів. На той час я вже прочитав «Цар-голод», «Суд над царевбивцями», вважав себе революціонером, хоча й погано розумів, що воно таке. Хотіли ми у тій школі товариство взаємодопомоги створити, та начальство не затвердило статуту, який ми склали. Тут мене забрали в армію. А коли мені випало служити в Оранієнбаумі, то я навідувався до Петербурга, де зустрічався і зі своїми друзями-робітниками, і з інтелігентами, в яких брав книжки й давав їх читати солдатам. Найбільше літератури мені давав Михайло Іванович Бруснев, котрий, на жаль, зараз перебуває в ув'язненні. Дуже шкода його,— кажуть, що каторги йому не минути,— бо багато добра він зробив для нас, робітників.

— Цікаво, які ж книжки ви давали солдатам? — спитав Володимир, котрий з напруженою увагою слухав Василя Андрійовича.

— Успенського, мого ж однофамільця Шелгунова, Некрасова. Поручик Шадмировський відібрав книжку Успенського в одного солдата і не віддав. Нелегальних книг Бруснев мені не давав, кажучи, що не настав ще час читати їх солдатам. То я переказував ті, що знав: «Хитру механіку», «Казку про чотирьох братів», «Цар-голод». Звичайно, не всім, а тим, кому довіряв. І нічого, все обійшлося... Може, тому, що я тримав всі ті книжки серед тих, які там опраряв, влаштувавши, за наказом ротного, невеличку палітурню. А взагалі солдати настільки малописьменні і

затуркані, що їм на службі не до читання книг. Вже одне те, що солдат щось читає, викликає гнів начальства. Ну, коли, нарешті, я відслужив і повернувся додому, то влаштувався на Путіловський завод. А влітку цього року перейшов на Балтійський завод, де й зараз оце працюю. Торік я надумав скласти екзамени на звання вчителя. Герман Борисович, спасибі йому, взявся підготувати мене. Рік уже ось, якщо не більше, я мучу його. І сьогодні оце прийшов на заняття, та, бачу, невчасно...

— Це, даруйте, вже моя провина,— сказав Володимир, підводячись.— Дякую вам, Василю Андрійовичу, за щирі розповіді. Сподіваюся, ми з вами ще зустрінемося.

— Звичайно! — запевнив Красін, бо Шелгунов запитливо глянув на свого вчителя.

— Якщо вам, Василю Андрійовичу, потрібна буде якась моя допомога, то заходьте до мене.

— Дякую! — вклонився Шелгунов, помітно зворушений запрошенням.

— Адресу я вам не даю, бо маю міняти квартиру. У Германа Борисовича ви, коли виникне потреба, довідаєтесь, де мене знайти.

Присемне враження справив Шелгунов на Володимира своєю жагою до знань. Дивувало тільки, що він хотів стати вчителем, бо в тому явно проглядав вплив народників: здобути знання, щоб потім іти в народ. Це хибний шлях. І дивно, чому Красін рік уже веде з Шелгуновим заняття, а досі не переконав, що не до вчителювання на селі йому, письменному робітникові, треба готуватися, а до пропаганди ідей марксизму в своєму ж середовищі. Тут позначається отой інтелігентський об'єктивізм: давати робітникам те, що вони просять, тобто — плестися за робітниками, а не вести їх за собою. А треба вести! І таких, як оцей Шелгунов,— в першу чергу, бо він же веде багатьох за собою, оскільки на голову стоїть вище свого оточення.

2

На листи Володимир відповідав увечері, коли, попрацювавши в Публічній бібліотеці до її закриття, повертався додому. Сьогодні мав написати листа матері і в Самару Петру Павловичу Маслову. З Масловим Володимир почав листуватися торік. Тоді Маслов тільки-но повернувся з петербурзької тюрми (сидів там за причетність до марксистських гуртків Казані, в роботі одного з яких брав участь і

Володимир) і відбував заслання на Уралі. Від своїх друзів, які навідували його в глухому селі, він довідався, що в Самарі мешкає Володимир Ульянов, котрий багато уваги приділяє питанням політекономії. А що в легальних журналах не друкувалися марксистські статті, то ті, хто їх писав, намагалися обмінюватися своїми працями. Володимир відправив Маслову реферат, у котрому піддавав критиці праці теоретика народництва В. В. Маслов переслав Володимирові свою теоретичну працю, де розглядалося питання розподілу прибутку в капіталістичному суспільстві. Володимир відповів листом-статтею, в якій переконливо доводив, що Маслов підійшов до висвітлення цього важливого питання з помилкових позицій. Але він не тільки не погодився, а й образився, припинив листування. І лише після того, як і Федосеев висловив йому ту ж думку про його статтю, що й Ульянов, він, не відмовившись од своїх хибних позицій, написав листа своєму строгому критикові. Володимир відповів йому. Згодом утворився трикутник: Ульянов у Петербурзі, Федосеев у Сольвичегодську, Маслов у Самарі (туди він переїхав після відбуття заслання), по якому мандрували статті і листи.

«Позавчора, — писав Володимир у своєму зошиті, не вживаючи сторінки, — одержав Вашого листа і вчора ж написав, що висилаю Вам статті про селянську реформу. Напишіть, чи у Вас стаття про Постникова. Якщо у Вас, пошліть її якнайшвидше М. Є. і попросить переслати мені, як тільки прочитає: мені вона потрібна». Статті про селянську реформу — то праця М. Є. (тобто Миколи Євграфовича Федосеева), на яку Володимир написав розгорнуту рецензію. А стаття про Постникова — то ті «Нові господарські рухи в селянському житті», котрі журнал «Русская мысль» відмовився надрукувати.

Володимир, за звичкою, перечитав перший абзац, після слова «листа» поставив хрестик, відкреслив кінець сторінки, написав ще дрібнішим почерком примітку: «Мою адресу Ви могли взяти у тутешньої ради присяжних повірених». Це була відповідь Маслову на те, що він писав у листі: їздив до Петербурга, хотів зустрітися, але, мовляв, не мав адреси. Тут було щось одне з двох: або ж, знаючи, що Ульянов влаштувався помічником присяжного повіреного, він не здогадався, де і як його знайти, або ж тільки незграбно виправдовувався, не вибрав часу розшукати. «Дуже шкодую, — продовжував Володимир, — що Ви не застали мене в Самарі, чи не збираєтеся з'їздити в столицю

на свята? — тоді ми могли б побачитись». Після слова «Самарі» Володимир поставив хрестик і зробив помітку: «і не познайомилися там з моїми приятелями». Подумав: «Пишетесь щось важко. Чи не відкласти до ранку? Ні, треба перепочити й закінчити, бо завтра й без цього листа багато чого треба встигнути зробити». Він встав з-за столу, потягнувся так, що аж у суглобах хруснуло, походив по своїй тісній кімнатці. Повернувся зі служби хазяїн. Був він, як завжди, п'яний, почалася між господарями сварка. «Ні, тут я після повернення з Москви не оселюся. Найду десь іншу кімнату. Набридло вислуховувати брудну лайку, — міркував Володимир. — Це добру годину галасуватимуть. Піду містом прогуляюся, поки вони вгомняться».

Друга половина грудня видалася холодною, і Володимир за півгодини добре промерз у своєму не дуже теплому одязі, а тому й повернувся додому швидше, ніж гадав.

У господарів квартири був уже зовсім інший настрій. Вони злагоджено, — господиня, певно, теж хильнула, — співали своїх улюблених пісень. За три тижні ті пісні, — а «закохана пара» їх повторювала щовечора, — так осточортіли Володимирові, що його аж у піт вганяло від них. Ще добре, що ті концерти тривали недовго, бо хазяїн швидко засинав і хріп за стіною так, ніби його там за горло душили й ніяк не могли задушити. В перші дні Володимир від того жахливого храпу довго не міг заснути, а потім звук. А до «концертів» не тільки не притерпівся, а чим далі, тим більше вони дратували його, вибивали з робочої колії.

«Я чекаю від Вас, — розгонистіше, ніж завжди, мовби боячись, щоб не перешкодили, продовжував писати Володимир, коли співаки вгомонилися, — якнай докладнішого розгляду та критики статті про Постникова. Ви побачили, сподіваюсь, що викладені в ній положення є для мене основою значно важливіших і значно далекосяжніших висновків, ніж це зроблено в самій статті. Розклад наших дрібних виробників (селян і кустарів) — це, на мою думку, основний і головний факт, що роз'яснює наш міський і великий капіталізм, руйнує міф про особливий уклад селянського господарства (це — такий самий буржуазний уклад з тією тільки відмінністю, що він ще значно більше облутаний феодальними путами) і змушує вбачати в так званих «робітниках» не невелику купку окремо поставлених осіб, а тільки верхні верстви тієї величезної маси селянства, яке вже тепер живе більше з продажу своєї робочої сили, аніж

з власного господарства. Саме тому я й ціную так високо книгу Постникова, що вона дає матеріал для якнайточнішого аналізу цього становища, що вона фактично доводить безглуздість ходячих уявлень про наше «общинне» село й показує, що, по суті, наші порядки не відрізняються від західноєвропейських».

Перечитавши цей абзац, Володимир не знайшов, що варто ще додати. Можна було б, звичайно, зовсім не давати в листі цієї стислої оцінки книги Постникова. Та Маслов, як помітив Володимир, і що йому дуже не подобалося,— замість того, щоб зробити загальну оцінку статті, обмежувався якимись дріб'язковими, несуттєвими зауваженнями. Про те, що Маслов не зумів вловити саму суть статті, Володимирові писав і Федосеев. Сам же Федосеев, на відміну від Маслова, вмів точно схопити в статті головне, ясно і чітко викласти свої міркування. У Володимира не було розумнішого критика й порадника, як Микола Євграфович, і він завжди з нетерпінням чекав його оцінок своїх праць. Була в Федосеева й ще одна чудова риса, якої бракувало Маслову: надзвичайна акуратність і сумлінність. Незважаючи на те, що Федосеев у той час, коли Володимир почав з ним листуватися, перебував у тюрмах, на етапах, на засланні,— він, з допомогою своєї нареченої Марії Гопфенгауз, знаходив можливість активно обмінюватися із одноподумцями статтями й листами. Маслов же то надсилав листа за листом,— особливо, якщо йому щось треба було — то раптом, без жодних на те причин, надовго замовкав. По суті, листуючись, він зважав передусім лише на свої інтереси. Це Володимир давно вже відчув, а тому й не надавав особливого значення листуванню з Масловим.

Коли вже зайшла мова про статтю, присвячену книзі Постникова, то Володимир не міг не сказати, що пропонував її журналу: «Я посилав цю статтю в «Русскую мысль»,— писав він,— але вона не захотіла вмістити її. Подумую про те, чи не краще буде, доповнивши і трохи змінивши, видати брошуркою? Дуже цікаво було б знати, що Ви думаєте з цього приводу; гадаю, що тут цілком можна обійтися листуванням». Оце «цілком можна обійтися листуванням» Володимир додав тому, що Маслов завжди, коли він звертався до нього за якоюсь порадою, відповідав: такі питання, мовляв, можна вирішити при зустрічі. Був і ще один підтекст у тому «цілком можна обійтися листуванням». Володимир тим засвідчував, що брошурку він хоче видати легально, а не в нелегальній пресі, отже, Маслов,

не боячись нашкодити собі,— відсидівши три роки в тюрмі, він в усьому був надто обережним,— може давати свої поради. Правда, видати брошуркою статтю, яку побоявся надрукувати ліберальний журнал, як розумів Володимир, справа не з легких. Царська цензура не забороняє народникам лаяти, оббріхувати російських марксистів. Самим же марксистам не дозволяється сказати в легальній пресі ані слова.

Два дні тому Володимир послав Маслову, як про те просив його Федосеев, лише його (Федосеева) статті. Маслов же хотів мати й Володимирові зауваження на ті статті. А що Володимир, будучи перевантажений роботою, не мав часу зняти копію з того свого листа-рецензії, то вирішив коротко викласти суть своїх міркувань. «У своїх зауваженнях на праці про реформу,— продовжував писати він,— я виходив з того основного положення, що ця реформа — продукт розвитку товарного господарства і що весь її зміст і значення полягали в тому, що зруйновані були ті пута, які стримували й обмежували розвиток цього ладу». Пробіг очима написане, додав: «Ми докладніше ще поговоримо про це: може, вдасться безпосередньо переправити Вам зауваження, які я послав до автора; це було б найпростіше і найзручніше».

Знаючи неакуратність Маслова, закінчив такими словами: «Відповідайте якнайшвидше, навіть негайно, інакше лист може не застати мене тут». Перечитав уважно всього листа і, не знайшовши, що можна ще додати,— та й голова важка була вже від втоми, сон повіки склеплював,— поклав його в конверт, написав адресу. Але не заклеїв, бо хотів ще вранці переглянути, перш ніж відправити Маслову. Вранці Володимир перечитав листа, але додавати нічого не став: разом з тим листом, який він послав Маслову два дні тому, все йому сказав, що хотів.

Після того, як Володимир помітив, що не тільки хазяїн пиячить, а й хазяйка, він із жодними проханнями до них не звертався, бо доводилося вислуховувати то п'яне варнякання, то злоблिवе похмільне буркотіння. Тому дома й чаю не пив, харчів ніяких не тримав,— хазяйка безцеремонно поїдала все,— а харчувався в трактирі. Дуже незручно було це через те, перш за все, що забирало багато часу, та нічого вдіяти не міг: мусив терпіти до Нового року, бо і наперед за кімнату заплачено, і шукати щось інше до поїздки в Москву не було ніякого смислу: адже залишилося якихось півтора тижня. Володимир уже одягнувся, як

почув, що хтось дзвонить. «Мабуть, до господарів,— подумав.— Піду відчиню, бо вони з похмілля ще сплять».

На вулиці він побачив Запорожця.

— Я, даруйте, Володимире Іллічу, до вас,— сказав Петро, посміхаючись посинілими від холоду губами.

— Прошу, прошу! — зрадів Володимир, бо давно вже не бачив Запорожця.— Заходьте.

— Бачу, що ви вже зібралися йти, то я вас, може, краще проведу та й погомонимо.

— Ви вже снідали? — спитав Володимир.

— Та ще ні, бо...— зам'явся Запорожець, якому незручно було сказати, що він мав ще десь грошей позичити, а потім уже поснідати в інститутській їдальні.

— Чудово! Ходіте тоді разом поп'ємо чаю й погомонимо,— запросив Володимир, одразу зрозумівши те, чого не сказав Петро.— Я отут, на Летушковому, п'ю чай.

— Залюбки поснідаю з вами,— погодився Запорожець.— Тільки спочатку скажу, чого я до вас йшов. Мені Сільвін сказав, що ви давали йому й Ванеєву дуже цікавий рукопис про селянську реформу. Написав ту працю якийсь Микола Федосеев, котрого вони обидва знають по Нижньому Новгороду. Я просив у них — не дали, пославшись на те, що ви дозволили ознайомитися з тим рукописом лише їм. Дуже хотів би й я, Володимире Іллічу, прочитати.

— З радістю дав би вам, Петре Кузьмичу, але позавчора відправив ті статті, як просив мене Федосеев, до Самари.

— Ой, як шкода! — з відчаєм вигукнув Запорожець.— І вони до вас уже не повернуться?

— Ні. Можливо, Федосееву поталанить їх видати за кордоном, тоді вже прочитаєте. У Росії цензура ті марксистські статті не пропустить. А вони дійсно дуже цікаві, бо Федосеев надзвичайно талановита людина, справжній марксист. Я про нього вперше почув ще тоді, коли жив у Казані. Він там створив кілька марксистських гуртків, заняття одного з яких відвідував і я. Зустрітися ж з Миколою Євграфовичем мені тоді не довелося, бо навесні вісімдесят дев'ятого року я переїхав до Самари. Через кілька місяців Федосеева і його друзів було заарештовано. Розгромили жандарми й той гурток, в якому я брав участь. Думаю, що легко міг би бути заарештованим, якби того літа залишився в Казані. Відбував ув'язнення Федосеев у Петербурзі, в «Хрестах». Потім оселився у Володимирі. Оскільки ми, з допомогою його нареченої, жваво листувалися, то мені

дуже хотілося зустрітися з ним. У серпні я поїхав до нього, але не поталанило: трапилась непередбачена затримка із звільненням з тюрми. Потім його етапом погнали в Сольвичегодськ, де він зараз і відбуває заслання. Тепер уже не знаю, коли випаде нагода з ним побачитися. А дуже б хотілося, бо в листах же, та ще в тих, що проходять через руки прокурорів, не напишеш всього, що маєш сказати... Ось тут ми й поспідаємо,— зупинився Володимир біля маленького трактору, що містився в напівпідвалі Летушкового провулка.— Прощу...

3

Перш ніж подавати звіт до ради присяжних повірених, Володимир заніс його Волкенштейну, щоб той проглянув. Волкенштейн залишив у себе звіт, попросив навідатися ввечері, десь близько сьомої, бо мав виступати в суді. Володимир прийшов, як було домовлено, а Волкенштейн, сказав секретар, ще не повертався додому. Мабуть, із суду зайшов до редакції журналу «Русское богатство», де мав теж невідкладні справи. Секретар попрохав Володимира зачекати патрона. А щоб не було нудно — запропонував зіграти в шахи. Старий грав слабенко, і Володимир давав йому фору коня. Та не встигли вони розставити фігури, як з'явився Волкенштейн: рожевощокий, веселий. То була достеменна ознака, що справу він виграв.

— Даруйте, Володимире Іллічу, що примусив вас ждати! — жваво вигукнув Волкенштейн, міцно потискуючи руку.— Затримався в редакції журналу, бо надто вже цікава компанія там зібралася: Короленко, Гарін, Станюкович, Михайловський, Кривенко... Проходьте до кабінету. Микола Івановичу, є там що-небудь надто термінове?

— Було запрошення із журналу, так я вам його переслав.

— Дякую. Я вчасно одержав. Якщо не поспішаєте, то почекайте мене ще півгодинки, бо є одна невідкладна справа, а я завтра рано піду з дому.

— Звичайно, почекаю,— поштиво вклонився старий.

— Сідайте, Володимире Іллічу,— Волкенштейн уместився сам, дістав із шухляди столу Володимирів звіт, подав йому.— Прощу. Все там чітко і точно. Єдиний тільки недолік я помітив: незвичайну вашу скромність. Ви зробили значно більше, ніж зазначили у звіті. Хоча, з другого боку,— я буду з вами цілком відвертим,— ви, на відміну

від інших ваших колег, задовольнялися тим, що я вам доручав, нічого, крім того, не вимагали від мене. Інші значно активніше діяли...

— Мене цілком задовольняє те, що я зробив,— одповів Володимир.— Буду вам, Михайле Пилиповичу, дуже зобов'язаний, якщо й надалі між нами залишаться такі ж самі стосунки.

— У мене правило: я своїх помічників ні в чому не силую. Звичайно, бувають такі обставини, що я змушений просити зробити те чи інше, але, як ви помітили, трапляється це не часто. Ну-с, з цим ми покінчили. А в редакції, знаєте, що мене затримало? Проглядав я надзвичайно цікаву статтю Михайловського, яка йде в першому номері журналу. Ви, знаю, уважно читаете «Русское богатство», мабуть, помітили, що Михайловський в жовтневому номері — я, правду казати, тієї його статті не читав — зробив якийсь критичний закид на адресу наших марксистів. Кажуть, там було буквально одне речення, а реакція така, якої не викликали й найбільші статті Михайловського. Надійшло кілька листів — деякі колективні — від російських марксистів. Одного листа, з Владимира, підписаного літерами «М. Ф.», я прочитав, бо проти цього «М. Ф.» Михайловський і спрямовує всю свою критику. Стаття Михайловського, як і все, що виходить з-під його талановитого пера, цікава, але... скажу вам відверто, мені як юристові не сподобалося те, що він полемізує з автором, котрий не має можливості відповісти йому на сторінках якогось журналу, бо наша цензура нізащо не пропустить марксистську статтю. Ну, та це вже, власне, питання етики. Хоча великі письменники в цьому відношенні повинні бути особливо тактовними. Як ви гадаєте?

— Абсолютно згоден з вами,— широ мовив Володимир.— Якщо вже вести полеміку,— полеміку чесну й ділову, а не лайку,— то, звичайно, лише на паритетних умовах.

Статтю Михайловського в жовтневому номері журналу «Русское богатство» Володимир читав. У ній Михайловський піддавав критиці книги В. В.,— звичайно зі своїх, не менш хибних, ніж самі положення В. В., позицій,— а наприкінці статті зауважував: «Сюди відноситься, по-перше, полеміка з нашими так званими «марксятами», або «соціал-демократами». Про цю полеміку, за обширністю предмета, я сьогодні не встигну погомоніти. Зауважу лише, щоб запобігти непорозумінням, що загалом я цілком поділяю думку п. В. В. з цього приводу. Я думаю, однак, що від-

кинути російський марксизм — ще не означає оголосити себе народником, що для нас зовсім не обов'язково вибирати між цими двома доктринами. Марксисті прямо намагають на необхідності зруйнування нашої «економічної організації, яка забезпечує трудящим самостійне виробництво», і В. В. протестує проти «подвигів» такого прямого впливу на існуючий економічний лад». І остання фраза статті: «До полеміки з марксистами ми ще повернемося».

Псевдонім «М. Ф.» Володимир відразу розгадав — то Микола Федосєєв. Треба буде попросити, щоб Федосєєв прислав того листа, якщо залишив копію. Певно, в тому листі, як і в усьому, що виходить з-під пера невтомного Миколи Євграфовича, багато цікавих думок. Значить, Михайловський виконав те, що обіцяв: він розпочав полеміку з марксистами. «Подивимося, подивимося, чого він там наплів,— думав Володимир.— Швидше б вийшов з друку той перший номер журналу! Ми теж в боргу не залишимося, ми знайдемо і поза офіційною пресою, як йому відповісти. А все-таки яке нахабство: вступати в полеміку з людиною, котра не може відкрито відповісти!»

— Ще одна, Володимире Іллічу, новина: государ, кажуть, уже дав згоду на призначення Муравйова міністром. Не знаю, як ви це сприймаєте, а я і мої друзі — ми буквально в траурі. Важко навіть уявити, скільки лиха накоїть Муравйов, якщо все-таки сяде в крісло міністра. Адже його кредо: якомога більше передавати справ — особливо політичних — на вирішення адміністрації, тобто підмінити суди поліцією, прокурорами.

Вести розмову про Муравйова, людину, яка послала героїв «Народної волі» на ешафот, Володимирові не хотілося, бо він розумів те, чого не міг збагнути ліберал Волкенштейн: справа не в тому, хто буде сидіти в кріслі міністра юстиції, а в тому, хто визначає всю політику Росії. Володимир, щоб перевести розмову на інше, сказав:

— Я хочу попередити вас, Михайле Пилиповичу, що днями маю поїхати до Москви провідати рідних. Повернуся десь у середині січня.

— Добре,— погодився Волкенштейн.— Якщо ми до Нового року вже не побачимося, то прийміть мої найсердечніші поздоровлення!

— Я теж бажаю вам всього найкращого! — щиро мовив Володимир, бо служба у Волкенштейна, ті взаємини з патроном, які склалися, цілком задовольняли його.

— Сподіваюсь, у новому році ми будемо так само дружньо працювати, як працювали в цьому,— сказав Волкенштейн, проводжаючи Володимира до приймальні.

— Я докладаю всієї зусиль, щоб так було,— пообіцяв Володимир.— Бажаю вам, Миколо Івановичу, всього найкращого в Новому році! На все добре!

Не було ще десятої, коли Володимир вийшов од Волкенштейна, а тому вирішив навідатися до Гліба, щоб узнати, коли й де зберуться друзі слухати його реферат про ринки, бо завтра він мав його вже закінчити. Але ні Кржижановського, ні Старкова дома не було. Володимир залишив записку Глібу, щоб той, коли матиме час, прийшов завтра в бібліотеку, де вони вже не раз зустрічалися.

В останньому, восьмому, розділі реферату (Володимир назвав реферат так: «З приводу так званого питання про ринки») він мав розглянути міркування одного з новітніх і видатних представників «ходячих поглядів» Ніколай — она (Даніельсона М. Ф.). Книгу Ніколай — она «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства», яка вийшла в цьому році, Володимир уже не тільки прочитав, а й зробив виписки, коментарі. А тому він, готуючись до написання останнього розділу реферату, проглянув лише свої нотатки. Однак, будучи надто вимогливим до себе щодо точності цитування, він, закінчивши розділ, узяв книжку й заходився звіряти наведені ним тексти Ніколай — она. За цією роботою — вже в другій половині дня — й застав його Гліб. Вони пошепки, щоб не заважати іншим читачам, привіталися і, намагаючись якомога тихіше йти, попрямували в коридор, де можна було погомоніти. Зошита, в якому був текст реферату, Володимир сховав у кишеню, а все інше: книги, журнали, газети, свої виписки — залишив на столі.

— Володимире Іллічу, ми з Базілем не застали вас буквально на якихось п'ять хвилин,— почав Гліб виправдуватися ввічливо, бо й тут, у коридорі, всі розмовляли притишено.— Хотіли навіть йти до вас, та побоялися, що вже пізно. Адже ви не товчетеся, як ми, до двох ночі?

— Всяко буває.

— А ми були з Базілем у дівчат. І якраз гомоніли з ними про те, де краще всім нам зустрітися, щоб послухати ваш реферат. Вирішили, якщо ви не проти, зібратися у наших землячок Невзорових.

— Я піду туди, куди ви скажете,— відповів Володимир.

— Чудово! — зрадів Гліб.— До Зіни, як я вам, здається,

казав, приїхала цієї осені сестра Соня. Вони вдвох наймають досить простору кімнату. Дуже просять, щоб ми всі прийшли до них. Особливо Зіна наполягає на тому, бо вона ж навчалася разом з вашою сестрою Олею, була на її похороні, де бачила вас і вашу матір. Оля для неї була й залишилася зразком того, як треба працювати.

— Олиній прачездатності і я заздрив,— сумовито мовив Володимир, бо згадка про померлу сестру завжди викликала біль у душі.— Безглуздо загинула вона...

Пройшлися з кінця в кінець коридора мовчки. Гліб уже шкодував, що передав Володимирові Зініну розповідь про похорон Олі. Не знаючи, як і про що далі вести розмову,— бо про те, заради чого він прийшов, було сказано,— він почав прощатися, говорячи, що не хоче заважати працювати, що в нього теж багато всіляких справ.

— Зачекайте, зачекайте,— затримав Глібову руку Володимир.— Ви ж ще не сказали, по-перше, адресу, куди я повинен прийти, і, по-друге, не назвали години нашого збору.

— Хіба? — здивовано підняв Гліб круті дуги брів.— Оце моя, як каже мій друг Базіль, найстрашніша вада: професорська неухважність. Вибачте, Володимире Іллічу. День і час призначайте самі. Адреса ж така: Васильєвський острів, сьома лінія, будинок сімдесят чотири, квартири десять. Питати Зіну Невзорову.

— На Новий рік, я вам уже казав, маю поїхати до Москви,— записавши адресу, мовив Володимир.— До від'їзду я хотів би прочитати реферат, щоб покінчити з оцим, скажу правду, уже набридлим мені питанням про ринки. Сьогодні я завершую реферат. За два дні, гадаю, перепишу. Отже, в суботу, якщо це можливо, я міг би виступити.

— Вважаю, що субота всіх влаштує,— погодився Гліб.— Не пізніше, ніж завтра ввечері, я сповіщу вам, що скаже решта.

— Збиратися, думаю, треба не дуже пізно, бо реферат, як я не скорочував його, вийшов величезним. Читання займе, мабуть, близько двох годин.

— То о котрій годині, ви думаєте, краще всього зібратися? — спитав Гліб.

— Непогано б о шістнадцятій.

— Я так і скажу. Впевнений, що всі погодяться. Чи не забув я ще щось?

— Подумайте, пане професор,— м'яко посміхнувся Володимир.— У мене є ще час, щоб послухати вас.

— Ні, здається, все враховано,— весело посміхнувся і Гліб.— Даруйте, піді повідомляти всіх.

Розпорошавшись з Глібом, Володимир повернувся до свого столика, заваленого книгами, й дістав зошит з кишені, розгорнув його, розгладив ребром долоні, прочитав останнє речення реферату: «Виходить знову збіднення народу, зростання капіталізму і збільшення ринку: дається новий поштовх дальшому розвиткові і поглибленню суспільного поділу праці». Швидко, ніби він і не переривав роботи, продовжував писати: «Де скінчиться цей рух? Цього ніхто не може сказати, цілком так само, як і того, де він почався; та це й не важливо. Важливо те, що ми маємо перед собою один живий органічний процес, процес розвитку товарного господарства і зростання капіталізму. «Розселення» на селі показує нам початок цього процесу, зародження його, його ранні стадії; великий капіталізм у містах показує нам кінець цього процесу, його тенденції. Спробуйте розірвати ці явища, спробуйте розглядати їх окремо і незалежно одне від одного,— і ви не зможете у своєму міркуванні звести кінці з кінцями, не зможете пояснити ні того, ні другого явища, ні збіднення народу, ні зростання капіталізму.

При цьому, однак, буває здебільшого так, що автори таких міркувань без початку й без кінця, не вмючи пояснити процес, уривають дослідження заявою, що одно з двох явищ, яких вони однаково не зрозуміли (і до того ж, звичайно, вже саме те, яке суперечить «морально розвиненому почуттю критично мислячої особи») — «безглузде», «випадкове», «висить у повітрі».

Насправді, розуміється, «висять у повітрі» самі тільки їх власні міркування.

Під цим останнім реченням, виділеним в абзац, Володимир провів довгу риску, відкинувся на спинку крісла, полегшено зітхнув: реферат закінчено. Перепочивши, він погортав весь рукопис, пересчитуючи окремі місця. В душі затеплювався відчуття, яке завжди охоплювало його, коли проглядав готовий рукопис: і радості, що праця закінчена, і тривоги — а чи все зроблено так, як треба. Адже це буде перший його виступ перед новими друзями. Хотілося, звичайно, прочитати такий реферат, який би всіх переконав. І Володимир, поставивши останню крапку, продовжував напружено працювати над текстом реферату, переписуючи його начисто.

— Зіно, що будемо ще робити? — спитала Соня, окинувши поглядом святково прибрану кімнату.

— Я й сама не знаю, — відповіла Зіна. — Давай трохи перепочинемо. Ох!.. Здається, я ще ніколи в житті так не хвилювалася, як оце зараз.

— А мені якось аж страшно, — широко призналася Соня. — Адже я не була ще серед таких людей.

— І Гліб же вредний: обіцяв, що прийде за годину до зібрання, а, бачиш, і досі немає, — спохмурніла завжди жвава, весела Зіна. — А залишилося сорок хвилин.

— Ти, Зіно, вже повинна звикнути, що він завжди запізнюється, — заспокоюючи сестру, мовила Соня, бо постійно захищала Гліба. — Та що б він тут робив? Тільки б заважав нам.

— Ой, яка ти, Соню, наївна, — здивовано вигукнула Зіна. — Та хіба коханий може заважати? Одне те, що він поряд, допомагає.

— А-а... Ну, вибач, вибач... — засоромилася, порожевіла Соня. — Я, дійсно, про це якось і не подумала...

Зіна Невзорова третій рік навчалася на Вищих жіночих курсах. Її ж сестра тільки цієї осені приїхала до Петербурга. Отже, Зіна закінчувала навчання, а Соня тільки починала — на тих же курсах, хоча була на рік старшою від сестри: батьки ніяк не відпускали її в Петербург, послаючись на те, що немає коштів. І якби не Зіна, яка, будучи влітку на вакаціях, сказала батькам, що вона відмовляється від їхньої допомоги на користь Соні, бо уроками вже цілком може забезпечити себе, то їй, Соні, довелося б і досі працювати класною наставницею у Владимирській жіночій гімназії. А роки так швидко пролітають, мов оті білі петербурзькі ночі: ніби тільки-но зайшло сонце, а вже край неба палахкотить од вранішньої зорі. Уже Соні двадцять п'ять років, а вона ще тільки переступила поріг вищого учбового закладу. Зіна в наступному році одержить диплом, а їй виповниться всього двадцять п'ять. А все тому, що сестра значно рішучіша, енергійніша. Як тоді батько не умовляв її, щоб не їхала, як мати не плакала, не благала, вона стояла на своєму. Вміє, вміє Зіна домагатися своєї мети, цьому в неї можна повчитися. І ніколи не впадає у відчай: завжди весело усміхнена. Соні здається, що сестра тут, в Петербурзі, й зовсім розучилася плакати, бо за чотири місяці не бачила ще сліз в її промени-

стих очах. Ні, чудова, неповторна в неї сестра. Соня, якій несила було стримати ті почуття, що переповнювали душу, поривчасто обняла Зіну,— хоча знала, що сестра не любить таких, як вона каже, телячих ніжностей,— притислася щокією до її пухкої щоки, прошепотіла:

— Яка ти в мене розумниця і красуля!

— Ой боже! — відсахнулася від сестри Зіна.— Ти ж мені всю зачіску зіпсуєш! — встала, пішла до дзеркала, підбила руками волосся, мовила, помітивши, що Соня спохмурніла: — Ти теж і розумниця, і красуля, тільки не надимай губки, бо суворість старить твоє лице.

— Ти все відбуваєшся жартами! — косо, але все одно закохано зиркнула Соня на сестру.— Ой, хтось дзвонить!— підхопилася, побігла до дзеркала.— Це, мабуть, Гліб. Ти сама відчиниш чи мені йти? Ой, стривай, не відчиняй, в мене ось шпилька з коси випала... Все, все, йди. Хоча б не Ульянов, а то що ж ми робитимемо з ним, поки інші зійдуться. Ну, йди ж, іди! Знову дзвонить.

— Заспокойся, це, чую по дзвінкові, Гліб,— сказала Зіна, не поспішаючи йти відчиняти.— І хай трохи померзне, щоб знав, як запізнюватися. О, подзвонив третій раз. Тепер піди відчини. І скажи, що мене немає дома, що пішла його шукати!

— Не можеш ти без жартів! — невдоволено буркнула Соня й побігла відчиняти.

Невдовзі почувся в коридорі Глібів м'який баритон:

— А де ж Зіночка?

— Сердиться.

— На мене?

— А хто ж запізнився на півгодини?

— Невже? — щиро здивувався Гліб.

— Точно. Роздягайся тут, хазяйка на сьогодні звільнила нам вішалку. І навіть пішла кудись у гості.

— Це добре. А Зіночка що ж, справді гнівається? — пошепки спитав Гліб, повісивши шинель і шапку.

— Ти ж знаєш,— пошепки відповіла Соня,— що важко збагнути, коли вона жартує, а коли сердиться. Проходь до кімнати, я гляну, що там на кухні діється. Ми піріжки розігріваємо.

Окинувши Гліба підбадьорливим поглядом, Соня побігла на кухню. Гліб причесав свого гарно підстриженого хвилястого чуба, розправив вуса і борідку, що змокли від розталого паморозі, витер хусткою обличчя. Потім розгорнув пакунок, в якому було три хризантеми — до Зіни він

ніколи не приходив без квітів,—відчинив двері в кімнату.

— Булочко, дай твою ручку,— Гліб поцілував пухку Зініну руку.— І візьми оці примерзлі, але ще живі квіти...

— Знаєш, чим перетворити гнів на милість,— щасливо сяючи, мовила Зіна.— Проходь, сідай, а я їх поставлю в воду. О, хтось ще дзвонить!

— Дозволь, я відчиню,— кинувся Гліб.

— Іди, йди! — ласкаво дозволила Зіна, показуючи тим самим, що вона на нього не сердиться.

Прийшли Сільвін і Ванеев. Зіна і Соня особливо радісно зустріли їх, бо то ж і нижньогородці, і давні друзі. Обидва вони, як і Соня, тільки цієї осені приїхали до Петербурга на навчання, а поводитися так, ніби кілька років мешкали в столиці. «Сказано, хлопці: їм все простіше і легше дається,— з заздрістю думала Соня, придивляючись до своїх земляків.— А нам, дівчатам, страшних зусиль коштує кожен самостійний крок». Хлопці не раз уже заходили до своїх землячок, але ніколи ще не бачили, щоб їх затишна кімната була такою святково прибраною. Вони, привітавшись, тупцювалися біля порога, не знаючи, де сісти, щоб не порушити того ідеального порядку. Притулилися до теплої груби, бо, правду кажучи, добре промерзли в своїх легеньких шинельках, поки добралися з центру міста до Васильєвського острова. Зайшла мова про те, що їй кому пишуть з Нижнього, як це завжди буває, коли зустрічаються земляки; хто буде їхати на різдвяні вакації додому. Відповідь у всіх була одна: хотілося бачитися і з рідними, і з друзями, та грошей навряд чи поталанить дістати. Адже з дому шлють копійки, уроків ще не встигли знайти ні Сільвін, ні Ванеев, ні Соня.

Почувся один дзвінок. Гліб пішов відчиняти. Та не встиг він зайти в гостем до кімнати, як знову закалатав дзвоник.

— Оце Запорожець, бо дзвонить, як на пожежу,— зауважив Сільвін.— Він завжди лякає мою хазяйку.

І вгадав: то таки дзвонив Запорожець. Перед ним прийшов Старков. Він приніс і гітару — про те просила його Зіна,— закутавши її, як дитину, в ковдру. Розгорнув, повісив на гвіздок: хай, мовляв, відігріється. Вмостився біля дверцят груби, за якими палахкотіли, потріскуючи, дрова, заходився гріти закладкі руки. Здоровий, трохи мовби незграбний, Запорожець тупцював по кімнаті, не знаючи, де приткнутися. Зіна подала йому стільця, він повернув його, сів верґхи, поклавши свої великі руки на спинку.

Повернулася Соня з кухні з мискою рум'яних, пахучих піріжків, заходилася, соромлячись, частувати ними гостей. Хлопці перекидали ті піріжки з долоні на долоню — дуже гарячі були, сміялися, жартували. Поки вправлялися із смачними піріжками, прийшли Красін і Ульянов. Гліб познайомив Володимира з Зіною й Сонею. Володимир упізнав Зіну і сказав їй, що пригадує: бачив її на похороні сестри. Цей сумний спогад погасив той веселий настрій, який був у всіх, поки смакували піріжками. Володимир відчув це, а тому, переборовши себе, швидко перевів розмову на інше. З'їв, не відмовляючись, піріжок, хоча лише годину тому пообідав. Спитав:

— То що, перейдемо від чудових піріжків до остогидлих ринків?

— Пийте, будь ласка, чай,— запрошувала Зіна, показуючи на самовар, що шумів на столі.

— Я дякую,— вклонився Володимир, приклавши руку до грудей.

— А я погріюся,— сказав Запорожець, націджуючи окріп у найбільшу чашку.— Бо так замерз, що й досі аж усередині тремтить.

Попили і всі інші чаю, крім Володимира, Зіни та Соні, і розсілися слухати реферат. Один лише Герман Красін відмовився сісти, залишився стояти біля груби, заклавши руки за спину. Володимирові Зіна відвела місце біля столу, на полинялому зеленому дивані. Він подякував, але сказав, що виступати сидячи не вміє. Став поближче до лампи, що висіла над столом, дістав з кишені зошита, розправив його, відчуваючи, як прискорено застукотіло серце. Він витримав паузу, тамуючи знайоме йому з інших виступів хвилювання, що спалахувало, мов той сірник, і гасло лише тоді, коли помічав, що полонив увагу своїх слухачів, сказав:

— Мій реферат — це вже буде, власне, третій виступ в обговоренні питання про ринки. Дещо доведеться повторити з того, що я вже казав або писав, читаючи реферат Германа Борисовича. А що реферат мій вийшов досить просторим, то я, якщо не буде заперечень, зроблю так: ті сторінки, в яких використаний уже відомий вам текст, не читатиму, а коротко переказуватиму. Якщо ж комусь щось з того переказу буде не зрозуміле, то прошу зупиняти мене, і я буду читати весь текст. Може, є заперечення щодо такого ознайомлення з рефератом? — спитав Володимир, окинувши пильним поглядом своїх слухачів.

— Не знаю, як інших, а мене це цілком влаштовує,— сказав Гліб, котрий завжди найшвидше приймав рішення.

Погодилися всі, і Володимир заходився читати й переказувати реферат. Інколи навіть важко було зрозуміти: дотримується він тексту чи ні, бо, глянувши в зошит, говорив так, ніби читав. Навіть невеликі цитати із Маркса наводив по пам'яті. І зовсім уже здивувало всіх, коли він, не підглядаючи в зошит, процитував кілька текстів реферату Красіна. Герман Борисович, який весь час стояв біля груби, заклавши руки за спину, тільки очі заплющував, слухаючи цитати з свого твору, а заперечити нічого не міг. Ульянов слово в слово наводив його тексти. Думав з мимовільним захопленням: «Унікальну пам'ять має людина. І матеріалом володіє блискуче. З таким нелегко сперечатися». А Володимир, не поспішаючи, вже вгамувавши хвилювання, бо бачив, що всі з напруженою увагою ловлять кожне його слово, роблять нотатки — цього разу прийшли з папером і олівцями,— викладав свої думки:

— Звідси видно, до якої міри неправильним є твердження, ніби ріст ринку в капіталістичному суспільстві, який спричиняється спеціалізацією суспільної праці, повинен скінчитися, як тільки всі натуральні виробники перетворюються в товаровиробників... Прогрес техніки мусить повести за собою спеціалізацію різних частин виробництва, усупільнення їх, отже, і збільшення ринку.— Володимир витримав паузу, продовжував: — Тут слід застерегтися. Все викладене анітрохи не веде до заперечення того положення, що капіталістична нація не може існувати без зовнішніх ринків. При капіталістичному виробництві рівновага виробників із споживанням досягається тільки рядом коливань: чим більше виробництво, чим ширше коло споживачів, на яких воно розраховане, тим сильніші ці коливання. Тим-то зрозуміло, що коли буржуазне виробництво досягло високого ступеня розвитку, йому вже неможливо вдержатися в рамках національної держави: конкуренція змушує капіталістів дедалі розширювати виробництво і шукати собі зовнішніх ринків для масового продукту. Очевидно, що необхідність зовнішніх ринків для капіталістичної нації так само мало порушує той закон, що ринок є простий вираз суспільного поділу праці при товарному господарстві і що, отже, він може зростати так само безконечно, як і поділ праці,— як мало кризи порушують закон вартості. Турбування про ринки з'явилося в російській літературі тільки тоді, коли капіталістичне виробництво наше в певних своїх

галузях (наприклад, бавовняна промисловість) досягло повного розвитку, охопило майже весь внутрішній ринок, склалося в небагато величезних підприємств. Що матеріальною основою розмов і питань,— слово «питань» Володимир вимовив з наголосом, іронічно посміхнувшись,— про ринки є саме інтереси нашої великої капіталістичної промисловості — найкращим доказом цьому служить той факт, що ніхто ще в нашій літературі не пророкував загибелі нашої кустарної промисловості внаслідок зникнення «ринків», хоч кустарна промисловість виробляє цінностей більше ніж на мільярд карбованців і працює на той самий зубожілий «народ». Лемент про загибель нашої промисловості через брак ринків — не що інше, як зшитий білими нитками маневр наших капіталістів, які таким чином роблять тиснення на політику, ототожнюють (у скромній свідомості свого «безсилля») інтереси своєї кишені з інтересами «країни» і виявляються здатними штовхнути уряд на шлях завойовної колоніальної політики, втягти навіть його у війну, заради охорони таких «державних» інтересів. Потрібна саме вся безодня народницького утопізму і народницької наївності, щоб приймати лемент про ринки — ці крокодилячі сльози буржуазії, яка цілком зміцніла і встигла вже зацятися,— за доказ «безсилля» нашого капіталізму!

Читав Володимир швидко і час виступу промайнув непомітно. Виголосивши останні рядки реферату, Володимир полегшено зітхнув, поклав зошит на стіл,— може, хтось захоче переглянути якусь сторінку,— сказав, кинувши погляд на сестер Невзорових, що сиділи біля дверей:

— А тепер би я не відмовився від чаю...

— Самовар уже, мабуть, вичах! — підхопилася Зіна.— Я зараз його підігрію...

— Нічого, я й тепло вип'ю,— заспокоїв її Володимир.

Всі піднялися зі своїх місць, загомоніли. Хто сів пити чай, хто пішов у коридор курити. Один Красін продовжував стояти біля груби, закривши руки за спину. По міцно стиснутих губах, по блідому обличчю видно було, як нелегко він переживав нищівну критику — невідпорно доказову! — свого реферату. Коли Ульянов робив на тексті його реферату свої короткі зауваження, коли він виступав під час обговорення реферату, в Германа все ще було відчуття, що спростовані лише деякі, другорядні його положення, а основа реферату залишилася незайманою. Зараз же, прослухавши працю Ульянова про ринки, він зрозумів, що од

його теоретичних міркувань про ринки, власне, нічого неспростованого не залишилося. Звичайно, можна ще за дещо триматися, можна до деяких положень, висунутих Ульяновим, прискіпуватися, але... що це дасть, крім нового шквалу критики, з якою обрушиться на нього Ульянов? Тим більше, що всіх інших Ульянов уже, як видно, переконав у своїй правоті. Широ кажучи, в цьому немає нічого дивного, бо ерудиція Ульянова, його блискуче знання теми, плюс багатий фактичний матеріал, який він підібрав — і коли тільки встиг? — все разом узяте не могло не полонити слухачів. «Мені бог таких здібностей, як Ульянову, не дав,— заспокоював себе Герман.— Та й підготувався я не так ґрунтовно, як він, бо не знав, з ким маю справу. Наперед буду обачливішим. І зараз, мабуть, промовчу, бо до того, що я вже написав, додати чогось справді суттєвого не можу, а чіплятися за дрібниці,— значить ставити себе в смішне становище». Взятій на себе ролі Герман дотримався: він не сказав ані слова. Правда, він розумів, що оця мовчанка може бути сприйнята двояко: небажанням сперечатися, будучи впевненим у своїй правоті, або неспроможністю щось сказати на захист свого реферату. Та хай краще думає хто і як хоче, ніж, вступивши в полеміку з Ульяновим, ще раз потрапити під його критику, а значить, іще раз показати всім, що йому несила захистити ті міркування про ринки, які він висунув у своєму рефераті.

Довго мовчали всі, поглядаючи на Германа, чекаючи його виступу, бо хто ж повинен і починати полеміку, як не той, кого Ульянов так жорстоко — нерідко звучала й іронія — критикував. Коли мовчанка затяглася настільки, що всі почали ніяково презиратися, Ванеев, — невеличкий, руський, рум'яний, — підвівся із стільця, мовив:

— Я вибачаюсь, але хочу вам, Володимире Іллічу, поставити запитання.

— Прощу, прощу! — зрадів Володимир, бо починав ніяковіти від тої надміру довгої мовчанки.— Слухаю вас.

— В одному місці реферату ви висловили таку думку...— Ванеев підглянув у свої нотатки, процитував: — «Не буде парадоксом сказати, що розв'язання питання про ринки лежить саме у факті розкладу селянства». Я цього парадоксу, даруйте, не зовсім зрозумів.

— Такий парадоксальний висновок я зробив з фактів сучасної російської економічної дійсності. Я казав, що якщо ми звернемося до явищ сучасного суспільного господарства Росії, то побачимо, що головне місце займає саме

розклад наших дрібних виробників. Цифри, на підтвердження цих своїх висновків, я даю в схемі. Ось вона. Будь ласка, уважно прогляньте її.— Володимир поклав перед Ванєєвим розгорнутого зошита.— Цифри цієї схеми, як бачите, неспростовно доводять нам, що, з одного боку, селяни масами кидають землю, втрачають господарську самостійність, обертаються в пролетарів, з другого боку, селяни весь час розширюють оранки і переходять до поліпшеної культури. З одного боку, селяни втрачають землеробський реманент (живий і мертвий),— з другого боку, селяни заводять поліпшений реманент, починають купувати машини і тому подібне. З одного боку, селяни кидають землю, продають наділи, здають їх в оренду,— з другого боку, селяни ж орендують наділи і жадібно купують приватновласницькі землі. Все це — загальновідомі, давним-давно встановлені факти,— самі селяни дуже влучно назвали цей процес «розселенням»,— єдине пояснення яких полягає в законах товарного господарства, що розкладає і наше «общинне» селянство на буржуазію і пролетаріат... Найявність цих двох полярних течій серед наших дрібних виробників наочно показує, що капіталізм і збідніння маси не тільки не виключають, а, навпаки, взаємно зумовлюють одно одне,— і незаперечно доводить, що капіталізм уже тепер є основним фоном господарського життя Росії. Виходячи з таких фактів і міркувань, я й зробив висновок, що не буде парадоксом сказати, що розв'язання питання про ринки лежить саме у факті розкладу селянства. Зрозуміли ви тепер, у чому полягає той парадокс?

— Так, дякую. Але маю ще запитання.

— Прошу, прошу.

— Ви сказали, що, цитую: «Межі розвиткові ринку, при існуванні капіталістичного суспільства, ставляться межами спеціалізації суспільної праці. А ця спеціалізація, по самій суті своїй, безконечна...» Оце «безконечна» мені не зовсім зрозуміло.

— Другу фразу ви, Анатолію Олександровичу, процитували тільки до половини. В мене там, як точно пам'ятаю, було ще сказано: цілком так само, як і розвиток техніки. Тобто — не має меж, як не має меж розвиток техніки, бо можливості людського розуму необмежені. Для того щоб підвищилась продуктивність людської праці, спрямованої, наприклад, на виготовлення будь-якої частинки всього продукту, треба, щоб виробництво цієї частинки спеціалізувалось, стало окремим виробництвом, що має справу з масо-

вим продуктом і тому допускає (і викликає) застосування машин і таке інше. Це з одного боку. А з другого боку, прогрес техніки в капіталістичному суспільстві полягає в усупільненні праці, а це усупільнення необхідно вимагає спеціалізації різних функцій процесу виробництва, перетворення їх з роздільних, одиночних, таких, що повторюються окремо в кожному закладі, зайнятому цим виробництвом,— усупільнені, зосереджені в одному, новому закладі, розраховані на задоволення потреб усього суспільства. Така, Анатолію Олександровичу, взаємозалежність між розвитком ринку і спеціалізацією суспільної праці. Отже, і розвиток ринку, і спеціалізація суспільної праці — безконечні, бо, при існуванні капіталістичного суспільства, звичайно, взаємозв'язані. Я, мабуть, не задовольнив вас такою відповіддю? — спитав Володимир, помітивши, що Ванеєв щось записує до свого зошита.

— Ні, ні! — аж злякався Ванеєв.— Тепер я все зрозумів. Більше запитань у мене немає.

— То, може, ще комусь щось незрозуміло? — спитав Володимир, не сідаючи, бо відповідав на запитання, як і виступав, стоячи.— Прошу.

— Дозвольте, Володимире Іллічу,— встав з стільця Запорожець, осмикуючи студентський кітель, з-під якого біліла вишита сорочка.— В одному місці ви сказали, я, на жаль, не встиг дослівно записати, що російський капіталізм має і прогресивне значення. Чи, може, я щось переплутав, то прошу вибачити...

— Ні, ви, Петре Кузьмичу, нічого не переплутали,— відповів Володимир, якого те, що його слухачі задають запитання, радувало.— Я казав, що швидкий розвиток товарного господарства і капіталізму в Росії в пореформену епоху, так само, як у свій час у Європі, викликав і підвищення рівня потреб «селянства»: селяни почали жити «чистіше» (щодо одягу, житла і тому подібне). Що це, безперечно прогресивне, явище повинно бути поставлене в кредит саме російському капіталізові і нічому іншому,— це доводить хоч би вже тим загальновідомим фактом (відзначеним усіма дослідниками наших кустарних промислів і селянського господарства взагалі), що селяни промислових місцевостей живуть далеко «чистіше», ніж селяни, які займаються самим тільки землеробством і майже не зачеплені капіталізмом. Звичайно, це явище відбивається насамперед і найлегше в перейманні чисто зовнішньої, показної сторони «цивілізації», але тільки непоправні реакціонери,

як-от пан В. В., здатні оплакувати це явище і не бачити в ньому нічого, крім «занепаду». Як ви пам'ятаєте, я зазначав, що згуртованість, скупченість робітничого пролетаріату, яка підвищує його свідомість і почуття людської гідності, і дає йому можливість успішної боротьби проти хижацьких тенденцій капіталістичних порядків. Я відповів на ваше запитання?

— Так, щиро дякую,— хитнув чубатою головою Запорожець.

Відповіді на запитання,— а їх, крім Германа і Соні, ставили всі,— зайняло майже стільки часу, як і читання реферату. Володимир відчував уже втому, але продовжував старанно і ґрунтовно розтлумачувати своїм новим друзям все, що їм було незрозуміло. Коли, нарешті,— близько півночі,— гості розійшлися, Соня, яка вперше була на такому зібранні, сказала сестрі:

— Знаєш, Зіно, мені просто не віриться, що все було, а не наснилося. Від Ульянова я в захопленні. В двадцять три роки бути таким енциклопедистом... Незбагненно, коли він устиг оволодіти всіма тими знаннями. Адже мені вже двадцять п'ять, а я не знаю й сотої — якщо не тисячної! — долі того, що знає Ульянов. Я паленіла від сорому, що навіть запитання не вміла задати йому: таким усе те, про що він говорив, було для мене новим і багато в чому незбагненним. Боже, коли я матиму всі ті знання! — з відчаєм вигукнула Соня.

5

За п'ять років життя в Самарі Володимирові довелося прочитати не один реферат у колі своїх друзів-марксистів, брати участь у дискусіях з народниками. В Петербурзі він виступав з рефератом уперше і, звичайно, не міг не хвилюватися. Тим більше, що цей виступ був незвичайним: адже він не просто викладав новим друзям, з якими мав вести революційну роботу, міркування про ринки, а визначав своє місце серед них, бо кожен, йдучи слухати його реферат, думав: «Подивимося, подивимося, що Ульянов скаже». Досвідченим оком Володимир бачив, що його виступ справив те враження, на яке він сподівався, і в його душі відчуття тривоги змінилося творчою радістю. З тим світлим, крилатим відчуттям він повернувся додому,— його аж до будинку провели Ванеев, Сільвін і Запорожець,— з ним він заснув, з ним він і прокинувся вранці. «Що ж я маю сьо-

годні зробити? — міркував, одягаючись.— Треба зайти до ради присяжних повірених, може, там є листи. Потім до бібліотеки... Хтось, здається, дзвонить? Чи не до мене?» Володимир поспіхом накинув на спідню сорочку піджака, пішов відчиняти, бо господарі добре вчора хильнули і ще спали. Не відмикаючи дверей, спитав:

— Хто там?

— Це я, Володимире Іллічу,— почувся дзвінкий голос Ванеєва.— Якщо невчасно, то я іншим разом зайду...

— Прошу, прошу! — відчинив двері Володимир, щиро зрадівши гостеві.— Я сьогодні трохи заспав. Проходьте до кімнати і вибачте, що я не зовсім ще одягнений. Присядьте, я зараз повернуся.— Володимир узяв сорочку, галстук і пішов на кухню, щоб закінчити свій туалет.

Коли повернувся,— рожевошокий від холодної води, якою завжди вмивався, веселий,— делікатний Ванеєв, винувато опустивши свої сині очі, мовив, переступаючи з ноги на ногу так, ніби і хотів піти геть, і не наважувався.

— Я дуже вибачаюсь, що так невчасно...

— Та годі, годі вам! — весело зупинив його Володимир.— Я радий, що ви завітали, бо хотів погомоніти з вами про одну справу... Сідайте, сідайте, будь ласка,— підсунувши єдиного свого стільця Ванеєву, запрошував Володимир.— Частувати, на жаль, нічим я вас не можу, бо дома,— так склалися мої стосунки з господарями,— і чаю не п'ю. Це мені, звичайно, страшенно не подобається, а тому я після повернення з Москви буду шукати десь іншу квартиру. Розповідаю я вам, Анатолію Олександровичу, все тому, що якраз оці обставини й примушують мене звернутися до вас з проханням.

— Я радий буду вам допомогти,— віддано глянув Ванеєв у весело примружені Володимирові очі, сам посміхнувшись, бо відчуття провини й зніяковіття вже не було на душі.

— Ви казали, що не поїдете додому.

— Так, канікули я проведу тут,— помітно спохмурнів Ванеєв, бо не їхав у Нижній Новгород тому, що не мав грошей на дорогу, а просити в батька, який косо поглядав на нього за те, що він кинув службу і подався навчатися, не хотів.— Влітку вже навідаюся туди...

— А я мушу поїхати до Москви, бо, по-перше, обіцяв матері, а по-друге, хочу познайомитися через вашого земляка Міцкевича з тамтешніми марксистами. З Міцкевичем я зустрівся у Григор'єва, коли цієї осені заїжджав

у Нижній. Він уже, казала моя сестра, коли була в мене з матір'ю, заходив до неї кілька разів. Ви добре знаєте Сергія Івановича?

— Не дуже. Але від друзів чув: людина він чесна, надійна.

— Так от, я маю їхати і не знаю, що мені робити з речами. Особливо з книгами, серед яких немало й таких, що не для всякого ока. Везти їх у Москву, тягти знову сюди... Не дуже веселе це заняття. Я подумав, може, ви погодились б взяти їх до себе на час мого перебування в Москві?

— З радістю! — весело сьйнув Ванєєв на Володимира синіми очима. — Скажіть тільки, коли це треба зробити.

— Та хоч сьогодні, бо завтра чи післязавтра я вже маю їхати.

— Чудово! Тоді запакуйте все, а я візника знайду, — підхопився Ванєєв, забувши сказати про те, чого він прийшов до Ульянова.

— Стривайте, це ми ще встигнемо, — зупинив його Володимир. — Ви ж, мабуть, з якоюсь важливою справою до мене?

— А-а, правда... — знітився Ванєєв. — Я хотів ще вчора до вас звернутися, та незручно було при всіх... А прохання таке: виникло в мене бажання уважно прочитати ваш реферат. Зробити, якщо ви дозволите, деякі виписки, бо я не встиг занотувати все, що хотілося...

— Прошу! — подав Володимир зошита Ванєєву з текстом реферату. — Випишіть все, що вам потрібно, і не поспішайте: до Москви я рукопис цей не братиму, а повернуся сюди тільки в середині січня, бо хочу побувати і в Нижньому, куди мене запрошують Григор'єв і Скворцов. Вони і всі їхні однодумці хочуть послухати мій реферат про твори В. В., який я написав ще в Самарі.

— То ви в Самарі виступали з рефератами? — здивувався Ванєєв, бо Ульянов ні разу йому про те не казав.

— Так. Але на інші теми. Реферат про ринки я написав тут. Це, крім чернетки, єдиний примірник, бо не було часу зняти копії.

— Я нікому рукопису не дам! — запевнив Ванєєв, розуміючи, яку цінність Ульянов довіряє йому.

— Такої вимоги я не ставлю, — посміхнувся Володимир. — Навпаки. Буду радий, якщо мій реферат прочитає якомога більше однодумців. Адже реферати, статті — то поки що і наші марксистські книги, і журнали, і газети. Це, звичайно, величезний мінус у нашій роботі. Тут треба

щось придумувати. Можливо, для початку взятися за гектографування. Все-таки будемо мати п'ятдесят — сто примірників потрібної статті, а не один. Ось «Русское богатство» почало відкритий похід проти нас, як пише Михайловський з іронією, «марксят». Я знаю, що Федосеев послав Михайловському гнівного і, треба думати, розумного листа. Михайловський в першому номері відповідає на лист Миколи Євграфовича. Якою буде та відповідь Михайловського, неважко здогадатися, виходячи з усього того, що він уже писав про «Капітал», про інші твори Маркса і Енгельса. Залишити без відповіді всі ті наклепи Михайловського і компанії ніяк не можна, бо вони ще подумують, що ми, марксисты, неспроможні постояти за себе. Повернувшись з Москви, я, якщо ніщо не переб'є, візьмуся за відповідь Кривенку і Южакову на їхні статті, що з'явилися вже в одинадцятому і дванадцятому номерах журналу. Ось журнали з моїми нотатками й помітками,— показав Володимир на книжки «Русского богатства», що лежали на столі.— А як довести нашу відповідь Михайловському і компанії до широкого читача, тут треба посушити голову. Я просив би вас, Анатолію Олександровичу, поміркувати над цією важливою справою. Міцкевич казав, що вони мають якусь техніку. Я буду з москвичами говорити на цю тему. Та якщо вони й погодяться допомогти, то це все одно не звільняє нас від необхідності думати про свою техніку. Так чи ні?

— Я теж про це думав! — жваво відповів Ванєєв, в якого, незважаючи на його м'якість і делікатність, була помітна практична жилка, яку вловив Володимир, а тому й завів саме з ним розмову про друкарську техніку.— Треба погомоніти з Степаном Радченком. Він казав мені, що в них, коли ще Бруснев вів тут революційну роботу, була якась техніка. Можливо, вона вціліла після арештів. Я цим займуся. До цього часу ми не шукали техніки, оскільки, як ви знаєте, не мали чого друкувати.

— А вам доводилося писати статті, реферати? — спитав Володимир, бо йому подобалася логіка, з якою Ванєєв викладав свої думки, його гарна мова.

— Ні. І якби я взявся, то зробив би це, мабуть, ще гірше, ніж мій друг Сільвін. Тому й не беруся.

— Даремно. Пробувати писати треба, бо коли настане такий час, що матимемо можливість, скажімо, випускати газету,— звичайно, нелегальну,— то всім доведеться братися за перо. Одному, двом, трьом не потягти тієї роботи.

Отже, пробуйте свої сили. Не святі, як відомо, горшки ліплять. Я ж готовий і вам, і всім нашим допомогти в силу своїх можливостей.

— Дякую, Володимире Іллічу, але я завжди мав більше схильності до техніки, ніж до літератури. Правда, мріяв вступити до університету, та нічого, на жаль, з того не вишло.

— Ви закінчили реальне училище?

— Так. Але за шість класів я здавав екстерном. Якщо вам цікаво, то я можу розповісти про своє горе-навчання,— додав Ванеєв, помітивши, що карі променисті очі Ульянова загорілися цікавістю, запитливо примружилися.

— З задоволенням послухаю,— відповів Володимир, радіючи з того, що Ванеєв угадав його бажання.— Адже я так мало знаю про вас.

— Народився я, Володимире Іллічу, там, куди цар за-проторює своїх ворогів на заслання— в Архангельську. Але прожив там усього шість років, бо батьки переїхали до Нижнього. Тут старшу сестру почали готувати до гімназії, взяли для неї вчительку. Я сидів з сестрою на уроках. Потім взявся вивчати все, що задавала сестрі вчителька, бо читати навчився ще в Архангельську. Згодом батько віддав мене в повітове училище містечка Семенова. Мені, з моєю підготовленістю, там буквально нічого було робити. Батько перевів мене в міське училище, але там я протримався всього кілька днів: заняття виявилися не по моїх силах. Адже мені виповнилося всього дев'ять років. Курс і початкового, і повітового училища я закінчив у Нижньому. Навчання мені давалося без особливих зусиль, а тому багато залишалося вільного часу. Я його використовував на читання, до якого приохотився ще з раннього дитинства. Читав я, звичайно, все, що потрапляло під руки. Найулюбленішими були твори Майна Ріда, Жюль Верна. В третьому класі училища я був уже настільки розвиненим, що міг давати уроки, хоча мені виповнилося тільки чотирнадцять років. У травні 1885 року я закінчив училище. Попервах абсолютно не знав, за що мені взятися. Хтось із знайомих порадив підготуватися до вступу в учительський інститут. Я ухопився за ту думку, як за єдино можливий для мене вихід. Вступити тієї ж осені я не міг, оскільки в інститут приймали з шістнадцяти років. Подітися було нікуди, і батько— він був діловодом нотаріального архіву окружного суду— влаштував мене в канцелярію старшого нотаріуса. Для мене, п'ятнадцятилітнього хлопця, відкри-

лося нове і на перших порах спокусливе життя. Самостійність, гроші, свобода, а головне — безліч вільного часу при легких, як мені спочатку здавалося, службових обов'язках. Бачите, який я наївний був? Та минув рік, і настрої мій круто змінився: канцелярія з її нудною, одноманітною роботою страшенно остогидла. Я знову почав думати про інститут. Заходився перечитувати напівзабуті підручники. Але сімейні обставини склалися так, що я не міг здійснити свою мрію, і залишився в канцелярії переписувати папери. То була вже не просто набридлива служба, а мука. Хотів навіть скласти екзамени на сільського вчителя, але, поки долав всілякі перепони, передумав. Пам'ятаєте, три роки тому в Казані була виставка?

— Пам'ятаю, пам'ятаю...

— Я взяв відпустку на кілька днів і поїхав на виставку. Під час тої мандрівки до Казані в мене виникла ідея підготуватися в університет. Уявляєте, в університет,— весело, зі своєю незмінною м'якою іронією засміявся Ванеев.— Як я прийняв таке рішення, не закінчивши ні гімназії, ні реального училища, я й зараз оце не можу пояснити. Повернувшись в Нижній я взявся втілювати в життя свою ідею. Знайшов учителя і заходився студіювати алгебру й словесність. Та через рік змушений був одмовитися від свого рішення. Я побачив, що за ті два роки, які залишилися до призову на службу, мені ніяк не оволодіти стародавніми мовами, вивчаючи і всі інші предмети. Я вирішив скласти екзамени за шість класів реального училища. Це мені вдалося зробити. Потім вступив у сьомий, додатковий, клас реального училища. Тут у нас склався гурток з реалістів і семінаристів, де ми читали нелегальну літературу, яку діставали через Скворцова і Григор'єва. Коли ж я з цими двома, як ми їх називали, марксистами, ближче познайомився, то й сам уже, виконуючи їхні завдання, розповсюджував нелегальщину і серед молоді, і серед робітників. Ну, а тут підійшли випускні екзамени, вступ до інституту. Подальше моє життя йшло вже на ваших очах... Будете в Нижньому — передавайте найщиріші мої вітання і Григор'єву, і Скворцову, бо обом їм я зобов'язаний тим, що став на той шлях, яким зараз іду.

— З радістю це зроблю,— пообіцяв Володимир,— якщо ніщо не перешкодить мені поїхати до них.

— Даруйте, я піду, бо й так багато вже забрав у вас часу,— піднявся Ванеев, кинувши на Володимира винуватий погляд.

— А ми зараз підемо разом,— запропонував Володимир.— Речі ж я вам привезу завтра. Давайте тільки домовимося, о котрій годині це краще зробити, щоб ви були дома.

— А коли вам зручніше? — запитанням відповів делікатний Ванеєв, бо завжди боявся того, щоб не нав'язати своєї волі.

— Я міг би привезти ввечері.

— Добре,— вдоволено погодився Ванеєв.— Після обіду я буду ждати вас. А може, краще підійти до вас і допомогти?

— Ні, ні, я сам,— заперечив Володимир.— Адже речей тут, як бачите, небагато. То що, одягаємося?

Ванеєву не хотілося розлучатися з Ульяновим, і він провів його аж до бібліотеки, хоча йому було й не по дорозі, і тільки там розпрощався, пішов в інститут. Поки йшли до бібліотеки, шулячись од крижаного пронизливого вітру, Ванеєв умовив Володимира, що зручніше буде все-таки йому самому приїхати по речі. «Коли я щось додому привезу,— наполягав він,— то це нікого не здивує. Якщо ж хтось до мене щось привезе, то хазяї, точно знаю, почнуть розпитувати: хто такий, що за речі? Дійде, звичайно, і до вух двірника. А кому двірник служить — відомо».

6

В університеті Міцкевич досить часто зустрічав Митю, а тому й знав, як живуть усі Ульянови, що пише з Петербурга Володимир Ілліч. І кожного разу, коли Митя переказував зміст братового листа, шкодував, що під час зустрічі з Володимиром Іллічем у Нижньому Новгороді не здогадався домовитись про листування. А з таким глибоко ерудованим марксистом, як Ульянов, було б дуже цікаво й корисно поділитися тими сумнівами, на які, буває, ні він, ні його друзі не можуть знайти задовільних відповідей. Кілька разів навіть брався за перо, намагаючись звернутися до нього за порадою, та відкладав: надто мало все-таки Володимир Ілліч знає його, щоб без усякого внутрішнього опору обмінюватися з ним тими міркуваннями, які, потрапивши до рук жандармів, можуть заподіяти непоправної шкоди. Та й настирлива нав'язливість завжди викликає якщо не підозру, то, в крайньому разі, неприємне відчуття. Це він знав по собі. Ні, краще вже почекати до нової зустрічі. Митя казав: «Коли мама була у Володі в гостях, то

він обіцяв приїхати на свята. А слова свого брат завжди дотримується».

Будучи дуже заклопотаним складанням державних іспитів, Міцкевич останні два місяці більше сидів дома, ніж в університеті, а тому давно вже не бачив Митю. І сьогодні ось, склавши останній,— це було 19 грудня 1893 року,— Сергій Іванович пішов шукати молодшого Ульянова, щоб поділитись з ним своєю радістю. Знайшов він його в курилці, де стояла така густа хмара диму, що нічим було дихати. Митя, побачивши Сергія Івановича, кинувся йому назустріч, привітно посміхаючись, шанобливо потис руку, спитав:

— Вас можна, мабуть, уже поздоровити?

— Так,— хитнув головою Міцкевич, щасливо сяючи сірими очима.— Залишилося одержати диплом...

— Радію за вас, як за себе! — блиснув Митя білими зубами.— Що, Сергію Івановичу, важко було складати?

— Та як вам сказати? І важко, і не дуже...— відповів Міцкевич з помітною запинкою.— Коли готувався, то ночі не спав, а зараз ось, коли вже все позаду, нічого особливо важкого мовби й не було.

— А переді мною ще п'ять років,— сказав Митя таким тоном, що відчувалося: ті п'ять років здаються нескінченно довгими.

— На першому курсі точнісінько так міркував і я,— засміявся Міцкевич, пригадавши ті свої переживання, з якими він починав слухати лекції в університеті.— А зараз ось таке відчуття, ніби недавно все те було.

— Та що ви! — щиро здивувався Митя.

— Точно. І навіть сумно якимось, незважаючи на те, що, звичайно ж, і радісно...

— Гм...— спантеличився Митя.— То, мабуть, і зі мною таке буде, бо пригадую: набридли гімназичні порядки, але й шкода було мовби чогось. Я не міг діждатися, коли одержу атестат, а вже ось студент. Ні, таки швидко, швидко летить час. Це я помічаю й по тому, що завжди не встигаю зробити все, що хочу. Вже кілька разів казав собі: треба вчитися у Володі, який на диво ретельно вміє виконувати всі свої плани. А ви все встигаєте?

— Так само, як і ви! — щиро признався Міцкевич.— Та, мабуть, всі медики такі, бо мої друзі не кращі в цьому відношенні. Від того, звичайно, що хтось такий самий, як ти, або навіть гірший,— погана втіха.

— Паш Марко так каже: у того, хто слабше грає в шахи, навряд чого-небудь навчишся, але вигравати все одно приємніше, ніж програвати. Вчора я Маркові сім партій програв. Фору коня брав. Ви добре граєте в шахи?

— Зовсім не вмю.

— Ото, мабуть, краще, ніж уміти, та погано. А в Марка і Володя не завжди виграє. Це для мене, звичайно, погана втіха, але все-таки легше,— жартівливим тоном сказав Митя.— Я, проте, не втрачаю надії, що чомусь навчуся, хоча і відчуваю, що мовби на місці тупця. Треба серйозніше теорією зайнятися, а часу обмаль. Ледь встигаю читати підручники та деякі художні твори. Ви любите Чехова?

— Так.

— Я закоханий у нього. «Палату № 6» кілька разів перечитував, і кожного разу відкладав журнал з жахом у душі. Мимоволі думав: невже й мене жде така доля, як лікаря Рагіна?

— Якщо в долі самої Росії нічого не зміниться, то цілком можливо, що й ми кінчимо в палаті божевільних.

— А ви думаєте, зміниться?

— Упевнений.

— Володя теж каже, що революція у нас спалахне раніше, ніж декому здається. Ще наше покоління будуватиме барикади.— Митя помітив, що Сергій Іванович окинув кімнату занепокоєним поглядом: чи ніхто не підслуховує їхньої розмови, перейшов на іншу тему:— Ви задоволені, що маєте вже диплом лікаря?

— Навіть радий! Адже я вісім років витратив для досягнення своєї мети. Три роки — щоб одержати атестат за гімназію, п'ять — щоб закінчити університет. Але та мета, заради якої я вважав необхідним стати лікарем, за ці вісім років розтала, мов сніг навесні. Зараз уже смішно й подумати про те, щоб іти в село,— як мені хотілося вісім років тому,— і вести серед селян, користуючись становищем лікаря, культурну й революційну роботу. Тепер я, як і Володимир Ілліч, вірю в одну лише революційну силу — пролетаріат. А щоб готувати робітників до майбутніх боїв, зовсім не обов'язково мати диплом лікаря. На юридичному факультеті я, звичайно, більше одержав би необхідних мені зараз знань. Тішу себе тим, що революції потрібні будуть і лікарі, бо без кривавої боротьби з буржуазією пролетаріату не взяти влади в свої руки, не утримати її. А поки що диялом забезпечить мені необхідний заробіток. Давати уро-

ки всіляким недоросткам уже набридло, бо репетиторство було основним джерелом мого існування.

Помовчали. Митя запалив нову цигарку, пожадливо затягнувся.

— Ото ви так димите? — несхвально похитав головою Міцкевич.— Нікотин страшна отрута!

— Почав бавлячись, а тепер не можу кинути,— з помітним зніяковінням признався Митя.— А Володя куриє і кинув. Мама часто мені каже: «Вчись у Володі». Знаю, що прохала навіть його, щоб він зі мною погемонів, але в нього правило: не нав'язувати, як він каже, дорослим свої смаки. От якби діло стосувалося ідейного переконання, тут би він пустив у хід все своє красномовство. Я в Самарі не раз чув, як він сперечався з народниками, як перетягував їх на свій бік. Тут для нього не існує ні віку, ні авторитету. Вам доводилося чути, як він сперечається з тими, хто не визнає марксистської теорії?

— Ні, я його бачив тільки в колі однопумців. Хоча, правду казати, зі Скворцовим, котрий вважається в Нижньому Новгороді великим знавцем Маркса, Володимир Ілліч теж не завжди погоджувався, не звертаючи уваги на те, що того це дуже дратувало. Скворцов нетерпимо ставиться до тих, хто його критикує. Не слухає, сердиться, кидає образливі репліки. Володимир Ілліч, як я помітив, абсолютно спокійно й уважно вислуховує свого опонента. А вислухавши і точно вловивши помилкові його погляди, нещадно, але не образливо критикує, доводячи свою правоту. Я тоді вже сказав своїм нижньгородським друзям: от у кого треба нам вчитися, як вести дискусії в своєму колі. Чудовий у вас, Дмитре Іллічу, брат, чудова вся сім'я. Я душею відпочиваю, коли буваю у вас. Передайте всім мої новорічні поздоровлення.

— Хіба ви вже не зайдете? — здивувався Митя.

— Я їду до Нижнього.

— Коли ж я тоді книги вам поверну? — занепокоївся Митя.— Дайте адресу, я вам їх негайно привезу.

— Не хвилюйтеся, Дмитре Іллічу,— відповів Міцкевич.— Я побуду дома тижнів два і повернуся. Тоді ми вже й розберемося з тими книгами. Адже мені не всі й потрібні.

— Я буду дуже вдячний, якщо ви поділитесь підручниками зі мною, бо в книгарнях їх немає.

— Звичайно, поділюся! Ну, Дмитре Іллічу, прийміть мої найширші поздоровлення з Новим роком! Якщо Володимир Ілліч приїде, передайте і йому мої поздоровлення. Скажіть,

що я повернуся в Москву десь у першій декаді січня. Не пізніше. А можливо, і раніше, бо дуже б хотілося з ним зустрітись.

— Спасибі за поздоровлення. Я вам теж бажаю всього найкращого в Новому році.

Попрощавшись з Митею, Міцкевич пішов до свого друга Олександра Винокурова. Мав узяти в нього пакунок нелегальної літератури для нижньогородських марксистів. На вулиці хурделило, і Сергій Іванович, піднявши комірць шинелі, йшов, не помічаючи, що назирці за ним плететься невисокий чоловік з насунутою на очі шапкою, із втягнутою в плечі шиєю, так, ніби боявся, що позаду його хтось ударить по голові. То був філер Московського охоронного відділення Сачков. Він взяв під нагляд свого «клієнта», як тільки той вийшов уранці з квартири. Поки Міцкевич був у приміщенні університету, Сачков цокотів зубами біля воріт, проклинаючи підопічного студента, бо мав слідкувати за ним, поки той повернеться додому і погасить світло, уклавшись спати. Молодий, жвавий Міцкевич йшов розгоносто, стрімко, і відставний унтер Сачков, поспішаючи за ним, швидко нагрівся. А згодом і впрів. Лаявся: «Ну, каналія, запалить мене. Добре, що до квартири його друга вже недалеко.— Філер не один день уже ходив по п'ятах Міцкевича, і, як тільки перетнули кілька вулиць, здогадався, куди той прямує.— Розпалить, мерзотник, а потім морозить. Покладе, негідник, в труну до пенсії. А сліпий. Ні разу ще не помітив, що має хвіст».

Досвідчений філер не помилвся: Міцкевич повернув у Великий Овчинниковський провулок, де була квартира Винокурова. Біля будинку, в якому мешкав Винокуров, ніде притулитися без ризику бути поміченим, і Сачков пройшов у протилежний кінець провулка. Там він зустрів філера Гульке, який слідкував за Винокуровим. Філери закурили, проклинаючи погоду, собаку службу і «клієнтів». Потім Сачков повернувся назад, щоб «заперти» провулок з обох кінців.

За Сергієм Івановичем почалося посилене стеження після того, як Мамочка (провокаторка Серебрякова А. Є.) сказала Зубатову, що Міцкевич грає першу скрипку серед московських соціал-демократів. Того дня, коли московські марксисты зібралися, щоб створити свою організацію, у журналі філерських рапортів було занотовано: «28/IX. Винокурових відвідав Григорій Мандельштам. У 4^{1/2} години дня О. М. Винокуров зайшов до Калафаті і Павлицько-

го. Від них пішов до С. І. Міцкевича, з котрим потім і вийшов у супроводі міщанина Костромської губернії С. І. Прокоф'єва. Коло університету Міцкевич залишився, а Прокоф'єв з Винокуровим пішли на квартиру до останнього, куди незабаром з'явився Мартин Мандельштам. А потім і Міцкевич, котрий об 11 годині вечора вийшов з Прокоф'євим. Розпрощавшись, вони пішли по домівках: Міцкевич у будинок Гірш, а Прокоф'єв у будинок Кудрявцева по Триндінському провулку».

Якби Міцкевич прийняв запрошення Миті і пішов до Ульянович, то він привів би туди і філера. Охранка відкрила б те, чого вона ще не знала: зв'язок Ульянович з московськими марксистами.

7

Напередодні від'їзду до Москви Володимир зайшов до ради присяжних повірених довідатися, чи є йому листи. Був один, від матері, вона вже хвилюється, чи приїде він. «Приїду, матусю, приїду»,— подумки відповів їй Володимир, ховаючи конверт до кишені. Хотів був попередити швейцара, що поїде до Москви тижнів на два, попросити, щоб він відкладав його пошту, аби не плуталася під руками тих, хто розшукує свої листи. Та, глянувши в пильно примружені очі швейцара, од погляду яких щось неприємне ворухнулося під серцем, передумав: ще поліції доповість. Адже всі оці швейцари, як і двірники, вірно служать охранці. Хай краще листи тут поваляються. Повернувшись з Москви, він знайде гарну і надійну квартиру, на адресу якої надходитиме пошта.

З ради присяжних повірених Володимир пішов до Старкова, бо той сказав, що теж їхатиме до Москви, де має родичів. Удвох у дорозі буде веселіше. Запасливий, хазяйновитий Базіль і шахи, мабуть, візьме. У нього після матчу Чигорін — Тарраш період захоплення грою, хоча особливих успіхів щось не помітно. Грає він спокійно і вперто,— як і все, що робить,— але безініціативно. «Виграти Базіль у мене не може. Але він може виждати, поки я не витримаю і програю йому»,— сказав про нього дотепний Гліб. Ні Старкова, ні Кржижановського дома не було, Володимир залишив записку, що завтра їде до Москви. Якщо, мовляв, Василь Васильович не передумав, то хай збирається, зустрінуться на вокзалі (Володимир написав, яким поїздом, на його думку, зручніше всього їхати). Пунктуальний Старков

прибув на вокзал раніше від Володимира і спокійно чекав на нього, знаючи, що той не підведе. Друзі взяли квитки і, зайнявши свої місця, почали грати в шахи; котрі Старков, як і думав Володимир, не забув прихопити. Грали мовчки, поки настав час спати. А вранці, як тільки почало розвиднятися, поїзд прибув до Москви.

— Ви добре знаєте Москву? — спитав Володимир Старкова, одягаючись.

— Так собі, — відповів скромний Старков, хоча знав місто непогано.

— Справа в тому, що мої переїхали на нову квартиру, на якій я ще ні разу не був.

— Яка адреса?

— Яковлевський провулок.

— Яковлевський? — перепитав Старков, наморщивши лоба так, як це він робив, коли, граючи в шахи, не міг знайти потрібний хід.

— Сестра писала, що це десь на розі Садової і Земляного валу.

— Садову знаю! — пожвавішав Старков. — Мені теж майже в той бік, то давайте зробимо так: наймемо візника, розшукаємо ваш провулок, а потім уже я поїду до своїх родичів.

— А може, зробимо навпаки? — запропонував Володимир, котрий завжди бентежився, коли помічав, що хтось поступався своїм заради нього.

— Можна, звичайно, поїхати спочатку і до мене, — знаючи вже надмірну вразливість Ульянова щодо ставлення до чийхось послуг, спокійно погодився Старков. — Але ж мені однаково, як ми домовилися, доведеться навідатися до вас, отже, й шукати вашу адресу. То чи не краще зараз, по дорозі, це зробити?

— Добре, хай буде по-вашому, — погодився Володимир. — Тільки з умовою: ви хоч на хвилину, а зайдете до наших.

— З радістю, — вдоволено, але, як завжди, скупко посмінувся Старков.

Про день і час приїзду Володимир рідних не сповіщав: не хотів завдавати їм зайвого клопоту. Особливо мама, знав, буде хвилюватися, рватися на вокзал зустрічати. Аня не пускатиме її, бо це ж не літо, а зима, недовго й простудитися. Тим більше, що міцним здоров'ям мама не може похвалитися: минулої зими часто хворіла, майже не виходила з квартири. І коли він розшукав той Яковлевський

провулок, подзвонив у двері, то довго ніхто не відчиняв. Нарешті почувся повільні, обережні — човг, човг — кроки. «Це мама»,— вгадав Володимир, відчувши, як прискороно застукотіло серце і в грудях розлилося млюсне тепло.

— Хто там? — почувся за дверима тихий мамин голос.

— Мамо, це я! — весело вигукнув Володимир.

— Володя? — вражено перепитала Марія Олександрівна.

— Я! Але не один, з гостем.

— Заходьте, заходьте,— відчинивши двері й похапцем обнявши Володю, озвалася до Старкова Марія Олександрівна.— Володю, запрошуй же гостя...

З кімнати, в куценькому халатикові, босоніж вилетіла Маняша, повисла Володі на шиї, бурхливо обцілувала його. Тільки після того помітила Старкова (він аж заплющився від зніяковіння), злякано ойкнула й зникла так само блискавично, як і з'явилася.

— Володимире Іллічу, я поїду, а то візник там, мабуть, уже хвилюється,— мовив Старков, коли Марія Олександрівна пішла на кухню ставити самовар і вони залишилися вдвох.— А завтра навідаюся. Скажіть лише, о котрій годині мені краще зайти?

— Жду вас обідати,— сказав Володимир, показуючи тим самим, що не затримує його.

Володимир провів Старкова до візника, розпрощався з ним, відчуваючи себе трохи винуватим і перед ним, і перед мамою, і особливо — перед Маняшею, що примусив усіх їх ніяковіти. Та за весь той переполох ні мама, ні Маняша навіть словом не прохопилися, коли він повернувся. Мама дорікнула за те, що гостя відпустив, не напоївши з дороги чаєм. Він сказав, що хотів тільки квартиру другові показати, бо завтра той знайде до нього. Попрокидалися Аня, Марко і Митя. Володимира охопило те відчуття, котрого йому всі чотири місяці життя в Петербурзі так не вистачало: і веселого сум'яття сім'ї, і затишку оселі. Сіли снідати й прогомоніли за столом дві години, обмінюючись новинами. Маняша сказала, що вона зберегла йому всі газети «Русские ведомости». Митя похвалився, що дістав, нарешті, в одного студента літографовані лекції з російської історії В. О. Ключевського. Заплатив усього сім карбованців, а букініст просив двадцять п'ять. Мама купила йому теплу білизну, зв'язала вовняні шкарпетки. Після сніданку Марко приніс ялинку, котру ставили, власне, тільки заради Маняші.

Та купив таку велику, що ледве в кімнату втягли. Аня кинула з веселим докором:

— Ти все міряєш по собі.

— Начебто ж невелика була,— спантеличено виправдувався Марко.

— Та ми її ось одпиляємо. Митю, збігай до двірника, попроси ножівку. Тільки дивись, щоб він за тобою не ув'язався, а то завжди лізе в квартиру, мов той тарган у щілину.

Поки Марко і Митя вовтузилися з ялинкою, Марія Олександрівна сіла за рояль, бо Володимирові хотілося послухати, як звучить новий інструмент. Адже він його ще не бачив. Марія Олександрівна, щасливо посміхаючись — всі діти біля неї! — взяла кілька акордів, запитливо глянула на Володю. Той відповів їй радісною посмішкою, хитнув головою: чудово, мовляв, грай, я слухаю. Марія Олександрівна виконала кілька арій зі своєї улюбленої опери «Аскольдова могила». Коли останні акорди завмерли, Володимир узяв сухеньку материну руку, шанобливо схилившись, поцілував її. Щоки Марії Олександрівни молоді порожев'їли, очі променисто засяяли. Маняша, обхопивши матір за шию, притислася до неї, випалила:

— Яка ж ти, матусю, у нас гарна!

— Марусю, ти задавиш мене,— обережно розтискуючи доччині руки, тремтливим голосом мовила — так розхвилювалася Марія Олександрівна.— Давайте, діти, ялинку оздоблювати.

Всі пішли до ялинки, та з часом, побачивши, що там уже немає чого робити, Аня і Володимир, усамітнившись в Аніній кімнаті, загомоніли про те, що було їхньою таємницею.

— З Міцкевичем я кілька разів зустрічалася,— розповідала Аня.— Він докладає всіх зусиль, щоб згуртувати марксистів. І, як сказав оце, коли заходив перед від'їздом до Нижнього, гурток склався...

— Він поїхав до Нижнього? — здивувався Володя.

— А хіба ти не знав?

— Уперше чую. І довго він там буде?

— Казав, тижнів два.

— То я його там, можливо, побачу.

— Ти хочеш поїхати в Нижній?

— Обіцяв Скворцову і Григор'єву, що прочитаю в їхньому гуртку реферат.

— Коли ж ти думаєш їхати?

— Тиждень тут погостюю і подамся.

— Добре. Тільки мамі поки що не кажи, а то зіпсуєш їй весь святковий настрій. Тобі навіть важко уявити, як вона хвилюється за тебе, яка зараз спокійна і щаслива, що ти поряд з нею. Інколи мені здається, вона нікого з нас, навіть Маняшу, так не любить, як тебе.

— Ну, це ти...— знітився Володимир.

— Правда, правда! — вигукнула Аня.— Та ми не ревнуємо, ми тільки тішимося. І, звичайно, по-жіночому жаліємо її. Вам же, чоловікам, не збагнути, що діється в материнському серці, коли в ньому оселяється неспокій за свою дитину.

— Відчути ми, можливо, й неспроможні, а зрозуміти — це, думаю, цілком у наших чоловічих силах. А мама у нас незвичайна. І я робив і роблю все, щоб якомога менше прикростей їй завдавати. Та не виключено, що все складеться не так, як хочеться. Втішаю себе тим, що мама,— до яких би трагічних обставин не привів тої шлях, по котрому я йду,— зрозуміє мене. Зрозуміє так само, як зрозуміла Сашу, який, ідучи на страту, сказав на своє виправдання лиш одне: «Інакше я не міг...» Ти їздила до Самари? — помовчавши, спитав Володимир, щоб перейти на іншу тему розмови.— Що там?

— Сумують за тобою друзі. Особливо Скляренко. Поїхав, каже, Володимир Ілліч, і ми наче осиротіли. Жили вони з Лалаянцом на одній квартирі, а це роз'їхалися. Чого? «А щоб було до кого в гості ходити»,— жартує Скляренко. Дивно, але місто, в якому ми прожили стільки років, здалося мені зовсім чужим. Можливо, тому, що там я відбувала заслання. Гадаю, добре, що ми звідти виїхали. Так чи ні?

— Звичайно! Одне вже те, що там поліція відкрито слідкувала за кожним моїм кроком,— страшенно насточортіло. В Петербурзі, я певен, департамент поліції теж не облишив свого піклування про мене, але я поки що того не помічаю. Слідкують вони, звичайно, і за тобою. Та Москва і Петербург не Самара, де так само важко приховати революційну діяльність, як заблудитися в трьох соснах.

Хтось постукав у двері.

— Це мама,— шепнула Аня.— Заходь, заходь.

— Аню, Володю, що ж ви сховалися? — спитала Марія Олександрівна, відчинивши двері.— Ми вже й свічки запалили. Подивіться, яка гарна ялинка!

— Йдемо, йдемо! — жваво підхопився Володимир.

Перший день 1894 року був ознаменований царським указом урядовому сенату, що сколихнув усіх судових — високих і маленьких — чиновників, породив чимало і страхів, і надій, і всіляких пліток. Міністр юстиції Манасеїн, як було зазначено в указі, наймилоstinivше увільнений, згідно прохання, від посади, а на його місце призначений державний секретар Микола Валеріанович Муравйов. Нарешті Олександр III сповна заплатив прокуророві, котрий ревню виконував його волю, вимагаючи смертної кари Желябову, Перовській, Кибальчичу, Михайлову, Рисакову, що вбили його батька. Не забув Олександр III свого вірного слуги навіть тоді, коли хвороба його все міцніше стискувала в своїх смертних лещатах. Було в цьому мовби щось фатальне: приречений цар призначає прокурора-ката блюстителем законів. Зло жартували: коли вже государ Муравйова посадив у крісло міністра юстиції, то можна певно сказати, що довго не проживе, бо там, де Муравйов, там смерть.

У вітальні генерала Богдановича (він був членом ради міністра внутрішніх справ) і його дружини, яка старанно занотовувала до щоденника все, що бачила і чула, товклися чиновники, так би мовити, середнього рівня: товариші міністрів, градоначальник Петербурга, директор департаменту поліції... Ланцюжок гостей цієї хлібосольної пари замикався камердинером царя. А тому Богдановичі все — хоч не завжди з перших рук — знали. «Вчора, — записує генеральша, — довго міркували про долю Росії, яка ввірена зараз у дуже сумнівні руки. На чолі такої важливої адміністративної галузі, як суд, поставлено людину безсумнівно розумну, але відомого кар'єриста, у котрого чорне буває білим і навпаки, зважаючи на те, відкіля вітер дме, де йому вигідніше. Про його сімейне життя годі й говорити. Безрідна нам казала, що його друга дружина покинула його через те, що він зводив її з Демидовим-Сан-Донато. Чоловік через те зробився таким огидним, що вона втекла до Демидова, з яким і залишилася до самої смерті. Муравйов уже втретє одружився зі... своєю першою дружиною, що за законом не дозволено, але він зумів обійти закон».

Зробивши кар'єру на процесі першого березня 1881 року, Муравйов намертво прилипав до тих, хто мав владу і, не гребуючи ніякими засобами, дерся вгору по шаблях служ-

бової драбини. Не зупинявся він навіть перед злочином, аби догодити своєму патрону, од якого, як писав він товаришу міністра внутрішніх справ Плеве, залежала вся служба, а отже, і особиста доля. В жовтні 1890 року в Москві відбувався суд над околочним наглядачем Гаджелло, котрий звинувачувався в тому, що наказав, не маючи на те права, висікти різками помічника присяжного повіреного дворянина Олександра Корольова і студента Федора Николаєвського. Щоб догодити міністерству внутрішніх справ,— а міністерство докладало всіх зусиль, захищаючи честь мундира своєї поліції,— Муравйов зі шкіри вилазив, вигороджуючи самодура Гаджелло. «Днями у нас трапився прикрий інцидент, про який дозвольте цілком конфіденційно Вас повідомити,— пише він Плеве.— Мої зусилля до того, щоб справа околочного наглядача Гаджелло пройшла тихо, гладко й мирно, увінчалась би певним успіхом, якби не наша найвища адміністрація. На суді в палаті при закритих дверях («при закритих дверях» Муравйов жирно підкреслив, показуючи тим самим, що то його заслуга) всі намагалися згладжувати найбільш різкі епізоди неподобств, крім самої поліції, чини якої трималися з нахабністю і незбагненною відвертістю».

Коли торік постало питання про призначення Муравйова державним секретарем, Половцев, який був на цій високій посаді, записав у своєму щоденнику: «Іду до Манасєна — міністра юстиції, щоб узнати від нього, що собою являє Муравйов. Останнім часом Муравйов був прокурором Московської судової палати і, пойнятий честолюбством, втерся в милість до великого князя Сергія Олександровича, котрий під час проїзду государя через Москву влаштував Муравйову аудієнцію. Привід був такий: Муравйов ознайомив государя зі своєю книгою «Керівництво волосним судом», у котрій ішлося про те, як творити суд після видання закону про земських начальників. Зрозуміло, на цьому побаченні Муравйов виставив себе прихильником адміністрації і земських начальників. Наговорив, мабуть, чогось непохвального про наші суди і цілком зачарував государя. До цього треба додати, що Муравйов близький приятель чи майже родич Черевіна, який, постійно перебуваючи біля государя, має на нього великий вплив, особливо в особистих питаннях».

— Я знаю Муравйова,— сказав Олександр III, коли зайшла мова про те, хто замінить Половцева на посаді державного секретаря.— Я хочу призначити саме його.

— Я не рекомендував вам особу судового відомства, бо знав, як ви не любите юристів,— зауважив Половцев.

— Це юрист, котрий розуміє все, що є недоречного в судових порядках і підлягає скасуванню.

Оце для ультрареакціонера Олександра III було головне в чиновникові, якого він призначав на посаду міністра юстиції: розуміння того, що треба енергійно,— а не так кволо, як Манасеїн,— взятися за судову контрреформу. Скасувати суд присяжних, принцип незмінності судових діячів. Усе це було впроваджено за часів Олександра III, за іноземними зразками, котрі ніяк не влаштовували необмеженого владу Росії, бо для нього такі поняття, як «право», «закон», були недоступні. Перший радник міністра іноземних справ граф Ламздорф записує 3 червня 1892 року: «Навіщо ж говорити з нашим нинішнім монархом про право і закон? Він не злий, але оп'янілий владою і надто обмежений, щоб судити про речі по суті; він не може визнати, що є межі свавільству».

Майже все життя Олександр III вів, як він сам писав, журнали, тобто щоденники. Журнали ті вже одним зовнішнім виглядом красномовно визначали владу їх власника: то були великі, товсті — Олександр III теж здоровенний, непомірно товстий — фоліанти в обкладинках під старий пергамент із застібками й замками. Ключ від журналів Олександр III завжди тримав у своїй кишені. В тих журналах, крім купи граматичних помилок, нічого, власне, не було, що б отак ревно приховувати від усіх, бо заповнювалися вони здебільшого описом гулянок і пиятик. Ще будучи цесаревичем, він занотовує в березні 1880 року: «Були цигани, і ми дуже веселилися. Вечеряли, а потім слухали циган і до того захопилися, що залишилися до чотирьох годин». Через кілька днів новий запис: «Відправилися на вечір до Миколаші, були цигани, потім вечеряли, пиячили з циганами до п'яти. Було дуже весело й жваво, і я дуже веселився. Ліг спати тільки о пів на шосту ранку!!!» Не вистачало ще перед очима трьома знаками оклику «ура», яке часто — поряд з «амінь!» зустрічається на сторінках журналів. Минуло три дні — знову цесаревич гуляє з циганами всю ніч. До речі, слово «цигани» він пише через «ять».

Таке веселе життя призвело до того, що Олександр III захворів на нефрит. Лікарі заборонили вживати спиртне. Цариця пильно слідкувала, щоб чоловік не пив, та він знаходив можливість, як її обдурити, бо начальник його охо-

рони генерал-ад'ютант Черевін, будучи сам гірким п'яницею, вмів з-під землі дістати коньяк, аби лише догодити своєму патроніві. Він вихвалявся: «Ми з його величністю примудрилися: чоботи з такими особливими халявами замовляли, що в них поміщалася плеската фляга коньяку. Цариця біля нас, ми сидимо чемненько, граємо (в карти, звичайно), як цяці. Відійде вона подалі, ми перезирнемося — раз, два, три! — виймемо фляжки, посмокчемо — і знову мов нічого й не було. Страшенно йому ця забавка подобалася. Мовби гра. І називалося це у нас — голь на вигадки хитра. Раз, два, три... Хитра голь, Черевін? Хитра, ваша величість!.. Раз, два, три! — і смокчемо». Від того постійного смоктання коньяку завжди здоровенний, незграбний Олександр III, захворівши, ще потворніше розпухав. Широке обличчя його було ніби бджолами покусане: під сірими, опуклими очима висіли чорні мішки. Похмуро, хворобливо наморщений широкий лоб; рожева, спітніла лисина; густа, лопатою, як у купця, борода; м'ясистий, помітно червоний ніс — все це справляло не тільки неприємне враження на всіх, хто зустрічався з його величністю, а викликало огиду, яку нелегко було приховати. Муравйов, будучи державним секретарем, часто зустрічався з Олександром III, і все одно, прийшовши до нього вже в чині міністра юстиції, мимоволі здригнувся, глянувши на нього й зустрівшись з його поглядом. «Не проживе він, мабуть, довго. Добре, що встиг призначити мене», — подумав Муравйов, уможуючись у крісло біля царського столу, щоб вислухати ті настанови, якими він повинен керуватися на новій, давно жаданій посаді. Нічого нового від Олександра III він не збирався почути, бо знав, що в сучасних судових порядках — одержаних царем у спадкоємність од батька — йому все не подобається.

— У мене сьогодні мало часу, а тому коротко скажу, що ти повинен робити на тій посаді, яку я тобі доручив, — похмуро мовив цар, спідлоба дивлячись на Муравйова. — Перш за все треба всі наші судові установи позбавити тої незалежності, котрої їм помилково було надано старим статутом. У нас не може бути окремої влади, незалежної від центральної державної влади. Пряма нісенітниця, що за тим статутом у нас ніхто не має права — навіть я! — вигнати мерзотника суддю, який не хоче прислухатися ні до чийх порад. Потребує докорінних змін і правило публічності судових засідань. Я вважаю, що один лише голова суду — або інстанції — повинні вирішувати, яку справу

розглядати при відкритих дверях, а яку — при закритих. А то уже дійшло до того, що судові засідання перетворюються на вистави, котрі тільки ганьблять наші порядки. Суд присяжних, який запроваджений у нас за іноземними зразками, тим же старим статутом, показав, що він нам зовсім чужий, непотрібний. І останнє: вдайся до найкрутіших заходів, але припини свавілля адвокатів. Адже дійшло вже до того, що всі оті повірені, користуючись своїми необмеженими правами, тероризують суддів, прокурорів, чесних свідків, аби тільки домогтися свого. Завдяки спритності таких адвокатів заслуженої кари уникають злочинці і страждають чесні люди. Це порушує порядок, завдає великої шкоди авторитету наших суддів. З цим треба покінчити якомога швидше!

— Цілком згоден з вами, ваша величність, — сказав Муравйов, який, слухаючи настанови царя, догідливо хитав квадратною, низько стриженою головою. — Я відразу ж візьмусь за розробку нових положень згідно ваших повелінь. Я ось проглянув щойно виданий «Юридичний календар». Там серед присяжних повірених і їх помічників багато осіб неблагонадійних. Один лише приклад: в спискові помічників присяжних повірених значиться рідний брат відомого державного злочинця Ульянова. Як мені сказали, цей Ульянов явно йде стежкою брата, бо давно вже перебуває під наглядом поліції.

— Куди ж дивився Манасейн? — спитав цар, насупившись, забувши, що Муравйов, який тільки-но змінив Манасейна, не міг відповідати за його дії. — Я ж звертав його увагу на абсолютну, злочинну розгнuzданість адвокатури!

— До цього часу, ваша величність, міністерство юстиції затверджувало лише присяжних повірених. Їх же помічникам видавала свідоцтва на ведення справ рада присяжних повірених. А в тій раді, як я добре знаю, засіли люди або вороже настроєні проти адміністративної влади, або абсолютно безвільні через свій лібералізм.

— То треба розігнати ту раду! — гнівно вигукнув цар, підіймаючись з крісла так, наче хотів іти розганяти раду. — Нічого церемонитися з такими скотами!

Розпухле обличчя Олександра III почервоніло, на блискучій лисині виступили крапельки поту. Муравйов злякано підхопився, виструнчився, не радий уже, що завів розмову, яка так роздратувала царя. Подумав: «Наперед буду обачнішим». Важко посопівши, цар помовчав, гамуючи лють,

що кипіла все ще в його душі, буркнув, зневажливо махнувши здоровенною рукою:

— Ну йди...

І статс-секретар, дійсний таємний радник — найвищі службові титули! — міністр юстиції Микола Валеріанович Муравйов, осмикнувши, мов денщик, мундир, розшнтий золотом, прикрашений орденами й стрічками, схилив у низькому поклоні голову, видавив вдячну посмішку на зморшкуватому обличчі й позадкував з царського кабінету виконувати те, що йому було наказано. А між тим він, міністр юстиції, повинен був служити не царю, а законам, які вже існували.

9

У підполковника Бердяєва був препоганий настрій: вчора у Мисливському клубі він програв у карти вісімсот карбованців. Правда, перед тим виграв сімсот. Але то мала втіха, що втратив, власне, всього сто карбованців, бо всі вісімсот взяв з каси ввіреного йому охоронного відділення. Якщо завтра чи післязавтра не поверне програвш, то треба десь позичати. А в кого візьмеш, коли всім, хто може дати велику суму, давно вже заборгував? Так, не таланить щось йому в цьому році — торік щасливо грав! — у карти. Треба б на час невезіння зробити перерву, та якби ж ті гроші були його власні, а не казенні, якби кредитори не нагадували, що пора вже й борги повертати. Ні, тут один шлях: виграти. І виграти якомога швидше, бо новий директор департаменту поліції Петров поки що і сам не розтринькує казенних грошей, — так, як те робив Дурново, — й іншим, звичайно, не дає. Хтось шепне йому — а кругом же христоводавці! — що, мовляв, Бердяєв постійно тримає казенні гроші у власній кишені, він і ревізора пришле. Зубатов першим і продасть його, якщо вже пронохав, що гроші програні. Правда, тисячу карбованців, коли виникне гостра потреба, він ще роздобуде, покладе на місце. Та все одно неприємно, прикро, що і на службі, і дома все йде так, як хочеться, а в карти мовби хтось заворожив.

Бердяєв сидів за своїм службовим столом, тер кулаком страдницьки наморщеного лоба: боліла голова — випив під час гри немало та майже не спав, бо повернувся додому на світанні, — глухо стукало в скронях, сльозилися розкосі очі, що запливли жиром. А на столі лежав стос паперів, які треба було уважно проглянути, вивчити, розібрати, що й

куди. Треба випити міцного чаю. Він покликав чергового, кинув, не глянувши навіть на нього: «Чаю!» Протер хусткою очі, поблимав, розганяючи пелену, підсунув до себе стос дешифрованих телеграм з департаменту поліції, з читання яких він завжди починав свій службовий день. У першій депеші начальство сповіщало, що студенту Юр'євського університету Йосипу Давидову дозволено тимчасово мешкати в Москві (на час різдвяних канікул) з агентурною метою, оскільки названа особа має чималі знайомства. Наказувалося пильно прослідкувати за Давидовим, доповісти, що він у Москві робив, з ким зустрічався. Бердяєв напружував пам'ять, намагаючись пригадати, хто такий цей Йосип Давидов, та марно: такого революційного діяча він ще, здається, не зустрічав. Хотів викликати Зубатова, як це завжди робив, бо той усе пам'ятав, та не хотілося зустрічатися зі своїм помічником, не попивши чаю, не прийшовши до теми, і він, відклавши цю телеграму, заходився читати інші.

Черговий з'явився з двома склянками чаю на підносі, поставив на край столу, виструнчився. Бердяєв махнув рукою: іди, мовляв. Гарячий, міцний чай з ромом — усього якийсь наперсток, а зовсім інший смак! — розігнав холод, що стояв під серцем, освіжив голову. Бердяєв запалив сигару, вдоволено запихкотів сивим ядучим димом, яким усе пропахло в його кабінеті. Блаженний настрій, створений ромом, чаєм, сигарою, повернув його до вчорашньої гри, — граючи, він весь час пив чай з ромом, не випускав сигарин з рота, — і він поморщився, тяжко зітхнув.

Без стуку зайшов Зубатов, бо завжди з'являвся до шефа після того, як черговий заносив йому чай. На вуграстому обличчі Зубатова сяяла солодка посмішка. Бердяєва від тої посмішки аж занудило, бо він знав, що Зубатов готовий на всіляку підлоту, аби посісти його місце. І коли щось і вгадує кар'єризм Зубатова, то це те, що він не має військового звання. А цивільним чиновникам таких посад, як начальник охоронного відділення, поки що, слава богу, не довіряють. Отже, тут Бердяєву можна бути спокійним, хоча все одно неприємно, що твій же помічник слідкує за кожним кроком, вишукує, де і як нашкодити. Правда, поки що Бердяєв не має жодного факту на підтвердження оцього свого інтуїтивного відчуття, та інтуїції своїй щодо взаємин з людьми, які його оточували, він завжди більше довіряв, ніж фактам. Бердяєв, не вставши з крісла, мляво потис вузьку холодну руку Зубатова, — той міцно, але поштиво

відповів,— зирнув на нього заплелими розкосими очима, подав шифровку про Давидова, буркнув:

— Прочитай...

Зубатов узяв папір, поправив пальцем окуляри, які постійно чомусь зсувалися з його тонкого носа, і, не сідаючи, пробіг своїми сірими пильними очима текст. Відразу ж здогадався: Бердяев показав йому телеграму тому, що забув, хто такий Давидов, а прямо сказати про те не хотів. «Взагалі дорогий мій Микола Сергійович сьогодні щось не в формі,— відзначив Зубатов.— Мабуть, знову програв значну суму». А вголос сказав з тією ж нудно-солодкою усмішкою:

— Приємно, приємно...

Настала пауза. Бердяев не хотів питати Зубатова, хто такий Давидов, а той мовчав, насолоджуючись своєю всеобізнаністю, знаючи, як вона, ота всеобізнаність, дратує шефа, котрий не міг похвалитися доброю пам'яттю.

— Що ж приємного? — продовжував грати в жмурки і Бердяев, розгадавши, що Зубатов, як завжди, хизується тим, що знає більше, ніж він.

— Як же! Цей Давидов знайомий нашої дорогоцінної Мамочки. Він стане тією голкою, якою ми, всиливши нитку ніжними ручками Мамочки, зшиємо до купи багатьох «марксят». Наші філери візьмуть його, як тільки він вийде з вагона поїзда, бо в квітні вже плуталися за ним. Зупиниться цей Давидов, звичайно, у своєї сестри Рейнгольд і її другого чоловіка Розанова, квартира яких, каже Мамочка, є школою економічного матеріалізму. Часті гості в тій квартирі відомі нам Винокуров зі своєю дружиною і Міцкевич. Той Міцкевич, що завів знайомства — через помічника машиніста Прокоф'єва — серед робітників майстерень Московсько-Брестської залізниці. Адже «марксята» без робітників не можуть існувати, як риба без води. Того від них вимагає їх катехізис, «Маніфест Комуністичної партії», який у перекладі Плеханова завезений в Росію в такій кількості, що не виловити нам його і за сто років.

— То, може, ми перевіримо ту школу матеріалізму? — поставив Бердяев провокаційне запитання, бо розумів, що робити зараз обшук у сестри Давидова не можна, не ставлячи агента Мамочку під удар.— Що ж мовчиш?

— Я зроблю так, як буде наказано,— схитрував Зубатов, знаючи, що Бердяев теж дорожить Мамочкою і дешево не продасть її.

— Пожартували, їй годі! — криво посміхнувся Бердяєв, показуючи тим самим, що він знає, що Зубатов говорить не те, що думає.— Зайдеш сьогодні до Анни Єгорівни, пораднися, а завтра ми вже по-справжньому обміркуємо цю справу. Департамент, як завжди, сповіщає не все, що знає, що хоче. Та коли вже вони так цікавляться цим Давидовим, то нам треба пильно прослідкувати за ним.

— З цим я абсолютно згоден,— засіяв Зубатов тією ж нудотно-солодкою і мовби аж переможною — чи, може, Бердяєву тільки так здавалося — посмішкою.

Списки таємних агентів охоронного відділення зберігалися в сейфі Бердяєва, а ключі — в його кишені. Всі ті провокатори мали прізвиська. Мамочкою Бердяєв охрестив Анну Єгорівну Серебрякову. Шлях Анни Єгорівни в таємну агентуру був типовий: гра в політику, арешт. На слідстві повне розкаяння, перехід на службу в охоранку. Будучи розумною й освіченою жінкою, вона мала широке коло знайомих серед московської радикальної інтелігенції. Ніякої революційної роботи Серебрякова не вела, але активно допомагала і співчувала всім, хто до неї звертався, бо вважала, що представляє вона нелегальний Червоний Хрест. Чоловік її, який теж був агентом охоранки, служив у губернській земській управі, де, як правило, групувалася радикальна інтелігенція. Отже, подружжя Серебрякових мало в полі свого зору майже всіх москвичів, які так чи інакше були причетними до революційної роботи. За тридцять срібняків усіх своїх друзів Серебрякови продавали охоранці. Першу скрипку в цьому дуеті грала Анна Єгорівна, бо мала буквально артистичний хист щодо того, як увійти в душу людини, щоб витягти з неї все. На вродливому, трохи вже розповнілому, бо перевалило за сорок, обличчі Анни Єгорівни завжди сяяла магнітно-привітна посмішка, сірі, жваві очі солодко, по-кошачому мружилися, пильно дивлячись прямо в вічі співбесідникові. Всіх, хто до неї заходив, вона не відпускала, незважаючи ні на які відмовлення, щоб не почастивати чаєм, щоб не запропонувати грошей, бо в неї, як вона казала, завжди були тільки-но зібрані серед тих, хто співчуває революціонерам, немалі кошти. (Насправді то були гроші, котрі вона одержувала від охоранки на ведення, як значилося у відомостях, агентурних справ). Анна Єгорівна читала всю нелегальну літературу, щоб бути в курсі справи, давала декому ті книжки, що приносив їй Зубатов або Бердяєв (вони зустрічалися з нею на спеціально найня-

тій квартирі), і які з часом жандарми забирали під час обшуків як речові докази.

Навідував Анну Єгорівну Зубатов в один і той же час. Сидів у неї недовго. Анна Єгорівна, знаючи, коли до неї придуть шефи, ставила самовар, закуску, горілку, бо ніяких інших напоїв не визнавала. «Випити горілочку, закусити огірочком, що можна придумати смачнішого?» — говорила вона, частуючи і тих, кому служила, і тих, кого продавала. У Зубатова були ключі від квартири, де він зустрічався з Мамочкою, і він йшов туди, як додому. Анна Єгорівна в розкішному халаті — по-домашньому — сиділа на дивані в напівосвітленій, затишно обставленій кімнаті, бо роки були вже такі, що вечірне неяскраве світло робило її привабливішою, та й зустріч це щонайтаємніша. Побачивши в дверях невисокого, посинілого від холоду Зубатова, Анна Єгорівна не по літах легко пурхнула назустріч, з широкою радістю вигукнула, бо їй більше подобався нудно-солодкий Зубатов, ніж грубий, вічно чимось невдоволений Бердяев:

— Боже, як я скучила за вами!

Простягла обидві руки гостеві, оголивши їх по самі лікті, бо знала, що вони гарні і всім чоловікам подобаються. Зубатов, скинувши запітнілі з холоду окуляри, охоче поцілував Мамоччині білі, пухкі, теплі пальчики, прикрашені дорогими перснями. Несамохіть подумав: «Це наші грошики». Протер окуляри, начепив на тонкого, покльованого червоними вуграми поса, і глянув у ласкаво й хижо примружені очі Анни Єгорівни, що не просто дивилися на нього, а пильно, допитливо зазирали в душу. Повні, соковиті губи Анни Єгорівни звабно й хтиво здригалися. Здавалося, вона напружує всі душевні сили, щоб не кинутися гостеві на шию й не обцілувати його. «Велика артистка, — з мимовільним захопленням відзначив Зубатов. — Ціни їй немає».

— Роздягайтеся, роздягайтеся, дорогий Сергію Васильовичу, — допомагаючи Зубатову розстібати гудзики пальта, бо в того залякли руки, говорила Анна Єгорівна. — Тут, слава богу, тепло. Ні, ні, дозвольте, я сама повішу, — не випускаючи зі своїх чіпких рук пальта, благала Анна Єгорівна. — Отак, — повісивши пальто й повернувшись до столу, вдоволено продовжувала вона. — Сідайте, будь ласка, ось сюди. Тут, біля грубки, вам буде тепліше.

— Біля вас, дорогоцінна Анно Єгорівно, мені скрізь тепло, — причесавши рідкого світлого чуба, поправивши борід-

ку і вуса, мовив Зубатов, посміхнувшись посипілими, неслухняними губами.

— Ой Сергію Васильовичу! — зойкнула Анна Єгорівна, вдавано засоромлено опустивши очі. Та тої ж миті війнула повіками, опалила його вдячним поглядом, блаженно за-сміялася.— Яка я щаслива, що ви завітали. Грійтеся, грійтеся,— побачивши, що Зубатов прилип до теплого кахля груби, припрошувала вона,— а я самоварчик принесу...

Коли випили з кришталевих чарок горілки (Зубатов сказав: «За вашу дорогоцінність!» Серебрякова відповіла: «За вашу щедрість!»), закусили ікрою й севрюжиною, загомоніли й про те, заради чого зустрілися в цій притемненій за-тишній кімнаті. Викладала новини Анна Єгорівна, а Зубатов тільки уточнював дещо запитаннями. Давав поради, що треба ще вивідати. Дещо занотовував для себе в маленький блокнотик, тримаючи його на долоні так, наче боявся, щоб Серебрякова не вихопила.

— А ще ось про що я довідалася: народники готують вечір, в якому візьме участь письменник В. В., тобто Василь Павлович Воронцов. Має там відбутися дискусія з «марксятами». Організовує той вечір Микола Кушенський. Зібрання буде, як мені сказали, в будинкові Залеської, по Воздвиженці. Дев'ятого грудня, ввечері.

— Ви підете туди?

— Ні. Але чоловік мій там буде.

— Попросіть його, щоб він особливо придивився до «марксят». Хоча наш шеф і каже, що вони нічого не варті, але він помиляється, в чому ближчим часом, я певен, і переконається. Ми ж з вами, дорогоцінна Анно Єгорівно, не будемо сидіти склавши руки і ждати тої історичної миті, коли шеф скаже: я помилився, беремося за «марксят». Треба бути сліпим, щоб не помічати, що робітничий рух у нас з кожним роком набирає все більшого розмаху. А де робітники, там і «марксята», бо вони зв'язані однією мотузочкою. Справа групи Бруснева, яку все ще наші слідчі не можуть довести до кінця, є прямим підтвердженням того, що я тільки-но сказав. Отже, приглядатися до марксистів нам треба так само пильно,— якщо не пильніше! — ніж до терористів, ніж до народників, котрі явно вже розгубили свої сили в суєті суєт.

— Чула я, що в Москву приїхав якийсь незвичайно освічений марксист Ульянов. Мовби брат того повішеного Ульянова, що готував замах на государя. Винокуров якось казав мені, що Міцкевич познайомився з сестрою Улья-

нова, яка, після страти брата, десь відбувала заслання, а зараз оселилася з чоловіком тут. Думаю, що Міцкевич, коли знає сестру Ульянова, то знає, мабуть, і його самого. Та, на жаль, Міцкевич, одержавши диплом лікаря, поїхав у Нижній, де мешкають його рідні. Винокурів не знає тих Ульянових. Але, мабуть, читав щось написане цим Ульяновим, бо в захопленні від нього.

— Ми знаємо, де мешкають Ульянови,— сказав Зубатов.— Прослідкуємо...

— Боже мій, та ви ж нічого не їсте? — сплеснула Анна Єгорівна своїми оголеними руками, бо вже не мала новин.

— Не хвилюйтеся, не хвилюйтеся,— не ховаючи свого блокнотика, що означало: ділова розмова ще не закінчена, мовив Зубатов. Пильно подивився на співбесідницю, спитав: — Ви пам'ятаєте Йосипа Давидова?

— Як же! — криво посміхнулася Анна Єгорівна, показуючи тим, що її дивує таке запитання.

«Зачекай, голубко, я тебе ще не так здивую», — подумав Зубатов, удавши, що не помітив тої образливої посмішки. Дістав з кишені вчетверо згорнутого аркушика паперу, подав Анні Єгорівні, яка, мов та кішка за мишею, стежила своїми примруженими очима за кожним його рухом, ласкаво попросив:

— Прочитайте, будь ласка, цю телеграму.

— А-а... Він сюди їде,— збентежено мовила Анна Єгорівна, пробігши очима текст повідомлення департаменту поліції і зрозумівши, чого Зубатов згадав про того Давидова.— За ним підуть філери?

— Це вже... як шеф накаже,— ухилився од відповіді Зубатов, хоча знав, що філери виглядають Давидова на вокзалі, як старого знайомого: вони вже слідували за ним у квітні цього року, коли він був у Москві.— А вас, дорогоцінна Анно Єгорівно, ми проситимемо: якомога більше взняйте про цього Давидова, бо він же буде вертінися в колі своїх однодумців — «марксят».

— Добре,— охоче погодилася Анна Єгорівна, бо знала і самого Давидова, і його сестру, в якій він завжди, приїжджаючи до Москви, зупинявся.

— Ще навесні ви якось казали шефу, що квартира Давидових перетворилася в школу економічного матеріалізму. Пам'ятаєте?

— Звичайно,— знову сторожко примружила Анна Єгорівна свої сірі очі, відчувши, що він, заходячи здалеку, готує їй щось неприємне. А що Зубатов мовчав, гортаючи

свій мініатюрний блокнотик, додала: — Але там нічого серйозного ще не визріло.

— Гм...— хмикнув у ніс Зубатов, поправив окуляри мініципом, сказав: — А шеф хоче зробити у них обшук.

— Обшук?! — злякано округлила Анна Єгорівна очі. — Та ви жартуєте? Адже він погубить мене! Боже, за що ж мені така кара...— пустила справжню сльозу Мамочка, бо боялася викриття свого провокаторства, як смерті.— Сергію Васильовичу, голубчику, ви мудрий, ви добрий, умовте, щоб він не робив зараз у Давидових ніяких обшуків,— заблагала Мамочка, ламаючи свої гарні руки.— Він вас послухає.

— Добре, добре,— пообіцяв Зубатов, побачивши, що свого домігся: виставив себе і розумнішим, і обачливішим від шефа Бердяєва, проти якого він настроював усіх, кого міг, щоб якомога більше влади прибрати в свої руки.— І витрїть слізки, дорогоцінна, бо я вас скривдити не дозволю.— Зубатов підвівся.— Ну-с, давайте ваші золоті ручки...

Розпрощалися так ласкаво, мов ті закохані, що потай (він — від дружини, вона — від чоловіка) зустрілися.

10

Знову всі діти зібралися до купи, і Марія Олександрівна відчула себе щасливою. Лише спогад про померлих — чоловіка, сина, дочку — мов оті хмари, що пливуть в сонячний день блакитним небом, кидали на опромінену душу чорні тіні. Та вона нічим не виказувала того, і дітям здавалося, що їхня матуся, як всі вони ласкаво звали її, абсолютно щаслива. А радісно сяючі мамині очі, вдоволено-щаслива посмішка, натхненна гра на роялі, клопоти про іграшки на ялинку, копїтке прибирання ялинки збуджувало в дітях ті відчуття, з якими вони, скільки й пам'ятають себе, зустрічали Новий рік. Маняша, коли запалили свічки на ялинці, захоплено вигукнула: «Точнісінько так, як колись було!» Словом «колись» визначався той найбезхмарніший час, коли вся сім'я мешкала в Симбірську.

Зустрічали новий 1894 рік, як здавна повелося, без гостей. Але гамірно й весело, бо у всіх був чудовий настрій. Танцювали, поки мама й стомилася грати. Невгомонна Маняша витягувала з-за столу Володю, який навіть дома — не те щоб серед чужих людей — не міг перебороти внутрішнього опору і закружляти в танці так вільно і легко, як Митя. Завжди Володимирові було соромно, що він не вмів

як слід танцювати. Не навчився тому, що зневажав тих юнаків, котрі багато часу витрачали на танці,— і він тільки на прохання Маняші й піддавався. Але танцював, шаржуючи своє невміння, що викликало веселий сміх. Взагалі цього вечора Волода був у якомусь особливо піднесеному настрої, а тому щедро сипав дотепами і жартами. Розійшлися з-за святкового столу далеко за північ, приємно втомлені, попрокидалися всі, крім Марії Олександрівни, пізніше, ніж завжди. Прокинулися з тим же настроєм, що й лягали, і за сніданком, який уже приготувала мама, лунав веселий сміх. Не хотілося розходитися з цього першого застілля в новому році. І Василь Старков, прийшовши до Ульянович о дванадцятій дня, потрапив саме на сніданок. Він заходився відмовлятися, бо вже, бачте, поснідав, та його посадили до столу.

— Ну, Василю Васильовичу, які там новини? — спитав Володимир, коли Старков випив чарку й закусив.

— Та вам же брат,— Старков глянув на Митю,— мабуть, казав, що в актовому залі університету днями розпочне роботу дев'ятий з'їзд природознавців і лікарів.

— Так, це я знаю,— хитнув головою Володимир.

— Буде працювати й підस्कція статистики, що вас, Володимире Іллічу, мабуть, зацікавить, — продовжував Старков.— Я думаю послухати статистиків. Серед них, треба думати, будуть цікаві люди.

— Я теж обов'язково побуваю на з'їзді,— сказав Володимир.— Не знаю тільки, які там устанавлять порядки: пускатимуть тільки за запрошеннями чи всіх, хто прийде?

— Поки що і я цього не знаю,— відповів Старков.— Та поцікавлюся і скажу вам. Якщо вхід буде по квитках, то, думаю, ми дістанемо їх. А ще одна новина така: народники організують вечір, на якому, запевняють, виступить сам Василь Павлович Воронцов.

— О, цікаво! — загорілися Володимирові карі очі.

— Можливо, звичайно, що Воронцова вигадали для реклами вечора.

— Коли і де буде вечір? — спитав Володимир.

— Мовби на тому тижні. А де, поки що не знаю. Квитки вже розповсюджуються. Нелегально, звичайно, бо кошти віддадуть, як мені казали, до каси Червоного Хреста. Пидете ви на той вечір?

— Обов'язково! — відповів Володимир.

— То скільки вам квитків принести?

— Аню, Марку, ви як? — спитав Володимир.

— Та варто б подивитися на того народницького бога,— сказав Марко, запитливо глянувши на дружину.

Аня, помітивши, що на неї прохально дивляться Митя і Маняша — їм теж хотілося б піти на той вечір, коли там так цікаво,— мовила:

— Ми ще подумаємо.

— Теж правильно,— погодився Володимир, зрозумівши, чому Аня так відповіла.— Адже час є.— Щоб зовсім заспокоїти Митю і Маняшу, додав: — Цілком ймовірно, що з якихось непередбачених причин, як це часто буває з такими напівтаємними зібраннями, вечір не відбудеться. То що, шахісти? Може, розіграємо якийсь приз? Мамо, що там у тебе є цікаве?

— Чудовий торт,— відповіла Марія Олександрівна, радіючи з того, що Володя не йде кудись з гостем.

— Що ж, спокусливий приз! — засміявся Володимир.— Митю, неси шахи. Граємо по одній партії. Хто всі виграє, той переміг!

Вечір з участю В. В. московські народники призначили на дев'яте січня. Мамочка сповістила про те Зубатову, і в охоронному відділенні почали посилено готуватися до того нелегального зібрання. Були розшукані всі «підметки», тобто агенти, які могли, не викликаючи підозри, пройти на той вечір. Створили загін філерів для зовнішнього спостереження.

— Затримати б всіх та обшукати,— сказав обер-поліцеймейстер Власовський, коли йому Зубатов доповів про вечір.

— Можна, звичайно,— запобігливо хитав головою Зубатов, притримуючи пальцем окуляри,— але, боюсь, обшук мало що нам дасть.

— У вас з Бердяєвим, бачу, одна лінія: панькатися з негідниками, поки вони чогось не накоять,— невдоволено насупився Власовський, бо, будучи людиною страшенно прямолінійного мислення, не міг збагнути «лінії» охоронного відділення, яке завжди вичікувало, прислухаючись до своєї агентури, найкращої ситуації для обшуків і арештів. Зубатов, поштиво схиливши голову, мовчав, знаючи, як не любить Власовський, коли йому підлеглі перечать.— Добре, я скажу приставу, щоб не втручався. Дивіться ж тільки там! — посварився Власовський пальцем.— Адже збирається така публіка, яка на все здатна.

— Я вже, як ви пам'ятаєте, мав неприємності від шефа за те, що, не попередивши його, сповістив вам адресу брата

страченого терориста Володимира Ульянова. Зараз та ж сама ситуація: Бердяєв у Петербурзі, а я одержав відомості від надійних агентів, що той Ульянов знову в Москві. Отже, прошу вас: хай ця розмова поки що залишиться між нами. Ближчим часом я зберу, думаю, більше відомостей про Ульянова, і тоді вже обміркуємо, що з ним робити, якщо він приїхав сюди не на кілька днів, щоб провідати рідних, а назавжди. Він, здається, марксист, а серед «марксист» ми маємо своїх людей.

— Робіть, як краще,— погодився Власовський, бо коли заходила розмова про агентуру, влада його над охоронним відділенням закінчувалася: прізвища провокаторів трималися в суворій таємниці.— Тільки попереджаю: ніяка ваша «лінія» не примусить мене дати Ульянову дозвіл на проживання в Москві. Всім відомий наказ великого князя щодо висилки з Москви неблагонадійних елементів, і не мені його порушувати. Отак! Усе: я маю їхати на огляд міста.

Приміщення для вечора народники обрали на Воздвиженці, в будинкові Залеської. Поряд був книжковий склад з магазином «Сотрудник школ». Філери засіли, домовившись з хазяїном, у сусідньому з магазином приміщенні. Замкнули всі вулиці і провулки, що виходили на Арбатську площу. Городовим же було наказано зникнути, щоб не лякати публіку. Отже, ті, хто йшов на вечір, раділи: поліції поблизу книжкового магазину не видно. Всім, кому давали квитки, пояснювали: зайдете в книжковий склад, скажете, що на вечір, і вас проведуть у квартиру. Це теж було, як думали ті, хто влаштовував вечір, надійно-конспіративно. Не знали вони, що вже тим «конспіративним» шляхом на вечір прийшов чоловік Серебрякової і пильно придивлявся до всіх, уважно прислухався до розмов.

Коли Володимир, Аня і Марко з'явилися в книжковому складі, до них підійшла дівчина, що виглядом своїм нагадувала курсистку, і, привітавшись, повела за собою. Роздягнувшись у коридорі, Володимир, Аня і Марко пройшли до вітальні, де вже на них чекав Василь Старков. Він повів прибулих до зали, сказавши, що зайняв місяця. Зала була досить простора. Посередині — стіл, на якому все приготовано, як годиться, для чаю. Вздовж стін тулилися стільці з невеличкими столиками. В одному місці стояв диван з двома м'якими кріслами по боках. Крісла ті були такого ж фасону, як диван, і обшиті також зеленою матерією. На дивані сиділо двоє: молодий чоловік — то був хазяїн вечора

Микола Юхимович Кушенський — і літній чоловік (мабуть, років під п'ятдесят), лисий блондин з помітною сивиною на скронях, з круглою стриженою борідкою, в золотих окулярах. Через окуляри той чоловік — то був Василь Павлович Воронцов — кидав байдужі погляди на нових гостей. В залі зібралось вже десятків два, — більшість, як водиться, студентів і курсисток, — але ніхто не сідав ні на той гарний, просторий диван, ні на крісла, а всі вмошувалися геть далі, як пожартував Марко, від того трону. Володимир взагалі залишився стояти в дверях, бо, хоча й були вільні стільці, але не всі жінки сиділи. Біля нього Старков. Чулося перешіптування курсисток: «А де ж В. В.?» — «На дивані». — «Лисий? В окулярах?» — «Ага». — «Я його зовсім іншим уявляла». Великий годинник, що висів на стіні над диваном, наповнюючи кімнату мелодійним дзвоном, пробив сім разів. Кушенський щось шепнув Воронцову, який неохоче сьорбав поданий йому чай, той хитнув лисою головою: згоден, мовляв. Кушенський поставив свою склянку на столик, підвівся, мовив з помітним хвилюванням:

— Що ж, час починати... — Витримав паузу; продовжував: — Панове, сььогодні у нас незвичайна подія. До нас завітав наш вельмишановний Василь Павлович, наш улюблений В. В., і погодився виступити...

Кушенський заляпав у долоні, його бурхливо підтримали курсистки й студенти. Воронцов піднявся і, вдоволено посміхаючись, вклонився на всі боки, показуючи широку, густо почервонілу лисину. Гості ще бурхливіше зааплодували.

— З вашого дозволу, панове, — радо вигукнув Кушенський, бо вдоволений був тим, як публіка прийняла гостя, — я й надам слово нашому дорогому Василю Павловичу. Прошу...

Воронцов скинув окуляри, без поспіху протер їх хусткою, явно вичікуючи, поки вгомоняться слухачі, бо в залі не вщухав гамір. Короткозоро примруживши очі і нахмуривши ріденькі рудуваті брови, він обвів поглядом зал, начепив на м'ясистого носа окуляри, встав з дивана, глухо, тихо мовив:

— Я бачу, що не всі сидять. Прошу сюди, тут є місця, — показав Воронцов жестом на диван і крісла, де сиділи тільки він і Кушенський. Серед публіки почувся приглушений гомін, але ніхто з тих, кому не вистачило стільців, не пішов на диван. — Тоді, даруйте, і я постою, — криво посміхнувся Воронцов. — Тим більше, що я не збираюся зловживати

вашим терпінням. Я висловлю лише кілька думок, котрі, на мій погляд, найважливіші. Підкреслюю: кілька думок, а тому вони, думки ті, не будуть претендувати на ґрунтовний, всеохоплюючий реферат, читання яких увійшло в моду. Дещо з того, що ви почуєте, мною було вже сказано у книгах і статтях. І хто захоче докладніше познайомитися з моїми поглядами на те чи інше питання, котрого я сьогодні буду лише побіжно торкатися, той може звернутися до моїх творів.

— Голосніше! — гукнув хтось з тієї групи, що стояла в дверях залу.— Нічого не чути.

Запала неприємна мовчанка. Воронцов невдоволено зиркнув на Кушенського: що це, мовляв, таке? Кушенський підхопився, спитав:

— Кому там не чути? Прошу сюди, тут є місце!

Ніхто не відповів. Тільки почувся обурений гомін. Всі зарухалися, шукаючи сцима того, хто виявив таку неввічливість. Кушенський, зніяковіло посміхаючись, повернувся до Воронцова:

— Вибачте, Василю Павловичу, і, прошу вас, продовжуйте. А вас, панове, благаю: дотримуйтеся порядку...

— Почну я з того, що вважаю ознакою абсолютної відсутності самостійної думки,— почав Воронцов голосніше й помітно невдоволено,— яку можна пояснити хіба тільки загальним інтелектуальним занепадом російського суспільства в останній час. Дуже небезпечний той факт, що значна, якщо не більша, частина освіченого прошарку цього суспільства готова покласти в основу пояснення еволюції суспільно-політичних відносин у сучасному і найближчому майбутньому і побудову практичної програми для партійної діяльності в країні — покласти в основу закон, формульований для пояснення явищ більш чи менш різко виражених у трьох-чотирьох європейських державах з найскупченішим, найосвіченішим і промислово розвиненим населенням.

— Стара пісня! — шепнув Володимир Старкову, який стояв поряд з ним у дверях.— Про це він писав торік у журналі.

— Широке розповсюдження марксистської теорії серед російської інтелігенції є ознакою тим сумнішою, що самі засновники тієї теорії не визнають за нею універсального значення, допускають, що капіталістичний лад розвивається за певної комбінації умов і що відповідна мить в еволюції суспільства, за другої комбінації продукуючих

причин, може бути обійдена. Відомо, наприклад, що Маркс, який одним з перших сформулював цю теорію і сформулював її так, що його несамостійні послідовники зробили висновок про неминучість зруйнування в Росії общинного її поземельного ладу...

— І вони не помилилися! — сказав Володимир так, що почули всі, хто стояв недалеко від нього.

— Дізнавшись про таке тлумачення своїх поглядів, Маркс знайшов за необхідне заперечити це у відкритому листі до нашого відомого публіциста Михайловського. За життя Маркса той лист з якихось випадкових причин не був надрукований. Зараз же з ним може познайомитися всякий, хто візьме в руки «Юридический вестник» за жовтень вісімдесят восьмого року.

— І довідається з того листа, що ви перекручуєте погляди Маркса так само, як і пан Михайловський! — обурено і голосно зауважив Володимир.

Воронцов спантеличено замовк, а всі заворушилися, намагаючись побачити, хто кинув таку зухвалу репліку.

— Може, ви чимось доведете своє звинувачення? — презирливо посміхнувшись, спитав Воронцов, шукаючи короткозорими очима незвичайного опонента.

— Доведу, але пізніше! — пообіцяв Володимир, якого не видно було Воронцову, бо він стояв позаду нагопву, що юрмився в дверях, котрі вели з вітальні до зали.

— Послухаємо, послухаємо,— зверхньо погодився Воронцов, який звик до всіляких звинувачень на свою адресу. Протер окуляри, вів далі: — Несамостійність і, так би мовити, ледачість думки російської інтелігенції доводиться не лише в зазначеному вище смислі загальної ідеї, яка вироблена промислово-буржуазним ладом кількох держав Західної Європи, але ще більше невмінням індивідуалізувати ту ідею стосовно основних рис суспільно-економічної фізіономії Росії як держави, що грає в світовому промисловому хорі землеробську партію і тому може ждати розвитку у себе переважно не міського, а сільського пролетаріату, побутові обставини котрого, умови для культурного і громадського розвитку і для вияву його суспільної самодіяльності мають надто різочу відміну від відповідних умов міського пролетаріату для того, щоб можна було ідею цього останнього визнати за ідею майбутнього нашої країни.

— Мудра non-sens!* — похитав головою Володимир, гамуючи обурення.

— Готовність застосувати марксистську теорію до Росії вражає не лише прихована за цим явищем ледачість думки, а й дріб'язковість ідеальних уявлень. І дійсно: примиритися з тим, що зародки високого економічного ладу, які збереглися в країні, загинуть; що разом з ними припиниться виховання мас для солідарної діяльності, отриманою нині участю всіх членів общини в рішенні безлічі різних мирських справ; що зникнуть і ті зародки високого альтруїстичного настрою, котрий, природно, розвивається під впливом умов життя, коли кожний періодично повинен бути готовим...

— Скинути штани, щоб його висікли за присудом миру! — тихо сказав Володимир.

— ...перебороти свої егоїстичні побудження, принести свій вузький особистий інтерес у жертву іншому, в жертву ідеї загальної користі; загине, отже, психологічно підготовлений ґрунт для вияву ширшої солідарності...

— Кого з ким? — не дуже голосно спитав Володимир. — Селянина з поміщиком?

— ...і, що найважливіше, ґрунт підготовлений не для стадних лише дій, а для самостійного примирення інтересів осіб, що зіткаються шляхом роботи колективної думки, обставини, яка забезпечить практичність, оригінальність і різнобічність наслідків спільної діяльності; примиритися з тим, що замість цього ладу розвинеться сухо егоїстичний, а, враховуючи некультурність країни, і грубий буржуазний лад з його безпринципністю і необмеженим індивідуалізмом, і що цей лад безпосередньо, стихійно буде виявляти властивий йому вплив на внутрішню побудову робітничого класу — примиритися і визнати ці зміни не з болем в серці, підкоряючись лише безапеляційно установленим неминучим законам соціального розвитку, а з торжеством і ігноруванням при цьому всіх вказівок на соціологічну нераціональність сподівань про перевагу цього ладу в Росії, примиритися тільки задля логічної стрункості системи і недостатню обґрунтованих сподівань якихось благ поза економічною областю — значить, показати, що високі ідеальні уявлення втратили свою владу над нашою думкою, що ми дійсно готові реабілітувати життя, яке б воно не було, що

* Нісенітниця (лат.).

ми справді недаремно називаємо себе восьмидесятниками, що наша інтелігенція заражається тою бездіяльністю й безідейністю, які характерні для буржуазної інтелігенції останнього двадцятиріччя.

— Крокодиличчі сльози! — зауважив Володимир настільки голосно, що почув і Воронцов.

— Не відчуваючи твердого ґрунту під собою, наша інтелігенція звертається за роз'ясненням до Заходу, сподіваючись у минулій історії передових країн знайти вказівки, яких даремно шукала в побіжній сучасності своєї вітчизни. Цим створюється нова небезпека для розвитку народного життя. Оскільки форми побуту Західної Європи розвивалися в напрямку, що відповідав інтересам буржуазії, то цілковите перенесення чужих зразків може мати вельми небажані наслідки. Небезпека ж захоплення нашого суспільства цими формами значно виросла після того, як робітничі класи Європи визнали їх закономірними явищами і зв'язали стрункою теорією не лише з віджилими формами минулого, а з бажаним для них ідеальним ладом майбутнього.

— Це дійсно небезпечно для ворогів пролетаріату! — неголосно зауважив Володимир.

— Марксистська теорія, як відомо, в найголовнішій своїй побудові, постфактум, має наукове значення настільки, наскільки вона обмежується узагальненням визначеної сфери економічних явищ, що виникли за певних комбінацій історичних умов. Вона створена теоретиками буржуазії, доповнена публіцистами міського пролетаріату і відповідає інтелектуальним інтересам цього класу, який уже утворився і в значній мірі організувався. Але вона абсолютно не вірна, якщо її застосовувати до всього економічного життя якої б то не було країни, оскільки вона не охоплює явищ землеробської області...

— *O santa simplicitas!* * — вигукнув Володимир так, що всі почувли.

— ...де ще навіть теоретично не вирішено питання: велике наймитне чи дрібне самостійне виробництво вигідніше для країни. Мало того — марксистська теорія не відповідає навіть завданням землеробського пролетаріату, наскільки такий встиг утворитися, бо останній — наприклад, в Ірландії — прагне, всупереч проекту теорії, з'єднатися з землею,

* *O santa simplicitas!* (Лат.)

котрої він колись був позбавлений, не чекаючи, поки капітал організує на ній велике виробництво.

— Чи можна придумати щось безглуздіше того, що він оце плете? — вівголоса спитав Володимир Старкова.— Жах!

— Та якщо марксистська теорія визнається тимп, хто її заснував, і їх західними послідовниками за таку, котра має загальне значення...

— Вона такою визнається й російськими марксистами!— вигукнув Володимир так голосно, що всі глянули в його бік.

— ...то можна було чекати,— продовжував Воронцов, удавши, що нічого не чув, бо хотів спокійно довести свої думки до кінця,— що російська інтелігенція поставиться до неї спокійно, науково-критично, віддасть належне як її сильним, так і слабим якостям. Цього природно було чекати, по-перше, тому, що Росія — країна землеробська, а марксистська теорія побудована головним чином на даних із галузі фабрично-заводської промисловості; по-друге, тому, що необхідність кожної країни пройти шлях, що диктує теорія, не доводиться нею, а тільки стверджується. Отже, марксистську теорію в Росії обов'язково треба піддати критичній оцінці, бо у нас більшість населення володіє землею, а економічна організація, наша община, посить риси, які за тією схемою, що ми розглядаємо, належать до майбутнього людства. Природне прагнення до систематизації поглядів повинно привести російську інтелігенцію...

— Уточніть яку: консерваторів? лібералів? народників? марксистів? — голосно спитав Володимир.

— На запитання я буду відповідати потім,— ухилився від відповіді Воронцов.— Привести російську інтелігенцію до побудови самостійної схеми еволюції економічних відносин, що відповідають потребам і умовам розвитку нашої країни...

— Чийм потребам: поміщиків? капіталістів? селян? робітників? — спитав Володимир.

— І така робота, без сумніву, буде зроблена в найближчому майбутньому! — запевнив Воронцов, не звернувши уваги на запитання, яке почув.

— Тільки не народниками, а марксистами,— зауважив Володимир.

Викладав свої думки Воронцов, повторюючись, півтори години. Закінчив так:

— Все сказане дозволяє зробити нам висновок, що і той, кому дороге існування в російському житті ідеалів загаль-

нолюдської правди; і той, хто задовольнився б безперервністю процесу розвитку країни; і той, хто мріє про розвиток громадського ладу на народних засадах; і той, нарешті, хто знаходить, що настав час прилучення до активних історичних сил народної маси,— всі повинні однаково прагнути до того, щоб плоди роботи чистої думки...

— Тобто народницької! — посміхнувся Володимир.

— ...не залишалися у вузькому колі привілейованої меншості, а розповсюджувалися в масі населення.

— Якого населення: поміщиків, капіталістів? селян? робітників? — ставив запитання Володимир.

— Таке завдання, якщо воно буде виставлене на прапорі нашої інтелігенції, краще відповідає як суті інтелігенції взагалі, так і становищу її в Росії зокрема.

— Знову ж таки: якої інтелігенції? ліберальної? народницької? марксистської? — зауважив Володимир.

— Головна сила інтелігенції, як показує і буквальный смисл самого слова, полягає в її критичній думці, в ідеях, що виробляються нею, в знанні, джерелом якого вона є. Найважливіша її функція тому визначається в освітньому впливі на суспільство і в керівництві останнім у випадках виявлення громадської самодіяльності. Вона — учитель, офіцер...

— Добалакався,— іронічно посміхнувся Володимир.

— Сила розумова, моральна, але не фізична. Вона не може сама добути перемогу ні одному конкретному положенню: таке здійснюється в житті, якщо за нього стане дійсна громадська сила, джерела якої криються, як відомо, в масі і багатстві. Тим більш вона безсила, коли виставляє практичні вимоги, в яких зацікавлені маси народу і які чужі привілейованим верствам. Вона тут буде мати успіх лише в тому випадку, якщо зацікавить у тих вимогах державу. І оцінка побіжних питань громадського життя з точки зору загальної державної користі, дійсно, завжди визначала одне з головних завдань інтелігенції. Але для виконання названої функції немає потреби в затраті всіх сил інтелігенції, для цього досить діяльності преси...

— І цензури! — глузливо докинув Володимир.

— І тому головні сили інтелігенції завжди спрямовувалися у нас на збудження в культурному суспільстві особистим впливом роботи думки, на розповсюдження гуманних і освітніх ідей, критику спорожнілих форм побуту і так далі...

— І ніяк, боже борони, не більше! — уточнив Володимир.

— В цьому полягає справжнє завдання інтелігенції, що впливає з тих спеціальних особливостей, котрі складають характеристичні риси цього культурного агента. Відмовлятися від них заради практичних положень, що вимагають участі громадських, а не винятково розумових сил, котримі тільки й багата інтелігенція як така, значить не тільки не розуміти ні механізму прогресу, ні історичної ролі інтелігенції, але й безплідно витратити дорожочинну силу, призначення котрої — боротися з невлаштованістю життя не шляхом фізичного насилля, а інтелектуальною силою думки, озброєної знанням.

— Навіть боїться вимовити «шляхом революції», а «фізичного насилля»,— саркастично зауважив Володимир.— Фарисей!

— Дозвольте мені, панове, і закінчити виклад своїх думок цими завданнями нашої інтелігенції. Я, бачу, надужив вашою увагою, та, даруйте, стисліше не міг висловити все, що вважав необхідним сказати. Я чув і репліки, і запитання, але в мене правило: в дискусію вступати лише тоді, коли все сказано. А тепер прошу: і запитання, і заперечення. Я готовий відповідати, погоджуватися чи відкидати ваші зауваги, вашу критику.

— Панове, може, зробимо невеличку перерву! — спитав Кушенський, помітивши, що Воронцов притомив слухачів своєю півторагодинною, досить монотонною промовою. Всі зраділо зарухалися, що було красномовною відповіддю на пропозицію.— Тоді оголошую перепочинок на десять хвилин.

— Мало! — почувлося кілька голосів.

— Добре, на двадцять!— вигукнув Кушенський, намагаючись перекричати гамір, що піднявся в залі.

Гості зраділо заплодували, пішли до столиків, заходилися пожадливо — ніби вони три дні не їли — вмінати бутерброди, сьорбати чай. Курити. Володимир не пішов до чайного столу, Старков залишився біля нього. З'явилися Аня і Марко. Марко, посміхаючись, сказав:

— Наговорив вельмишановний Василь Павлович! Сім мішків вовни — і всі народницьких постулатів повні.

— Чули ми, Володю, кілька твоїх zwischenruf'ів, бачили, які злякані погляди кидав у твій бік Кушенський, як обурювались прихильники оратора, питаючи: «Хто та-

* Реплік (нім.).

кий?» — «Попросіть його замовчати!» Ти обіцяв довести одне своє звинувачення. То що, будеш виступати?

— Подивлюся, як розгортатиметься дискусія,— ухилився Володимир від прямої відповіді.— Якщо, звичайно, взагалі буде якась дискусія, бо по тому, як байдуже реагувала публіка на всі архіглупства оратора — тут зібралися одностуді В. В. Та, видно, ця публіка зовсім не читає свого улюбленого В. В., бо якби вона читала його статті, то попросила б сказати щось нове, а не те, що він торік видрукував у трьох номерах «Русского богатства». Та що вдієш, така сила авторитету, така теоретична підготовленість прихильників стовпів народництва.

— Може, чаю вип'ємо? — спитав Марко.

— Я цілком ситий промовою! — пожартував Володимир, який не любив чаювання під час читання рефератів, дискусій.

— А я ковтну скляночку,— сказав Марко.— Ходімо, Аню.

— Йди, я побуду тут,— відмовилася Аня.

— Тоді і я не піду,— махнув рукою Марко.— А то ще оратор подумає, що я поділяю його погляди,— додав жартиливим тоном. Помовчав, запропонував: — А чи не піти нам додому?

— Ні, я ще послухаю,— відмовився Володимир.

— А ти, Аню?

— Я теж ще побуду,— відповіла Аня, бо відчувала, що Володя не витримає, виступить, і хотіла послухати його.

— Знову я залишився один. Може, ви, Василю Васильовичу, підтримаєте мене?

— Випити чаю? — спитав Старков, кинувши цигарку.— З задоволенням, бо щось у горлі пересохло. Ходімте.

11

Перерва тяглася не двадцять хвилин, а півгодини, бо гості все ніяк не могли наїстися, напитися й накуритися. Стояли групками, і розмови точилися про що завгодно, тільки не про сказане Воронцовим у його півторагодинному повчальному слові. «Яка оця народницька інтелігенція байдужа до всього, крім власного шлунка»,— обурювався Володимир, прислухаючись до тих розмов. Коли Кушенський нарешті закликав усіх зайняти свої місця, то виявилося, що третина учасників вечора, напившись чаю, зникла. Тепер усім вистачило стільців, але Володимир і Старков,— а з ними і більшість тих, що оточували їх,— залишилися

стояти в дверях. Те, що ряди слухачів поріділи, було явною ознакою того, що вони нічого нового не чекали від дискусії, бо В. В. у виступі повторив усім відоме: теорія Маркса для Росії непридатна. Це, мовляв, визнав і сам Маркс у своєму листі до Михайловського. Селянська община — то ідеал майбутнього ладу Росії, інтелігенція повинна вести одну лише просвітянську роботу...

Першим зголосився виступити Йосип Давидов, якого охранка пустила в Москву заради того, щоб, стежачи за ним, встановити коло його знайомих. Володимир вперше бачив його, хоча під час зустрічі з Міцкевичем у Нижньому той і казав, що Давидов марксист, що його сестра і зять Розанов — теж марксист, і він, як тільки трапиться нагода, познайомить його з ними. Мабуть, так би воно й сталося, та Міцкевич все ще не повернувся з Нижнього, і Володимира нікому було звести з московськими марксистами. Володимир не знав, що торік Давидова було виключено з Московського університету за участь, як кваліфікувало начальство, в безпорядках, і він вступив до Юр'євського університету. Давидов так критикував Воронцова: «Ви сказали, марксизм чужий Росії, а я запевняю вас, що це не так!» Воронцов, зверхньо посміхаючись, питав: «Може, ви якось доведете, чому «це не так»?» Давидов відповідав, що це вже без нього доведено Марксом, треба його тільки читати й розуміти правильно, не перекручувати так, як його перекручують ті, кому марксизм не подобається. «Непогано було б вам уважно ознайомитися й з моїми працями, де, смію думати, всебічно обґрунтовані мої теорії. Може, ви скажете, які ваші твори я не читав?» — переходив на відверто знушальний тон В. В., котрий почувався в цій компанії, як старий учитель серед першокласників. Публіка була явно на боці свого кумира і супроводжувала вбивчим сміхом кожну, як їй здавалося, невдалу, голослівну відповідь Давидова. Кінчилося тим, що Давидов на півслові обірвав свої докази і демонстративно вийшов із залу. Запала напружена пауза, бо ніхто не наважувався, побачивши, чим кінчив перший опонент, вступати в полеміку з Воронцовим. Кушенський кілька хвилин запрошував бажаючих висловити свої міркування, але таких не знаходилося. Він зніяковіло презирався з Воронцовим, не знаючи, що робити: і закінчувати зібрання, прослухавши лише одного опонента — і то осміяного — не годиться, бо збиралися ж подискутувати, і ораторів бракувало. Нарешті напружену тишу порушив голос:

— Дозвольте!

— Прошу, — зрадів Кушенський, озираючись на всі боки, бо не помітив, хто просив слова.

З дверей, що вели до вітальні, вийшов невисокий, коренастий молодий чоловік з передчасно поріділим рудуватим чубом над високим, опуклим лобом. Рудуваті вусики, борідка, що не знали ще ножиць. Гостро примружені карі очі. Звідусіль почулося: «Хто? Хто такий?» Але всі тільки плечима стенали, бо Володимира Ульянова — то був він, — крім Ані, Марка і Старкова, ніхто з тих, що прийшли на вечір, не знав. Старков, Аня і Марко, дотримуючись конспірації, не відповідали на ті запитання. Кушенський спитав:

— З ким маємо честь?

— Мое прізвище вам нічого не скаже, бо я, як і попередній опонент, не можу послатися на свої книги і статті. Я обіцяв довести, що наш шановний референт спотворив погляди Маркса, висловлені ним у статті не до пана Михайловського, а до редактора журналу «Отечественные записки». Спотворив так само, як свого часу зробив те наш відомий публіцист пан Михайловський. Пан Михайловський спочатку перебрехав Маркса, приписуючи матеріалізові в історії безглузді претензії все пояснити, знайти ключ до всіх історичних замків; потім кривляється над цими, ним же самим видуманими претензіями. Маркс відразу ж, звичайно, і в дуже ущипливій формі відкинув ті претензії у листі до редакції з приводу статей Михайловського. Маркс рішуче заперечував у тому листі проти того, що пан Михайловський перетворював його «історичний нарис виникнення капіталізму в Західній Європі в історико-філософську теорію про загальний шлях, яким фатально приречені йти всі народи, хоч би які були історичні обставини, в яких вони опиняються». Маркс говорить, що для нього таке розуміння «Капіталу» «було б одночасно і надто похвально і надто ганебно». І там же він зазначає: «Якщо Росія має тенденцію стати капіталістичною нацією за зразком націй Західної Європи, — а за останні роки вона немало попрацювала в цьому напрямі, — вона не досягне цього, не перетворивши спочатку значної частини своїх селян на пролетарів». Ця думка була висловлена Марксом — прошу запам'ятати! — сімнадцять років тому. За цей час Росія, як визнаєте навіть ви, пане Воронцов, ще далі пішла в тому ж капіталістичному напрямку. А що наші селяни розселяються, тобто перетворюються в пролетарів, теж визнаєте і ви, шановний Василю Павловичу. Тільки висновки з того

процесу розселянювання робите зовсім не ті, які належить зробити, бо вбачаєте в тому, як ви писали в статті про розподіл праці в Росії, «не систему, що міцно вкорінена в умовах сучасного життя, а випадковість, яка була і 100, і 200 років тому». Суспільний поділ праці є основа всього процесу розвитку товарного господарства і капіталізму. Ви в тій же статті запевняєте, що у нас суспільний поділ праці «не виріс з глибини народного життя, а намагався втиснутися в нього ззовні». Може, я неправильно передав ваші думки?

— Здається, правильно,— неохоче погодився Воронцов, бо відчув, що цей опонент добре знає його твори, добре знає і твори Маркса.

— Писали ви це рівно десять років тому, але я наважився нагадати вам ті ваші думки ось чому. Торік у «Русском богатстве» ви зауважували, «що в своїх останніх статтях з'ясовуєте ту ж саму ідею по відношенню до механізму нашого прогресу», яку розглядали і в книзі «Доля капіталізму в Росії». А в тій книзі ви фактами визнавали, що капіталізм гряде, але висновки робили зовсім протилежні вамі ж наведеним фактам. Ви, бачу, і здивовані, і обурені,— посміхнувся Володимир.— Цитую із сто сорокової сторінки вашої книги: «Питається, для чого ж ми стараємося, вишукуючи засоби збуту нашого хліба за кордон, побити Америку й інше? При чому тут велике виробництво, при чому тут навіть сільськогосподарська культура; тут є тільки грабіж землі і людини, грабіж сучасних і майбутніх поколінь». Правильно! Але оце якраз і знаменує, безсумнівно, початок капіталізму. Ви ж з усього цього робите висновок про штучність, неприродність капіталізму для Росії. Це й зрозуміло, бо побудувати вам свою, народницьку, теорію про штучність капіталізму в Росії ніяк не можна, не заперечуючи або оголошуючи штучною саму основу будь-якого товарного господарства — суспільний поділ праці.

Повернемося до Марксового листа. Він пише: «А після цього, вже опинившись у лоні капіталістичного ладу, вона буде підпорядкована його невблаганним законам, як і інші нечестиві народи. От і все». Все гранично ясно: закони, відкриті Марксом, будуть застосованими і в Росії, як тільки вона стане на шлях капіталістичного розвитку. А що вона на той шлях стала, доводите фактами, шановний Василю Павловичу, як я показав, і ви. Що стосується російських марксистів, то — маю на увазі перш за все твори

Плеханова і його групи — вони давно вже це довели. Треба тільки читати їх уважно і не упереджено. Зовсім не так, як уміють наші народники читати Маркса.

— Чудово сказано! — голосно зауважив Старков, який з ревним захопленням слухав Володимира.

— Коли вже я згадав вашу книгу «Доля капіталізму в Росії», то зупинюсь ще на одному її положенні. Говорячи про гніт податей, ви зауважуєте, що для общин, для миру внаслідок цих причин, «умов природного (sic!) життя більше не існує». Чудово. Але все питання саме в тому, які ті природні умови, що не існують для нашого села. Для відповіді на це питання треба вивчати лад економічних відносин всередині общини, відгорнувши, коли можна так висловитися, ті залишки дореформеної старовини, які затемнюють ці природні умови життя нашого села. Якби ви зробили це, то побачили б, що цей лад сільських відносин показує повний розклад селянства, що чим повніше будуть витіснені кабала, лихварство, відробітки та інше, тим глибше піде розклад селянства. Всі земсько-статистичні дані, видрукувані останнім часом, показують, що цей розклад є тепер уже доведений факт, що селянство цілком розколося на протилежні групи. Назву одну лише працю: книгу Постникова «Південноросійське селянське господарство», в якій переконливо цей розклад селянства доведено. Між іншим, в тому ж розділі книги, з якого я зараз навів цитату, ви гарно говорите про засоби стягування податків. Але не помічаєте при цьому нерозривного зв'язку між цими засобами і залишками панщинного господарства, яке навіть ідеалізуєте.

— Я? Ідеалізую залишки панщинного господарства? — не витримавши ролі спокійного спостерігача, обурено спитав Воронцов.

— Так. І ви в цьому переконаєтеся, якщо уважно перечитаєте власну книгу, — саркастично посміхнувся Володимир. — Я її читав досить уважно. Можу навіть сказати вам, з яких сторінок взяти мною цитати.

Слухачі здивовано загули, бо й без того вже помітили, що цей молодий чоловік — нікому не відомий — з незвичайним знанням справи виступає проти Воронцова.

— Останню цитату ви знайдете на 287 сторінці своєї книги. Далі. Страшенну плутанину ви внесли в питання про ринки, яке безпосередньо стосується розвитку капіталізму в Росії. Ви запевняєте, що розорення дрібного виробника, перетворення його в найманого робітника скорочує

внутрішній ринок для капіталізму. Капіталізм не розорює тільки, а розкладає,— підкреслюю: розкладає! — селянство на буржуазію і пролетаріат. Цей процес не скорочує внутрішній ринок, а створює — підкреслюю: створює! — його. У вашій теорії про внутрішній ринок для капіталізму випушено справжню дрібницю: відтягування населення від землеробства до промисловості і вплив цього факту на землеробство. Ви забуваєте, що звільнення однієї частини виробників від засобів виробництва неминуче передбачає перехід цих останніх в інші руки, перетворення їх в капітал; отже, передбачає, що нові власники цих засобів виробництва виробляють у вигляді товарів ті продукти, які раніше йшли на споживання самого виробника, тобто розширюють внутрішній ринок; що, розширюючи своє виробництво, ці нові власники пред'являють попит ринкові на нові знаряддя, сирові матеріали, на засоби транспорту та інше, а також і на предмети споживання. Ви забуваєте, що для ринку важливий зовсім не добробут виробника, а наявність у нього коштів; занепад добробуту патріархального селянина, що він раніше переважно натуральне господарство, є цілком сумісний із збільшенням в його руках кількості грошових засобів, бо, чим далі розорюється такий селянин, тим більше змушений він вдаватися до продажу своєї робочої сили, тим більшу частину своїх (хоч би й мізерніших) засобів існування він змушений купувати на ринку. Таким чином, з абстрактно-теоретичної точки зору, розорення дрібних виробників у суспільстві, де розвивається товарне господарство і капіталізм, означає якраз протилежне тому, що хочете вивести з нього ви, означає створення, а не скорочення внутрішнього ринку.

— Абсолютно правильно! — подав Старков репліку.

— Помилка ваша полягає і в тому, що ви притягуєте зовнішній ринок для пояснення реалізації надвартості: нічогосінько не пояснюючи, ця вказівка на зовнішній ринок тільки прикриває ваші теоретичні помилки. Це — з одного боку. З другого боку, вона дає вам змогу звільнитися, з допомогою цих помилкових теорій, від необхідності пояснити факт розвитку внутрішнього ринку для російського капіталізму. Зовнішній ринок для вас є просто відмовкою, що затушовує розвиток капіталізму (отже, й ринку) всередині країни,— відмовкою тим зручнішою, що вона звільняє вас також і від необхідності розглянути факти, які свідчать про завоювання російським капіталізмом зовнішніх ринків. Необхідність зовнішнього ринку для капіталістичної країни

визначається зовсім не законами реалізації суспільного продукту (і надвартості зокрема), а тим, що капіталізм постає як результат широко розвиненого товарного обігу, який виходить за межі держави. Тому не можна собі уявити капіталістичної нації без зовнішньої торгівлі, та й нема такої нації. Отже, як бачимо, ця причина — характеру історичного. І від неї ви не могли б відбутися кількома застарілими фразами про неможливість для капіталістів спожити надвартість. Тут довелося б розглянути — якби ви дійсно хотіли поставити питання про зовнішній ринок — історію розвитку зовнішньої торгівлі, історію розвитку товарного обігу. А, розглянувши цю історію, не можна було б, звичайно, змалювати капіталізм як випадкове збчення від шляху.

Володимир помовчав, продовжував:

— В статті, надрукованій десять років тому, «Надлишок постачання ринкові товарів» ви писали, якщо я неточно процитую по пам'яті, виправте, будь ласка. Ви писали: «Кожний робітник виробляє більше, ніж споживає, і всі ці надлишки згромаджуються в небагатьох руках; власники цих надлишків споживають їх самі, для чого обмінюють їх всередині країни і за кордоном на різноманітні продукти необхідності і комфорту; але скільки б вони не пили, не їли і не танцювали — у вас так і написано: і не танцювали! — всієї додаткової вартості їм не перевести». В статті «Мілітаризм і капіталізм», написаній шість років тому, та ж сама думка: «Ахіллесова п'ята капіталістичної організації промисловості полягає в неможливості для підприємців спожити увесь свій прибуток». Маючи під руками ваші статті, я міг би, звичайно, навести ще немало подібних ваших міркувань. Але, думаю, досить і цих, щоб зробити висновок, що якщо тут і є ахіллесова п'ята, то тільки в міркуваннях самого автора статті. Чому? А тому, що всі ці міркування ґрунтуються на тій наївній думці, ніби капіталіст має на меті особисте споживання, а не нагромадження надвартості, — на тій помилці, ніби суспільний продукт розпадається на $v+m$ (змінний капітал плюс надвартість), як учив А. Сміт і вся політична економія до Маркса, а не на $c+v+m$ (постійний капітал, засоби виробництва і потім уже заробітна плата і надвартість), як показав Маркс. Отже, підприємці можуть танцювати день і ніч, розвиток капіталізму від того у нас в Росії не припиниться!

В залі почувся приглушений сміх, Володимир вів далі:

— Інакше кажучи, сьогодні ми ще раз тут почули те, що вже знаходили у ваших статтях і книгах: ви дивитеся на капіталізм з точки зору департаментського чиновника, що розв'язує державне питання про запровадження капіталізму в народне життя: якщо виконає місію — можна пустити, якщо не виконає — не пушай. Поза всіма іншими якостями цього дотепного міркування саму місію капіталізму ви розумієте, до речі, вкупі з паном Ніколай — оном! — до неможливості, до неподобства неправильно і вузько; і знов-таки, звичайно, вузькість власного розуміння ви звалюєте без церемоній на соціал-демократів: на них можна клепати, як на мертвих, тим більше, що їх в легальну пресу не пускають!

— Правильно! Браво! — почулися вигуки і оплески.

— Неподобство! Зухвалість! — відповіли на ті перші голоси, мабуть, прихильники В. В.

— Маркс вбачав прогресивну революційну роботу капіталізму в тому, — продовжував Володимир, не звертаючи уваги на ті голоси слухачів, на те, що Кушенський підвівся, але явно не знав, кого закликати до порядку: слухачів чи оратора, — що він, усупільнюючи працю, водночас механізмом самого процесу навчає, об'єднує і організує робітничий клас, навчає боротьби, організує його обурення, об'єднує для експропріації експропріаторів, для захоплення політичної влади і відібрання засобів виробництва з рук небагатых узурпаторів, щоб передати його в руки всього суспільства.

— І російський пролетаріат це зробить! — крикнув Старков.

— Я сказав далеко не все, що мав сказати, але, бачу, — Володимир кинув погляд на Кушенського, який і не сідав, і не зупиняв його, — не всім на цьому зібранні можна говорити стільки, скільки потрібно, щоб спростувати наклепи, щоб з'ясувати свою точку зору. Та ми ще до цього архіважливого питання повернемося.

Покинувши залу, Володимир одягнувся і разом з Анею і Марком, які теж вийшли слідом за ним, пішов додому. В залі піднявся такий гамір, що Кушенський змушений був оголосити перерву. Всі кинулися питати одне одного: хто виступав? Але Старков мовчав, а більше ніхто не знав молодого чоловіка. І хвалили того молодого чоловіка, і обурювалися, і лаяли. Але всі сходилися на тому, що він надзвичайно ерудований. Навіть Воронцов визнав, що серед марксистів йому не доводилося ще зустрічати людину, яка б

так досконало знала все, що він написав. «За це, звичайно, не можна не поважати того незнайомця,— закінчив Воронцов,— хоча й не можу погодитися з тим, що він говорив».

Перерва тяглася більше години, а коли Кушенський запросив гостей зайняти місця, то виявилось: залишилася четверта частина тих, що були спочатку. Бажаючих виступати теж не знайшлося. І публіка, зняковіло помовчавши, розійшлася. Кушенський сказав Воронцову, проводжаючи його.

— Здається, я дізнався, хто виступав проти вас.

— Цікаво?

— Брат страченого терориста Ульянова. Мешкає він, кажуть, у Петербурзі, а приїхав сюди тільки на свята.

— Всього сім років минуло від страти Ульянова, а як розійшлися шляхи братів,— мовив Воронцов.— Той — терорист, цей — войовничий, як видно, марксист. І таке явище, на жаль, зараз серед нашої молоді майже типове: марксизм захоплює її, мов та епідемія. Та, певний, це не що інше, як данина іноземній моді. А всі моди, як відомо, явища недовговічні. Шкода тільки, що на оці збочення молоді з істинного шляху марно буде витрачено багато вкрай потрібної для прогресу країни інтелектуальної сили.

Організатори вечора вважали, що він був зіпсований надто вже різким виступом Ульянова, бо звикли до того, що Воронцов спокійно парирував поверхову критику на свою адресу, що він виходив переможцем. Цього вечора настрої у нього був зіпсований, як ніколи. Він не жартував, сунувся, мовчав. А невдовзі і взагалі, пославшись на те, що погано себе почуває, пішов геть, сухо попрошавшись. Відмовився навіть, щоб його проводжали до квартири родичів, у яких він зупинявся. Кушенський розгублено поглядав на своїх друзів, мовби в усьому тому була його провина. Питав: «Хто ж привів Ульянова?» Але ніхто того не знав. А планувався ж вечір так, щоб були лише свої люди, тобто народники, однодумці. Багато ж набралось марксистів чи тих, хто співчуває їм, бо, бач, які репліки кидали, коли Ульянов буквально знущався з бідного Василя Павловича. Ні, наперед треба бути обачливішим, роздаючи запрошення. Марксиста останнім часом народжуються там, де, здається, їх і не сіють.

— Добре ви, Володимире Іллічу, його провчили,— сказав Марко, коли поверталися додому.— Навіть ті, бачив я,

що спочатку косо поглядали на вас, під кінець були в захопленні.

— А я страшенно хвилююся,— мовила Аня.— Чи не було там агентів охоранки?

— Володимир Ілліч нічого не сказав такого, до чого б можна прискіпатися,— став на захист Марко.— Та й не думаю, щоб там були агенти. Адже обставили вони все досить конспіративно.

— Конспірації тій копійчана ціна,— зауважив Володимир.— І зараз я оце думаю, що, може, й не варто було вступати з В. В. в полеміку на такому зібранні, та... не витримав. Надто вже настогидла мені вся його дурна писанина. Ех, якби ми мали свій журнал! І яким же треба бути лицеміром, щоб, знаючи нашу цензуру, закликати інтелігенцію впливати на народ через пресу! Інколи читаю я все те, що пишуть В. В., Михайловський і їх компанія, і не можу збагнути, чого в їх головах більше: глупства, фарисейства, чи просто порожнечі. Ні, треба, мабуть, відкладати всі інші справи та братися за цих «друзів народу». Треба показати всім, чого варте їх патякання!

На другий же день Серебрякова зустрілася з Зубатовим і переповіла йому все, що було на вечорі. Зубатов написав донесення в департамент поліції: «Внаслідок відношення від 18 минулого грудня маю честь сповістити, що студент Юр'євського університету Йосип Давидов за час перебування в Москві обертався виключно серед осіб політично неблагонадійних. Крім пасивної його участі на чисто студентському вечорі 12 цього січня, агентурі відомо, що він із захопленням дебатував 9 числа цього місяця на конспіративно влаштованій сином колезького асесора Миколою Юхимовичем Кушенським вечірці в будинкові Залеської на Воздвиженці. Присутній на вечорі відомий обгрунтовувач теорії народництва письменник В. В. (лікар Василь Павлович Воронцов) змусив своєю аргументацією Давидова замовкнути, і захист поглядів останнього взяв на себе якийсь Ульянов (ніби брат повішеного), що й провів цей захист з цілковитим знанням справи».

Та коли Зубатов поніс це донесення на підпис начальнику охоронного відділення підполковнику Бердяєву, той сказав, що відправляти його ще рано. Наказав продовжувати слідкувати як за Давидовим, так і за Ульяновим, якщо той залишиться в Москві. Давидову ж був даний дозвіл мешкати в Москві до 20 січня.

Під час першої зустрічі з нижньогородцями (Скворцовим і Григор'євим) Володимир пообіцяв, що приїде до них і прочитає реферат про «Обґрунтування народництва в працях В. В.», бо з критикою реакційних поглядів Воронцова він уже виступав у Самарі. Будучи людиною, яка свято дотримувалася свого слова, Володимир, збираючись у Москву, планував поїздки і до Нижнього. Дома він про цей свій намір повідав одній лише Ані, бо від неї не мав таємниць щодо революційної роботи. Матері ж, щоб заздальгідь не засмучувати її, сказав про свою поїздки до Нижнього тоді, коли вже взяв квиток. Обіцяв, що побуде там день чи два і повернеться. Іде він, сказав матері, щоб зустрітися з деякими статистиками, придбати статистичні збірники, яких, на жаль, ніде не може знайти — і то була правда! — а вони йому дуже потрібні для роботи.

— Не сумуй, матусю, я швидко повернуся,— весело пообіцяв Володимир, прощаючись з матір'ю.— Проведе мене один Митя, бо і холоднеча на вулиці, і часу до відходу поїзда залишилося мало. Ми ледь-ледь устигнемо...

— Ти ж, повернувшись, побудеш ще в нас? — засмучено спитала Марія Олександрівна, котра ніяк не думала, що син, навідавшись до неї на якихось два тижні, ще кудись поїде.

— Обов'язково! — пообіцяв Володимир, заспокоюючи матір.

Дісталися до вокзалу брати за десять хвилин до відходу поїзда, і Володимир, розпрощавшись з Митею на пероні, пішов шукати свій вагон. Миті ж сказав, щоб той не чекав, поки поїзд рушить, і повертався додому. Митя зробив так, як радив Володимир, бо звук без сперечання виконувати братові прохання. Володимир проминув свій вагон, пройшов аж у кінець поїзда, постояв там, спостерігаючи, чи не привів за собою філера. Мовби нікого підозрілого біля вагона не було. Він походив по перону так, ніби проводжав когось, бо ніяких речей не мав. І сів у вагон тільки після третього дзвінка, радіючи тому, що їхав ніким не поміченим. І він не помилився: агенти охоранки прогавили його від'їзд до Нижнього. Більш того, філери, покрутившись два дні поблизу квартири Ульянових і ні разу не побачивши, що з неї виходив Володимир, вирішили, що він одразу ж після виступу на вечорі повернувся до Петербурга. Ця думка охоранки підтверджувалася й тим, що стеження за Дави-

довим і його московськими знайомими, тобто марксистами, не підтвердило знайомства з Ульяновим, що, як здавалося Зубатову після виступу їх обох проти Воронцова, повинно було неодмінно з'ясуватися. І якби в Москві був Міцкевич, то, мабуть, так би воно й склалося. Але Міцкевич у той самий день, коли Володимир їхав до Нижнього, повертався до Москви. Отже, самі обставини явно склалися на користь Володимира, а не охранки.

Поїзд прибув у Нижній вранці, і Володимир, поснідавши в буфеті вокзалу, взяв візника й поїхав до Скворцова. В невеличкій вузькій кімнатці Павла Миколайовича, незважаючи на ранній час, стояла така густа хмара диму, що нічим було дихати. Скворцов у старому халаті, в порваних тапочках, з довжелезним, як ціпок, мундштуком у зубах, у якому ядуче диміла товста цигарка, зустрів Володимира так, ніби вони тільки вчора бачилися, скинув на долівку з табуретки купу журналів, якихось газетних вирізок, прохрипів простудженим і прокуреним голосом:

— Радий вас бачити, сідайте... І почекайте всього хвилину, бо перервали ви мене якраз на півслові.

— То, може, я пізніше зайду? — зніяковів Володимир од такої зустрічі.

— Ні, я тільки речення до кінця допишу,— зупинив гостя Скворцов, заперечливо помахавши довгим мундштуком.

Скворцов сів до свого заваленого журналами, книгами, вирізками з газет столу і заходився писати, а Володимир, умостившись на табуретці, окинув поглядом задимлену кімнату цього, як усі нижньогородці йому казали, аскета-дивака. Кімната мала досить незвичайний вигляд. На двох столах, на стільцях, на підвіконнях, на ліжкові, на долівці, в усіх кутках — скрізь лежали помітно припилені стоси книг, журналів, папок з рукописами, вирізками з газет. Підшивки газет, серед яких були «Русские ведомости», «Вестник финансов» та інші. Складалося таке враження, що це не квартира холостяка, а кімната в бібліотеці, в якій Скворцов давав лад усій тій літературі.

— От я і до ваших послуг,— піднявшись з-за столу і осмикуючи халат, мовив Скворцов. Взяв з коробки тютюну, гільзу, набив нову цигарку, хоча та ще диміла, вставив її в мундштук, підпалив від недокурка, пожадливо, ніби місяць не курив, затягнувся, закашлявся, видихаючи дим, спитав: — Ви вже пили чай?

— Так, я на вокзалі поснідав,— одказав Володимир.

— А я лише о десятій п'ю чай, а то живлюся димом. Да-руйте, я зараз попрошу, щоб нам подали самовар.— Скворцов підперезав халат і вийшов з кімнати, човгаючи старими тапочками.

Знайомство Володимира із Скворцовим почалося з читання статей у журналі «Юридический вестник». То були перші марксистські статті в легальній пресі, і вони не могли не зацікавити Володимира, не викликати у нього бажання зустрітися з автором. Тим більше, що Володимир знав: Скворцов мешкав у ті роки, що й він, у Казані, що він прилучив Федосеева до марксизму, що він теж притягався до слідства в справі казанських марксистських гуртків. В'язниці Скворцов уник, бо до рук жандармів не потрапило необхідних для його звинувачення документів, а був висланий з Казані в Нижній Новгород під нагляд поліції. Тут він майже не провадив пропаганди серед робітників — нею займався Михайло Григор'єв, — а всі сили віддавав літературній роботі. «Наш Павло Миколайович, — казав про нього Григор'єв, коли Володимир у серпні заїжджав до Нижнього, — зовсім перетворився на кабінетного вченого».

Народився Павло Миколайович Скворцов у Колпіні (поблизу Петербурга) в бідній міщанській сім'ї. Завдяки підтримці якоїсь благодійниці, навчався у повітовому училищі, потім, в 1876 році, коли Володимир ще тільки починав читати, закінчив учительську семінарію. Та вчителювати не пішов, а поїхав добровольцем у Сербію, яка розпочала війну з Туреччиною за свою незалежність. Повернувшись з війни, оселився в Петербурзі, спробував зайнятися вчителюванням. Але не міг давати навіть приватних уроків, бо, як сам признавався, не мав ніяких педагогічних здібностей. Надто відлюдкуватим, непривітним він був за вдачею, різким і нетерпимим до грубіяництва. «Ваш син йолоп, котрого і сам Ісус Христос нічому не міг би навчити», — говорив він батькам учня, якому давав уроки. Такого вчителя, звичайно, проганяли, тим більше, що й самі учні скаржилися батькам, що Павло Миколайович знущається з них, даючи такі завдання, які вони не можуть виконати. Довелося, кинувши репетиторство, заробляти на шматок хліба перепишуванням паперів. Часу вільного Павло мав багато і заходився вивчати німецьку мову, бо на той час уже захопився політекономією, прочитавши Мілля з примітками Чернишевського, і хотів вивчати «Капітал» в оригіналі. «Я ще в 1883 році, незалежно від групи Плеханова, яка тоді тільки створювалася, — хвалився Скворцов, — почав пропагувати

в Росії марксизм». В 1884 році Скворцова за політичну діяльність було відправлено в Твер, де він відбував три роки заслання. Там навколо нього утворився гурток, в якому студіювали «Капітал» і «Маніфест Комуністичної партії». Відбувши покарання, Павло Миколайович переїхав до Казані: туди кликали його знайомі по заслання. Приїхав Павло Миколайович до Казані того літа, коли Володимир, закінчивши гімназію, вступив до Казанського університету. В Казані він близько зійшовся з Миколою Євграфовичем Федосеевим, бо знайшов людину, котра не гірше від нього знала марксистську літературу. Про те, щоб хтось краще знав Маркса, ніж він, не могло бути й мови. Грунтовні знання Скворцова з марксизму Федосеев, що мав неабиякі організаційні здібності, використав сповна в створених ним гуртках. Будучи за характером людиною делікатною, Микола Євграфович умів ладити з прямолінійно-грубим Павлом Миколайовичем, умів впрягати його в пропагандистську роботу, якої останній не любив. «Всі оті перекази і розжовування «Капіталу» нічого, крім профанації великого твору, не дадуть,— сердився Скворцов, коли Федосеев просив його провести заняття в гуртку.— Твори Маркса і Енгельса треба студіювати самостійно. І не в перекладі, а в оригіналі». Однак, підкоряючись Федосееву, ходив у гуртки і розжовував, хоча гуртківці й скаржилися, що робив він те в дуже грубій, а інколи й просто образливій формі. «Не звертайте уваги,— заспокоював друзів Федосеев,— така вже в нього вдача. А краще від Павла Миколайовича справді ніхто не знає Маркса». Проти цього нічого було заперечити, і гуртківці, вирішивши, що Павло Миколайович просто дивак, почали всі ті його вихватки сприймати без образи, з гумором.

У травні 1889 року Володимир переїхав до Самари, бо мати недалеко від міста придбала хутір за кошти, виручені від продажу симбірського будинку. В липні, тобто всього через два місяці після від'їзду Ульянових, в Казані був заарештований Федосеев і більшість членів тих гуртків, котрі він створив. Оскільки були заарештовані учасники і того федосеевського гуртка, в якому брав участь Володимир, то він ждав, що й за ним прийдуть жандарми. Тим більше, що за місяць до арешту казанських друзів департамент поліції відмовив Володимирові у видачі дозволу на виїзд за кордон, нахабно заявивши: хворобу (катар шлунка) він може лікувати й на Кавказі, мовби поліції краще було знати, ніж самому хворому, де йому треба лікуватися.

Коли ж до Володимира дійшла звістка про арешти його друзів у Казані, він подумав: «Легко міг би бути заарештованим і я, якби залишився там на літо». Та, на щастя Володимира, слідчим не вдалося встановити, що він брав участь у роботі гуртка, бо ті, хто давав відверті зізнання, не знали його. Скворцов теж легко відбувся завдяки отому небажанню вести заняття в гуртках: його лише кілька разів викликали на допити. Втративши кращих своїх друзів у Казані, Павло Миколайович переїхав до Нижнього Новгорода.

Ще на засланні Скворцов написав статті і почав їх друкувати — з 1886 року — в ліберальному журналі «Юридический вестник». То були перші у легальній пресі марксистські праці про російську дійсність. Всі статті Скворцова уважно читав Володимир, і в нього зародилося бажання познайомитися з автором. От чому Володимир, проїжджаючи восени з Самари в Москву, залишився на кілька днів у Нижньому, от чому він і зараз, приїхавши із Петербурга в Москву, відправився в Нижній. «Жорстокий факт,— писав Скворцов в одній із своїх статей,— що селянство не являє однорідної селянської маси, а складається із багатих і бідних... Общинне землеволодіння аніскільки не заважає перетворенню селянина в пролетаря, не гарантує йому задоволення необхідних потреб. Але нашим реакціонерам — так він називав народників типу В. В.— до всього того немає діла: їм потрібен привід для утвердження економічної еволюції, їм хочеться повернути колесо історії назад, у бік дрібної промисловості, дрібного землеволодіння... Той історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва й існування, який в Англії відбувався п'ять століть, відбудеться у нас значно швидше. Таким чином, Росія прагне стати капіталістичною нацією за зразком західноєвропейських націй і для того попередньо перетворює своїх селян у пролетарів». З цими положеннями Володимир цілком погоджувався, він бачив у особі Скворцова теоретичну силу, яку вважав за необхідне залучити до того широкого згуртування марксистів, над котрим, приїхавши до Петербурга, почав працювати.

— Ще раз оце переробив і доповнив статтю проти Михайловського,— сказав Скворцов, поставивши самовар прямо на якийсь статистичний збірник, що лежав на столі.— В «Юридический вестник» тричі посилав. Редакція журналу, бачте, не поділяла моїх поглядів. Так казав відомий вам пеньок Каблуков тому Міцкевичу, з яким ви торік у

мене познайомилися. Та й не дивно, бо то ж одне реакційне кубло: нездара Каблуков, талановитий флюгер Михайловський, обмежений Воронцов та всі оті уже абсолютні кретини — Кареев, Южаков, Кривенко... Всіх не перелічити. Я, ви, Федосеев... Про Плеханова і його групу я мовчу, бо одне діло сидіти десь у Женеві, на березі чудового озера і писати, що хочеш, і друкувати без усякої цензури, й зовсім інше тут, в оцій страшній провінції, в оцій жахливій Росії, де цензура перевершила своїми злодіяннями середньовічну інквізицію. Ви міцний п'єте? — наливаючи заварку в склянку, спитав Скворцов, глянувши на Володимира поверх окулярів.

— Заварюйте, як собі,— мовив Володимир.

— Дивіться, бо я давно вже п'ю такий, як дьоготь. Адже головна моя їжа — міцний чай, цукор і тютюн. А ви, бачу, не курите. Останнім часом, скажу вам, наша цензура взагалі справляє таке враження, ніби там сидять божевільні люди. Не перестаю дивуватися, як цензори пропустили не тільки перший том «Капіталу», а й другий.

— Чув я, що ближчим часом «Капітал» буде вилучено з бібліотек,— сказав Володимир.

— На те, щоб спалити мудру книгу, нашим державним дурням ніколи енергії не бракувало. А щоб щось розумне написати, не кажу вже зробити, даруйте, кебети немає. Цукру ви всього дві ложки кладете?

— Так, не люблю надто солодкого.

— А я сім жбурляю. Випиваю три склянки. Так кілька разів на день. Ось-ось повинен прийти Мишко,— як Скворцов називав свого молодшого друга Михайла Григор'єва.— Він тут, у Никанорича,— так ми зємо хазяїна готелю,— мешкає, а пішов зранку до матері. Я хлопця, що служить у Никанорича на побігеньках, уже послав по нього. Тоді ми й обміркуємо, де і перед ким ви виступите зі своїм рефератом. Признаюся вам, що про книгу В. В. «Доля капіталізму в Росії» я в свій час теж написав чималу статтю. Читав її, пам'ятаю, в Казані Федосееву й іншим марксистам за кілька місяців до їх арешту. Читав і тутешній публіці. Отже, мені вдвічі буде цікаво послухати вас. Доходили до нас чутки, що В. В. зараз гастролює в Москві, пропагуючи свої погляди на улюблену общину. От уже стовп: два десятки років товче одне й те саме, не помічаючи, як саме життя відкидає всі його постулати про ідеальність общини, про кустарні промисли, про неможливість Росії

йти до капіталізму тим шляхом,— та вона ж не йде, а біжить! — яким ішла Західна Європа. Мене аж пудить, коли я все оте читаю! А ось і Мишко! Заходь, заходь, ми тебе давно ждемо.

— Здрастуйте, Володимире Іллічу! — кинувся Григор'єв до Ульянова, радісно сяючи добрими очима крізь запітнілі скельця окулярів.— А ми тут почали хвилюватися: приїдете чи ні? Адже маємо вже десяте, свята кінчаються. Спасибі вам: порадували ви нас. На скільки ж ви днів сюди?

— День-два — і треба тікати,— відповів Володимир, вдоволено посміхаючись, бо та щира радість, на відміну від сухості Скворцова, з якою зустрів його Михайло Григор'єв, наповнила теплом його душу.

— Розумію, розумію,— захитав вихростою головою Григор'єв.— І зараз же почну збирати людей. Ми тут, порадившись ось з Павлом Миколайовичем, з іншими, вирішили зібрати людей на квартирі вчительки Якубовської. Вона хоча й симпатизує народовольцям, але цікавиться й іншими напрямками революційного руху. Нас Минодора Єгорівна вже не раз пускала в свою затишну, цілком надійну квартиру. Отже, людина вона, так би мовити, випробувана. Хто ви, ми їй не сказали, а вона, маючи досвід взаємин з нами, не спитала. Взагалі Минодора Єгорівна вміє і не цікавитися, і зберігати таємниці. Так, Павле Миколайовичу, я атекую її? — звернувся Григор'єв до свого старшого друга за підтримкою, бо той похмуро мовчав і нещадно димів цигаркою, не випускаючи свого довжелезного мундштука з зубів.

— Це точно. Якубовська жінка, на яку цілком можна покластися,— захитав головою Скворцов. Попихтів цигаркою, додав: — Тим більше, що кращого приміщення у нас і немає.

— То коли ми будемо збиратися — сьогодні чи завтра? — спитав Григор'єв, глянувши і на Володимира, і на Скворцова.

— Я гість...— одказав Володимир, не бажаючи нав'язувати Григор'єву такого, що йому важко буде виконати.

— А чого відкладати на завтра? — аж обурився Скворцов, ніби Григор'єв не пропонував, а сперечався з ним.— Треба зібратися сьогодні. Ви згодні, Володимире Іллічу, сьогодні виступити?

— Звичайно.

— Збирай, Мишко, людей! — махнув мундштуком Скворцов.— Та будь обережним. Хай краще менше, але щоб всі були надійні. Чув?

— Все буде зроблено так, як треба,— пообіцяв Григор'єв.— Я зараз ось, даруйте, Володимире Іллічу, й піду займатися цією справою. А ви, якщо бажаєте, можете в моїй кімнаті, вона тут поряд, відпочити, підготуватися до зустрічі з нашою публікою. В обід я обов'язково навідаюся, і ми разом десь перекусимо. Так, Павле Миколайовичу?

— Давай. А ключ залиш, ми поки що тут починаємо, поговоримо.

13

Випивши три склянки солодкого, як сироп, чаю з хлібом, Скворцов сказав, що він поснідав. Володимир дивився на його худе, землистого кольору обличчя, на старі — позеленілі, скручені дротом — окуляри, на потріпані рукави халата, підперезаного пояском з обірваними китицями, і думав: як нелегко живеться Павлу Миколайовичу перш за все через те, що він марксист. Заробляти гроші він уміє, по суті, лише пером, а статей його, після закриття журналу «Юридический вестник», ніде не беруть до друку. Те ж саме, що з статтями Федосеева, те ж саме, що і з його статтею про книжку Постникова, яку відмовився друкувати журнал «Русская мысль». Про свій же марксистський журнал або газету годі й мріяти. Отже, треба думати над тим, щоб налагоджувати нелегальне видання марксистської літератури. Хоча б на гектографі, бо поставити підпільну друкарню — справа надзвичайно складна. Поки що немає ні коштів, ні людей, які могли б щось у цьому відношенні зробити. Треба збирати такі сили, бо без друкованого слова ніяк не обійтись.

— Я і згоден, і не зовсім,— мовив Скворцов, вислухавши Володимира.— Тут ось був Міцкевич. Вчора він поїхав у Москву, так що ви з ним у дорозі десь розминулися. В Москві утворилася, як він сказав, група, котра перекладає соціал-демократичну літературу для робітників. Він привіз і нам кілька листівок і брошурок, щоб похвалитися, які вони мудрі,— іронічно наморщив худе обличчя Скворцов.— Ось одна з них: «Відкіля взялися капіталісти і робітники?» — Скворцов висмикнув брошулку з-під купи якихось книг, подав Володимирові.— Полубуйтеся! Я прямо йому сказав: це вульгаризація марксизму! Така мазанина

може принести лише саму шкоду. Маркса робітники повинні вивчати не в наївному переказі, а в оригіналі. Я не можу вважати соціал-демократом робітника, який не простудював хоча б перший том «Капіталу». Правда, Григор'єв і Круковський зі мною не погодились. Більше того, сам Круковський, справжній знавець Маркса, не полінувався написати брошурку, в якій виклав зміст першого тому «Капіталу». Міцкевич її намазюкав на гектографі. Каже, чудова праця, вона допомагає нам вести пропаганду в робітничих гуртках. Я погортав ту «чудову» працю,— ось вона, подивіться! — і прямо сказав: про-фа-на-ція! — гнівно постукав Скворцов мундштуком по краю стола, вимовляючи оте повне іронії і презирства «про-фа-на-ція». — Образилися і Круковський, і Міцкевич. Якщо знайдете час, то прогляньте цю, з дозволу сказати, по-пулярну літературу. Хотілося б почути вашу думку щодо цих видань.

— Добре, я прогляну,— мовив Володимир, хоча, не читаючи тих брошур, не міг погодитися з Скворцовим, що робітникам не потрібна популярна література. Від того, що малограмотний робітник — а багато їх і зовсім неграмотних — буде студювати «Капітал», користі мало, бо навряд чи він зрозуміє що-небудь з прочитаного. Володимир встав, сказав: — Дякую за чай і не буду вам заважати працювати.

— Еге ж, еге. В мене сьогодні ще багато роботи,— стурбовано нахмурився Скворцов.— Ходітьте, я вам покажу Михайлову кімнату. Відпочиньте з дороги, а я закінчу почате, і ми тоді поговоримо.

Кімнату Григор'єв наймав таку ж, як і Скворцов, але вигляд вона мала зовсім інший: в ній було так чисто і затишно, ніби там мешкав не молодий чоловік — Михайло був на рік молодший від Володимира,— а дівчина. Згадалося світле, завжди привітно усміхнене, чисто вибрите обличчя,— вуса пухнасті, шовковисті,— якісь мало помітні окуляри на рівному носі, білий комірць під коміром кітеля з рядом блискучих гудзиків. Тільки чуб у Михайла, акуратно підстрижений, був завжди сплутаним: то неслухняні вихри крутили його. «До порядку,— жартував Михайло, тонко посміхаючись,— привчила мене тюрма». Відбував він дев'ять місяців ув'язнення разом з Федосєєвим, Масловим та іншими казанськими марксистами в петербурзьких «Хрестах», де особливо був суворий режим. Із тюрми він приїхав у Нижній, знаючи, що там мешкав Скворцов, і почав створювати гуртки серед молоді, а потім — серед робітни-

ків Курбатовського заводу. Школу Григор'єва і Скворцова пройшли Сільвін і Ванєєв, з якими Володимир уже налагоджував революційну роботу в Петербурзі.

Цей приїзд свій у Нижній Володимир планував використати не тільки для виступу з кафедратом, а й для зміцнення зв'язків з однодумцями. Адже щоб по-справжньому поставити пропаганду марксизму серед пролетарів Росії, ніяк не можна обмежуватися роботою лише в Петербурзі. Тим більше, що в Нижньому утворилася гарна марксистська група.

Склалося так, що минулого разу Володимир був у Нижньому всього кілька годин і не подивився місто. Сьогодні ж він до самого вечора мав, власне, вільний час і пішов глянути на ту гімназію, де колись вчителював його батько Ілля Миколайович, де народилися сестра Аня, брат Саша. Рівно двадцять п'ять років минуло з того часу, як батьки поїхали з Нижнього до Симбірська, а, судячи з розповідей мами, місто залишилося таким, як і було. Той же Кремль з пам'ятником Мініну і Пожарському,— згадалися маленький Ванєєв і високий Сільвін, яких Кржижановський охрестив іменами їх великих земляків,— те ж приміщення гімназії, де батько вчителював, де й квартирував. Фонтан, біля якого гралися діти так, як гралася колись Аня, в пам'яті котрої на все життя закарбувалися ці місця. Волга скута кригою, засипана снігом. А влітку тут, з цього високого берега, відкривається, мабуть, такий же чудовий краєвид, як і з симбірського вінця. Чверть сторіччя минуло! Чи багато це? Батько помер, хоча міг би ще жити, бо мав би зараз всього шістдесят три роки. Сашу стратили, як стратили, замордували в тюрмах і на каторгах тисячі таких, як брат. А в Росії нічого не змінилося. Як же складеться наступна чверть століття? Переможе пролетарська революція? Але ж яку гігантську роботу треба провести, щоб робітничий клас міг узяти владу в свої руки. Яку боротьбу витримати! Чи вистачить на все те двадцять п'ять років? Адже ця робота тільки-но починається. Починається невеликою групою людей, переважній більшості яких не виповнилося ще й по двадцять п'ять років. Отже, в запасі в усіх щонайменше стільки, скільки прожито. А це багато, якщо зважити на те, як швидко завойовує економіку Росії капіталізм, що нові й нові робітничі армії мобілізує на свої підприємства, які все це створює умови для пропаганди марксизму.

Будинок, у котрому мешкала Минодора Єгорівна Якубовська, стояв майже на околиці міста (Петропавловська вулиця, 13), і Володимир, Скворцов і Григор'єв добре померзли, поки дійшли туди, долаючи снігові замети, бо дув пронизливий вітер, зриваючи з дахів колючу снігову поросль. Вічно простуджений Скворцов надривно кашляв, а і в таку погоду не випускав свого чудернацького мундштука з рота, пихкотів цигаркою. Нарешті дісталися до невеликого півтораповерхового будинку. Загупотіли біля порога, оббиваючи сніг з черевиків, і почули голос:

— Проходьте в сіни! Тут ось віник...

У сінях Володимир побачив з недогарком свічки в руці Минодору Єгорівну. Невисока, повна жінка з гарною косою, жвавими очима. Якби Володимир і не знав, що вона викладала географію в Нижньогородському Маріїнському жіночому інституті, то все одно б подумав, що перед ним учителька: такий типовий вчительський вигляд вона мала. Подумав: «В якомусь жіночому училищі, розповідала мама, викладав фізику батько. Вона, можливо, і чула про нього від колег». А з кімнати, поки Володимир роздягався в тіснуватій прихожій, чувся гомін. Хтось питав:

— Панове, так хто ж виступатиме?

— Брат нашого Ульянова!

— А-а, цікаво...

У кімнаті було вже чоловік п'ятнадцять. Побачивши розчервонілого гостя, який, гостро примруживши карі очі, окинув усіх пильним поглядом, ті, що сиділи, встали. Володимир уклонився, потім підійшов до кожного, міцно потискуючи руку. Не було, сказав Григор'єв, ще кількох чоловік, але чекати їх — даремно гаяти час. Вирішили все-таки почекати ще хвилин п'ять — хай гість зігріється — і починати. Для тих, хто запізниться, поставили стільці в прихожій, щоб не ходили по кімнаті, не заважали виступаючому. Скворцов сказав, що і він сяде в прихожій, бо не може не курити. Ніхто за ті п'ять хвилин, — були вони гнітючими, бо розмова не клеїлася, — не прийшов, і Григор'єв, запрошивши Володимира до столу, що стояв посеред кімнати, урочисто мовив:

— Сьогодні, панове, у нас гість з Петербурга — Володимир Ілліч Ульянов. Рідний брат нашого славного земляка Олександра Ульянова, що загинув на ешафоті. Володимир Ілліч марксист. Він люб'язно погодився приїхати до нас і виступити. Тему реферату, з яким він нас ознайомить, Володимир Ілліч назве сам. Прошу вас... Можете

сидіти,— сказав Григор'єв, побачивши, що Ульянов підвівся.

— Якщо дозволите, то я постою,— запитливо глянув Володимир на всіх, стримуючи ту тонку, добру посмішку, од якої в кожного, хто вловлював її, світлішало на душі.

— Будь ласка! — весело погодився Григор'єв.— Робіть, як вам зручніше.

— Дякую. А тема мого реферату, чи, може, краще сказати виступу, така: «Доля капіталізму в Росії». Я не буду обмежуватися, звичайно, лише розглядом книги В. В. з такою назвою, а поділюся своїми міркуваннями про долю капіталізму в Росії взагалі, використавши й інші праці теоретиків-народників, бо вони, як ви знаєте, останнім часом особливо активізували свою діяльність. Вони вже відкрито критикують нас, марксистів, незважаючи на те, що добре знають: ми не можемо виступити проти них в легальній пресі. Та хай не дуже радіють: ми знайдемо, як їм відповісти!

Говорячи все це, Володимир дістав з бокової кишені піджака два зошити, згорнуті вдвоє, поклав їх на стіл. То був текст реферату про книгу В. В., котрий він читав у Самарі, положення з якого використав під час виступу в Москві. Всі сподівалися, що Ульянов, як це робили Скворцов та інші, коли виступали з рефератами, візьме ті зошити й почне читати. Але зошити продовжували лежати на краю стола, а Ульянов викладав свої думки так логічно, ніби читав. Навіть цитував по пам'яті Маркса, що здивувало і Скворцова, котрий хвалився, що майже напам'ять знає перший том «Капіталу».

— Село давно вже цілком розколося,— говорив Володимир, полемізуючи з В. В.,— разом з ним розколовся й старий російський селянський соціалізм, поступившись місцем, з одного боку, робітничому соціалізові; з другого — виродившись у вульгарний міщанський радикалізм. Інакше як виродженням не можна назвати цього перетворення. З доктрини про особливий уклад селянського життя, про цілком самобутні шляхи нашого розвитку — виріс якийсь ріденький еклектизм, який не може вже заперечувати, що товарне господарство стало основою економічного розвитку, що воно переросло в капіталізм, і який не хоче тільки бачити буржуазного характеру всіх виробничих відносин, не хоче бачити конечну потребу класової боротьби за цього ладу. З політичної програми, розрахованої на те, щоб підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ

сучасного суспільства, виросла програма, розрахована на те, щоб заштопати, поліпшити, вживаю улюблене слівце народників, становище селянства при збереженні основ сучасного суспільства.

— Абсолютно точно! — кинув репліку Скворцов.

— Тепер теорії цих ідеологів міщанства, коли вони виступають як представники інтересів трудящих, просто реакційні. Вони замазують антагонізм сучасних російських суспільно-економічних відносин, міркуючи так, немовби справі можна допомогти загальними, на всіх розрахованими заходами щодо, вживаю їх терміни, піднесення, поліпшення і тому подібне, немовби можна було примирити й об'єднати. Вони — реакційні, зображаючи нашу державу чимсь, що над класами стоїть і тому придатне і здатне подати якусь серйозну і чесну допомогу експлуатованому населенню. Вони реакційні тому, нарешті, що абсолютно не розуміють необхідності боротьби і боротьби запеклої самих трудящих для їх визволення.

— Цілком згоден, — знову подав голос Скворцов. — Народники найпідступніші реакціонери.

— У Росії залишки середньовічних, напівкріпосницьких установ так безмірно ще сильні (порівняно з Західною Європою), вони таким гнітючим ярмом лежать на пролетаріаті і на народі взагалі, — витримавши паузу, продовжував Володимир, все ще не розгортаючи своїх зошитів, — затримуючи ріст політичної думки в усіх станах і класах, що не можна не наполягати на величезній важливості для робітників боротьби проти всяких кріпосницьких установ, проти абсолютизму, сановності, бюрократії. Робітникам треба як найдокладніше показати, яку страшну реакційну силу являють собою ці установи, як посилюють вони гніт капіталу над працею, як принизливо тиснуть на трудящих, як затримують капітал в його середньовічних формах, що поступаються перед новітніми, індустріальними, щодо експлуатації праці, але додають до цієї експлуатації страшні труднощі боротьби за визволення. Робітники повинні знати, що без повалення цих стовпів реакції їм не буде ніякої можливості вести успішну боротьбу з буржуазією, тому що, коли вони існуватимуть, російському сільському пролетаріатові, підтримка якого — необхідна умова для перемоги робітничого класу, ніколи не вийти з становища затурканого, загнаного люду, здатного тільки на тупий відчай, а не розумний і стійкий протест та боротьбу. І тому боротьба поруч з радикальною демократією проти абсолю-

тизму та реакційних станів і установ — прямий обов'язок робітничого класу, який і повинні прищеплювати йому соціал-демократи, не перестаючи ні на хвилину в той же час переконувати його, що боротьба проти всіх цих установ потрібна лише як засіб для полегшення боротьби проти буржуазії, що здійснення загальнодемократичних вимог потрібне робітникові лише як розчинення шляху, який веде до перемоги над головним ворогом трудящих — чисто демократичною щодо своєї природи установою, капіталом, який у нас в Росії особливо схильний жертвувати своїм демократизмом, вступати в союз з реакціонерами для того, щоб придавити робітників, щоб дужче загальмувати появу робітничого руху... Політична діяльність соціал-демократів полягає в тому, щоб сприяти розвитку й організації робітничого руху в Росії, перетворенню його з теперішнього стану розрізнених, позбавлених провідної ідеї спроб протесту, бунтів, як називає поліція виступи робітників, страйкарів в організовану боротьбу всього, — підкреслюю: всього! — російського робітничого класу, яка спрямована проти буржуазного режиму і прагне до експропріації експропріаторів, до знищення тих суспільних порядків, які побудовані на гнобленні трудящого. Основою цієї діяльності є загальне переконання марксистів у тому, що російський робітник — єдиний і природний представник усього трудящого і експлуатованого населення Росії.

— Тут вся програма боротьби, — тихо мовив Григор'єв.

— Соціал-демократам люблять закидати те, що вони хочуть нібито взяти в своє виключне користування теорію Маркса, тим часом як, мовляв, економічну теорію його приймають всі соціалісти. Але постає питання: яка ж рачія роз'яснювати робітникам форму вартості, суть буржуазних порядків і революційну роль пролетаріату, коли у нас в Росії експлуатація трудящого пояснюється взагалі і всюди зовсім не буржуазною організацією суспільного господарства, — а, хоча б, малоземеллям, платежами, гнітом адміністрації? Яка рачія роз'яснювати робітникам теорію класової боротьби, коли ця теорія не може пояснити навіть його відносин до фабриканта (наш капіталізм штучно насаджений урядом), не кажучи вже про масу народу — вживаю слово «народу» в тому значенні, якого йому надають народники, — що не належить до класу фабричних робітників, який склався? Як можна прийняти економічну теорію Маркса з її висновком — про революційну роль пролетаріату як організатора комунізму через капіталізм, коли

у нас хочуть шукати шляхів до комунізму поза капіталізмом і створюваним ним пролетаріатом? Очевидно, що за таких умов заклик робітника до боротьби за політичну свободу буде рівнозначний закликові його тягати з вогню каштани для передової буржуазії, тому що не можна заперечувати (характерно, що навіть народники й народо-вольці не заперечують цього), що політична свобода послужить насамперед інтересам буржуазії, даючи робітникам не полегшення їх становища, а тільки... тільки полегшення умов боротьби...— Володимир витримав паузу,— з цією самою буржуазією. Ці соціалісти ставлять свою теорію в суперечність з практикою і роблять дуже серйозну помилку, відвертаючи робітників від їх прямого завдання — організації соціалістичної робітничої партії.

Ще хтось прийшов, і Володимир помовчав, бо така вже психологія слухачів: як би не було цікаво те, що їм розповідають, вони все одно повинні довідатися, хто з'явився. Тим більше, що зібрання було нелегальним, що в кожного через те тліла в душі пригасла тривога. Запізнився інженер Круковський. Високий, худий, з довгою гарною бородою і хворобливо блискучими очима, скидався на того в'язня, якого тільки-но випустили з тюрми. Він зніяковів, що перервав оратора, що вся увага була прикута до нього, і, покашлюючи в кулак, не знав, де подітися. «Та в нього, мабуть, сухоти»,— з жалем подумав Володимир. Підійшов до нього, міцно потис руку, запросив, показавши на свій стілець:

— Сідайте, будь ласка.

Говорив Володимир майже дві години. І те, що він сказав,— виклав він, власне, програму дій соціал-демократів Росії,— і його незвичайна пам'ять, залізна логіка, відсутність і тіні хизування справили на всіх слухачів враження, яке одним словом визначила Минодора Єгорівна: диво. Сяяв Михайло Григор'єв, посміхався навіть Скворцов, якого всі звикли бачити, особливо під час читань рефератів, похмурим або іронічно примруженим. Кілька чоловік — у тому числі й Круковський — пішли провжджати Володимира до готелю Никанорича, де він мав ночувати у кімнаті Григор'єва. В готелі, замовивши самовар, прогомоніли до трьох годин ранку, а о сьомій Володимирі треба було вставати, бо поїзд на Москву відправлявся рано.

Повернувшись до Москви, Володимир довідався: його розшукував Міцкевич; він залишив свою адресу і просив, коли буде час, зайти до нього хоча б на кілька хвилин. Аня сказала також — Міцкевич з нею розмовляв, — що Сергій Іванович дуже шкодував, що не був на його виступі проти В. В., про який багато вже чув од друзів. Володимир того ж дня, коли приїхав, бо завтра мав повертатися до Петербурга, пішов розшукувати Міцкевича. Дома його не було. Та, на щастя, зустрів Сергія Івановича, коли вже виходив з вулиці, на якій той мешкав. Міцкевич не запросив його додому — і добре зробив, бо поблизу його квартири чергував філер, — а повів до Винокурових, де якраз була призначена зустріч всієї марксистської групи. Збиралися москвичі, щоб послухати Міцкевича, як нижньогородці прийняли їхню літературу, видану на гектографі, що там взагалі нового.

— Група наша поки що невелика, — розповідав Міцкевич притишеним голосом. — Усього шість чоловік. Але всі надійні, енергійні. Поки ми добиратимемося до Овчинниковського провулка — це аж в Замоскворіччі, — я вам коротенько розповім про тих, кого ви побачите. Перш за все — подружжя Винокурових. Сам Олександр Миколайович — студент п'ятого курсу того ж медичного факультету, на якому навчався і я. З ним я давно вже знайомий. Він і організатор гарний, і літератор непоганий. Дружина його Пелагія Іванівна навчається на акушерських курсах. Вона цілком поділяє наші погляди. Дуже симпатична пара, в чому ви переконаєтеся, зустрівшись з ними. Ми залучили до роботи відставного офіцера Спонті.

— Офіцера? — здивувався Володимир.

— Так. З військової служби Євгена Гнатовича вигнали за невиконання наказів начальства, тобто за вільнодумство. Та якби не вигнали, то він би пішов у відставку, бо на той час уже брав активну участь у революційній роботі. Скинувши кайдани служби, як він каже, Євген Гнатович пішов мандрувати по Росії. На місяць він мав шістнадцять карбованців прибутку від шматка землі, котрий йому належав, а тому два роки ходив, як і Максим Горький, від села до села, вивчаючи життя народу. Ми його так і звемо: вчитель життя. Він добре знає віленських марксистів, бо там служив, а віленці мають зв'язок з групою Плеханова, од якої

одержують літературу. Ми вже теж дещо придбали завдяки цьому каналу. Одна біда: Євген Гнатович хворіє на сухоти. Він це приховує, але я, як лікар, бачу, що справи його погані. Треба серйозно лікуватися, у нього ж немає на те коштів. Ми теж поки що нічим не можемо йому допомогти, бо не навчилися ще роздобувати гроші навіть на папір, якого перевели, друкуючи брошури на гектографі, чимало. Ті видання свої ми вам покажемо.

— Мені дещо показував Скворцов.

— І лаяв нас?

— Так. Але я думаю, він не правий.

— Скворцов освічений марксист, але й багато в чому затятий консерватор. І, звичайно, страшенний дивак. Повертаюсь до попередньої розповіді. Помічник машиніста, мій подвійний тезка, Сергій Іванович Прокоф'єв досить освічений робітник. Має чималий досвід революційної роботи, хоча він нашого віку. В нього вже двічі був обшук. Через нього ми підтримуємо зв'язки з робітниками. І останній член нашої групи — Мартин Миколайович Мандельштам. У свій час його виключили з гімназії, він поїхав з Москви у Юр'єв і закінчив там німецьке реальне училище. Відбув військову службу, працює на спорудженні клініки, що дає йому прожитковий мінімум. Отже, поки що весь свій час революційним справам віддаємо ми з Спонті, оскільки не зв'язані службою. Та я витримаю недовго, бо той капітал, який заробив на боротьбі з холерою — двісті карбованців — тоне, мов останній сніг навесні. Навідується до нас Мартинів брат Григорій, котрий відбуває заслання в Орлі. Але ми його поки що не вважаємо членом групи, хоча й залучаємо до роботи. Давайте, Володимире Іллічу, мабуть, зупинимо отого візника, що доганяє нас, а то йти далеченько, і, головне, погода, як бачите, препогана.

Міцкевич махнув рукою, візник зупинив конячину, що загнано парувала. Сергій Іванович назвав адресу, ціну — вже не раз їздив туди, візник почухав, роздумуючи, пужалном бороду, попросив накинути гривеника. Міцкевич погодився, хоча, якби їхав сам, а не з Ульяновим, то і не дав би того гривеника, бо візник явно виявляв нахабство.

Візник їхав не поспішаючи. Та враз ніби збожеволів: підхопився, заходився періщити конячину батоном, смикати за віжки так, що вона не знала, куди подіти голову. Круто повернув у вузький провулок — Міцкевич ледь не випав із санок, зупинив коня, перелякано озираючись. По вулиці,

вительнюкучи дзвониками, промчав, запряжений тройкою гнідих рисаків, екіпаж.

— Що таке? — здивувався Володимир.

— Сам обер Власовський! — засміявся Міцкевич. — Отак його бояться всі...

— Ху-у,— шумно видихнув візник, перехрестившись пужалном.— Пронесло. Тепер треба назад здавати, бо об'їжджати далеко. Може, ви, панове, будете так ласкаві і встанете, поки я вирачкую з цієї щілини.— Володимир і Міцкевич вилізли з санок.— Ой господи, за що ти нас караєш! Назад, назад, холеро! — лупцюючи спересердя коня по морді пужалном, кричав візник.— Отаке життя! — Випхавши санки з провулка і чекаючи, поки клієнти всядуться, скаржився: — Всі тебе галяють, як отого зайця. Вчора на моїх очах той обер-поліцмейстер пику приятелю до крові розтовк за те, що посмів перед його санками перехрестя проскочити. А кінь розігнався, слизько, як же ти його зупиниш?.. Охо... То куди ви казали вас везти, бо той переляк всю пам'ять заглушив? Великий Овчинниковський? Тоді правильно ідемо. Но-о, холеро!

Подружжя Винокурових не просто привітно, а з бурхливою радістю зустріло Володимира, бо, виявляється, обое вони чули його виступ проти В. В. Не знали, де посадити дорогого гостя, чим частувати. Були Винокурови мовби брат і сестра: обое кругловіди, променисто усміхнені. Називали одне одного ласкаво: Саня, Паня, наче були тільки вдвох у кімнаті. Перед тим, як їхати до Міцкевича, Володимир добре поснідав, ні їсти, ні пити не хотів, а не міг відмовитися — так ласкаво Паня припрошувала його,— щоб не з'їсти бутерброд і не випити чашку чаю. Міцкевич снідав із задоволенням, бо нічого ще, виявляється, не їв. Та ось зателеньків хтось дзвоником, Саня — а за ним і Паня — весело поспішили назустріч новому гостю. Завели до кімнати — буквально під руки, ніби той не міг сам іти — сутулого, худого, хворобливо посинілого від холоду чоловіка. Не давши роздягнутися, познайомили того гостя з Володимиром.

— Чув про ваш виступ,— сказав Спонті, затримавши Володимирову руку в своїй холодній, вологій руді.— Кажуть, В. В. аж захворів...— додав по паузі, пильно глянувши прямо Володимирові в очі своїми глибоко запалими очима, і силувано посміхнувся, від чого його худе лице вкрилося зморшками й постаріло.

— То явно видається бажане за дійсне! — жартом відповів Володимир.

— Роздягайтеся, роздягайтеся! — перервала розмову Паня.— Грійтеся мерщій чаєм, бо...— Паня, мабуть, хотіла сказати те, що думала: ви так посиніли, що страшно дивитися, та, запнувшись, вимовила: — У нас в кімнаті сьогодні не дуже тепло. І дров спалюємо прірву, і мерзнемо з Санею, мов на вулиці. Особливо страшна холоднеча вранці: з-під ковдри не хочеться вилазити. Ні, давайте пальто, я сама повішу. Саню, що ж ти стоїш? Запрошуй Євгена Гнатовича до столу! Частуй! О, ще хтось дзвонить! Це, чую, Сергійко. (Так Винокурови називали Прокоф'єва). Саню, зустрінь ти його, бо, бачу, погано частуєш гостей. Володимире Іллічу, я вам ще півскляночки наллю? Четвертинку? — ласкаво заглядаючи у вічі Володимирові, умовляла Паня. Тому нікуди було подітися: мусив погодитися на «четвертинку».

Паня не помилилася — прийшов Прокоф'єв. Кремезний, неповороткий, сором'язливий хлопець — на Паню, котра щебетала біля нього, боявся і глянути,— який більше скидався на сільського вчителя, ніж на помічника машиніста паровоза. Тільки руки видавали його професію: на них були чорні сліди мазуту. Прокоф'єв ховав руки за спину, мовби соромився тих слідів чорноти, котрі нічим не міг до кінця відмити. Не давши ні з ким поздоровкатися, Паня підвела Сергійка до Володимира, взявши під руку, од чого той буквально спаленів, познайомила. Прокоф'єв, почувши прізвище Ульянова, здивовано глянув на Володимира. Він вперше бачив людину, брата якої стратили за замах на самого царя. Людину, про котру чув стільки захоплених розповідей від Міцкевича і Винокурових, котрі нещодавно були на тому вечорі, де оцей Ульянов, як вони сказали, вщент розбив відомого В. В. Прокоф'єв поштиво потис пругку руку Ульянова і переступив з ноги на ногу, не знаючи, що казати. Паня, помітивши те його зніяковіння, запросила до столу.

Невдовзі почувся ще дзвоник, і Саня побіг зустрічати, повернувся з невеличким, жвавим, гострооким чоловіком. Чоловік той на ходу скидав пальто, гильно оглядав усіх, хто сидів у кімнаті. Зупинив погляд на Володимирові, запитливо глянув на Винокурова. Той сказав:

— Знаюся, Мартине. Це наш дорогий гість Ульянов.

— А-а...— засяяв Мартин.— Дуже, дуже приємно. Мандельштам.— Енергійно труснув Володимирову руку, спитав: — Надовго до нас?

— Завтра маю їхати до Петербурга,— відповів Володимир.

— Шкода, шкода, що Сергій Іванович так пізно привів вас. Та, сподіваюсь, ви ще будете в Москві.

— Звичайно.

— Оце, Володимире Іллічу, і вся наша група,— сказав Міцкевич.— Думаю, якщо ви не заперечуєте, ми почнемо нашу бесіду з того, що розповімо вам щиро й відверто про те, що вже нами зроблено, про плани. Майже всі наші зусилля останнім часом були спрямовані на переклад марксистської літератури з німецької і французької мов. На друкування її на гектографі. Ми вам покажемо ті наші видання. Деякі з них, як ви казали мені, ви бачили в Нижньому у Скворцова, котрому я їх дав. Німецьку марксистську літературу ми придбали в магазині Лідерта-Поста, що в Петровських лініях. Звичайно, з-під прилавка. Там ми, до речі, купили і деякі видання групи «Визволення праці». Переклали ми чимало творів Енгельса. Наприклад: «Анти-Дюрінг», «Становище робітничого класу в Англії», «Походження сім'ї...», «Теорія і практика бакуністів», «Житлове питання». Переклали дещо з Каутського, Лібкнехта, Бебеля, Блоса, Лорія, Лафарга, Жюля Геда. Крім творів цих авторів, переклали кілька брошур з німецької популярної серії «Робітнича бібліотека». Євген Гнатович, який добре знає польський робітничий рух, переклав кілька цікавих польських брошур, а ми їх переробили, пристосувавши, наскільки можна було, до наших російських умов. Дещо й самі написали. Григорій Круковський, з яким ви зустрілися в Нижньому, прислав нам популярний виклад економічної теорії Маркса. Для тих бесід з робітниками Олександр Миколайович,— Міцкевич глянув на Винокурова,— написав брошуру «Відкіля взялися капіталісти і робітники», в якій намалював картину первісного нагромадження за кордоном і в Росії. Отже, у нас уже є матеріал, з котрим можна вести бесіди в робітничих гуртках. Тим більше, що відчувається гостра потреба в популярній марксистській літературі для робітників. Ми, наприклад, маємо всього кілька брошур, виданих групою Плеханова, які пощастило нам дістати в німецькому магазині. Це: «Хто чим живе?», «Промова Петра Алексєєва», «Чого хочуть соціал-демократи» та чотири короткі промови, котрі виголосили робітники

Петербурґа під час святкування Першого травня в 1891 році. Євґен Гнатович,— глянув Міцкевич на Спонті, котрий допивав уже шосту склянку чаю і все не міг зіґрітися,— обіцяє налагодити одержання популярної літератури через віленців, які весь час підтримують тісний зв'язок з групою Плеханова.

— Так, це буде зроблено,— підтвердив Спонті, захитавши головою, і на тонкій шиї набрякли товсті жили, мовби він витримав якесь велике напруження.— Я ближчим часом поїду туди...

— Євґене Гнатовичу, може, ви розповісте Володимирі Іллічу, як ведеться пропаганда в Польщі? — звернувся Міцкевич до Спонті, бо вже все сказав, що хотів.

— Якщо вам буде цікаво,— запитливо глянув Спонті на Володимира, поморщившись од тої своєї силуваної по-смішки.

— Звичайно,— щиро відповів Володимир.

— Пелагіє Іванівно, якщо можна, налейте, будь ласка, ще скляночку, бо я щось ніяк не могу свою грішну душу відіґріти,— звернувся Спонті до Пані.

— Прошу, Євґене Гнатовичу! — заметушилася моторна Паня.— Може, вам міцніше заварити?

— Дякую, все і так добре,— взявши склянку обома руками — пальці були у нього тонкі і сині,— сказав Спонті. Відпив кілька ковтків, сухо бухикнув у кулак.— Я буду говорити лише про те, що мені особисто відомо. В Польщі є центральна група, суворо законспірована, вона веде всю робітничу справу. Ця центральна група має навколо себе ряд робітничих гуртків, через котрі вже й ведеться широка агітація. Не пропаганда, як у нас тут, а саме агітація! — підвищив Спонті голос і закашлявся. Витримав паузу, гамуючи сухий кашель, що весь час стояв у нього в горлі, продовжував хрипко: — Серед робітників розповсюджуються популярні агітаційні брошури і листівки. Такі, як ті, що я торік привіз. Є вони тут? — звернувся Спонті до Винокурова.

— Як же! Як же! — відповіла за Саню моторна Паня, дістаючи з шухляди столу брошури польською мовою.— Ось, будь ласка. У нас нічого не загубиться,— говорила вона, подаючи ті брошурки Володимирі Іллічу.

— Це, Володимире Іллічу, дійсно гарні брошури,— сказав Міцкевич.— Популярні, агітаційні, зрозумілі навіть малограмотним робітникам. Отакі б нам навчитися писати.

— А хіба Саня гіршу написав? — образилася Паня за чоловіка, вперше погасивши на своєму круглолидому личкові променисту посмішку.

— Ніхто, Пелагіє Іванівно, не сказав, що погану. Біда в тому, що вона у нас ще одна, — відповів Міцкевич, стримуючи посмішку. — Володимире Іллічу, нам залишилось вам ще сказати, що ми ведемо пропагандистську роботу і в робітничих гуртках. У створенні гуртків, яких у нас уже кілька, допоміг нам Сергій-менший, бо мене називають тут Сергій-старший, оскільки ми обидва не тільки Сергії, а й Івановичі. Про агітацію ми, як бачите, ще тільки думаємо, хоча самі робітники кажуть, що саме в агітації — тобто в коротких листівках, в яких би пояснювалися вимоги робітників конкретних підприємств — відчувається гостра потреба. Як у вас там, в столиці, поставлена агітація?

— На жаль, ми теж поки що тільки збираємося за неї взятися, — відповів Володимир. — Хочу тут лише ось від чого застерегти: агітацією ні в якому разі не можна замінити пропаганду. Треба це робити тільки споріднено. Заміна ж пропаганди однією агітацією, як це дехто пропонує, тільки обмежить наші можливості революційного виховання робітників. Дуже зацікавила мене ваша перекладацька робота. Робітники повинні читати крашу марксистську літературу в оригіналах, а не тільки в переказах. Хід через Вільно до літератури Плеханова і його групи треба якомога швидше і якомога ширше використати. Нам та література теж потрібна для занять у гуртках, як повітря. Ми всі будемо надзвичайно вдячні вам, Євгене Гнатовичу, якщо ви поділитесь тими неоціненними скарбами і з нами. Ми, в свою чергу, зробимо те ж саме. Адже мета у нас одна. Що ж стосується написання нами самими брошур, то це треба робити за всіх умов, бо робітники ждуть літератури, яка була б за фактажем близька їм. Я особисто вважаю за обов'язок взятися за таку роботу, не відкладаючи її на колись. Як тільки щось закінчу, пришло для ознайомлення і вам. На цьому дозвольте подякувати вам всім за щирі й цікаві розмови і відкланятися, бо треба збиратися в дорогу. Завтра вранці я маю їхати. Крім всього іншого, в мене ж є ще й службові обов'язки.

Проводжати Володимира пішов Міцкевич. На щастя, того дня біля Винокурових не стримів філер, ніхто за собою хвоста не притяг, і зустріч Володимира з московськими марксистами залишилася не поміченою охранкою. Зубатов взагалі був упевнений, що Ульянов уже повернувся до

Петербурга. Про те, що Міцкевич уже приїхав з Нижнього, він ще не знав: Серебрякова не встигла йому доповісти. Всі ж сили філерів були зайняті слідкуванням за пародовольцями, на арештах яких Бердяєв мріяв заробити паго-роду, і тому за Винокуровими поки що припинилося активне стеження. Міцкевич попросив Володимира, щоб він дав прочитати той реферат, з яким виступав перед нижнього-родцями. Володимир сказав, що реферат писав ще в Самарі і використовував його тільки як конспект. А якщо Міцкевич хоче щось прочитати, то він пришле йому статтю про книгу Постникова, яку, до речі, не захотів надрукувати москов-ський журнал «Русская мысль». І рукопис не повернули, а оригінал десь у Федосеева. Міцкевич сказав, що в ре-дакції того журналу він кілька разів бував, бо Скворцов, посилаючи туди свої статті, просив його зайти й довідатися, яка їхня доля.

— Якщо ви не заперечуєте, я можу забрати у Каблукова ваш рукопис,— запропонував свою послугу Міцкевич.— Він мені віддасть, бо добре мене знає. Я прочитаю й поверну вам.

— Буду вам дуже вдячний! — широко зрадів Володимир, бо йти в редакцію, яка відхилила статтю, йому не хоті-лося.

— Чудово! Я сьогодні ж піду до нього! Ну, Володимире Іллічу,— зупинився Міцкевич на перехресті,— хай вам щас-тять!

Друзі міцно потисли руки один одному й пішли кожен своєю дорогою.

Оселився Володимир, повернувшись до Петербурга, в тих мебльованих кімнатах Гречкової по Ліговській, 41, де жив разом з матір'ю, коли померла сестра Оля. Плата за кімнату була надто висока,— від одного до п'ятнадцяти карбованців за добу,— а тому Володимир, відклавши всі справи, посилено шукав квартиру. Ходив він по вулицях того ж району, де мешкав до поїздки в Москву, бо вважав його зручним в усіх відношеннях. Нарешті на третій день пошуків, од котрих страшенно стомився, підібрав, як здавалося, непогану кімнату на Летушковому провулку, 15. В 14-й квартирі цього будинку мешкав титулярний радник Олександр Павлович Роговський, який, будучи на пенсії, підробляв тим, що здавав одну кімнату холостякам (як він сказав, з самоваром, а тому й брав п'ятнадцять карбованців, хоча ціна їй була десять).

Пан Роговський і його дружина Єва були бідними, але до хворобливості гоноровитими. До польського повстання 1830 року, як відразу ж повідали роши Володимирові, їх батьки мали на Волині великі маєтки, тисячі кріпаків. Батьки були вірні государю, але на них звели наклеп і погнали до Сибіру, маєтки забрали. І як потім, повернувшись із заслання, вони не клопотали, їм нічого не повернули, а лише дозволили служити государю.

— Отака, пане Ульянов, кажу вам, як адвокатіві, правда буває на світі! — з комічним трагізмом вигукнув худий пан Роговський.

Простав восьмого участка Московської частини Петербурга Мальцов, до якого пан Роговський приніс паспорт Ульянова на прописку, уже мав відомості про осіб, що перебувають під наглядом поліції. В тому документі на запитання про те, за чийм розпорядженням і за що саме помічник присяжного повіреного Володимир Ільїн Ульянов підданий негласному нагляду, малася така відповідь: «Згідно таємному додатку до наказу від 16 жовтня 1890 року за н. 56. А також резолюції охоронного відділення від 15 січня 1894 року». В тій же відомості було сказано, що Ульянов підданий нагляду без визначення строку. Жовтень 1890 року — то час першого приїзду Володимира із Самари

до Петербурга, бо тоді він одержав довгожданий дозвіл на складання екзаменів екстерном за курс юридичного факультету університету. Отже, петербурзька охранка вже четвертий рік пильно слідкувала за появою Ульянова в столиці.

Вічно переляканий пан Роговський, помітивши, що пристав Мальцов розпитував його про нового квартиранта значно прискіпливіше, ніж про тих, які раніше в нього жили, став на Володимира косо поглядати. Хотів навіть, повернувшись од пристава, відмовити квартирантові, та Єва вже віддала ті п'ятнадцять карбованців, котрі Ульянов заплатив наперед, хазяїну будинку, бо той погрожував їм, що витурить, якщо не погасять борг за три місяці. Пані Єва, налякана чоловіком тим, що поліція явно в чомусь підозрює молодого адвоката, невдоволено морщила гострого носа. Володимир відчув, що ставлення до нього господарів різко перемінилося; і не знав, чим це пояснити.

Першим, до кого пішов Володимир, повернувшись з Москви, був Ванеев. Анатолій простудився і лежав з невеликою температурою, надривно кашляв. Та він сказав, що йому вже значно краще, ніж було, і, як Володимир не умовляв його, встав і одягнувся. Володимир сховався у магазин, приніс ковбаси, хліба, цукру, і вони разом поснідали. Анатолій хотів допомогти відвезти ті речі, які Володимир залишив у нього. Але Володимир, щоб не засмучувати Анатолія умовлянням не їхати, сказав, що всі речі ще не буде забирати, бо знову йому явно не пощастило з квартирою. Якщо господарі погодяться повернути завдаток, то він знову оселиться в мебльованих кімнатах і шукатиме квартиру. Ванеев сказав, що вони з Михайлом, тобто Сільвіним, вирішили оселитися в одній кімнаті: так буде дешевше. А спільну мову знайдуть, бо давно знають один одного. Володимир запропонував Анатолієві грошей, але той відмовився, сказавши, що днями мати прислала йому десять карбованців. Поки видужає, йому вистачить, а потім одержить за уроки, які давав синкам одного чиновника. Щемке відчуття жалю гнітило душу Володимира, коли він, посидівши години три у Ванеева і взявши у нього лише кілька своїх книг, повертався додому. Треба уважно прослідкувати за ним, поки видужає, бо ні з ким Володимир не відчував, крім брата Миті, такої внутрішньої спорідненості, як з Анатолієм. І Володимир, як не був зайнятий, знаходив час щодня забігти

до Анатолія, занести йому якихось харчів. Відвідували Анатолія і всі інші його друзі, і часто траплялося так, що в його маленькій кімнатці збирався весь гурток. Починалися розмови про те, як далі вести революційну роботу. Обмежуватися пропагандою чи братися вже й за агітацію. Єдиної думки тут не було: Володимир рішуче наполягав на тому, що час братися за агітацію, Радченко і Красін запевняли, що, як тільки почнеться агітація, почнуться і арешти. А чи варто зараз ризикувати, коли ще й пропаганда в гуртках не налагоджена так, як треба? І, посперечавшись, розходилися, не прийнявши ніякого рішення. Тут, крім оцих побоювань арешту, позначалося, як розумів Володимир, ще й те, що не було широких виступів робітників, під час яких найзручніше розповсюджувати листівки, викладаючи в них вимоги страйкарів. Отже, поки що треба як слід налагодити пропаганду серед робітників. Володимир попросив Германа, щоб той сказав Шелгунову, що він уже повернувся з Москви і хоче з ним, як домовлялися, зустрітись. Та Шелгунов, виявилося, лежав у лікарні, бо знову щось трапилося з його хворими очима. Герман сказав, зітхнувши: «Осліпне, мабуть. Шкода. Таких, як він, мало».

Двадцятого січня в департамент поліції надійшло донесення за підписами Власовського і Бердяєва, в котрому сповіщалося, що в Москві на конспіративному вечорі виступав проти письменника В. В., захищаючи погляди марксистів, Ульянов, нібито брат повішеного. Віце-директор департаменту поліції Зволянський, прочитавши донесення, згадав, що особисто знає Володимира Ульянова, бо той в жовтні 1891 року, склавши екзамен за університет, приходив до нього просити дозволу на поїздку за кордон. Тримався молодий чоловік, що тільки-но став дипломованим юристом, надто незалежно — він не прохав, а вимагав, — що Зволянському дуже не сподобалося, і він сказав, що не може видати йому закордонного паспорта.

— Може, ви, пане віце-директор, поясните, чому відмовляєте мені? — поцікавився Ульянов.

— На те у нас є підстави... — буркнув Зволянський, не бажаючи казати, як водиться, справжньої причини.

— Які ж ті підстави? — зухвало допитував Ульянов.

— Я вам, пане Ульянов, усе сказав, — встав зі свого м'якого крісла Зволянський, показуючи, що він не бажає продовжувати розмову.

— Ви не пускаєте мене за кордон лише тому, що мого брата Олександра було страчено! — гнівно мовив Володимир. — Це беззаконня! Чи ви, може, мені скажете, в якому законі зазначено, що брат відповідає за брата? Навіть за такий злочин, як спроба — тільки спроба! — замаху на государя? Назвіть ви мені такий закон. Ні, ви такого закону не назвете, бо його не існує навіть у нас!

— Ви, пане Ульянов, забули, що вас виключили з Казанського університету за участь в протиурядовій демонстрації! — роздратовано нагадав Зволянський.

— Виключили не одного мене! І давно вже всім тим, кого тоді виключали, дозволили повернутися у вищі учбові заклади! Один я лише склав екзамени екстерном, одному мені лише не дозволяють поїхати на лікування за кордон, хоча для здоров'я те лікування, як радять лікарі, мені вкрай необхідне. Отже, висновок мимоволі напрашується той, який я зробив: ви мені не даєте закордонного паспорта тільки тому, що я брат страченого терориста.

Звичайно, Ульянов — адже він був уже юристом! — правильно визначив ту головну причину, яка йому ставилася в провину. А зараз ось те побоювання, що він піде братовим шляхом, починає підтверджуватися. Правда, він, як зазначено в донесенні, відстоював марксистські погляди. Марксисти за бомби поки що не беруться. Та шкода від них буде, можливо, більша, ніж від терористів, оскільки вони підбурюють робітників до бунтів. А що таке великі робітничі страйки, слава богу, вже відомо. Вчора ось надійшла інструкція міністра, що заборонено перевидання двох томів «Капіталу». А перший же том видавався двічі, і з того часу, як він з'явився в перекладі на російську мову, минуло двадцять два роки. Довго, довго думали цензори, поки зрозуміли, яку небезпеку таїть у собі той «Капітал» Карла Маркса. Нове покоління молоді ось уже засвоїло вчення Маркса, яке закликає до знищення існуючого ладу в усьому світі. Заборонили перевидання «Капіталу», вилучать його з бібліотек. А як забереш книги в тих, хто їх купив? Оцей Ульянов, мабуть, теж має ті видання «Капіталу». Треба сказати Секерінському, щоб пильніше наглядав за ним...

Того ж дня Зволянський викликав начальника Петербурзького охоронного відділення Секерінського, передав йому донесення з Москви, сказав:

— Прочитайте, Петре Васильовичу.

— Давидов не з'являвся в Петербурзі. Мабуть, поїхав

прямо в Юр'єв. А Ульянов повернувся. Я вже наказав встановити за ним негласний нагляд,— доповів Секерінський, прочитавши донесення.

— Петре Васильовичу, я проглянув відомості нагляду,— криво посміхнувся Зволянський.— В розділі «атестація» незмінно стоять одні й ті самі записи: «За час проживання в політичній неблагонадійності не помічений». І ось тільки в Москві, нарешті, помітили, що цей Ульянов виступав проти літератора Воронцова, захищаючи марксистів. Виступав з повним знанням справи. Отримати перемогу в диспуті з таким відомим теоретиком народництва, як лікар Воронцов, самі розумієте, справа нелегка. Тут дійсно треба мати незвичайні знання. Той Ульянов приходив до мене, коли закінчив університет. Поводився страшенно зухвало. Я згодом поцікавився, як він склав екзамени. Що ж ви думаєте? Знання показав просто блискучі. Диплом йому видали з відзнакою. Отже, людина він надзвичайно здібна. А що вже активно пропагує марксизм, то, значить, і надзвичайно небезпечна. Тому прошу вас якомога пильніше придивитися до його діяльності, бо коли він у Москві, де був усього два тижні, встиг виступити на захист марксизму, то тут і поготів не сидітиме склавши руки. Так я міркую чи ні?

— Абсолютно згоден з вами, Сергію Ернестовичу,— захитав головою Секерінський.— І наказу пильніше дивитися за Ульяновим. Ми взагалі зараз значно більше приділяємо уваги марксистам, ніж раніше.

— І правильно робите,— похвалив Зволянський.

Після розмови із Зволянським Секерінський наказав поставити філера, який би слідкував за Ульяновим. Філер три дні цуценів у Летушковому провулку, проводжав Володимира з дому до бібліотеки, з бібліотеки — додому, бо той ніде більше не бував, почавши посилено працювати над відповіддю Михайловському на його статті проти марксистів. Пост зняли через абсолютну пасивність, як було зазначено в книзі записів філерів, клієнта. Тим більше, що й двірник доповідав, що Ульянов читає, пише, що до нього ніхто не ходить. Секерінський сказав:

— Нічого. Якщо він дійсно має зв'язки з марксистами й робітниками, то хтось із тих, кого ми вже знаємо, приведе нас до нього.

А що за друзями Володимира охранка ще не слідкувала, то не натрапляла і на сліди його революційної діяльності. Хоча на прикметі в охранки були не тільки Радченко і Герман Красін, котрі уже арештовувалися за політичні справи,

а й Петро Запорожець. Ще в квітні минулого року охранка, перexoпивши лист з Києва Запорожцю від його друга Всеволожського, який був під негласним наглядом поліції, почала збирати відомості про Запорожця. Довідка була складена. В ній зазначалося, що Петро Запорожець прибув до Петербурга в 1891 році з Києва, де закінчив реальне училище, маючи намір вступити до гірничого інституту. Але конкурсного екзамена не витримав і в 1891—1892 учбовому році займався географічними роботами в технологічному інституті. Потім був зарахований на другий курс того інституту. Тієї ж рушніці, про присилку якої Запорожцю писав Всеволожський і яка налякала охранку, не виявилось. В листах Запорожця й до Запорожця,— вони уважно читалися в «чорному кабінеті»,— нічого охранка підозрілого поки що не могла виловити, а тому філери й не ходили за ним.

2

Минулий рік — особливо останні місяці — склався так, що у Волкенштейна не вельми багато було виграшних справ, які давали солідні гонорари. Ще до оформлення Ульянова своїм помічником Волкенштейн розподілив усі ті справи серед старих своїх помічників. Володимирові мало що залишалося, тим більше, що й оформлення на право ведення цивільних справ затяглося. Отже, Волкенштейн почував себе в боргу перед Ульяновим, який йому, в міру того, як він його ближче визнавав, все більше і більше подобався. «Дивовижно скромна людина,— не раз думав Волкенштейн, коли давав Володимирові якесь доручення, од якого інший помічник обов'язково заходився б відмовлятися.— Ні разу не виказав претензії, що я не дав йому вигідної справи. Ні, в новому році я йому першому доручу щось цікавіше». І коли Володимир, повернувшись з Москви, зайшов до Волкенштейна, той, щиро зрадівши, сказав:

— Я розумію, що ви маєте право бути невдоволеним своєю службою...

— Навпаки! Я цілком задоволений,— щиро заперечив Володимир, бо якраз те, що Волкенштейн не завантажував справами, влаштовувало його.— Буду вам, Михайле Пилиповичу, тільки вдячний, якщо мої службові обов'язки на ближчі кілька місяців залишаться такими, як і були.

— Це мені найлегше зробити,— помітно спантеличений, посміхнувся Волкенштейн, бо приготувався до зовсім іншої

розмови зі своїм помічником.— Але скажу вам щиро: немало здивований, бо вперше зустрічаю помічника, який не рветься до ведення, будемо відверті, гонорарних справ. Це і зрозуміло, оскільки гонорар — наш єдиний заробіток. Ви, мабуть, людина досить забезпечена, вам не треба думати про хліб насущний?

— Так, на хліб я маю,— ухильно, з пустотливою посмішкою, відповів Володимир.

— Тоді давайте домовимося так: як тільки ви надумаєте взятися за якусь серйозну справу, ви мені скажете,— запропонував Волкенштейн.

— Добре,— погодився Володимир.

— А поки що, як і торік, я вам буду давати окремі доручення. Ось і сьогодні вже є одне.— Волкенштейн покликав свого письмоводителя, сказав: — Миколо Івановичу, передайте всі документи, про котрі я вам казав, панові Ульянову. Він їх прогляне і скаже свою думку. Все.— Старий вклонився, зачинив двері, бо вислухував розпорядження патрона з порога, оскільки клієнтів у приймальні не було.— Як ви відпочили? Як там ваші рідні? — по паузі спитав Волкенштейн і промовисто глянув на годинника, натякаючи, що в нього мало часу.

— Поїздка до матері — то завжди казкова мандрівка в дитинство,— відповів Володимир і підвівся.

— Я з радістю ще б погомонів з вами,— піднявся з крісла і Волкенштейн,— але сьогодні четвер. А в четвер, як я вам, здається, уже казав, зібрання у редакції «Русского богатства». Я не на всі «четверги» ходжу, хоча вони проводяться щотижня. Не завжди там, відверто кажучи, цікаво. Одні й ті самі нескінченні теоретичні сперечання про шляхи, якими повинна йти Росія. Сьогодні ж мають бути Короленко, Гарін, Воронцов, який тільки-но повернувся з Москви і якого там, чув я, під час його виступу добре поскубли «марксята». До речі, в першому номері журналу уже з'явилася стаття Михайловського проти російських марксистів. Якщо вам цікаво, я можу дати ту книжку.

— Буду вам дуже вдячний,— зрадів Володимир можливості прочитати статтю Михайловського перше, ніж журнал з'явиться в продажу.

— Прошу,— дістав Волкенштейн журнал з книжкової шафи.— І можете залишити собі, в мене два примірники. Один я сам узяв у редакції, а другий вони мені, як водиться, надіслали. Я проглянув статтю Михайловського, бо він має звичку питати: «Читали? Яка ваша думка?»

— І яка ж ваша думка? — зацікавлено спитав Володимир.

— Написана стаття, як і все, що виходить з-під його пера, талановито, з тією вбивчою іронією, яка притаманна лише Михайловському. А хто правий, Маркс чи Михайловський, признаюся вам відверто, я, маючи досить приблизні знання з політекономії й соціології, не міг розібратися. Не сподобалося мені те, як я вам уже, здається, казав, що Михайловський полемізує з авторами тих листів, котрі він одержав у відповідь на попередню статтю. Автори тих листів марксистичні і публічно, через нашу варварську цензуру, відповісти йому не мають ніякої можливості. З юридичної точки зору, шановний Микола Костянтинівич, який вважає себе дуже чесним літератором, тут вдається до явно нечесного прийому. Адже зроблене ним у даному випадку схоже на те, якби на суді виступив один лише обвинувач, а захисники були позбавлені слова. Володимире Іллічу, я дуже вдячний вам, що ви завжди, на відміну від інших моїх помічників, швидко і точно виконуєте доручення,— витримавши паузу, перевів Волкенштейн розмову на інше.— Просив би вас, якщо можна, завтра, найпізніше післязавтра проглянути цю справу і повернути.

— Постараюсь.

— І навідується, будь ласка, частіше! — потискуючи на прощання руку, запрошував Волкенштейн.— Адже служба наша така: сьогодні нічого немає, а завтра вже не знаєш, кому давати справи...

Провівши Володимира до сіней, Волкенштейн, повернувшись у приймальню, сказав письмоводителю:

— Все більше переконаюся: дуже скромна і симпатична людина цей Ульянов.

— Я вам, Михайле Пилиповичу, відразу це сказав,— мовив старий.— А як він у шахи грає! Не встигну я оком моргнути, дивлюся, вже — мат. Добре, що ви йому дали ту справу, а то інші, по-перше, навряд чи докопаються до її коріння, а, по-друге, обов'язково затримають на тиждень або й більше. А Ульянов коли обіцяв повернути?

— Через день-два.

— То можна вважати, що то вже зроблено,— вдоволено посміхнувся старий, який був у захопленні від пунктуальності Ульянова.— Що я хотів вам, Михайле Пилиповичу, ще доповісти...

— Даруйте, Миколо Івановичу, але я вже й так запізнююся в редакцію.

— А-а... Ну, тоді завтра,— захитав лисою головою старий.— Справа така, що потерпить...

До вулиці, де містилася редакція «Русского богатства», було недалеко — всього кілька кварталів,— і Волкенштейн не тільки не запізнівся, а приїхав раніше на півгодини. В коридорі, біля вішалки, він зустрівся з В. В., той похмуро привітався з ним. «Все ще дметься на Миколу Костянтиновича, а приходить»,— подумав Волкенштейн. І вгадав: Воронцов дійсно не міг не приходити на «четверги», бо його в журналі друкували і тоді, коли інші видання не брали тих статей роками, і сердився, бо Михайловський, розглядаючи ті його статті, що надрукував, дав йому таку вбивчу характеристику: «Він належить до числа тих цілком добросовісних, але вузьких і односторонніх працівників, котрі схильні брати під сумнів навіть саме існування чого-небудь за межами тих ідей і речей, які їх особисто цікавлять: там пустеля не варта уваги».

Зіпсувала настрої Воронцову, як розумів Волкенштейн, і недавня московська історія, бо ходили чутки, мовби «марксята» його на тому вечорі примусили замовкнути. Волкенштейн сам чув, як Михайловський у редакції говорив: «Боюсь, що від нашого теоретика залишаться тільки дві крапки», натякаючи на те, що він підписував статті двома літерами з крапками.

Посеред невеликої зали стояв довгий стіл, на якому були бутерброди з ікрою, баликом, шинкою. Посвистували два начищені сторожем редакції самовари. Та гості «четверга» — їх було чоловік п'ятнадцять — не сідали до столу, а юрмилися, пихкаючи цигарками, пересміюючись в кутках зали, в дверях, що вели до іншої кімнати. Не вмощувалися до столу тому, що не сідав Михайловський: він стояв з письменником Гаріним біля вікна і ждав Короленка, який обіцяв приїхати з Нижнього Новгорода, де мешкав, і який чомусь, будучи людиною пунктуальною, все ще не з'являвся. Гарін був іменинником на цьому «четвергу», бо журнал в останніх номерах минулого року видрукував його повість «Гімназисти», читачі прийняли твір з таким же захопленням, як і «Дитинство Тьоми». Зніяковіло посміхаючись, сивоголовий красень Гарін вислуховував щирі компліменти, які йому говорили всі.

Прийшов письменник Сергій Якович Єлпатьєвський і, заїкаючись, сповістив, що Короленко простудився («Я сам його лікував!» — похвалився), і він з Нижнього приїхав один. Михайловський невдоволено наспився, зняв золоте

пенсне, протер його хусткою, запросив усіх до самовара. Сам уместився, обсмикуючи свою темно-синю австрійську куртку, яку постійно носив, у кінці столу, посадивши поряд Гаріна. Сіли біля нього найближчі співробітники: Южак (здоровенний, незграбний, сміятися не вмів, а реготав так, що всі злякано здригалися), сухий, похмуро-кислий Кривенко. Воронцов сів на протилежному кінці столу, показуючи тим самим Михайловському, що він не забув тої зверхньо-презирливої, страшенно несправедливої оцінки, яку він дав його творам.

У центрі уваги, як і на всіх «четвергах», перебував Михайловський, бо, по-перше, він був людиною і розумною, і дотепною; по-друге, всі, хто тут збирався, так чи інакше залежали від нього: Микола Костянтинович уже два роки редагував журнал «Русское богатство». (Придбав журнал якраз тоді, коли йому виповнилося п'ятдесят). Публіцист, літературний критик, соціолог, один із ідеологів народництва, він за тридцять років діяльності зажив гучної слави. Шлях пройшов за це тридцятиліття круто звивистий. В молодості проповідував народницький соціалізм. Друкував статті в підпільних виданнях, був зв'язаний з керівниками партії «Народна воля». Після вбивства Олександра II редагував лист виконавчого комітету до нового царя. Потім перейшов на позиції дрібнобуржуазного радикалізму, лібералізму. А зараз ось, на радість усім реакціонерам, оголосив непримиренну війну російським марксистам, не розуміючи, що то було початком його безславного кінця...

— Дійшли до нас чутки, шановний Василю Павловичу, що в Москві вам довелося потрапити під серйозний обстріл «марксят»? — поправляючи золоте пенсне на великому носі і ворущачи широкими бровами, від чого по високому опуклому лобі грали глибокі зморшки, мовив Михайловський зі своєю незмінною, як всі казали, недоброю посмішкою на губах.— Чи, може, то, як водиться, перебільшення?

— Без спотворень у нас, шановний Микола Костянтиновичу, як всім відомо, нічого не робиться,— відповів Воронцов, витерши хусткою порожевілу лисину. То був прозорий натяк на те, що й він, Михайловський, не позбавлений того гріха.— Так уже в нас на Русі здавна повелося: середини ми не знаємо. Нам подавай або чорне, або біле. Хто ж пропонує щось інше, на того всі дивляться, як на божевільного. Його звинувачують в усіх гріхах, які йому й не снилися.

— Буває, буває,— захитав широкою, помітно сивою бородою Михайловський.— І трапляється таке найчастіше тому, що наші критики приписують нам чужі вислови і нас же за ті нісенітници лають. Найсвіжіший приклад: один марксист, який підписався літерами М. Ф., у своєму листі заходився лаяти мене за те, що я в рецензії на вашу, Василю Павловичу, книжку «Доля капіталізму в Росії» писав: «Один, два тупоголових епігони Маркса — лицарі накопичення, з котрими нічого багато й розмовляти». Правда, в другому листі — він його вже підписав М. Федосєєв — цей кореспондент зрозумів, що то слова не мої, вибачився, пославшись на те, що писав мені з арештантського вагона. Вас теж «марксята» так критикували?

— Ні, цього не можу сказати,— неохоче відповів Воронцов, бо йому не подобалося, що Михайловський настирливо цікавиться тим московським вечором.— Більш того, один з опонентів виявив надзвичайне знання моїх творів. Як після мені сказали, то був брат страченого терориста Ульянова.

— Ульянова? — здивовано вигукнув Волкенштейн.— Панове, один брат страченого Ульянова служить у мене помічником. Він на той час якраз був у Москві, де мешкають його рідні. Я тільки-но бачився з ним. Дав йому перший номер нашого журналу, бо він його, як я помітив, уважно читає. Взагалі він розумний і порядний чоловік,— додав Волкенштейн.

— От бачите, панове, як розійшлися шляхи братів? — порушив мовчанку Михайловський.— І це типове явище. А все тому, як я вже писав, що знизився рівень знань, критичної думки, енергії, сприйнятливості, потьмяніли ідеали, настали розчарування. Те, перед чим наша краща молодь схилялася всього якихось десять років тому; те, за що вона віддавала навіть своє життя, як Олександр Ульянов,— все те зараз відкинуто, затоптано, заплъовано. Бог у сучасної молоді один: Карл Маркс. Про це я вже почав розмову на сторінках журналу. Повторюю: почав, бо боротьба з нашими марксистами бачиться мені довгою й нелегкою. Але найголовнішою, найневідкладнішою!

У жовтні 1893 року Михайловський, розглядаючи твори В. В., писав: «Це стосується полеміки з нашими так званими «марксистами» — або «соціал-демократами». — «Так званими» було для Михайловського мало, щоб висловити свою іронію, він ще й в лапки взяв слова «марксистами», «соціал-демократами». — Про цю полеміку, за обширністю

предмета, я сьогодні не стану говорити. Зауважу лише, щоб уникнути непорозумінь, що взагалі я поділяю міркування В. В. з цього приводу. Однак я думаю, що спростувати російський марксизм — ще не означає оголосити себе «народником», що для нас зовсім не обов'язково вибирати між цими двома доктринами. Марксисти прямо наполягають на необхідності зруйнувати нашу, — далі Михайловський цитує В. В., — «економічну організацію, що забезпечує трудящим самостійне положення у виробництві», і пан В. В. протестує проти «подвигів» такого прямого впливу на існуючий економічний лад». І закінчувалася стаття фразою, повною погрози: «До полеміки з марксистами ми ще повернемося». Але марксисти не стали ждати, поки Михайловський повернеться до полеміки, і відразу ж вступили з ним у бій. В редакцію «Русское богатство» посипалися листи з усіх кутків Росії від марксистів. Одним з перших Михайловському відповів Микола Федосеев, який на той час був у Владимирській в'язниці, готувався до відправки на заслання в Сольвичегодськ. Він гнівно питав Михайловського в своєму листі: «Від яких це російських марксистів ви чули і в яких їхніх творах ви читали, що вони прямо або непрямо наполягають на позбавленні господарської самостійності робітника (селянина і кустаря)?!» І пояснював: «Якщо на Русі уже є пролетаріат і буржуазія, то цей факт неминуче повинен був викликати до життя і марксистів. Отже, російський пролетаріат і російські марксисты — явища однаково реальні, і поява першого викликала появу другого, а не навпаки».

Дотепно висміявши інші нісенітниця, до яких вдавався Михайловський у своїх міркуваннях про російських марксистів, Федосеев продовжував: «В теперішній час первісного капіталістичного накопичення, коли індустріальний капіталізм тільки-но організується, а капітал орудує головним чином на поприщі обміну, сільське населення, що експропріюється у величезних масах, має не в «фабричному казані виварюватися», а загинути від голоду і хвороб. Це добре відомо російським марксистам. А ви твердите, що ми, російські марксисты, спокійно і навіть з радістю спостерігаємо ці жахіття, що ми навіть «прямо наполягаємо» на подальшому розоренні села. Схаменіться! Це вам просто здається (вибачте!) внаслідок недостатнього знайомства з науковим соціалізмом взагалі і російською соціал-демократичною (марксистською) літературою зокрема. От ви і твердите, що мовби ми, російські марксисты, неминуче

повинні, якщо хочемо залишитися вірними нашій західній теорії, думати так, прагнути того. Я можу запевнити вас за себе і — без уповноваження — за більшість моїх товаришів, котрі вважають себе адептами марксизму, що нас до глибини душі обурює подібне... звинувачення, яке ґрунтується у вас на нерозумінні нашої ідеї,— перед словом «звинувачення» Федосеев поставив три крапки, показуючи, що то досить м'який вислів.— Марксистиприпускають, що процес зникнення селянського господарства все-таки відбуватиметься, доки базисом його буде індивідуальна праця; що капіталізм на Русі має виконати ту ж саму історичну місію, яку він виконує на Заході».

Замість того, щоб надрукувати лист Миколи Євграфовича Федосеева (й інших марксистів), Михайловський заходився з ними полемізувати. Благо, він був повним господарем журналу і писав у ньому все, що хотів. А цензура охоче пропускала статті, в яких автори критикували адептів марксизму.

3

Від Волкенштейна Володимир зайшов до ради присяжних повірених подивитися, чи є йому листи. Петро Маслов, котрому він послав статтю Федосеева і свою про книгу Постникова, мовчав. «Кара божа листуватися з людиною, яка не вмє акуратно відповідати, вчасно повертати те, що їй дано прочитати»,— з досадою подумав Володимир, бо Маслов уже кілька обіцянок своїх не виконав. В раді присяжних повірених Володимир погортав книжку журналу, яку дав йому Волкенштейн, і, побачивши, що стаття Михайловського присвячена критиці марксистів, пішов че в бібліотеку, а додому, щоб уважно прочитати її. Сховавши журнал за пазуху, бо сипав сніг, Володимир, якого підганяв холод, стрімко йшов по вулицях Петербурга, не помічаючи, що діється навколо. Раптом почув:

— Володимире Іллічу!

Зупинився, озирнувся. До нього підходив, радо посміхаючись, Михайло Сільвін. Перевів подих, захекано випалив:

— Ну й ходите! Насилу догнав!

— Вітер і холод підганяють,— засміявся Володимир, потискуючи холодну руку Сільвіна.— А ви куди?

— В університет,— все ще важко дихаючи, відповів Сільвін.— А ввечері хотів до вас зайти. Така новина: в «Русском

богатств» з'явився пасквіль на нас. Написав його Михайловський. Я оце тільки-но з бібліотеки, де прочитав...

— А я ще не читав, але ось маю ту книжку.— Володимир показав журнал.— Іду додому читати. Ввечері, якщо матимете час, приходьте до мене, обміняємося думками...

— Ми з Анатолієм прийдемо.

— Ні, краще зробимо так: я до вас зайду,— запропонував Володимир, бо не хотів, щоб господарі і двірник, який настирливо ліз у квартиру, як тільки він приходив додому, бачили його друзів.— О котрій годині ви сьогодні будете дома?

— Скажіть, коли вам, Володимире Іллічу, зручніше прийти, ми ждатимемо вас.

— Тоді зустрінемося о шостій вечора, якщо вас такий час влаштує.

— Я скажу Глібу і Базілю, бо вони збиралися до вас іти, щоб поговорити про статтю Михайловського. Теж страшенно обурені, вважають, що треба дати йому, а разом з ним і всім народникам нещадний бій! Буде і Степан Радченко, котрий обіцяв сьогодні ввечері зайти до нас.

— Чудово. Отже, до вечора! — сказав Володимир.

Не прощаючись, Сільвін і Ульянов розійшлися. Михайло пішов в університет, а Володимир додому. Одразу взявся за читання статті Михайловського. Читав він завжди з олівцем і, якщо книга була своя, то підкреслював, писав зауваження на полях, полемізуючи з автором. Якщо ж помітки ті не вмщалися на полях книги, він переносив їх до зошита, щоб потім використати в рефераті чи статті. Оцією першою реакцією на прочитане Володимир дуже дорожив і ніколи похапцем, нашвидку, як те робили інші, не проглядав статей (або книг) тих авторів, які його цікавили. Навпаки, читав уважно, прискіпливо, занотовував кожну свою думку, що виникала під час знайомства з текстом. Інколи повертався назад, перечитував сторінки, але ніколи не забігав уперед. І таке повільне, копітке читання, од якого спалахували нові й нові думки, було для нього найвищою духовною насолодою. За таким читанням він не помічав, як летіли години, мов секунди, не відчував навіть голоду. Коли закінчував роботу, згадував, що весь день нічого не їв,— дома мама нагадувала, що час поїсти,— і він одягався і йшов вечеряти в трактир. А повернувшись додому, знову брався за ту роботу, бо не мав спокою, не міг ні про що інше думати, поки не закінчував її.

Кілька разів Володимир перечитав статтю Михайловського з почуттям гніву й обурення, з бажанням відповісти йому. Але ж де надрукувати ту відповідь? Ясно, що ні один журнал, ні одна газета не візьмуться друкувати статтю на захист російських марксистів, бо якби вони навіть і хотіли те зробити,— а таких газет і журналів немає,— то цензура не дозволила б. Отже, треба вишукувати можливості нелегально видати відповідь Михайловському, котра, як вона вже вимальовувалася в уяві Володимира, розростеться, мабуть, до розмірів брошури. Тим більше, що Михайловський не обмежиться цією першою статтею, він обіцяє читачам продовження розмови. «Жахлива ситуація: тебе лають, а ти не можеш дати відсічі,— думав Володимир, ходячи по кімнаті, бо, поки сидів, змерз.— Треба, конче треба поставити на місце цяцю, що явно зазналася. І поставити на місце так, щоб у неї відпало бажання зводити наклепи на нас. Який усе-таки негідник! Все перекручує і нас же, марксистів, лає за ті перекручення Маркса. І це в той час, коли ми не маємо можливості навіть спростувати в легальній пресі ті спотворення. До чого може дійти навіть розумна людина в своїй сліпій ненависті до марксистів! Та нічого, ми цього мудреця візьмемо за вушко, ми його витягнемо на сонечко. Ми покажемо всім, в якому багні він сидів».

Володимир підійшов до столу і, схилившись над зошитом, занотував: «Характерно тут у найвищій мірі те, що як тільки наш суб'єктивний філософ спробував перейти від фраз до конкретних фактичних вказівок, так і сів у калюжу. (Михайловський у статті своїй вжив вислів «сів у калюжу», Володимир відповів йому ним). І він прекрасно, очевидно, відчуває себе в цій не дуже чистій позиції: сидить собі, чепуриється і бризкає навкруги брудом. Хоче він, наприклад, спростувати те твердження, що історія є ряд епізодів класової боротьби, і ось, заявивши з глибокодумним виглядом, що це — «крайність», він каже (Володимир виписав, скорочуючи слова, вислів Михайловського): «Засноване Марксом міжнародне товариство робітників, організоване з метою класової боротьби, не перешкодило французьким і німецьким робітникам різати й розоряти один одного», чим, мовляв, і доводиться, що матеріалізм не звів рахунків «з демоном національного самолюбства і національної ненависті». Таке твердження показує з боку критика найгрубіше нерозуміння того, що дуже реальні інтереси торгової і промислової буржуазії становлять головну основу цієї ненависті і що говорити про національне почуття,

як самостійний фактор, значить тільки замазувати суть справи».

За стіною, в кімнаті хазяїнів, почувся глухий дзвін годинника. Володимир уперше почув його — коли працював над статтею, не помічав,— дістав з кишені свого годинника, здивувався: вже пів на сьому. Захвилювався: а він же обіцяв о шостій бути в Сільвіна і Ванеєва. Володимир прибрав зі столу журнал, свої нотатки — кімната не замикалася, і хазяїн, побачивши зошит, міг поцікавитися, що там написано,— поклав їх на дно чемодана, прикривши одягом. Думав: «Хоча б швидше кінчався місяць та піти відціля». Вже одягнувшись, він на шматочкові паперу занотував, не бажаючи діставати зошит з чемодана: «Претендуючи взагалі у своєму журналі представляти ідеї і тактику справжніх «друзів народу», ці панове є запеклими ворогами соціал-демократії. Спробуймо ж придивитися до цих «друзів народу», до їхньої критики марксизму, до їхніх ідей, до їхньої тактики». Володимир сховав той клаптик паперу в кишеню пальта і швидко вийшов з кімнати, відчуваючи, що ті нові думки, які роїлися в голові, якщо він почне їх записувати, надовго затримають його.

Коли опинився на вулиці і вдихнув холодного січневого повітря, то відчув, що і стомився, і зголоднів, просидівши весь день за столом. Треба зайти щось перекусити, бо у хлопців, як завжди, крім чаю та хліба, навряд чи щось знайдеться поїсти. Вчора, правда, Ванеєв казав, що Запрожець одержав з дому ковбас, сала, всіх запросив до себе і щедро частував тими українськими сільськими стравами.

«Наїлися ми з Михайлом вперше за час перебування в столиці»,— розповідав Анатолій, який помітно схуд і поблід з того часу, коли Володимир уперше побачив його. Нелегко, ой, як нелегко дається хлопцям та вища освіта. Думав Володимир про друзів, а ті думки, якими він жив весь день, продовжували свою інерцію руху.

Пив чай з холодними, несмачними піріжками в трактирі, наповненому тютюновим димом, гомоном п'яних голосів майстрових, що вечорами збиралися тут, а в голові тривала, незалежно від його волі, та робота думки, яка розпочалася, як тільки він прочитав перші абзаци статті Михайловського. «Треба перечитати статтю Михайловського проти Жуковського,— міркував Володимир.— Там він давав зовсім іншу оцінку «Капіталу», ніж зараз. Показати, висміяти, як за сімнадцять років цей премудрий суб'єктивний соціолог діаметрально змінив свої погляди»,

Спізнився Володимир майже на годину, що було з ним уперше.

У кімнаті були Сільвін, Ванеев і Радченко. Кржижановський і Старков недавно пішли додому, бо ждали майже півтори години. Радченко ж сам запізнився, а тому й дждався. Після повернення з Москви Володимир ще не бачився з Степаном, тому сказав, міцно потискуючи руку:

— Поздоровляю вас, дорогий Степане Івановичу, з одруженням.

— Дякую, дякую,— стримуючи щасливу посмішку, захитав головою Радченко, поправляючи водночас густий чуб, що спадав на лоба.— І запрошую вас до себе.

— Ну-с, всі вже прочитали, як нашого брата, марксиста, нахабно критикує Михайловський? — перевів Володимир розмову на те, що всіх найбільше цікавило.

— Я ще не встиг, бо тільки ось узяв у хлопців журнал,— сказав Радченко.— Будемо сьогодні з Любою вивчати.

— Я не знаходжу слів, щоб висловити своє обурення!— вигукнув Сільвін.— Та моє обурення, як я розумію, це— ніщо, бо, відчуваю, в мене не вистачить сил дати глибоку, нищівну критику на цю лжекритику. Це під силу, такої думки ми всі, лише вам, Володимире Іллічу. І ми не просто просимо, а благаємо вас: візьміться ви за цю найважливішу зараз справу. Ми, з свого боку, докладемо всіх зусиль;— про це ось скаже вам і Степан Іванович,— щоб видати на гектографі те, що ви напишете. П'ятдесят, сто, двісті примірників— то велика буде сила, бо передаватимуться ж вони з рук в руки. Отже, прочитають їх тисячі і наших однодумців, і наших ворогів. Ну, що ви на це скажете?

— Треба братися,— відповів Володимир.

Заходилися обмірковувати, як же налагодити видання тої відповіді «друзям народу», яку напише Володимир Ілліч. У Радченка був на прикметі гектограф (залишився ще від групи Бруснева), мав він якихось знайомих студентів, котрі вміють друкувати. Брошурувати будуть Сільвін і Ванеев. Добре, що вони мають для того зручну квартиру. Розповсюдження ж статті— то вже легше: попит на нелегальну літературу зараз надзвичайно великий. Правда, крім гектографа, треба ще роздобути гроші, папір. Взагалі час уже подумати про створення каси, в якій би збиралися гроші на пропагандистські потреби. Без коштів— ще й немалих— розпочати видавничу діяльність неможливо. Щось, звичайно, з виданого можна продати. Але то копійки,

бо література буде розповсюджуватися не в тому середовищі,— робітники, студенти, курсистки,— яке може за неї платити.

— Так, завдання у нас великі,— сказав Володимир,— а можливості поки що архімізерні. Повинен сказати вам, що москвичі, з котрими я зустрічався, вже чимало видали марксистської літератури на гектографі. Тут нам у них є чому повчитися. Вони обіцяли й нам допомогти, так само, як допомогли б і ми їм, коли б мали якісь можливості. В Нижньому ж, де я був, і не думають про те, щоб щось видавати. Більше того, Скворцов, котрий має великий вплив на всіх місцевих марксистів, вважає, що друкування всілякої популярної літератури для робітників — профанація марксистського вчення. Треба, наполягає він, читати Маркса в оригіналі.

— Це улюблена пісня Павла Миколайовича,— посмінувся синіми очима Ванев.— Ми її наслухалися.

— Найкраще було б поставити десь друкарню,— сказав Володимир.— Але про таку розкіш зараз можна тільки мріяти. Так, складні, надто складні у нас умови, але впадати у відчай теж немає ніяких підстав. Треба тільки значно серйозніше і значно енергійніше взятися нам за це діло, як воно зрушиться з місця. Я сьогодні, власне, уже почав роботу над відповіддю Михайловському і не відкладу її, поки не закінчу. Адже Михайловський дійшов до такого курйозу, що почав запевняти, що це може, мовляв, знайти, в якому творі Маркс виклав своє матеріалістичне розуміння історії. Він читав «Комуністичний маніфест» і не помітив, що пояснення сучасних порядків — і юридичних, і політичних, і родинних, і релігійних, і філософських — дається там матеріалістичне, що навіть критика соціалістичних і комуністичних теорій шукає й знаходить коріння їх в отаких і таких виробничих відносинах. Він читав «Злиденність філософії» і не помітив, що розгляд соціології Прудона ведеться там з матеріалістичної точки зору, що критика того розв'язання найрізноманітніших історичних питань, яке пропонував Прудон, виходить з принципів матеріалізму, що власні вказівки автора на те, де треба шукати дані для розв'язання цих питань, усі зводяться до посилок на виробничі відносини. Він читав «Капітал» і не помітив, що має перед собою зразок наукового аналізу однієї — і найскладнішої — суспільної формації за матеріалістичним методом, зразок усіма визнаний і ніким не перевершений. Спитати б його: в якому ж творі Маркс не викладав

свого матеріалістичного розуміння історії? І я його спитаю. Я доведу, що матеріалізм являє собою не «переважно наукове розуміння історії», а єдино наукове розуміння її. Дайте, як мовиться, тільки строк.

4

Англійський журналіст Діллон жив у Петербурзі, мав чимало знайомих, які добре знали Олександра III, його сімейство, його оточення. Він сам бачив царя на огляді військ, на придворних балах, на вулицях столиці. І, зібравши потрібний матеріал, видрукував у Лондоні статтю про Олександра III, яка завдала багато клопоту російській охоранці. Була поставлена на ноги вся агентура, щоб не допустити ту скандальну, як охарактеризував її міністр внутрішніх справ Дурново, статтю в Росію, щоб її, боронь боже, не прочитав цар. Охоранці тоді вдалося зробити так, що про виступ Діллона знало лише вузьке коло людей, царю ж ніхто не наважився про неї сказати, як не говорили йому про те, що хвороба його невиліковна, що жити йому залишилося недовго. Та не встиг Дурново заспокоїтися, як Діллон знову нагадав про себе: його стаття з'явилася в Парижі російською мовою. Агент Рачковський писав у донесенні, що видали її анархісти. Невдовзі чиновники «чорного кабінету», перевіряючи пошту, вилунали десятки брошур з текстом діллонівської статті, принесли її Дурново. Про зміст статті в англійській газеті міністр знав лише з переказу своїх чиновників, а тому, одержавши російський текст, заходився її читати. Адже не виключено, що ця брошура проскочить якось до царя, той заведе про неї розмову. Читаючи ж статтю Діллона, Дурново то сперечався з ним, то погоджувався, то коментував.

Діллон писав:

«Що собою являє цей необмежений володар 120 мільйонів, людина з грубим, але добродушним обличчям, на котрому постійно лежить відбиток механхолії і глибоко затамованого страху? Скільки разів нам доводилося бачити, як він їде по Невському, розвалившись у колясці, котру майже заповнює своїм гладким тілом так, що його маленька дружина ледь уміщається скраю. Або спостерігати за ним на параді, коли величезний кінь ледве витримує його вагу. («Це правда»). Один уже вираз його обличчя привертає увагу: тупе, байдуже, похмуре. Навіть тоді, коли він розкланюється з народом, коли відповідає на привітання

військ, цей вираз обличчя залишається незмінним: щось у ньому сонне й в'яле, мовби цього гіганта тільки-но підняли з ліжка і він не встиг протерти очей. («А точно підмити»). Таке зовнішнє враження, котрому цілком відповідає і духовний склад цієї людини.

Тримається цар холодно, розмовляє уривчасто і може несподівано сказати грубість або раптом виявити милість. («Це я сам не раз відчував»). Навколо нього не порожнеча, а, скоріше, згухла до неймовірності атмосфера взаємного недовір'я («Це є»), підозри і страху. Цар боїться всіх, і всі бояться його.

Розваги Олександра III більше личать в'язневі, ніж цареві. Майже постійно він живе в Гатчині. Гуляє тільки в парку, який суворо охороняється. Він нікуди не виїжджає без тисячі застережних заходів. («А як же інакше? Адже батька вбили терористи, на нього був замах»). В Петербурзі, по вулицях, де він їде, стоїть повно агентів, котрі зображають «народ». («Агенти не тільки в Росії зображують народ, а скрізь. Навіть у вашій Англії!») Якщо він їде ввечері, то на всіх тих вулицях забороняється рух. Коли ж їде по залізниці, то для його охорони провадиться справжня мобілізація військ. («А як же інакше? Один раз уже поїзд, в якому їхав государ, полетів під укіс. Під час тої аварії, кажуть лікарі, він пошкодив нирки, хвороба яких зараз страшно прогресує»).

Своє царювання Олександр III визнав «благополучним», незважаючи на занепад народного господарства, на ряд неврожаїв і холеру. («Неврожаї від бога, а не від государя. Вони були і в Англії. А холера шастає по всьому світу»). В наївності душі своєї він обіцяв і наперед таке «благополуччя». Така нічим не прихована обмеженість царя мимоволі породжує питання: чи можна ставити якісь вимоги цій величезній, дурній дитині?

Дружина його («А, і про неї не забув!») легковажне створіння, яке в молодості захоплювалося одними лише танцями. («Потанцювати вона і зараз любить»). Під старість упала в святенництво. («Вона завжди була святеницею, тільки раніше це приховувала»). Старший син епілептик від народження. («Наклеп. З головою цесаревича щось трапилося після того, як японець розрубав йому шаблею черепа»). Ставши дорослим, він почав до непристойності захоплюватися жінками («Це правда»). Зі слів придворних, цесаревич не дає проходу жодній фрейліні. («То ще не все: він, не приховуючи того, живе з балериною Кше-

сінською, обіцяє, чого не знає государ, женитися на ній, відмовившись від корони. Це, правда, було б і непогано, бо він ні на що інше й не здатний, як бути чоловіком балерини»). Старша дочка хвороблива, негарна. («Зовсім погана. Та то невелика біда: завжди знайдуться титуловані красені, які одружаться з нею»). Усвідомлення своєї невродливості зробило її злою, неврастенічною. Син Георгій страждає невиліковною хворобою. Отже, ніколи ще в царському палаці не панувала така похмура, гнітюча атмосфера, як зараз.

Протягом дванадцяти років свого царювання Олександр III ні разу не зупинився на особі, репутація котрої як людини і державного діяча була б не забрудненою. («Як це «ні разу»? Моя репутація, слава богу, чиста»). Починаючи з графа Ігнат'єва («Ну, граф Ігнат'єв просто авантюрист») і до Вітте включно («Добре, що мого призвища не назвав»), всі його міністри («Виходить, що і я?») були з осіб з необмеженим апетитом. А тому ніколи ще не було такої продажності серед російської адміністрації, як тепер. Цар мовби поклав собі за мету зосередити навколо себе все, що є найпоганішого в Росії.

Такий цар страхопуд для Західної Європи, де політична карикатура інакше його не зображає, як в подобі ведмедя з короною на голові,— людина, що не викликає ні любові, ні поваги, тупий і обмежений розум котрого злою іронією долі вершить усіма справами величезної держави».

Прочитавши до кінця всю статтю і згадавши, які вона викликала думки, Іван Миколайович знайшов, що Діллон не так уже багато допустив перебільшень, розповідаючи англійцям про російського царя. «Якби нашим газетам була дана воля, то вони б не те ще написали»,— подумав. А що ж буде, коли Олександр III помре — а кінець його катастрофічно, як твердять лікарі, наближається,— і на престол сяде цесаревич Микола? Адже він у сто разів дурніший і наївніший від батька. Та до того ж розбещений, страшенно підступний, впертий. Легко підпадає під владу легковажних жінок — як балерина Кшесінська,— всіляких пройд, котрі зараз уже оточують його, бо він абсолютно позбавлений вміння бачити справжню сутність людини. «Я, звичайно, не довго утримаюся,— міркував Дурново,— бо цесаревич косо поглядає на мене за те, що поліція слідкує за його відвідинами коханки. Та якби навіть і не це, то навряд чи міг би я знайти спільну мову з цим дурним хлопчиськом. А проте час покаже. Може, могутній організм

государя ще переборе хворобу і все залишиться так, як було. Дай те бог».

Та бог не чув тих молитов чиновників, які хотіли, щоб все залишилося так, як було, бо надто теплі місця посідали, і хворба царя — нефрит — настільки після нового року загострилася, що він змушений був — уперше, власне, в житті — лягти в ліжку. Пролежав, правда, недовго, всього два тижні, і встав, хоча лікарі не радили того робити. Від постійного болю нирок у царя завжди був поганий настрій, — крім тих хвилин, коли йому вдавалося потай від дружини випити коньяку, — він, пересилуючи себе, займався справами. Спалахував люттям без жодних причин, грубо лаявся, і міністри, їдучи в Аничків палац з доповідями, не могли второпати, що вже йому й казати, щоб догодити. «А якби я йому дав статтю Діллона? — думав Дурново, зайшовши до кабінету царя. — Важко навіть уявити, що було б. Вчора, мабуть, знову пив з Черевіним, бо очі червоні, під очима ще більші й чорніші мішки. Дивиться спідлоба, саме так, як пише Діллон, і вираз обличчя сонний. Слухати йому мене явно не хочеться, мені доповідати йому теж не хочеться, а дітися нікуди. Треба». І Іван Миколайович, усівшись у м'якому кріслі біля царського столу, розгорнув свої папери, догідливо посміхаючись, мовив:

— Я радий, ваша величність, що ви вже значно краще себе почуваете.

— Дякую, — невдоволено буркнув цар, спідлоба глянувши на свого міністра, бо почував він себе не тільки не краще, а гірше.

Доповівши про те про се, Іван Миколайович сказав:

— Циркуляр про заборону перевидання крамольної книжки про капітал я уже розіслав відповідним інстанціям.

— Про капітал і крамольна? — здивувався цар.

— Так. Ту книжку написав відомий керівник Комуністичного Інтернаціоналу Карл Маркс.

— А-а... То як же його книга взагалі була видана? — насупившись, глянув спідлоба цар.

— Її переклали, ваша величність, ще в 1872 році, — відповів Дурново, змовчавши, що в тому році вийшов у Росії лише перший том «Капіталу», а другий було видано в 1885 році, тобто тоді, коли Олександр III уже сидів на троні. — Повинен сказати вам, государ, що адепти Маркса розгортають у нас чимраз активнішу діяльність. Особливо в Москві. Нещодавно там, як сповіщають мені, відбулося таємне

зібрання, на якому, полемізуючи з народниками, виступив брат страченого державного злочинця Ульянова.

— Ульянова? — підняв руді брови цар, здивовано лупаючи сонно-тьмяними очима.

— Так, ваша величність, Ульянов.

Настала пауза, бо Олександрю III пригадалося перше березня 1881, коли терористи вбили батька. Похорон батька і страта п'ятох злочинців (Желябов, Перовська, Кибальчич, Тимофеев, Рисаков), по чіїх трупах (як дід Микола I по трупах п'ятох декабристів) він піднявся на трон. Дуже дорікали йому тоді, що не пощадив Перовську, пославши жінку на ешафот, чого ще не було в Росії. Злэ жартували: новий государ показав, що віднині жінки в Росії користуються таким ж самими правами, як і чоловіки. Минуло шість років, і бомба терористів ледь не вибухнула під його екіпажем. Той жах, котрий оселився в його полохливій душі після вбивства батька і котрий почав уже пригасати, бо минуло шість років, а ніяких замахів на нього не було — він думав, що за ним терористи будуть полювати так само енергійно, як полювали за батьком, — спалахнув з новою силою. Спалахнув, щоб уже ніколи не погаснути: привид терориста з бомбою переслідував його і уві сні. За ту спробу вбити його він повісив теж п'ятох чоловік (Ульянова, Шевирьова, Осипанова, Андреюшкіна, Генералова). Особливу ненависть і безсилу злобу викликав у його душі Ульянов, котрий, з усього видно було, керував замахом. Пам'ятав Олександр III і матір того Ульянова, яка, не бажаючи умовляти сина, щоб він дав відверті зізнання, просила помилувати його. Пригадалося, що другого сина тої Ульянової було виключено з Казанського університету за участь у бунті. Чи не він оце став марксистом? Цар спитав, гнівно зиркнувши спідлоба на Дурново:

— А знає великий князь Сергій, що той Ульянов у Москві?

— Ульянов приїздив туди до матері. Зараз його там уже немає, — додав Дурново, не радий уже, що завів про Ульянова розмову.

— Де ж він?

— Поїхав у Самару, — збрехав Дурново, не бажаючи говорити, що Ульянов служить в Петербурзі, бо від царя йому явно б перепало за такий недогляд. — Там за ним встановлено негласний нагляд. Я вже доповідав вам, государ, — поспішив Дурново перевести розмову на іншу тему, — що під час обшуків ми все більше й більше знаходи-

мо у революціонерів літографованих творів графа Льва Миколайовича Толстого, в яких він піддає критиці нашу церкву, нашу владу. Багато з тих творів графа Толстого, як з'ясовано, видається за кордоном і переправляється в Росію. В Ясній Полянні, як доповідають агенти, постійно товчється маса підозрілого люду, котрому граф дає притулок. Декого ми заарештували...

Дурново замовк, чекаючи, що скаже цар. Але той теж мовчав, бо давно вже переконався, що з графом Толстим, всесвітньовідомим письменником, він нічого вдіяти не може: то була сила, вища від його самовладдя.

— А ще, государ, маю доповісти вам,— порушив мовчанку Дурново,— що безпорядки в Нижньому Тагілі вже припинено...

— Це втішно,— хитнув широкою бородою цар.

— Губернатор Погодін у донесенні від 22 січня сповіщає про ті рішучі і ефективні заходи, яких він вжив, вихавши на місце бунту для наведення порядку. Він викликав у Нижній Тагіл три роти військ. З прибуттям їх населення перестало бунтувати. Але для остаточного заспокоєння його, а також для припинення вперстості, що продовжувалася, і для напоумлення хитких, губернатор вирішив покарати різкими тих, хто брав найактивнішу участь у безпорядках. Із них десять чоловік одержали по 80 і 100 ударів, шістдесят — по 60 ударів і дванадцять — по 40 ударів. З покараних 24 чоловіки відправлені в Катеринобурзьку тюрму.

— Розумно,— похвалив цар.

— Разом з тим губернатор Погодін скликав волосні сходи всіх трьох волостей, на яких зробив роз'яснення селянам, що коли вони до десяти годин ранку не почнуть платити своїх боргів, то всіх покарає різкими і в двір до кожного поставить по кілька солдатів. На другий день селяни понесли гроші у волосне правління. До тих небагатьох, що зробили спробу не заплатити, було поставлено в двори солдатів і увечері вони теж принесли гроші. Швидкі і рішучі заходи, що вжив губернатор Погодін до бунтівників Нижнього Тагіла, справили, як мені відомо, бажане враження на всіх робітників уральських заводів. Вони побачили, що безпорядки і непідкорення владі закінчуються суворими покараннями.

— Передай губернатору Погодіну, що я цілком схвалюю його розумні і рішучі дії,— сказав цар.— Хай і надалі не церемониться з бунтівниками.

— Дякую. Двоє з покараних, государ, померли. Губернатор висловлює побоювання, що міністерство юстиції почне слідство...

— Я скажу Муравйову, щоб ніхто того не смів робити!

5

Переходити з квартири на квартиру Володимирові набридло, бо ніщо не вибивало його з робочої колії так, як метушня, і він вирішив пошукати довше, але знайти щось справді непогане. Було три умови: щоб квартира містилася недалеко від бібліотеки, служби, щоб кімната мала гарну ізоляцію, щоб господарі були приемними людьми. І, звичайно, щоб плата за кімнату не перевищувала п'ятнадцяти карбованців. А якби знайшлася зручна кімната за десять, то це ще краще, бо значних заробітків у 1894 році не передбачалося. Як і торік, Володимир мав розраховувати на ті ж самі сорок або п'ятдесят — це найбільше! — карбованців на місяць, тобто вести студентський спосіб життя. Це його не тільки не лякало, а цілком задовольняло, бо, не маючи заробітку такого, який мали інші помічники присяжних повірених, він мав багато вільного часу для революційної і літературної роботи. А одної літературної роботи зараз, коли він взявся відповідати на статті Михайловського, Кривенка, Южакова, Воронцова (В. В.), Даніельсона (Ніколай — она) було так багато, що не знав, коли закінчить її. Звичайно, починатиме не з нуля, оскільки все, що написали ці автори, він читав, конспектував, виступав з рефератами про їхні твори. Але всі ті нотатки, реферати — лише конспекти тої книги, яку він має написати. Більше того, основні твори цих авторів доведеться заново перечитати, щоб мати повне уявлення про них, бо деяким його конспектам і рефератам уже по п'ять років. За цей час його зір став гострішим, пам'ять значно збагатилася новими знаннями. Отже, не виключено, він знайде в тих творах те, чого, можливо, не помітив, — або помітив, та не надав належного значення, — під час першого читання.

Думав Володимир оглянути якомога більше квартир, щоб вибрати те, що треба, а трапилося так: побачив оголошення, що в будинкові номер сім по Великому Козачому провулку, — це недалеко було від Летушкового провулка, в якому він мешкав, — у тринадцятій квартирі («Може, в чортовій дюжині повезе», — весело подумав) здається кімната, оглянув її і найняв. Найняв тому, що кімната начебто

відповідала тим вимогам, про які мріяв, що господарі (Фердінанд і Шарлотта Бодє) здалися йому людьми простими, привітними, спокійними. Квартира містилася на третьому поверсі будинку, мала три кімнати. Хід в усі кімнати — з коридора. Кімната, яку здали господарі Володимирові, містилася в кінці коридора і мала лише одну суміжну, але глуху стіну, що з'єднувала її з приміщенням подружжя Бодє. Отже, шум якщо й доходив до Володимирової кімнати, то глухо. А що господарі були людьми тихими, їхні діти — двоє підлітків — чемними, то умови для домашньої роботи Володимир мав непогані. Пані Шарлотта погодилася ставити гостеві вранці і ввечері самовар, отже, Володимир міг дома снідати й вечеряти. Пан Фердінанд — він і його дружина були з перновських міщан — служив бухгалтером, розмовляв з помітним, як і Шарлотта, німецьким акцентом, тому належав не до балакучих. (Між собою подружжя і діти розмовляли тільки рідною мовою). Після служби, начепивши окуляри, пан Фердінанд годинами вивчав газети, вишукуючи в них курйозні повідомлення, які акуратно вирізав і складав у папку, щоб показати знайомим, боячись, що коли він переповість, то не повірять. У його колекції було дійсно немало такого, що без підтвердження вирізкою з газети могло б викликати тільки іронічний сміх.

— Коли я на службі розповів, що в газеті «Правительственный вестник» надрукована стаття, в якій твердиться, що китайці їдять м'ясо пацюків, щоб волосся росло на лисині, то на мене всі подивилися, як на божевільного, — розповідав пан Фердінанд. — А я їм вирізочку з газети. Всі очі виричили й оніміли. От що значать оці вирізки! Якщо не вірите, я вам зараз знайду ту статтю.

— Цікаво, цікаво, — сказав Володимир не тому, що його дійсно цікавили ті дурниці, які друкувалися навіть у такій офіційній газеті, як «Правительственный вестник», а щоб не образити пана Фердінанда, котрому, бачив Володимир, дуже вже хотілося похвалитися своїми знахідками.

— Ось дивіться, — приніс пан Фердінанд пожмаканий клапот газети. — «Китайські ресторани». Червоним олівцем я підкреслив те, що вам казав. Я і дату ставлю, щоб той, кого візьме сумнів — таке вже траплялося — міг перевірити. Ця стаття видрукувана, як бачите, двадцять першого вересня минулого року. Я, посперечавшись, якимось десяти карбованців виграв. А ось подивіться...

І пан Фердінанд, вдоволений, що знайшов людину, яка зацікавилася його скарбами, заходився показувати найкурійозніші повідомлення газет.

— Окремо я складаю вирізки про підкинутих дітей,— сумно зітхнувши, мовив пан Фердінанд.— Шарлотта не може читати їх без сліз. Це така, знаєте, страшна статистика. Буває, що й по десятеро дітей поліція знаходить за день. Відправляють їх в притулки, а там вони, я цікавився, мруть, як мухи восени. Збираю я й повідомлення про холеру. Про холерні бунти, під час яких темний люд і лікарів убивав. Жахливі то були події; Шарлотта зовсім не могла читати ті статті. Якщо вас, пане Ульянов, щось зацікавить з моєї колекції, я з радістю дам вам проглянути матеріали.

— Дякую, пане Фердінанд.

— Газетами, які я передплачую, теж можете користуватися.

— Спасибі.

На новій квартирі Володимир завів собі такий порядок: прокидався о сьомій ранку, пив чай у своїй кімнаті (пан Фердінанд теж якраз у цей час снідав) і сів працювати. До десяти дня сидів дома, а потім ішов у бібліотеку і повертався тільки після її закриття. Якщо ж дома добре працювалося, то сидів за письмовим столом з ранку до вечора, перериваючи роботу — і то не завжди — на годину, щоб збігати в трактир і нашвидку пообідати. Частіше всього він, запрацювавшись, і обідав, напившись самого чаю.

В один з таких днів, коли Володимир працював дома, хтось постукав у двері. Володимир звик до того, що ніхто його не тривожить, здивовано глянув на двері, мовив, підіймаючись з стільця:

— Прошу.

— Пане Ульянов, це, вибачте, я. Вас питає якийсь Шілкоуф, схожий на майстра.

— Дякую, пані Шарлотта! — зрадів Володимир і пішов запрошувати до себе Шелгунова, про якого вже кілька разів питав Германа Красіна.— Дуже, дуже радий, що ви, Василю Андрійовичу, завітали,— говорив Володимир, міцно потискуючи шкарубку руку Шелгунова.— Роздягайтеся, будь ласка, проходьте до моєї кімнати. В мене і тепло, і затишно. Вмощуйтеся, де вам буде зручніше — на стільці, на дивані.

— Якщо дозволите, то я сяду біля груби, бо, поки знайшов вас, добре-таки змерз. Хоч я й корінний петербур-

жець, а не всі провулки знаю. Особливо в цій частині міста. Та й Герман Борисович дав мені тільки адресу, а не міг пояснити, де саме шукати Великий Козачий, бо, каже, ще не бував на вашій новій квартирі. От я трохи й поблував. Та ще окуляри розбив, а без них не бачу навіть, яка вулиця, який номер будинку. Біда... Та язик, кажуть, до Києва доведе. Довів він і мене до вас.

— То ви лежали в лікарні? — спитав Володимир, коли Шелгунов замовк.

— Довелося, бо знову насунулась була така сліпота, що з ціпком ходив. А полікувався три тижні — і краще стало. В окулярах навіть читати можу. Правда, лікар сказав, щоб від читання, особливо при лампі, поки що утримався. А як же його втерпиш, коли цікава книжка потрапляє до рук? Важко, бо, знаєте, звик уже до книжки, і мене тягне до неї, кажу вам щиро, мов голодного до хліба. А як прочитаю щось цікаве, так, здається, аж у душі щось спалахне і світиться, світиться... Приємне, знаєте, те відчуття, радісне, як свято. І якщо я чогось боюся більше, ніж смерті, так це сліпоти, котра перетне мені шлях до книжок. Та це я, вибачте, повернув не на те, заради чого прийшов. Воно ж, як мовиться, кожен говорить про те, що в нього болить. А з вами, Володимире Іллічу, я хотів порадитися ось про що. У нас є гурток робітників. Всі друзі мої люди вже досить грамотні, бо не один рік займаються під керівництвом інтелігентів самоосвітою. Прізвищ їхніх, я, даруйте, не називатиму, бо так уже в нас заведено.

— І добре заведено, — похвалив Володимир.

— До нас ходять і народовольці, і соціал-демократи. Прийде народоволець — каже одне. Прийде соціал-демократ — твердить зовсім інше. Хто з них правий, хто не правий, відверто скажу, ми, зі своїми досить обмеженими знаннями, не можемо второпати. Один мій друг сказав якось народовольцю, котрий ходив у наш гурток: «Слухаю я вас, — каже, — і думається мені, що ви нас мовби хочете розсердити. А ми бажаємо збагнути, що і відкіля береться. Коли ж все те від вас узнаємо, тоді, якщо треба буде розсердитися, то самі розсердимось».

— Мудро сказано! — посміхнувся Володимир.

— Народоволець той твердив нам одне: царя треба знищити! А ми бачили, що одного царя вже вбили терористи, а те вбивство народу нічого не дало.

— А що ж вам соціал-демократи говорять? — поцікавився Володимир.

— Здебільшого читають «Капітал». Та, правду вам сказати, читають так, що далеко не все ми розуміємо. А пояснити так, щоб ми все оте: товар — гроші — товар; гроші — товар — гроші; гроші — товар — гроші плюс гроші збагнули... Псяснити,— не ображайтеся, що кажу так про інтелігентів, я їх усіх дуже поважаю,— не можуть нам. Можливо, звичайно, рівень наших знань перепоною тому, що ми не можемо порозумітися. І ми більше налягаємо на книжечку «Хто чим живе?», яка доступна всім грамотним робітникам. «Капітал» — горішок, кажу й про себе, якого ми ще не можемо розкусити своїми зубами.

— А як же, на вашу думку, треба інтелігентам вести заняття з робітниками? — спитав Володимир, якого дуже зацікавила тема розмови.

— Як? — перепитав Шелгунов, підсліпувато примруживши сльозаві очі.— Це, знаєте, нелегко сказати. Тут інтелігенти повинні посушити голови, знайти підхід до нашого брата. Я думаю, що варто говорити не тільки про те, що треба царя вбити, про товар — гроші — товар, а й про те, що даним робітникам найбільше болить: малі заробітки, великі штрафи, непосильний робочий день; про те, що в майстернях немає хорошої води, що доводиться весь день стояти на протягах, на холоді, і від того ходити в чиряках, а конторі жалко грошей, щоб заскрити вікна, бо вона, контора, тоді менше отримає прибутків. Оцим і зачепиш нашого брата за живе. А коли вже розворушив біль, розпалив серце, тоді давай і про гроші — товар — гроші, але все-таки давай так, щоб розуміли всі, а не ти один. А то коли ми одному лекторові сказали, що не розуміємо його, він, образившись, відповів: «Не знаю, як вам ще розжовувати, як вам до рота класти! Я вам розповідаю тільки про те, що сам добре знаю». Він, бачите, думає, що коли сам, закінчивши і гімназію, і інститут, все розуміє, то й ми, навчившись читати самотужки, теж повинні розуміти все так само, як і він. Отут, Володимире Іллічу, як мовиться, і зарита собака: нам і розжовують, і в рот кладуть, а нам несила, буває, й проковтнути. Отака утворилася, як любив казати наш фельдфебель, дистанція між офіцерами й солдатами. Як переступити оцей бар'єр, як його подолати, оце завдання номер один. Що ви скажете?

— Марксистське вчення, Василю Андрійовичу, настільки ясне, настільки близьке робітникам, що я навіть не уявляю, як це можна примудритися викладати його так, щоб воно було незрозумілим. Мабуть, лише в одному випадку: коли

той, хто береться розтлумачувати «Капітал», сам його або ж зовсім не розуміє, або ж навмисне спотворює. Так, робітники наші малограмотні або й зовсім неграмотні. Але ж ви, робітники, не діти, які ще не ходили в школу, які ще не навчилися читати й писати. Ви дорослі, досвідчені, бувалі люди. Саме життя, сама праця, самі обставини, в яких ви існуєте, все примушує вас думати, міркувати про те, що справедливо, що несправедливо. Мріяти про те, як можна було б — і треба, вживаючи народний вислів, по правді жити. А Маркс у своєму геніальному творі «Капітал» якраз і порушує всі ці питання, дає відповіді на них. Правда, не так спрощено, як це зроблено в брошурці «Хто чим живе?». Але ж пропагандист на те і покликаний, щоб найскладнішу теоретичну працю розтлумачити так, щоб її сенс збагнули слухачі. Скажу вам, Василю Андрійовичу, що це нелегко, що це може зробити далеко не кожен студент. Отже, не думайте, що коли вже до вас прийшов інтелігент, то він усе розтлумачить так, як треба. Особливо, що стосується марксистського вчення, справжніх азовів якого у нас поки що на пальцях можна перелічити. А ворогів марксизму — причому всіляких відтінків — безліч. І ворогів авторитетних, таких, наприклад, як Михайловський, котрий розпочав відкритий наступ на марксистів у своєму журналі. Я ось вивчаю його статті, — показав Володимир на книжки «Русского богатства», що лежали розкритими, покресленими різнокольоровими олівцями, на його столі. — Та що б про марксистське вчення всі оці авторитети не писали, як би вони не перекручували, не паплюжили його, воно від того не втратить свого могутнього впливу на пролетаріат. Собаки гавкають, а караван, говорить мудре прислів'я, йде своєю дорогою. Скажіть мені, таких робітників, як ви, багато серед ваших знайомих? — помовчавши, спитав Володимир.

— Та десяток, може, й набереться, — відповів Шелгунов. — Адже з деякими я починав заняття в гуртках ще тоді, коли тут був Бруснев. Ми всі його й досі згадуємо добрим словом. Шкодували, що він поїхав до Москви. Якби залишився тут, то, може б, і не заарештували. Адже в Москві прірва: хто не поткнеться, чуємо, вже й заарештований. В охоранці, кажуть, там сидить якийсь Зубатов, що виліз у начальство з провокаторів. Він і плете павутину, в котру наш брат, як ота муха, залітає. Тим більше, що ми зовсім не знаємо, як по-справжньому треба берегтися. Я не пам'ятаю, щоб якийсь інтелігент розповів нам, як дотриму-

ватися тої мудрої конспірації. Ті з робітників, яких уже арештовували, яких допитували, які вже в тюрмах сиділи,— ті ото тільки, розповідаючи про свої злигодні, дечому нас і навчили. Правда, Степан Іванович Радченко мені особисто кілька разів казав: будь, Василю Андрійовичу, обережним! Я й намагаюся бути обережним, та сам бачу: не завжди мені це вдається. І головне: знайомих у мене серед робітників — та й інтелігентів — багато, всім у душу не зазирнеш. Так чи ні?

— Звичайно,— погодився Володимир.— Але й відкривати свою душу перед всіма теж не варто. Василю Андрійовичу, ви говорили, що хочете стати вчителем. Чому, якщо це, звичайно, не таємниця, у вас виникло таке бажання?

— То дим,— уперше за час розмови посміхнувся Шелгунов, і його худе обличчя прибрало такого стражденного виразу, що у Володимира біль ворухнувся в душі.— Герману Борисовичу я сказав, що хочу підготуватися на вчителя, щоб він не налягав на політику, як це завжди робить, а більше давав знань для загальної освіти. Та Герман Борисович — чоловік розумний, досвідчений у тих справах, він мене відразу розкусив і, спасибі йому, багато чого навчив. Ви ж знаєте, що Герман Борисович, як і його брат, Леонід Борисович, були друзями Бруснева, разом з Брусневим вели заняття в робітничих гуртках. Обох їх вислали за участь у похороні літератора Шелгунова в Нижній Новгород. Потім Герман Борисович повернувся, а Леоніда забрали, як було і зі мною, в солдати. А після арешту Бруснева в Москві посадили і Леоніда Борисовича. Герман Борисович, як він сам сказав мені, побоюється, щоб і його жандарми не пришили до тої справи Бруснева. Весь час просить мене, щоб я пильно придивлявся, чи не тягнеться за мною філер, коли я до нього йду. Зі своїм зором мені нелегко помітити, як у нас кажуть, хвіст, а тому я брав надійних своїх друзів, які йшли назирці. Вони нічого не помітили. Взагалі ці мої давні знайомі інтелігенти Радченко і Красін люди дуже гарні, але, відчувається, зв'язані отим, що їх уже арештовували, що охранка явно пильно слідує за ними. Це, звичайно, природно. І ми намагаємося якомога менше їм набридати зі своїми проханнями. Ми шукаємо зараз нових інтелігентів. Таких, які нічим, так би мовити, ще не зв'язані, які щиро бажують нам, робітникам, допомогти. Кілька чоловік таких інтелігентів у нас уже є, ви їх, як сказав мені Герман Борисович, знаєте, а тому я і

назву. Це Кржижановський, Старков, Запорожець, Вансєв, Сільвін. Вони зараз ведуть заняття в наших гуртках. Ведуть не однаково, не все і всім, скажу відверто, подобається, та це теж діло цілком природне. Хоча, якщо підійти серйозно, то інтелігентам треба було б, перш ніж вести заняття в гуртках, виробити якусь одну програму. У Бруснева, до речі, така програма була. Я її читав і страшенно шкодую, що не переписав. Програма та, на мій погляд, дуже розумна. А зараз де ж її візьмеш, коли всіх заарештовано. Яка ваша думка, Володимире Іллічу, щодо цього?

— Цілком згоден з вами, Василю Андрійовичу, що заняття в гуртках треба вести продумано. Кустарщина в цій архіважливій справі явно не дасть бажаних результатів. Над цим нам усім треба серйозно подумати. Перш за все визначити той мінімум знань, котрий ми повинні дати таким підготовленим робітникам, як ось ви, щоб підготовлені робітники понесли ті знання в маси. А то зараз, наскільки я знаю, склалось так: люди ходять у гуртки і рік, і два, і три, і п'ять, а іншим того, чого вони навчилися, не передають, бо й самі, мовляв, не знають — закінчили вони те навчання чи не закінчили.

— Оце ви тонко вловили, — погодився Шелгунов. — Точнісінько таке зі мною було.

— А революційна теорія, Василю Андрійовичу, вчить нас Маркс, стає тільки тоді справжньою силою, коли вона оволодіває масами пролетаріату. Отже, ті знання, які, скажімо, маю я, повинні, будучи передані вам чи таким робітникам, як ви, піти далі. Ми, інтелігенти, зараз не можемо, на превеликий жаль, спілкуватися з масами робітників, ми не маємо друкованих органів, ми ведемо тільки пропагандистську роботу, а агітаційну ще не розпочали. Отже, впливати на маси ми можемо тільки з вашою допомогою. А тому робітники, котрим ми передаємо знання, на підготовку яких ми не шкодуємо ні сил, ні часу, повинні усвідомити всю ту відповідальність, що покладається на них. Так, так, відповідальність! І давайте будемо, усвідомивши ту спільну відповідальність, однаково вимогливо ставитися як ви до нас, так і ми до вас. Чим більше у нас буде обопільної вимогливості, тим більше буде і користі, і порядку. Згодні ви зі мною чи ні?

— Не тільки згоден, а щасливий, що нарешті чую таке від інтелігента! — засявав своєю страдницькою усмішкою Шелгунов, закліпав очима. — Щасливий, що ви на нас, ро-

бітників, дивитесь не як на дітей, яких в усьому треба вести за руку, яким все треба розжовувати, яких, задля того, щоб вони рухалися вперед, треба штовхати в потилицю, а як на людей, котрі нутрощами, такий є у нас вираз, усе розуміють, і їм тільки треба оте внутрішнє розуміння перекласти на план дій. І все. А вони вже, маючи той чесний, той зрозумілий, той відповідний їх нутру план, не пошкодують нічого, щоб провести його в життя. Вони підуть за нього, за той свій план, на барикади, як те зробили французькі робітники під час Паризької комуни. Ні, ми не тільки просимо вас, інтелігентів, а благаємо: більше суворості, більше вимогливості! Бо, як повторювали нам в армії слова Суворова: «Важко в навчанні, легко в бою».

— Дуже, дуже радий, Василю Андрійовичу, що ми в цьому архіважливому питанні знайшли спільну мову. Скажіть тільки, будь ласка, чи всі робітники так думають, як ви?

— Мої друзі — всі!

— Чудово. Скажіть тепер, будь ласка, як у вас з літературою?

— Погано. Так погано, як ніколи. Коли був тут Бруснев, у нас книжок по руках ходило бог знає скільки. «Хитра механіка», «Хто чим живе?», «Цар-голод», деякі твори Маркса, Плеханова. Зачитували їх, як говорив Бруснев, до пороху. А зараз дістати десь таку книжечку — проблема неймовірна. Кожної неділі ми перериваємо сотні книжок у букіністів, але все даремно. Пощастило тільки купити місяць тому в одного букініста «Капітал». Здер, мерзотник, з нас шістнадцять карбованців! Я ту книжку розрізав на розділи, оправив, щоб можна було відразу кільком чоловікам читати. В Москві, знаємо, налагодили літографування деяких брошур. Дещо перепало й нам. Та то крихти з чужого столу. Треба нам самим щось придумати. Без книжок ми далеко не підемо. В тому я вже на своєму досвіді переконався. А як ви на це дивитесь?

— Цілком згоден з вами. Тільки хочу ще додати: треба не лише передавати те, що вже написано, а працювати над новими творами, в яких би вирішувалися питання, котрі зараз хвилюють усіх. За цю роботу повинні взятися ми, інтелігенти, і ми за неї візьмемося.

— Це було б дуже добре, бо, правду казати, «Хитра механіка» вже набила нам оскому. Для більшості грамотних робітників вона пройдений етап. Бачу, Володимире

Іллічу, що я вже надужив вашим часом, відірвав вас од роботи,— підвівся Шелгунов із стільця.

— Я щиро вдячний вам, що зайшли,— встав і Володимир.— Завжди радий буду бачити вас у себе...

6

День Надіїного народження був сумним: він майже збігався з днем смерті батька. Надія народилася 26 лютого, а батько помер 25 лютого. В роковину батькової смерті Надія їхала з матір'ю на кладовище, щоб покласти квіти на могилу. Біля батькової могили мати купила місце й для себе, бо дуже хворіла. І Надія, дивлячись на батькову могилу й материне місце біля неї, відчувала, як жах охоплював її душу від думки, що вона поховає тут і матір, залишиться одна. Мати кожного разу, ставши навколішки біля почорнілого від часу хреста,— цієї зими виповнювалося одинадцять літ, як батька не стало,— плакала так, ніби могилу тільки-но загорнули. Надія, дивлячись на ті материні страждання, теж не могла стримати сліз. Додому поверталася буквально хворою, то яке вже могло бути свято на другий день. Про день народження і не згадували. А в цьому році їй виповнюється двадцять п'ять, і мати сказала, що на кладовище не поїде, попросила, щоб дочка сфотографувалася. Надія не любила фотографуватися, але відмовити матері не могла. Вона одягла чорне плаття, котре їй пошила мати на день народження, і пішла фотографуватися. Картки були готові за два дні до іменин. Матері вони дуже сподобалися, а самій Надії — так собі. Єлизавета Василівна вправила доччині фото в рамку і поставила його в своїй кімнаті на комоді, поряд з фотографією чоловіка.

Надія була єдиною дочкою Єлизавети Василівни, і всі сили своєї душі вона вкладала в її виховання. Будучи педагогом за освітою, вона сама починала навчати дочку грамоти, приохочувати її до читання книг. Єлизавета Василівна, кохаючись у поезії, написала навіть віршовану книжечку російською і польською мовами «Детский день» і видала її у Варшаві в 1874 році. В тому подарункові дітям у віршах, з дванадцятьма малюнками, як було зазначено у підзаголовку, Єлизавета Василівна розповідала про те, як дівчинка Надя проводить свій день. Перші рядки твору починалися так:

Солнце чуть в окно заглянет,
Надя вмиг с постельки встанет,
Не лежит напрасно в ней,
А оденется скорей...

Прочитавши книжечку, маленькі читачі дізнаються, що Надя розумно використовує кожну хвилину: вона і навчається, і шиє, і мамі допомагає, і відпочиває. Книжечка «Детский день» була єдиною, котру видала Єлизавета Василівна, бо в житті Крупських в той час настав крутий перелом. Після закінчення військової академії Костянтин Гнатович Крупський був призначений повітовим начальником польського містечка Гроєц. Будучи людиною демократичних поглядів, доброю і надзвичайно чесною, Костянтин Гнатович круто припинив свавілля чиновників повіту. Він побудував лікарню для бідних. Це не сподобалося тим, хто роками грабував місцеве населення. На Крупського посилалися доноси в Варшаву, в Петербург. Скінчилася ця нерівна боротьба Костянтина Гнатовича з місцевими поміщиками й царськими чиновниками тим, що його не тільки усунули з посади без пояснення причин, а й віддали під суд. Проти нього було висунуто двадцять два звинувачення, які ґрунтувалися на одних лише дописах. Серед тих звинувачень були і такі: розмовляє польською мовою, танцює мазурку, не влаштував ілюмінації в день іменин імператора Олександра II, не ходить до церкви, провадить статистичні дослідження повіту. Варшавська судова палата, розглянувши справу, звинуватила Костянтина Гнатовича в перевищенні влади і позбавила його права обіймати адміністративні посади. Всі судові витрати мав заплатити Костянтин Гнатович. Крупські змушені були не тільки продати все своє майно, а й залізи в борги, і почалося для них майже жебрацьке життя. «Коли мені було п'ять років,— розповідала Надія сестрам Невзоровим про той період життя,— ми мешкали у Варшаві, дуже бідували. Пам'ятаю сцену: якісь чорні східці, по котрих ми з мамою підіймаємося, щоб оглянути нову квартиру, куди повинні перебраться того ж дня. Та коли мама відчинила двері, то виявилося, що старі квартиранти ще не виїхали».

Костянтин Гнатович не погодився з вироком Варшавської судової палати й подав апеляцію в сенат. Але там, як було заведено в Росії, справу не поспішали переглядати. У Варшаві Костянтин Гнатович не міг знайти роботи, і Крупські переїхали до Києва. Тут сім'я існувала на випадкові батькові заробітки, сподіваючись, що сенат ось-ось

скасує вирок Варшавської судової палати. Та минули роки, а справа не посувалася з місця. Надя почала ходити до школи, яка містилася на Хрещатику. В тій школі дівчинка нудьгувала, бо, крім зазубрення французьких віршиків та переписування тих же текстів з книжок, нічого іншого не навчали. Жагу до знань Надя тамувала читанням книг. Вона знала напам'ять — а пам'ять мала гарну — безліч поезій Пушкіна, Лермонтова, Некрасова. В дванадцять років прочитала твори Толстого, Тургенева, Гоголя й інших класиків. Коли Єлизавета Василівна непокоїлася, що Надя читає надто «дорослі» твори, Костянтин Гнатович казав: «Хай читає все, що хоче, бо якщо будемо забороняти, то лише розпалюватимемо в неї нездорову цікавість».

Судова тяганина в справі Костянтина Гнатовича тривала шість років. За цей час од нервування, від нестатків він захворів на сухоти, і сім'я опинилася ще в більшій скруті. Становище ускладнювалося ще й тим, що Єлизавета Василівна теж часто нездужала. В 1880 році сенат нарешті виправдав Костянтина Гнатовича, та він уже був майже прикутий хворобою до ліжка. Прожив він після того, тяжко хворіючи, недовгих три роки і помер. До останньої хвилини Костянтин Гнатович не втрачав свідомості. Останні слова його були: «Важко доведеться вам, мої любі». Той прощальний батьків погляд і зараз, одинадцять років по тому, як він помер, обпікає Надії душу, як тільки вона гляне на фото. А коли стоїть з матір'ю біля батькової могили, то таке відчуття, що чує оті його останні слова...

У той день, коли Надія, поховавши батька на кладовищі Новодівичого монастиря, повернулася додому, їй виповнилося чотирнадцять років. Торік вона, навчаючись у гімназії, почала вже давати приватні уроки, бо нерідко траплялося таке, що ні за що було купити й ліків батькові. Тепер же вона, залишившись з матір'ю, котра часто хворіла, й зовсім відчула себе дорослою, зобов'язаною заробляти на хліб насущний. І тут між матір'ю і нею почали виникати непорозуміння: Єлизавета Василівна змушена була дозволяти Наді давати уроки, тобто займатися тими справами, котрі по силі дорослим, а продовжувала ставитися до неї, як до малої. Надя ж, взявши собі за зразок пушкінську Тат'яну, що добре вміла володіти собою («Брова — і то не ворухнулася, не стисла навіть уст вона»), спокійно, але вперто відстоювала свою дорослу самостійність. Невдовзі Єлизавета Василівна примирилася з тим, що її Надійка вже доросла, і вони мовби помінялися місцями: тепер на дочці

все трималося, а вона лише допомагала їй. Єлизавета Василівна і Надя розуміли одна одну не лише з півслова, а з погляду. Вони і зовні були дуже схожими, і характери мали багато в чому однакові. Від батька Надія перейняла громадський неспокій, вона завжди відчувала себе покликаною служити світлим ідеалам людства. І відчуття те було не мрійним, а активним: воно не давало їй спокою, воно примушувало її шукати — вперто, невтомно, наполегливо — шляхів боротьби за перетворення в життя вимріяних кращими синами людства ідеалів. Єлизавета Василівна розуміла дочку, як розуміла чоловіка, і підтримувала її благородні прагнення. Подруги Надіїні заздрили їй в тому, які гарні стосунки були в неї з матір'ю. Казали: «Ми і не мріємо про те, щоб батьки нас так розуміли, як розуміє тебе мама». І з благоговінням ставилися до Єлизавети Василівни, яка відплачувала їм любов'ю і ласкою.

— Що це ти, Надійко, так вичепурюєшся? — спитала Єлизавета Василівна, зайшовши до доччиної кімнати.

— Іду до Классонів на млинці.

— А я каву підігріла.

— Дякую, я вже там поп'ю.

— Пізно повернешся?

— Та ні.— Помовчала, додала: — Проте, може, й затримаюся...

— Тоді візьми ключ, бо я, можливо, піду до Емми Олександрівни, якщо набридне одній дома сидіти. Забула, чи передавала я тобі прохання Льолі прийти на виставу «Грози», в якій вона грає Катерину? Кажуть, хто був у театрі, що роль їй вдалася.

— Спитай її, коли вистава, та й підемо разом. Тільки хай підбере такий вечір, щоб я вільна була від занять у школі. З Льолі, мабуть, вийде все-таки артистка. Як ти думаєш?

— Талант у неї є, а чи виб'ється вона в число відомих, час покаже. Та ти ж знаєш, як це у нас нелегко, навіть маючи великий талант. Особливо жінці. Та ще бідній, сироті. Якби Олександр Гнатович був живий, то, звичайно, Льоля не сиділа б в адресному столі, грала б не в якомусь Васильєостровському народному театрі, а в більш відомому. А сама Емма Олександрівна закінчила Міланську консерваторію, співала в театрі «Ла Скала», і що ж: помер чоловік, залишив двох дітей, пішла давати уроки музики і співів...

— Бідна тьотя, мені її завжди шкода,— засмучено зітхнула Надія.— Такий мала талант і майже не скористалася ним.

Брати Крупські — Олександр і Костянтин — померли в один рік. Олександр пережив Костянтина всього на кілька місяців. Олександр Крупський залишив дружину Емму з двома дітьми: донькою Оленою — її всі звали Льоля — і сином Сашею, якому було всього шість років. Льоля була на рік старшою від Наді. В дитинстві Надя і Льоля дуже дружили, бо вдови братів Крупських, не маючи ніяких родичів у Петербурзі, часто зустрічалися сім'ями. З роками двоюрідні сестри, підтримуючи добрі стосунки, внутрішньо віддалялися одна від одної, бо надто різними були і за характерами, і за уподобаннями, і — головне — за ідеалами життя. Всі свої сили Надя клала на те, як би покращити долю народу, а Льоля вся віддалася служінню сцені. Надя спокійна, розважлива, вдумлива, Льоля, — вона була в батька — чорноока, жвава, — завзята фантазерка. Читала Льоля взагалі мало, а такої літератури, як «Капітал», і в руки не брала, і Наді нудно було в її товаристві, а тому вона і уникала повсякчас зустрічей із сестрою. Розумна Єлизавета Василівна давно помітила це, а тому, збираючись до родичів, не наполягала на тому, щоб з нею туди йшла і Надя. А перед родичами виправдовувала дочку тим, що вона дуже зайнята, тому й навідується рідко.

— Я пішла, — сказала Надія, з'явившись на порозі материнної кімнати. — Ключ узяла. Поцілуй тьотю Емму і Льолю, скажи, що днями обов'язково навідаюся до них.

Єлизавета Василівна провела дочку до порога, поцілувала в щоку. Сказала з сумом в очах, з кволою посмішкою на губах:

— Не дуже там засиджуйся.

Надія ласкаво посміхнулася, хитнула головою: добре, мовляв.

Вікна квартири Крупських виходили в темний двір, і Єлизавета Василівна тільки подумки простежила за тим, як Надя вийшла на Невський і загубилася в юрбі, що вічно сунула по вулиці. До Емми Олександрівни йти не дуже хотілося, але й дома нічого в свята робити — була масляна, — і Єлизавета Василівна почала одягатися.

Інженера Роберта Едуардовича Классона добре знала Надія, бо в той час, коли він був студентом технологічного інституту, вивчала з ним «Капітал» в одному гуртку. Одержавши диплом інженера, Классон поїхав у Німеччину продовжувати освіту. Два роки він працював у Франкфурті, вивчав нову галузь промисловості — електротехніку, марксистську літературу, соціал-демократичний рух. Але і за два роки життя в країні, де соціал-демократична партія досягла значних успіхів, де твори Маркса й Енгельса видавалися, Роберт Едуардович не став завзятим революціонером, а залишився таким самим поміркованим теоретиком, яким і був. Та електротехніку він вивчив добре і, повернувшись у Росію, влаштувався на службу на Охтенські порохові заводи. На Великій Охті він і оселився з сімейством, найнявши досить комфортабельну квартиру, бо і людиною був не бідною, і заробіток мав гарний, оскільки електротехніків у Росії нараховувались одиниці.

Від Старого Невського, де мешкала Надія з матір'ю, мовби не дуже й далеко до Охти, та добиратися туди незручно: треба міняти конки, йти пішки. Надія доїхала до Неви, перейшла через міст, попрямувала набережною до річки Охти, за якою й стояв двоповерховий будинок, у котрому мешкав Классон. На стежечці через Охту Надію наздогнав Степан Радченко.

— Як добре, що я тебе зустріла,— зраділа Надія, бо будучи страшенно сором'язливою, завжди відчувала внутрішній опір, коли йшла на зібрання, де мали бути незнайомі люди.— Роберт Едуардович сказав, що прийде Ульянов. Це правда?

— Так, Володимир Ілліч хоче познайомитися з тими марксистами, що гуртуються в салоні Классона. Сам Роберт Едуардович, прочитавши реферат Ульянова про ринки, виявив бажання зустрітись з автором, як він сказав, ґрунтовної теоретичної праці. А його ж, як ти знаєш, найбільше цікавить теорія марксизму, а не її революційна сутність.

— Що вдієш: Роберт Едуардович за своїм характером, так би мовити, чистий теоретик. Він вважає, що коли людина може відповісти на двісті запитань, які були вироблені у нашому гуртку, то вона вже справжній марксист. Що ж стосується того, навіщо людині все те знання марксизму, то ні Роберт Едуардович, ні всі інші мої друзі по гуртку

якось не задумувалися. Правда, були спроби передати ті знання робітникам, але далі розмов діло не пішло.

Після того, як Надія прочитала реферат Германа Красіна із зауваженнями Ульянова, вона вже немало чула про цього марксиста з Волги. Всі, хто знав Ульянова, говорили про нього, як про незвичайного знавця творів Маркса і Енгельса. І коли Классон, запрошуючи Надію на млинці, сказав, що в нього має бути брат страченого терориста Ульянова, вона, не роздумуючи, погодилася прийти, бо хотілося познайомитися з цією новою, цікавою людиною. Надія схилилася перед людьми, котрі, як Олександр Ульянов, жертвували собою, прагнучи полегшити долю народу, бо оте бажання віддати всю себе боротьбі за краще життя знедолених не давало їй спокою, до болю ятрило душу. Вона шукала шляхів боротьби, та поки що не знаходила їх, не знала, де і як прикласти свої сили, знання, аби служити народові.

— Чую, пахнуть млинці,— потягнувши носом, мовив Степан, коли підійшли до будинку, в якому мешкав Классон.

— Мене вже нудить от тих пахошів,— поморщилася Надія, котра не любила млинців, а їх зараз — на масляницю — смажила вся Росія.

Зустрів гостей сам Роберт Едуардович. Допоміг Надії роздягнутися. По одежі на вішалці, по гомону в залі Надія зрозуміла, що всі, кого господарі запрошували, зібралися. А що жінок на таких зібраннях,— мали погомоніти про шляхи розвитку капіталізму в Росії,— завжди було мало, то це ще більше примушувало ніяковіти і без того сором'язливу Надію. Вона, пославшись на те, що їй треба причепуритися, пішла не в залу, а в кімнату дружини Классона. Причепурюватися Надії нічого було, бо ніяких фарб не вживала, ніяких прикрас не носила, і вона, привітавшись і погомонівши з дружиною Классона, всілася в сусідній із залом кімнаті, щоб слухати розмови через відчинені двері. Роберт Едуардович, який розмовляв з невисоким, коренастим чоловіком, що стояв до неї спиною і вона не бачила його обличчя, не помітив її, а тому відразу й не підійшов до неї. Молодий чоловік, м'яко гаркавлячи, запально говорив:

— Адже починати з питань, що таке суспільство, що таке прогрес — значить починати з кінця. Звідки візьмете ви поняття про суспільство і прогрес взагалі, коли ви не вивчили ще жодної суспільної формації зокрема, не зуміли

навіть встановити це поняття, не зуміли навіть підійти до серйозного фактичного вивчення, до об'єктивного аналізу будь-яких суспільних відносин? Це найнаочніша ознака метафізики, з якої починала всяка наука: поки не вміли взятися до вивчення фактів, завжди вигадували а ргіоті загальні теорії, які завжди лишались безплідними. Метафізик-хімік, не вміючи ще дослідити фактично хімічних процесів, вигадував теорію про те, що таке за сила хімічне споріднення. Метафізик-біолог говорив про те, що таке життя і життєва сила. Метафізик-психолог міркував про те, що таке душа. Безглуздий тут був уже метод. Не можна міркувати про душу, не пояснивши, зокрема, психічних процесів: прогрес тут повинен полягати саме в тому, щоб кинути загальні теорії і філософські побудовання про те, що таке душа, і зуміти поставити на науковий ґрунт вивчення фактів, які характеризують ті чи інші психічні процеси...

У залу пройшла служниця Классонів з новою порцією млинців, Роберт Едуардович глянув на двері, помітив Надію і, побачившись перед своїм співбесідником, попрямував до неї. «Мабуть, він з Ульяновим розмовляв»,— подумала Надія, бо ніхто з її знайомих не мав такого характерного голосу, ніхто не висловлював і таких думок, які вона щойно почула. Надзвичайно люб'язний — аж нуднуватий — Роберт Едуардович, галантно вклонившись Надії, подав їй руку, мовив:

— Надіє, прошу вас до столу. Прощу. Познайомтеся з гостем, скуштуйте млинців, а потім уже ховайтеся, де хочете,— притишено додав, беручи зніжковулу Надію під руку і простуючи з нею до зали.

Молодий чоловік, з яким розмовляв Классон, досі стояв спиною до Надії, бо навіть не поцікавився, куди Роберт Едуардович пішов, і розмовляв з Радченком. «Це Ульянов»,— остаточно зрозуміла Надія, окинувши поглядом усіх, хто був у залі, і побачивши, що один лише цей молодий чоловік незнайомий. Серце її, невідомо чому, прискорено застукотіло, кров прилила до лица. З жахом подумала: «Ой боже! Я вже червонію». Роберт Едуардович підвів її до того молодого чоловіка, і Надія побачила: над високим чолом рудуватий чуб помітно порідів, карі очі дивляться їй прямо в душу. Вона мимоволі ще більш засоромлено відвела вбік погляд. Почула Классонів голос:

— Володимире Іллічу, познайомтеся, будь ласка. Це Надія Костянтинівна Крупська. Марксистка.

— Ульянов,— коротко відрекомендувався молодий чоловік, поштиво схиливши голову.— Радий познайомитися з вами, бо Степан Іванович розповідав мені про вас.

— Я читала ваш реферат про ринки,— мовила Надія, з жахом відчуваючи, як все більше й більше її паленіє під пильним поглядом цього чоловіка.

Надія думала, що Ульянов, як те робили інші, спитає, сподобався їй реферат чи ні, але він змовчав. Настала та неприємна пауза, котра завжди виникає, коли на людях знайомляться молодий чоловік і дівчина. Втрутився Роберт Едуардович, знаючи незвичайну Надіїну сором'язливість, запросив і її, і Ульянова до столу, бо служниця принесла ще одну порцію млинців.

Ніколи, здавалося Надії, вона так не хвилювалася, зустрічаючись з незнайомим чоловіком, як зараз. І він мовби дивився на неї не так, як усі. «Треба, мабуть, було сказати, що його реферат мені сподобався,— міркувала Надія.— Або зовсім не говорити, що читала. Та мені завжди гарні думки приходять після розмови». У Надії настрій зіпсувався, що перша розмова не склалася з таким цікавим чоловіком. Дорікала собі: «Коли я вже позбудуся оцієї жахливої сором'язливості?» Хотілося повернутися на своє місце, тобто сховатися від усіх, та Роберт Едуардович, солодко посміхаючись, посадив її до столу, налив чаю. За столом розмова не клеїлася, бо ждали Струве, котрий обіцяв прийти і чомусь не з'являвся. Петро Струве в колі друзів Классона вважався сильним теоретиком. Він теж прочитав рукопис реферату Ульянова, багато з чим не погоджувався. Отже, планувалося: між Ульяновим і Струве виникне цікаве спречання, всі послухають їх. Роберт Едуардович нервував, кілька разів виходив навіть на вулицю, щоб глянути, чи не йде Струве, але того не було. Постійні відвідувачі марксистського салону Коробко, Серебровський, Шевлягін не наважувалися вступати в дискусію з Ульяновим, бо, прочитавши його реферат про ринки, відчували, що з ними може трапитися те, що з Германом Краснім, котрого Ульянов нещадно розкритикував. А ота загальна скованість сором'язливою Надією відчувалася з незвичайною гостротою, і вона не знала, куди подітися. Боялася зустрітися поглядом з Ульяновим, бо в тому, здавалося їй, що розмова не зав'язувалася, була і її провина. Могла б же вона, як, скажімо, вміє те робити Зіна Невзорова, весело погомоніти про щось стороннє, посміятися, викликавши посмішки у всіх. Вона на таке не здатна. Сидить, опутивши очі, мов*

чить і мучиться думкою, що тим мовчанням своїм гнітить усіх. «Що про мене Ульянов подумає? — непокоїлася Надія.— Та й він не з говірких. Вміє, мабуть, лише сперечатися. А чого я мовби боюся зустрітись з його поглядом? Це взагалі вже щось нове в моїй дикій сором'язливості». Та такого погляду, що проникає прямо в душу, який в Ульянова, вона ще не зустрічала. Правда, їй так, може, здалося, а погляд у нього звичайний. Надія пересилила себе, глянула на Ульянова і, зустрівшись з його пильними карими очима, відчула, що в неї щось аж здригнулося під самим серцем. Вона, скориставшись з того, що до неї підійшла дружина Классона, встала, вийшла разом з нею із зали, вместилася на своє місце. Питала себе: «Що це зі мною діється?» І не знаходила відповіді...

— До нас, Володимире Іллічу, дійшли чутки, що ви мали нагоду виступити проти В. В. і розбити його, — сказав Классон, пощипуючи свою акуратно підстрижену борідку, як він завжди робив, коли дуже хвилювався.

— Що я розбив В. В., залишаю на совісті тих, хто вам це сказав, — весело відповів Володимир. — А в дискусії довелось взяти участь.

І знову запала мовчанка. «Та що вони всі мов понімили! — думала Надія, дивуючись із своїх друзів. — Якщо немає про що говорити, то навіщо було й запрошувати. Покладалися на красномовство Струве? Та забули, що він пан, що слова свого дотримується тоді, коли йому заманеться. А Ульянов теж явно незручно почуваеться. І Степан мовчить. Треба, мабуть, потихеньку зникнути». Але йти геть, відчувала Надія, їй не хотілося, хоч вона й ніяковіла. Цікаво все-таки, чим же закінчиться ця зустріч з Ульяновим. Адже його кликали, щоб домовитися про спільну роботу. Такою, мабуть, буде і спільна робота, як оця спільна розмова. Дивно, вчитель один — Карл Маркс, а учні не можуть знайти спільної мови.

— Сподіваюсь, ви, Володимире Іллічу, вже прочитали обидві статті Михайловського, в яких він критикує російських марксистів? — спитав Классон, намагаючись якось намацати тему розмови.

— Так, — коротко відповів Володимир.

— І що ви скажете? — допитувався Роберт Едуардович.

— А те, що Михайловський і його компанія, претендуючи у своєму журналі представляти ідеї і тактику справжніх друзів народу, насправді є запеклими ворогами соціал-демократії! — гнівно відповів Володимир.

Ніколи ще Надія не чула, щоб хтось називав такого славнозвісного публіциста, як Михайловський, ворогом соціал-демократії. Вона глянула в залу, щоб побачити, як це визначення Ульянова сприйняли Классон і його друзі. Ї помітила: всі здивовано перезирнулися, насупилися. Один лише Степан Радченко, хитрувач примруживши голубі очі, посміхнувся. Роберт Едуардович, пощипавши свою борідку, силувано, але все одно солодко посміхнувся, мовив ще з більшою, ніж завжди, м'якою вкрадливістю:

— Я дуже вибачаюсь, Володимире Іллічу, але не можу не сказати щиро, що мене, даруйте, вразило, що ви... Гм... Що ви Михайловського називаєте нашим запеклим ворогом...

Роберт Едуардович, мабуть, подумав, що Ульянов буде доводити, чому він вважає Михайловського запеклим ворогом соціал-демократії, але той, гостро примруживши очі, в яких палахкотіли веселі іскорки, мовчав. Його явно тішила розгубленість Классона, мовби він знав, що той саме так і сприйме його слова.

— Виходить, даруйте мені, Володимире Іллічу, за прямоту, що всякий, хто не погоджується з усіма положеннями, скажімо, Маркса, стає нашим ворогом? Та ще й запеклим.

— Не зовсім так, Роберте Едуардовичу! — жваво запечив Володимир.— Можна не погоджуватися з Марксом, але не можна заперечувати, як це робить Михайловський, що він з цілковитою виразністю формулював ті свої погляди, які становили новину,— підкреслюю: новину! — супроти попередніх соціалістів. Новина полягала в тому, що попередні соціалісти для обґрунтування своїх поглядів вважали за достатнє показати пригноблення мас при сучасному режимі, показати перевагу такого ладу, при якому кожен одержував би те, що він сам виробив, показати відповідальність цього ідеального ладу до «людської природи», до поняття розумно-морального життя і так далі. Маркс вважав за неможливе задовольнитися таким соціалізмом. Не обмежуючись характеристикою сучасного ладу, оцінкою і осудом його, він дав наукове пояснення йому, звівши цей сучасний лад, відмінний у різних європейських і неєвропейських державах, до загальної основи — до капіталістичної суспільної формації, закони функціонування і розвитку якої він піддав об'єктивному аналізу: він показав необхідність,— на слові «необхідність» Володимир зробив наголос,— експлуатації при ньому ладі. Так само

він не вважав за можливе задовольнитися твердженням, що тільки соціалістичний лад відповідає людській природі,— як говорили великі утопічні соціалісти і їх мізерні епігони, суб'єктивні соціологи. Тим же об'єктивним аналізом капіталістичного ладу доводив він необхідність його перетворення в соціалістичний,— слова «об'єктивний» і «необхідність» Володимир підкреслив.— Михайловський все це спростовує. І робить, як ви бачили з його статей, просто: перекручує Маркса, спотворює, а потім за все те його й критикує. До такої критики, Роберте Едуардовичу, вдаються тільки вороги, а ніякі не друзі. І вороги за-пеклі.

«Як розумно він довів свою правоту,— радіючи за Ульянова, подумала Надія.— Роберт Едуардович тільки розгублено кліпає добрими очима та поскубує борідку. Що ж він відповідь Ульянову?»

— Це, звичайно...— затинаючись, почав Классон.— Ви маєте рацію. Я тільки проти того, що дехто висловлює думку, що критики не повинно бути в колі однодумців.

— Навпаки! Але критика і навмисне спотворення, як ви розумієте, речі різні. Я, наприклад, за критику, бо вона допомагає глибше, точніше, всебічніше розглянути питання. І я рішуче проти спотворення, перекручення, бо воно має на меті одне: з білого зробити чорне.

Знову запала напружена мовчанка. В розмову втрутився товстий, червонощокий, рудобородий Шевлягін, який вмивав млинці, запиваючи їх вином, наче три дні не їв.

— Я за революцію. Це всім відомо,— Шевлягін, прожовуючи, обвів помітно посоловілим поглядом усіх, хто сидів за столом.— Але думаю, що, перш ніж закликати пролетарів повалити існуючий лад, треба їх хоч би грамоти навчити. Уявіть собі: прийшов слюсар, сів у крісло царського міністра або якогось іншого чиновника. Що він, неписьменний, утямить у тій державній справі? Ставимо на документах печатки так, як їх зараз ставлять у селах неграмотні старшини? Ні, революція революцією, а і в комітеті писемності, панове, не гріх нам, інтелігентам, попрацювати. Від того, певний, буде значно більше користі робітникам, а значить, і самій революції, ніж від отакої, як оце зараз, нашої балаканини навколо статей Михайловського. Отже, більше бодай невеликого, але конкретного діла. Отака моя, панове, думка.

— Ну, що ж,— сухо засміявся Володимир, піднявшись зі свого місця,— хто хоче рятувати вітчизну в комітеті пи-

семності, що ж, ми не перешкоджаємо! Даруйте, панове, мені час іти.

З Ульяновим пішов і Радченко. Надія чула, як вони в коридорі прощалися з усіма. Дуже хотілося і їй піти з ними, та не могла наважитися. Якби Степан був один або запросив її. Навіть розсердилася на Радченка: що б йому було покликати її! Не здогадався. А може, й зовсім забув, що вона тут, бо не бачив її. «Треба було мені,— міркувала Надія,— вийти до них, то Степан, певно, і запросив би. Боже, знову розумна думка з'явилася із запізненням. Тепер доведеться довго ще тут сидіти, вислуховувати те, що вже багато разів говорилося».

Провівши Ульянова, Классон підійшов до Надії схвильований, мовби аж розгублений. Поскубуючи свою борідку, мовив, ніби розмірковуючи вголос:

— Та це казна-що він говорить.

— Що ж,— відповів Коробко.— Він має рацію, які ми революціонери?

— Не братися ж нам за бомби, як його брат,— заперечив Классон.— Проте так: про революцію всі ми тільки говоримо, а як до діла, то обмежуємося комітетом писемності. На щось інше у нас не вистачає пороху.

— А все тому,— втрутився в розмову Шевлягін,— що наш російський пролетаріат до отого іншого ще не доріс! Ульянов розмірковує так, ніби живе він у Німеччині, а не в Росії. Це для мене й зрозуміло: він, начитавшись німецької соціалістичної літератури, знаходиться в повному її полоні. А Росія, всім відомо, не Німеччина. Тут зовсім інші умови, тут про революцію можна тільки мріяти...

— А Струве який? — перевів розмову на інше Роберт Едуардович, бо оці розмірковування Шевлягіна не раз чув уже.— Твердо обіцяв, що прийде, і все-таки не з'явився. Ну що ж, друзі, прошу до столу. Посидимо, поговоримо в своєму вузькому колі.

8

Ніколи, здавалося Надії, розмови в салоні Классона не були ще такими нудними, як після того, коли відтіля пішов Ульянов. Вона навіть дивувалася: як всі ці балачки раніше могли цікавити її? Пригнічений настрій її помітив Роберт Едуардович, спитав, чи не трапилося чого. Надія знітилася від того запитання, бо аж ніяк не хотілося, щоб давні друзі помітили, як їй хочеться піти від них геть. Вона

силувано посміхнулася своїми повними, завжди твердо стуленими губами, погодилася, що настрій у неї, справді, не дуже веселий, але від того, що вона не тільки не їсть млинців, але й запаху їхнього не переносить. Встала, сказала, що час уже йти. Роберт Едуардович не затримував. Надя хотіла розпрощатися з усіма, але Коробко попросив дозволу провести її. Надія вдячно посміхнулася, бо Яків Коробко керував першим гуртком, в якому вона вивчала марксистську літературу. Яша був спокійним, поступливим, уважним. В його компанії Надія почувалася вільно, тому й зраділа, що він визвався провести її.

День був сонячний, тихий. Надвечір потягнув морозець. Сонце червоним, безпромінним колом висіло над виднокругом. Яша запропонував пройтися по набережній Неви, Надія охоче погодилася, бо від запаху млинців, яким вона кілька годин дихала, аж нудило. На набережній товклися юрби народу, прямо на вулицях смажилися ті ж млинці, розпивалася горілка, а тому чулися веселі пісні, звуки гармошки.

— Гуляє народ і не думає про революцію,— зауважив Коробко.— А ми, інтелігенти, ніяких свят не визнаємо без розмов про революцію. Хоча, проте, не дуже і уявляємо, якою вона, та революція, буде. Що вона дасть нам, інтелігентам; яке місце в новому, соціалістичному суспільстві буде відведено нам отим пролетаріатом, про котрий ми так піклуємося навіть у той час, коли їмо млинці з паюсною ікрою і запиваємо вином. Я хотів про це спитати Ульянова, який, про що б сьогодні мова не заходила, повертав її на необхідність підготовки революції, та незручно було.

— Як гарно сонце сідає,— мовила Надія.— Видно, чути, що зима стрілася з весною. А оця зустріч зими і весни — мій, Яшо, день народження. Мені вже двадцять п'ять,— сумно посміхнулася Надія.— Чверть віку прожила, а що зробила?

— А що ж ти хотіла б зробити? — спитав Коробко.— Ощасливити всіх обездолених? Підготувати замах на царя, як брат оцього Ульянова? Підняти народ на революцію? Щасливо вийти заміж, як мріють дівчата в твоєму віці?

— Все ти, як завжди, вгадав, крім одного — вийти заміж,— засміялася Надія, лукаво глянувши на Яшу своїми великими сіро-зеленкуватими очима. Помовчала, спитала: — До речі, що ти знаєш про той замах Ульянова на Олександра III? Я, крім коротких повідомлень про арешт і страту, нічого не читала.

— Я теж не читав, бо, здається, нічого й не друкувалося. Олександр III дотримується правила: хапати своїх ворогів і потай знищувати або тримати у фортецях, поки вони там і помруть. Адже він усього боїться. Хоча, правду казати, на Русі і завжди так було: про ворогів престолу ніде й нічого не говорить, мовби їх зовсім немає. І оця політика замовчування призводить до того, що не тільки темний народ, а навіть ми, інтелігенти, не знаємо, за які ідеали, крім того, що вони хотіли знищити царя, пішли на ешафот такі герої, як Ульянов і його друзі. Соромно, але я навіть прізвищ страчених разом з Ульяновим не можу пригадати. Так це ж я, їх сучасник. А що говорити про тих, які зараз в перших класах гімназій сидять? Вони і Желябова не знатимуть!

— Ти, Яшо, вже прочитав статті Михайловського, про які сьогодні мовилося?

— Звичайно! А хіба ти не читала?

— Грішна, ні.

— Прочитай! Михайловський там не просто критикує, як він зневажливо нас величає, російських «марксят», а зло висміює. Правда, він ділить там російських марксистів на справжніх і несправжніх. Але і тих, і тих малює одною чорною фарбою. Не знаю, як ти, а я цілком згоден з Ульяновим: Михайловський запеклий ворог соціал-демократії! І якщо Роберта це здивувало, то лише тому, що він надто добрий і зовсім не вміє дивитися на визнаних усіма авторитетів, як на простих смертних. Ульянов у цьому відношенні, як я помітив, дуже твереза людина. В нього правило: авторитет авторитетом, а діло ділом. Не знаю, як тобі, а мені таке ставлення до авторитетів подобається. Взагалі цей Ульянов справив на мене враження людини дуже розумної, надзвичайно освіченої, хоча... помітно й різкуватої. Ти читала його критику реферату Германа Красіна?

— Так. І ніде не бачила різкостей,— стала Надія на захист Ульянова.— Він просто називає речі своїми іменами. В цьому нам у нього треба повчитися, бо ми, перш ніж зайти в дім, обходимо навколо двору. Згоден чи ні?

— Не хочеться ж ображати...— посміхнувся Коробко.— От і лукавимо помаленьку одне перед одним. Мені це не подобається, та не хочеться порушувати, так би мовити, загального тону. Відверто зізнаюся, що я не наважився б назвати Михайловського нашим запеклим ворогом, якби навіть, прочитавши його статті, і дійшов такого висновку.

Провів Яша Надію до будинку, в якому вона мешкала. Матері дома не було, і Надія заходилася перевіряти учнівські зошити. Та не минуло й десяти хвилин, прийшла мати. Сіли пити каву, бо в Классонів, через отой неприемний запах млинців, Надія нічого не їла. Єлизавету Василівну частували родичі, але такої кави, яку вона сама варила, в Емми Олександрівни не було. Та на маленькій кухоньці за столом якось було найзатишніше матері і дочці. Особливо, коли Надія поверталася зі школи й, вечеряючи, розповідала, що робила, що бачила, що думала. Так, і що думала, бо Надія не мала від матері таємниць. А сьогодні, розповідаючи про відвідини своїх давніх друзів Классонів,— Єлизавета Василівна знала і Роберта Едуардовича, і його дружину,— Надія, сама не розуміючи, чому вона це зробила, не сказала, що познайомилася там з Володимиром Ульяновим, брата якого було страчено за замах на царя. Це було першою Надієюю таємницею від матері, і їй здавалося, що мати відчула, що вона не все їй сказала. Падто пильно глянула мати на неї, коли вона затнулася. Але, як давно було заведено між ними, не стала допитуватися. Надія, навіть опустивши очі, бачила той пильний погляд. Вона відчула, що паленіє так само, як під поглядом Ульянова. Не знаючи, як приховати той свій несподіваний стан,— повертаючись додому, вона зовсім не думала про те, що приховає від матері свою зустріч з Ульяновим,— мовила, не підіймаючи очей:

— Примусили випити чарку вина,— то була правда,— а млинців я, ти знаєш, їсти не можу, і ось щось серце стукотить не так, як завжди...

— Випий моїх крапель,— запропонувала Єлизавета Василівна.

— Не треба,— зупинила Надія матір.— Я піду полежу, воно й заспокоїться.

— Не можна тобі, Надійко, пити,— сказала Єлизавета Василівна.

— Через те я не люблю ходити на всілякі млинці, бо там усі п'ють. У міру, звичайно, але все-таки п'ють. Сьогодні згадали, що в мене був день народження. Як же самій за себе не випити, коли всі за мене п'ють? Довелося,— мляво розповідала Надія, соромлячись того, що вона говорить і правду, і неправду. Чарку вина вона дійсно випила, коли Роберт Едуардович, згадавши, що їй двадцять п'ять минуло, виголосив тост за її щастя, але той хміль сплахнув, як сірник, і погас.— То я піду, ляжу.

— Добре, добре,— заметушилася біля Надії Єлизавета Василівна.— І крапелься, хоча вони й гіркі, випий...

— Давай,— погодилася Надія, щоб не засмучувати матір.— Тільки поменше...

Залишившись у своїй кімнаті одна, Надія заходилася згадувати все, що було у Классонів. Мисленим зором вона бачила кожну рису обличчя Ульянова, його енергійні рухи, чула його голос і той сухий сердитий сміх, коли він сказав Шевлягину: «Хто хоче рятувати вітчизну в комітеті писемності, що ж, ми не перешкоджаємо!» Перебрала пам'яттю все, що було, і не знайшла нічого такого, чого б вона не змогла сказати матері. Одначе не сказала. «Може, ще десь доведеться зустрітись,— заспокоювала свою чутливу совість,— тоді вже й розповім про нього». І почала думати про те, де і коли вона може ще побачити, почути його. «Вони з Степаном друзі, то, мабуть, у Радченків. Треба ті статті Михайловського прочитати, бо і сьогодні вже незручно було перед Коробком. Завтра ж піду в бібліотеку, благо свята, уроків немає»,— вирішила вона.

У Публічній бібліотеці Надії доводилося часто працювати, бо грошей на купівлю книжок вона не мала, а читати любила. Був у неї там улюблений куточок, де вона вмошувалася, якщо ніхто не захоплював того столика.

Взявши в бібліотекаря журнали «Русское богатство» зі статтями Михайловського, Надія пішла в читальний зал. Кинула погляд у свій улюблений куток. Столик був вільний. Вона попрямувала туди і... спіткнулася на рівному: недалеко від того столика, до якого вона йшла, сидів, схилившись, Володимир Ульянов. Сидів він до неї боком, щось швидко писав, а тому й не помітив її. «Піти кудись в інше місце?» — майнула думка. Вона перевела подих, бо враз повітря забракло, і, не чуючи ніг, котрі мовби задерев'яніли, попрямувала до свого столика, боячись дивитися на Ульянова і в той же час спостерігаючи за ним. Він не глянув у її бік, чого їй і хотілося, а між тим чомусь стало прикро. Вона обережно, щоб не загуркотіти, відсунула стільця, всілася, розгорнула журнал. Пробигла очима перші рядки статті Михайловського і відчула, що так працювати, як вона раніше працювала, у неї немає сил. Бо тільки очима читала статтю, а голова була зайнята іншими думками. Що вона буде робити, якщо він помітить її і підійде до неї? Як складеться їхня розмова? Чи не краще їй піти геть, поки він не помітив її? Вона і не дивилася в його бік і, як це буває, коли людина напружено відчуває присутність іншої

людини, весь час бачила схилену над столиком голову. «Боже, що ж робити? — з відчаєм подумала Надія, бо не могла збагнути, як їй бути.— Піти додому? Перед бібліотекарем незручно: тільки-но взяла журнали і здаю. Та й чого? Ульянов мені не заважає». Так вона думала, а відчувала зовсім інше: він їй заважав. І, посидівши з півгодини за столиком і помучившись тим, що не може зосередитися й працювати, Надія потихеньку встала і пішла здавати журнали. Уже виходячи з зали, вона кинула погляд в бік Ульянова. Він все так само щось писав, не помічаючи, що діється навколо нього.

Додому не хотілося повертатися: треба було якось пояснити матері, чого вона не залишилася в бібліотеці. Надія пішла до Радченків, бо давно вже обіцяла Любі навідатися до неї, та все якось не мала вільного часу.

9

Уже в Самарі Володимир почав воювати проти Михайловського і тих його однодумців, що групувалися навколо журналу «Русское богатство». У самарському марксистському гуртку в 1892—1893 роках він прочитав кілька рефератів, в яких піддавав нещадній критиці ліберальних народників (В. В., Михайловського, Южакова, Кривенка), що виступали противниками марксизму. Рукописи тих своїх праць Володимир зберіг, привіз до Петербурга. І, коли в нього виникла ідея дати відповідь Михайловському і його компанії, він перечитав ті свої самарські реферати. Перечитав з червоним олівцем, виділяючи те, що можна було використати для нової роботи. Виявилось, що потрібного матеріалу більше, ніж він думав, і Володимир, не відкладаючи, заходився обмірковувати план своєї нової, як він розумів, складної роботи. Перебрав кілька варіантів заголовків і зупинився на такому: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів). Назва книжки, як розумів Володимир, була довгуватою, та йому хотілося, щоб той, хто візьме її в руки, відразу зрозумів, про що йдеться. Тим більше, що з'явиться його праця видрукованою на гектографі, власне, в рукописі. А гектографованих видань по руках ходить зараз багато, то в назві треба дати і весь зміст, щоб читач легше міг зорієнтуватися, швидше знайти те, про що він десь від когось почув, як це водиться, коли йдеться про нелегальну літературу.

Написавши на обкладинці зошита заголовок, Володимир прочитав його кілька разів і, не знайшовши, що можна змінити, став обмірковувати перші рядки книги. Коли в голові склався весь абзац, він схилився над зошитом, почав писати дрібним, чітким почерком: «Русское богатство» розпочало похід проти соціал-демократів. Ще в № 10 за минулий рік один з ватажків цього журналу, п. М. Михайловський, оголосив про майбутню «полеміку» проти «наших так званих марксистів, або соціал-демократів». Потім з'явилися статті п. С. Кривенка: «З приводу культурних одиночок» (№ 12) і п. М. Михайловського: «Література і життя» (№№ 1 і 2 «Р. б.» за 1894 р.). Щодо власних поглядів журналу на нашу економічну дійсність, то їх найповніше виклав п. С. Южаков у статті «Питання економічного розвитку Росії» (в №№ 11 і 12). Претендуючи взагалі у своєму журналі представляти ідеї і тактику справжніх «друзів народу», ці панове є запеклими ворогами соціал-демократії. Спробуймо ж придивитися до цих «друзів народу», до їхньої критики марксизму, до їхніх ідей, до їхньої тактики».

Володимир згадав, як оте «запеклими ворогами» не сподобалося Классону і його друзям, мимоволі посміхнувся. Подумав: «Подивимося, що ви, Роберте Едуардовичу, скажете, коли я доведу, що Михайловський і його компанія саме запеклі вороги марксизму». Володимир відкинувся на спинку стільця, обвів поглядом читальний зал. В дверях, що вели в коридор, він побачив дівчину з такою ж гарною русою косою, яка була в тієї Надії Крупської, з котрою він зустрічався у Классона. Навіть плаття на тій дівчині було точнісінько таке: чорне, з високим коміром, з невеликими буфами. Мабуть, вона. Володимирові стало прикро, що він помітив Крупську тоді, коли вона вже пішла з бібліотеки. А може, ще повернеться? І дуже захотілося, щоб вона повернулася. Він, працюючи, кілька разів поглядав на двері, але дівчина не з'являлася. Згодом він, занурившись у роботу, забув про неї. Згадав, коли вже сам виходив із зали через ті двері. А згадавши, ніби побачив, як вона, паленіючи, стояла перед ним якась покірною-безпорадна. Степан, коли вони пішли від Классонів, сказав, що Надія і розумна, і начитана, але надмірно сором'язлива. Вона сама добре знає свою ваду, страждає від неї, а нічого не може вдіяти, хоча характер має досить твердий.

— Дуже гарна дівчина, — зробив висновок Степан. — І справжня марксистка. Батько її, до речі, був зв'язаний

з діячами російської секції Першого Інтернаціоналу. Навчався і дружив з генералом Паризької комуні Ярославом Домбровським. Надія дуже любила батька, бо він був не тільки батьком для неї, а й другом. На жаль, він помер, коли Надії виповнилося чотирнадцять років. І такий фатальний збіг: ховали батька в день народження Надії. Надіїна мати Єлизавета Василівна теж дуже гарна жінка. І я, і Люба йдемо завжди до Крупських, як до рідних.

Повернувшись з бібліотеки додому, Володимир випив склянку міцного чаю і знову взявся до роботи. «У «Капіталі» Маркс дав нам зразок поєднання логічної сили з ерудицією,— каже п. Михайловський,— стрімко почав писати Володимир.— Пан Михайловський у цій фразі дав нам зразок поєднання блискучої фрази з пустотою змісту,— зауважив один марксист. І це зауваження цілком слушне. Справді, в чому ж виявилась ця логічна сила Маркса? Які дала вона результати? Читаючи наведену тираду п. Михайловського, можна подумати, що вся ця сила спрямована була на «економічні теорії» в найтіснішому значенні слова,— і тільки. І — щоб відітінити дужче вузькі межі поля, на якому виявляв Маркс свою логічну силу, п. Михайловський натискає на «найменші подробиці», на «кропіткість», на «нікому не відомих теоретиків» тощо. Виходить так, наче нічого істотно нового, вартого згадування, Маркс не вніс у способи побудови цих теорій, наче він залишив межі економічної науки такими самими, якими вони були у попередніх економістів, не розширивши їх, не внівши «цілком нового» розуміння самої цієї науки. А тим часом кожен, хто читав «Капітал», знає, що це — цілковита неправда...»

Почувся делікатний стук у двері. Володимир неохоче відірвався від роботи, коротко, невдоволено кинув:

— Прошу!

— Це я, пане Ульянов,— обережно відчинивши двері, сказав господар квартири.— Та, бачу, ви працюєте...

— Нічого, заходьте,— встав з-за столу Володимир, бо помітив, що пан Фердінанд не збирається зачиняти дверей.

— Я, вибачте, маю до вас, а тому наважився потурбувати, дуже важливу справу,— мовив пан Фердінанд, зайшовши до кімнати.

— Слухаю вас,— помітно здивовано мовив Володимир, бо до цього часу пан Фердінанд заходив до нього лише задля того, щоб показати якесь нове курйозне повідомлення, знайдене в газетах.— Сідайте, будь ласка.

— Справа така, пане Ульянов,— сумно зітхнувши, продовжував господар.— Один мій колега потрапив у біду. В нашій бухгалтерській службі, як відомо, це легко. Там помилився, там документ загубився, там ще щось, і ти вже під судом. Я одного разу теж ледь-ледь не вскочив у халепу. Та бог милував, бо руки мої вічно чисті. Мій нещасний колега шукає гарного захисника. Я подумав про вас.

— Дякую, пане Фердінанд, але справа ось у чому: вашому колезі, якщо він хоче, щоб я взявся за справу, треба спершу звернутися до мого патрона, присяжного повіреного Волкенштейна. Сам я, будучи помічником присяжного повіреного, не маю права, без згоди патрона, братися за такі справи. А за нашим законом, я, закінчивши університет, маю відслужити п'ять років помічником і тільки після того можу самостійно вести справи.

— П'ять років? — здивувався пан Фердінанд.— Так це ж виходить два університети!

— Абсолютно точно!

— Гм... Ніколи не думав, що так важко стати присяжним повіреним. А якщо мій колега звернеться до вашого патрона і той погодиться?

— Тоді не виключено, що справа потрапить до мене. Хоча, правду казати, я маю роботу вже майже до кінця року, а тому патрон може доручити справу іншому помічникові,— сказав Володимир, який насправді не хотів зараз, коли почав роботу над такою серйозною книгою, взагалі братися за якісь службові справи.

— То що ж порадите?

— Я дам вам адресу патрона, хай ваш колега звертається до нього,— відповів Володимир. Сів до столу, швидко написав адресу Волкенштейна, подав господарю.— Прошу.

Показавши кілька вирізок з газет, пан Фердінанд пішов, а Володимир знову сів до столу, бо в голові не зупинялася робота над книгою. Не перечитуючи тих абзаців, які вже написав, продовжував: «Вже сама по собі ця ідея матеріалізму в соціології була геніальна ідея. Зрозуміла річ, поки що,— «поки що» Володимир підкреслив,— це була ще тільки гіпотеза, але така гіпотеза, яка вперше створювала можливість строго наукового ставлення до історичних і суспільних питань. Досі, не вміючи спуститись до найпростіших і таких первісних відносин, як виробничі, соціологи брались прямо до дослідження і вивчення політико-юридичних форм, натрапляли на факт виникнення цих форм з тих чи інших ідей людства в даний час — і спинились на

цьому; виходило так, ніби суспільні відносини будуються людьми свідомо. Але цей висновок, який знайшов собі повний вираз в ідеї про Contrat Social (сліді якої дуже помітні в усіх системах утопічного соціалізму), цілком суперечив усім історичним спостереженням. Ніколи цього не було, та й тепер цього нема, щоб члени суспільства уявляли собі сукупність тих суспільних відносин, при яких вони живуть, як щось певне, цілісне, пройняте таким-то началом; навпаки, маса пристосовується несвідомо до цих відносин і до такої міри не має уявлення про них, як про особливі історичні суспільні відносини, що, наприклад, пояснення відносин обміну, при яких люди жили багато століть, було дане лише аж останнім часом. Матеріалізм усунув цю суперечність, продовживши аналіз глибше, на походження самих цих суспільних ідей людини; і його висновок про залежність ходу ідей від ходу речей єдино сполучений з науковою психологією. Далі, ще й з другого боку, ця гіпотеза вперше піднесла соціологію до ступеня науки.

За стіною, в кімнаті господарів, почувся дзвін годинника. Володимир глянув на свого кишенькового: пів на дванадцятю. А треба ж ще листа матері написати. Він встав з-за столу, походив по маленькій кімнатці, розмірковуючи, що сповістити про своє життя матері, щоб вона там не хвилювалася. Але думки з роботи над книгою ніяк не переключалися на листа, і він, сівши до столу, знову взявся за зошита, заходився занотовувати свої міркування: «Аж ось Маркс, що висловив цю гіпотезу в 40-х роках, береться до фактичного (це *potà bene*) вивчення матеріалу. Він бере одну з суспільно-економічних формацій — систему товарного господарства — і на основі велетенської маси даних (що їх він вивчав не менш як 25 років) дає найдокладніший аналіз законів функціонування цієї формації і розвитку її. Цей аналіз обмежений самими виробничими відносинами між членами суспільства: не вдаючись ні разу для пояснення справи до будь-яких моментів, що стоять поза цими виробничими відносинами, Маркс дає змогу бачити, як розвивається товарна організація суспільного господарства, як перетворюється вона в капіталістичну, створюючи антагоністичні (в межах уже виробничих відносин) класи буржуазії і пролетаріату, як розвиває вона продуктивність суспільної праці і тим самим вносить такий елемент, який стає в непримиренну суперечність з основами самої цієї капіталістичної організації. Такий є кістяк «Капіталу».

Володимир підкреслив слово «кістяк», поклав ручку: на сьогодні досить. Треба перепочити і взятися за листа...

10

Нарешті кімната, яку наймав Володимир у подружжя Боде, цілком задовольняла його: тиха — це найголовніше, тепла, затишна. З господарями встановилися добрі стосунки. Володимир домовився з ними, що всі, хто буде приходити до нього, даватимуть три дзвінки. І як телянькне хтось тричі, ні Шарлотта, ні Фердінанд не поцікавляться, хто це прийшов до їх квартиранта. Ніколи в коридор не вийдуть у той час, коли Володимир проводить свого гостя. А всі його прохання — свято виконують. І записку передадуть, і попросять відвідувача підождати, знаючи, коли Володимир повернеться додому, бо весь день його був досить точно розпланований. В кімнаті пані Шарлотта прибирала, топала грубку, але все лежало на тих місцях, на яких його залишив Володимир. Міг він тепер тримати деякі харчі, просити самовар, коли в тому виникала потреба. А отже, й частувати своїх гостей. Не кажучи вже про те, щоб запрошувати друзів до себе. І друзі, помітивши ті нові умови життя Ульянова, частіше стали навідуватися до нього, щоб порадитися, сповістити про щось, просто погомоніти. Приходили друзі ввечері, коли Володимир повертався з бібліотеки, і довго засиджувалися в його затишній кімнатці. Найчастіше в останні дні навідувався до Володимира Петро Запорожець. Забіг він сьогодні, мовив, поставивши свого ципка в куток:

— Проводив сьогодні заняття в гуртку, згадав нашу розмову та й зайшов.

— І добре зробили, — щиро зрадів гостеві Володимир.

— На Петербурзькій стороні, на Васильєвському острові, на Виборзькій стороні і в посаді Колпіні склалися нові робітничі гуртки. Просяють прислати інтелігентів для читання лекцій. Я, повторюю, згадав нашу розмову про те, що ви хотіли б зустрітися з гуртківцями, вирішив з вами погомоніти, хоча знаю, що зараз, коли ви взяли за відповідь Михайловському, вам не до читання лекцій робітникам.

— Роботи в мене дійсно дуже багато, — сказав Володимир. — Але саме тепер, коли я пишу для робітників — так, так, для робітників, а не лише для інтелігентів! — мені й хотілося б ближче з ними познайомитися, щоб мати точні-

ше уязлення про інтелектуальний рівень моїх майбутніх читачів. Даруйте, Петре Кузьмичу, я скажу пані Шарлотті, щоб поставила самовар.— Володимир вийшов, за хвилину повернувся, вдоволено посміхаючись, мовив: — Все гаразд. Отже, я відкладу всі справи, піду в гурток!

— Добре. Давайте тільки про дещо домовимося,— сказав Петро, заклопотано нахмуривши свої широкі чорні брови.— Перше. Під яким прізвищем ви туди підете?

— А навіщо прізвище? — посміхнувся Володимир.— Досить ім'я та по батькові. Ну, скажімо, Микола Петрович, бо чим простіше, тим краще. Так чи ні?

— Звичайно! — погодився Петро.— Значить, Микола Петрович.

— Хіба не схожий? — весело примружив Володимир карі очі.

— Викапаний! — засміявся і Петро, якому передався веселий Володимирів настрій.— Підете ви, дорогий Микола Петровичу, на Петербурзьку сторону. Будинок на розі вулиць С'езженської і Великої Пушкарської.— Знаєте той район?

— Так. На С'езженській була квартира брата Саші.

— Будинок шість дріб два,— по паузі продовжував Петро.— Номер квартири я уточню, скажу вам. Зустріне вас робітник Князев. Хлопець мого віку, прикмети такі: рудувата борідка клинцем, вусики, зачесаний назад чуб. Обличчя завжди мовби усміхнене. Приємний хлопець. Він вам, думаю, сподобається так само, як і мені. І головне: досить начитаний, досвідчений щодо гуртківської роботи. Організатор енергійний. Оце, дякуючи йому, утворилося чотири нових гуртки.

— Добре. Як того Князева ім'я та по батькові?

— Оцього, даруйте, і не знаю,— знітився Петро.— Не доводилося якось...

— Якщо можна, уточніть, будь ласка,— попросив Володимир.

— Поцікавлюсь,— пообіцяв Петро.— Завтра ж вам скажу. Завтра ви будете знати день і годину зустрічі. Може, мені вас провести?

— Ні, я сам,— відмовився Володимир.— А ось і самовар...

До кімнати зайшла пані Шарлотта з невеликим самоваром, уклонилася Запорожцеві, поставила самовар на стіл, спитала:

— Можє вам, пане Ульяноф, ще щось треба?

— Дякую, все в мене є,— одказав Володимир. Коли пані Шарлотта вийшла з кімнати, обережно причинивши двері, спитав Петра: — Вам міцного заварювати?

— Та ні. Правду казати, я до цього зілля не звик, бо у нас на Україні його мало споживають. У селах взагалі чаю майже не п'ють. А я ж селюк. Казав мені Степан, що ви з ним були у Роберта Едуардовича. Мали познайомитися з Струве, та він не прийшов.

— Було таке,— хитнув головою Володимир.— А ви тих марксистів добре знаєте?

— Мало, бо я вступив до інституту тоді, коли Классон уже закінчив його, поїхав до Німеччини. Місяців два тому, якщо не помиляюся, Степан мене познайомив з Робертом Едуардовичем, відвідувачами його, як всі кажуть, марксистського салону. І добре випили, правду казати, ми тоді, бо якраз було різдво, і смачно закусили, а ділової розмови, на яку я сподівався, зовсім не склалося. Гомоніли хто про що. Та я все-таки вловив, що і Классон, і Коробко, і Серебровський, і Шевлягін — всі вони чисті теоретики. «Капітал» та інші твори вони вивчали й вивчають мовби заради цікавості. Так само, як всі ми, може, й не дуже вдале порівняння, вивчаємо зірки, добре знаючи, що про практичну користь від них ми можемо тільки мріяти.

— В мене склалося таке саме враження,— сказав Володимир.

— От бачите! — зрадив Петро.— Степан ще якось запрошував мене до них, та я не пішов. Яка користь? Одна нудьга.

— А я думаю, що з ними варто підтримувати зв'язки,— не погодився з Петром Володимир.— По-перше, вони все-таки наші одnodумці, а їх у нас надто вже мало. По-друге, вони, як сказав мені й Классон, виношують плани видання збірників статей, бо мають на те,— чого ми, на жаль, ще не маємо,— матеріальні можливості.

— Ну, якщо з такого боку підійти, то звичайно.

— Я ось працюю над відповіддю Михайловському і його компанії, перший випуск думаю закінчити десь у квітні, а про те, де і як надрукувати — не маю ще уявлення. Степан Іванович сказав, що має вже на оці гектограф, та якщо нам навіть придбати таку недосконалу техніку, то постане ще безліч всіляких проблем, котрі нелегко буде вирішувати. А тому за всю цю підготовчу роботу треба братися уже зараз.

— Абсолютно з вами згоден. І я особисто готовий зробити все, що в моїх силах. Я завтра ж, не відкладаючи, поговорю про все це з Степаном. Піджену його, бо в нього є оте: не поспішати. А після того, як побув у тюрмі, став ще обережнішим, повільнішим. Одруження, сімейне життя теж, як я помітив, наклало на нього свій відбиток. Та, крім нього, я нікого, добре знаючи всіх наших, не бачу, хто міг би налагодити друкування ваших статей. Отже, будемо на Степана натискувати, і він, певен, все зробить. І, звичайно: в усьому допомагатимемо йому. Це вже я беру на себе.

— Дуже добре,— мовив Володимир.

На другий же день Петро Запорожець пішов на квартиру слюсаря Князева, котрий працював у порту Нове Адміралтейство. В цій квартирі він уже кілька разів бував, але не звернув уваги, який її номер, бо вперше привів його туди Василь Старков, який давно був знайомий з Князевим. Цього разу Петро глянув на номер квартири, запам'ятав його, щоб сповістити Ульянову. Сам Володимир Олександрович Князев тільки-но повернувся з роботи, лаштувався вечеряти. Зрадів гостеві, запросив до каші і його, але Петро відмовився, бо перед тим, як іти до Князева, перекусив у студентській їдальні. Кімнату Князев наймав хоча й маленьку, темну, але окрему, бо навколо нього гуртувалися всі ті робітники, що прагнули збагнути сенс життя, що хотіли боротися за свою кращу долю.

— Ти їж, я ситий,— сказав Петро. — І я до тебе, друже, всього на кілька хвилин. Ти просив інтелігента в гурток?

— І не одного, бо гуртків склалося кілька,— одказав Князев, поклавши ложку на стіл: надто важливою була для нього ця розмова.— Душ би чотири...

— Поки що до тебе прийде один,— сказав Петро, строго глянувши своїми великими очима на Князева.— Микола Петрович. Запам'ятав? — Князев хитнув головою.— Не записуй. Прізвища теж не питай, коли треба буде, він сам скаже. Він питає: «Тут живе Князев?» Ти відповіси: «Точно». Він скаже: «А я — Микола Петрович». Оце тобі і весь пароль для знайомства. Коли він вимовить слово «Петрович», то ти почувеш в його голосі м'яку гаркавинку. Повтори,— попросив Петро, щоб перевірити, чи правильно Князев усе запам'ятав, бо дуже йому хотілося, щоб ніяких непорозумінь не виникло, як це часто бувало і з ним самим, коли приходив по паролью в новий гурток. Князев переповів

усе точно, і Петро сказав: — А тепер давай домовимося, о котрій годині ви тут зберетеся.

— Та в оцей час.

— А встигнуть усі до тебе прийти?

— Нас буде всього п'ять чоловік. Я, Астаф'єв, Ільїн, Нілендер, Крилов.

— Компанія надійна, — похвалив Петро. — Тоді все. Чи може, тобі щось незрозуміло? Питай.

— Мовби все ясно, — помовчавши, відповів Князев.

— То я пішов. Бувай здоров, — Петро міцно потис руку Князеву. — Після зустрічі з Миколою Петровичем я до тебе навідаюся. Ще раз прошу: дивіться тут, щоб все було гаразд!

— Не майте сумніву, Петре Кузьмичу, — пообіцяв Князев. — Адже не вперше.

Будинок, в якому мешкав Князев, Володимир знайшов легко, бо стояв він на розі двох великих вулиць. Будинок саме такий, в яких квартирують робітники: старий, пошарпаний. На брудних слизьких східцях було темно, і Володимир помацки добрався до коридора, що ледь освітлювався газовим ліхтарем із закіптюженим склом. Постукав у оббиті ганчір'ям двері, і вони відразу одчинилися. На порозі з'явився молодий робітник, у кімнаті, навколо столу, на якому виднілася пляшка горілки, якась закуска, сиділо кілька чоловік. Робітник, що стояв перед Володимиром, був святково одягнений: чорний костюм, біла сорочка. Його лице з правильними рисами, з борідкою клинцем, невеликими вусами привітно світилося. «Пізнав мене», — подумав Володимир, котрий уже бачив, що не помилився, прийшов туди, куди треба. Спитав неголосно:

— Тут живе Князев?

— Точно, — не стримав Князев посмішки, яка посмикувала його повні губи. — Це — я.

— А я — Микола Петрович, — продовжував Володимир.

Почувши в слові «Петрович» м'яку гаркавинку, про яку казав Запорожець, Князев остаточно переконався, що перед ним той інтелігент, котрий мав прийти, зраділо мовив:

— А ми вас чекаємо. Заходьте, будь ласка. — Князев пропустив Володимира в свою маленьку кімнату, продовжував: — Пальто давайте ми отут повісимо. А шапку, дозвоьте, сюди покладемо. Оце мої друзі, — жестом руки показав Князев на робітників, що, як тільки Володимир зайшов до кімнати, повставали зі своїх стільців, пильно

розглядали його.— Пляшка і закуска на всякий пожежний випадок.

— Розумію,— сказав Володимир.— Здрастуйте, товариші! — Володимир потис усім руки.— І сідайте, будь ласка.— Сам сів, витер хусткою змокріле обличчя, бо на вулиці сівся дрібний дощ, спитав, дивлячись на Князева: — То з чого ж ми, Володимире Олександровичу, почнемо?

Те, що інтелігент назвав Князева, як ніхто його не називав, по імені і по батькові, те, що він не почав, діставши зошита, читати лекцію, як робили інші, а спитав, з чого починати,— викликало у Володимира Олександровича повну розгубленість. Він обвів поглядом своїх товаришів, звертаючись до них за підтримкою. Але гуртківці помітно зняковіли, мовчали. Володимир, помітивши ту нерішучість робітників, запропонував:

— Давайте тоді зробимо так: я про дещо спитаю вас, а потім відповім на ваші запитання. Згода?

— Давайте,— полегшено зітхнув Князев.

Почав Володимир з того, що спитав, хто і де працює. Скільки годин триває робочий день? Які умови праці на заводі, які заробітки? Чи багато з тих заробітків вираховується на штрафи? Чим робітники цікавляться, крім своїх заробітків? Що читають? Чи багато таких, які прагнуть ходити на заняття в гуртках? Що зараз найбільше цікавить робітників? І Князев, і всі інші охоче відповідали Володимирові, бо, по-перше, все, про що він говорив і питав, було для них найболючішим, а по-друге, вони бачили, що інтелігент з надзвичайною увагою слухає їх. Слухає терпляче, не перебиваючи. Інколи навіть Князев втручався: коротше, не розвозь. А інтелігент зупиняв його: нічого, не збивайте, хай товариш спокійно розповідає. Коли ж Володимир одержав відповіді на всі свої запитання, які його цікавили, він сказав:

— А тепер я буду відповідати. Що вам з того, що ви вже тут вивчали, незрозуміло? Що б ви хотіли від мене почути?

— Тут така справа, Миколо Петровичу,— почав сміливіше, ніж в перші хвилини зустрічі, Князев.— Приходив до нас один інтелігент, який сказав, що він народник. Нам не дуже це сподобалося, бо чекали ми марксиста. Ну, прийшов, то й зав'язалася розмова. Він почав нам розповідати про суспільну форму праці.

— Цікаво, цікаво,— загорілися Володимирові очі.— І яке ж він дав пояснення тої суспільної форми праці?

— Все переповісти, що він доводив, я, звичайно, не можу, бо, правду кажучи, дечого не зрозумів. А коротко у нього вийшло так: при суспільній формі праці всі ми працюватимемо в одному приміщенні.

— Чудово! — весело засміявся Володимир. — Відразу видно, що той народник уважно читає свого вчителя Михайловського! Це найелементарніше неучтво! Усуспільнення праці капіталістичним виробництвом полягає зовсім не в тому, що люди працюють в одному приміщенні (це тільки частинка процесу), а в тому, що концентрація капіталів супроводиться спеціалізацією суспільної праці, зменшенням числа капіталістів у кожній даній галузі промисловості і збільшенням числа окремих галузей промисловості; в тому, що багато роздрібнених процесів виробництва зливається в один суспільний процес виробництва. Коли, наприклад, в епоху кустарного ткацтва дрібні виробники самі пряли пряжу і виробляли з неї тканини, то ми мали небагато галузей промисловості (прядіння і ткацтво зливалися разом). А коли виробництво усуспільнюється капіталізмом, то число окремих галузей промисловості збільшується: окремо провадиться бавовнопрядіння, окремо ткацтво; само це відокремлення й концентрація виробництва викликають нові галузі — виробництво машин, добування кам'яного вугілля і так далі. У кожній галузі промисловості, яка стала тепер більш спеціалізованою, число капіталістів дедалі меншає. Це значить, що суспільний зв'язок між виробниками все більше й більше зміцнюється, виробники гуртуються в одне ціле. Розрізнені дрібні виробники робили кожний по кілька операцій заразом і через те були порівняно незалежні від інших: коли, наприклад, кустар сам сів льон, сам прях і ткав, — він був майже незалежним від інших. І от на такому режимі дрібних, розрізнених товаровиробників (і тільки на ньому) справджувалось прислів'я: «кожен за себе, а за всіх бог», тобто анархія ринкових коливань. Зовсім інакше стоїть справа при досягнутому завдяки капіталістичній усуспільненні праці. Фабрикант, що виробляє тканини, залежить від бавовнопрядильного фабриканта; цей останній — від капіталіста-плантатора, що посіяв бавовник, від власника машинобудівного заводу, кам'яновугільної копальні і так далі, і так далі. В результаті виходить те, що ні один капіталіст не може обійтись без інших. Ясна річ, що прислів'я «кожен за себе» — до такого режиму зовсім уже не можна застосувати: тут уже кожен працює на всіх і всі на кожного (і богові не залишається місця — ні в ролі над-

хмарної фантазії, ні в ролі земного «золотого тельця»), — посміхнувся Володимир. — Характер режиму зовсім міняється. Якщо під час режиму існування маленьких роздрібнених підприємств у якому-небудь з них спинялась робота — це відбивалось лише на невеликому числі членів суспільства, не спричиняло загального замішання і тому не викликало загальної уваги, не спонукало до суспільного втручання в справу. Але якщо така зупинка сталася у великому підприємстві, що належить до дуже вже спеціалізованої галузі промисловості і тому працює мало не на все суспільство і в свою чергу залежить від усього суспільства (я беру для простоти випадок, коли усупільнення досягло своєї кульмінаційної точки) — тоді вже мусить спинитися робота в усіх інших підприємствах суспільства, бо вони можуть одержати необхідні продукти тільки з цього підприємства — можуть реалізувати всі свої товари тільки при наявності його товарів. Всі виробництва зливаються, таким чином, в один суспільний виробничий процес, а тим часом кожне виробництво ведеться окремим капіталістом, залежачи від його сваволі, віддаючи суспільні продукти в його приватну власність. — Володимир витримав паузу, продовжував: — Ясно, що форма виробництва стає в несприємну суперечність з формою привласнення. Остання не може не пристосовуватися до першої, не може не зробитись теж суспільною, тобто соціалістичною. Ось в чому, коротко, справа, а зовсім не в тому, що роботи будуть вестися в одному приміщенні. Якщо щось із сказаного мною незрозуміло, питайте, я спробую розтлумачити.

— Виходить так, що коли на одному, скажімо, заводі робітники відмовляються працювати за низькі заробітки, то й на всіх інших машини стануть, — сказав Князев.

— Не абсолютно на всіх, але на тих, які зв'язані між собою, так і буде, як ви кажете, — відповів Володимир. — Що вам ще плів той народник? Не соромтеся, питайте.

Але запитань більше не було. Володимир глянув на годинник: промайнуло вже майже півтори години. Він підвівся, мовив:

— Ну що, тоді на сьогодні все. Часто приходити до вас у мене, на жаль, немає часу, а раз на тиждень буду навідуватися. Щоб від наших зустрічей була якомога більша користь, я продумаю програму занять. Прочитаю вам її, обміркуємо і будемо працювати. А тому і вас прошу: подумайте над тим, як краще і змістовніше організувати нам спільну роботу. Придивляйтеся до всього, що діється у вас

на заводах, прислухайтесь до розмов, які ведуть ваші товариші. Бачу, дехто здивований. Навіщо це, мовляв, потрібно? Відповім. Головне, чого ви, опановуючи марксистську теорію, повинні навчитися — це вміння впливати на своїх товаришів, вести їх за собою.

11

З рідної Бестужевки Марко одержав листа від брата Павла. Серед всіляких новин Павло Тимофійович сповістив і таку: в Самарі багато молодих людей заарештовано. В тому числі й Маркового друга Скляренка. Йдуть чутки, що в них, мовляв, знайшли бібліотеку революційної літератури. А чи то правда, бог його знає. Марка це братове повідомлення дуже схвилювало, бо він же весь час листувався зі Скляренком. Всього кілька днів тому одержав від нього листа, відповів, що, здається, наклеюється гарне місце, яке його цілком улаштує. «Якщо мої листи потрапили до рук самарських жандармів,— думав Марко,— то вони, добре знаючи мене, можуть поцікавитися листуванням». Марко знайшов усі листи, що одержав від Скляренка, перечитав їх. Нічого крамольного, крім їдких, дотепних зауважень на адресу самарського начальства. Марко покликав дружину, яка була в материній кімнаті, де лежала хвора Маняша. Аня, глянувши на почервонілого чоловіка,— а коли Марко хвилювався, то його велике обличчя густо червоніло,— занепокоєно спитала:

— Щось у Бестужевці трапилося?

— Не в селі, а в Самарі,— відповів упівголоса, щоб не почула Марія Олександрівна, яка поралася на кухні, за стіною.— Павло пише, що заарештований Скляренко й інші. Та ось прочитай.

— Бібліотеку знайшли...— пробігши короткозоро примруженими очима листа, мовила Аня.— Шкода і всіх їх, і книг. Адже там було справжнє, як казав Володя, нелегальне багатство.

— Я ось зібрав листи Скляренка, не знаю, як бути...— мовив Марко, показуючи на стос конвертів.— Спалити? Сховати?

— А що там такого цінного, щоб ховати? — спитала Аня.

— Та нічого.

— То дай, я їх укину до груби,— простягла Аня руку.— Там вогонь зараз горить. До речі, Володя теж, мабуть, листувався із своїми самарськими друзями. Треба йому негай-

но сповістити про арешти. Це я зроблю. І так, щоб мама не знала. Досить з неї зараз і того, що Маняша хворіє. Листа я Володі зараз же напишу, а ти завтра, йдучи на службу, відправиш. Дивись же, сам не обмовся при мамі. Братового листа геть сховай. Або давай йому, на всяк випадок, до купи. Правильно хтось казав: чим більше палимо ми листів, тим менше у нас гріхів. І піди прогуляйся, заспокойся, а то мама помітить, як відразу помітила я, що щось негаразд. До речі, зайдеш і в аптеку, візьмеш ту мікстуру для Маняші, яку я замовила по рецепту. Миті теж нічого не кажи, воно йому не потрібно.

— Звичайно.

Коли Марко вже вийшов з квартири, Марія Олександрівна, почувши, що хтось грюкнув дверима, спитала з кухні:

— Митю, то ти?

— Марко в аптеку пішов,— відповіла Аня.

— Ти ж сама збиралася йти,— сказала Марія Олександрівна, з'являючись у дверях кухні.

— Передумала. Ти вже закінчила Володі листа?

— Ні. А що таке?

— Я теж хочу написати йому кілька слів. Якщо ти сьогодні свого закінчиш, то я покладу в твій конверт. Марко завтра відішле.

— Добре. Я ось доварю Маняші суп, нагодую її, візьмусь за листа,— сказала Марія Олександрівна, тішачись з того, що Аня надумала написати Володі.— А що це Миті так довго немає? Ой, щось у мене там зашипіло...— подріботіла Марія Олександрівна до плити.

Самарські жандарми давно вже мали агентурні відомості про те, що місцеві марксистки зібрали велику бібліотеку нелегальних видань. Три місяці вони слідкували за підозрілими особами, нарешті дев'ятого березня провели масові обшуки і арешти. В квартирах Скляренка, Семенова, Буянова, Белякова, Казманова було знайдено і забрано кілька сотень нелегальних книг. Серед них і такі, як «Маніфест Комуністичної партії», «Злиденність філософії», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Політичний терор у Росії», «Статут Міжнародного товариства робітників». На багатьох цих книгах були помітки різними олівцями, підкреслення: це говорило про те, що вони не тільки читалися, а й вивчалися. (Були на тих книгах Володимирові помітки, бо він постійно користувався бібліотекою своїх друзів). У Скляренка, крім книг, знайшли листи від Марка Єлізарова. Скля-

ренко сказав: він листувався з Єлізаровим, якого добре знав по Самарі, тому, що хотів влаштуватися на службу на Московсько-Курську залізницю, де Марко Тимофійович служить рахівником. Знайшовши в кишені Скляренка ключ, жандарми дізналися, що він од службового письмового столу. Зробили обшук і на службі. (Скляренко був письмоводителем у самарського земського начальника Самойлова). В шухлядах столу знайшли гектографовані революційні брошури, коленкорову оболонку від посилки, котру Скляренко одержав із Петербурга від Сидорова. Встановили: в посилці був рукопис. Скляренко сказав, що той рукопис належав не Сидорову, а іншій особі, прізвище якої він не бажає називати. Ротмістр Муромцев, котрий допитував Скляренка, спитав:

— А не Володимиріу Ульянову належить цей рукопис?

— Я такого не знаю,— відповів Скляренко.

— А нам відомо, що ви були добре знайомі з Ульяновим, коли він мешкав у Самарі, що ви листувалися з ним, коли він поїхав до Петербурга,— сказав Муромцев, хоча на підтвердження того й не мав ніяких документів.— То який ви рукопис одержали від Ульянова?

— Пане ротмістр! — розсердився Скляренко, бо знав, що піяких листів у Муромцева немає: з Ульяновим він не листувався після того, як той поїхав із Самари.— Я просив би не задавати провокаційних запитань!

— Як же ви не знали Володимира Ульянова, коли листувалися з Марком Єлізаровим, чоловіком його сестри Анни?

— Може, ви, пане ротмістр, покажете мені моє листування з Ульяновим? — спитав Скляренко.

— Прийде час, покажемо,— невпевнено пообіцяв Муромцев.— Скажіть, дружину Марка Єлізарова ви знаєте?

— Вважаю, що це запитання ніякого відношення до моєї справи не має, а тому й не бажаю на нього відповідати.

— А я просив би вас відповісти, бо мені краще знати, що має відношення до вашої справи, а що не має,— наполягав Муромцев, бо йому дуже вже хотілося якось встановити, що Скляренко знайомий з Володимиром Ульяновим.

— Повторюю те, що сказав: відповідати не бажаю! — стояв на своєму Скляренко.— І взагалі більше не буду відповідати ні на які ваші запитання!

Оскільки нелегальні видання були знайдені в службовому столі Скляренка, та, крім того, на його службову адресу надходили посилки і листи, то виникла підозра, що й сам

земський начальник Самойлов мав до цієї справи якесь відношення. Це вже був небачений скандал: такий високий чиновник і — революціонер. Олександр III, прочитавши доносення про Самойлова, написав: «Мабуть, з мирових суддів», бо всіх мирових суддів вважав людьми малоблагонадійними. В Самару міністр внутрішніх справ Дурново послав діловода департаменту поліції Семякіна, щоб той на місці розслідував справу. Невдовзі від Семякіна надійшла телеграма Дурново, що притягати до справи Самойлова немає підстав. У Петербург викликали начальника Самарського ГЖУ полковника Попова, який роздмухував всю цю справу, сподіваючись на нагороду, бо таких нелегальних бібліотек у Росії ніхто ще не знаходив. І Попова б тільки похвалили, якби він не пришив до справи Самойлова і не зачепив тим самим честь мундира самого міністерства. Прийняв полковника Попова віце-директор департаменту поліції Зволянський. Зустрів сухо й похмуро, бо мав передати незадоволення міністра:

— Що ж ви, пане полковнику, земського начальника зробили марксистом?

— Мое донесення неправильно зрозуміли,— буркнув Попов.

— Ваше донесення, пане полковнику, читав сам государ,— з помітною глузливістю мовив Зволянський.— Він зрозумів його так само, як пан міністр, як всі ми. Пан міністр доручив мені передати вам, щоб ви надалі були обачнішим.— Зволянський помовчав, спитав: — А тепер скажіть, в якому стані вся та ваша справа з бібліотекою? Там, здається, є нитки, які тягнуться до Петербурга?

— Дізнання йде успішно,— неохоче почав розповідати Попов, який ніяк не чекав, що замість нагороди матиме такі неприємності.— Що ж стосується зв'язку заарештованих з Петербургом, то він установлений: затриманий Скляренко листувався з якимсь Сидоровим, одержував посилки з рукописами. Хто ж той Сидоров — поки що не з'ясовано. Я запитував департамент, але відповіли, що такого в справах немає. Треба думати, то вигадане прізвище. Ми перебирали всіх знайомих Скляренка і дійшли висновку, що, крім Володимира Ульянова, брата страченого терориста, нікого, з ким би Скляренко листуватися міг, тут немає. Володимир Ульянов кілька років мешкав у Самарі, був під негласним наглядом поліції. Його сестра відбувала в Самарі й на хуторі Алакаевка заслання. Зараз вона разом з чоловіком, Марком Єлізаровим, теж неблагонадійним

елементом, оселилася в Москві. В Скляренка ми знайшли листи від Єлізарова, в якому той пропонував йому місце на Московсько-Курській залізниці. Скляренко вже збирався в Москву, то ми поспішили з його арештом.

— Прямі докази зв'язку Скляренка з Ульяновим є?

— Поки що немає. Але достеменно відомо, що вони друзі, одностудці. Сам же Ульянов, будучи в Самарі, як зараз стало відомо, виступав з рефератами в колі своїх одностудців. Не виключено, що в тій посилці він прислав Скляренку один із своїх нових рефератів. Тим більше, що якийсь реферат, сповіщала у свій час агентура, Скляренко читав своїм друзям, хоча сам він рефератів не писав. Добре знаючи всіх Ульянових, я певний, що, коли б вони не виїхали з Самари, ми б у них взяли немало революційної літератури. Володимир Ульянов вислизнув у нас буквально з рук. І я просив би вас, якщо, звичайно, можна...

— Обшукати Ульянова?

— Так.

— А офіційні підстави?

— Думаю, ми їх вам дамо.

— Коли?

— Ближчим часом,— пообіцяв Попов, хоча ніякої впевненості на те не мав.

— Дивіться тільки, пане полковнику, щоб з Ульяновим не повторилася та ж історія, що з Самойловим. Адже він помічник присяжного повіреного. Прізвище його брата добре відоме государю. І якщо ми вже зачепимо Ульянова, то без доповіді про нього самому государю діло не обійдеться. А коли виходити нам на государя, то треба мати такі звинувачення проти Ульянова, за які б він поніс покарання. Щось дріб'язкове тільки викличе невдоволення государя, а з нас досить поки що і справи Самойлова, яку ви нам так поспішно підсунули. Пильніший нагляд за Ульяновим ми, звичайно, встановимо. Поцікавимося його кореспонденцією. Що ж стосується Марка Єлізарова, який листувався із Скляренком, то в нього, думаю, можна буде провести обшук. Сповістите, коли це буде краще зробити, і ми дамо розпорядження в Москву.

— А чи не можна було б прослідкувати, коли Ульянов поїде до Москви, і тоді зробити там обшук? — спитав Попов.— Нас, правду казати, більше цікавить Ульянов, ніж Єлізаров.

— Це слухна думка,— похвалив Зволянський.— Тим більше, що Ульянов нещодавно, як ми маємо відомості, був

у Москві, виступав на нелегальному зібранні проти відомого теоретика народництва лікаря Воронцова. Захищав він марксистську доктрину.

— От бачите! — посміхнувся Попов уперше за весь час розмови.— Всі, кого ми заарештували, теж марксисти. А значить, і його ідейні друзі. Ні, Ульянов, поїхавши з Самари, не міг порвати зв'язків із своїми однодумцями. І нам треба тільки краще пошукати підтвердження цього мого припущення.

— Згоден. Давайте шукати.

12

Робота над першою частиною відповіді Михайловському наближалася до завершення, і Володимир, хоча і був дуже зайнятий, почав з'ясовувати можливості друкування статей. Всі його друзі були, як вони говорили, готові взятися за це діло, але, бачив Володимир, то поки що лише добрі наміри. Ніхто нічого конкретного ще не мав. І, з усього видно, діло не зрушиться з місця, поки він сам не візьметься за нього. Це, звичайно, не дуже подобалося, та подітися нікуди: написав — думай про те, де надрукувати. Так і з легальними виданнями, а про нелегальні годі вже й говорити. Починати, як розумів Володимир, треба було із Степана Радченка. Тільки в нього є потрібні для цієї справи зв'язки. Коли ж Степан розпочне діло, то помічників уже знайдеться немало. Отже, йти до Степана, бо після того, як одружився, став домосідом. Позначилося, звичайно, й те, що він жив під наглядом поліції, давши розписку про невиїзд з Петербурга до закінчення справи. Слідство ж у тій справі, до якої притягли Степана, триватиме, як водиться, не менше року.

Після одруження — а вінчалися Степан і Люба 23 січня — Радченки найняли невеличку двокімнатну квартиру, зажили по-сімейному. В цій затишній квартирі — та й господарі гостинні, привітні — постійно товклися Степанові друзі, Любині подруги.

Сьогодні в гостях у Люби сиділа Надія Крупська. Степан ще не повернувся з інституту, і подруги, умоствоившись на дивані, ділилися новинами. Після того, як все перебрали, Надія сказала:

— Люба, я все хотіла розпитати тебе, та якось незручно...

— Про що? — пильно глянула Люба на свою сором'язливу подругу.

— Що ти відчувала, коли тебе заарештували? Що і як там у тюрмі?

— Дивачка ти, Надю! — засміялася Люба, і її гарне обличчя стало ще привабливішим. — Що ж тут незручного? Я тобі розповім, як насповіді, бо все пам'ятаю так, наче те було вчора, а не два роки тому. З чого ж тільки почати? — замислено нахмурила Люба свої чорні брови. — Як постукали в двері й сказали: «Телеграма»? Тоді я спокійна була, бо чекала, що прийдуть. Не хвилювалася я й в охоронному відділенні, як не лякав мене ротмістр Кузубов. До речі, він і Стьопу допитував. І на Стьопу справив враження дуже неприємне. Огидний тип! — мовила Люба, здригнувшись усім тілом. — Наскрізь просвердлював мене своїми очима. Та я витримала його погляд, бо в душі спокійна була. І на запитання відповідала спокійно, ні на чому він мене, як не хитрував, не піймав. Спокійно підписала протокол, будучи впевненою, що відпустять додому. А мене знову посадили в тюремну карету і кудись повезли. Тут я відчула, що додому мені вже не повернутися, і під серцем, зізнаюся широ, похололо. Коли ж карета проїхала у ворота тюрми і я почувала, як за нею загуркотіли замки, мене в жар кинуло і жах охопив душу. Всередині щось запалахотіло, лице налілося якимось колючим жаром. Ніколи зі мною такого не було, і я не знала, що робити, щоб вгамувати той жар. Соромно стало, що я так розгорілася. Та поки в конторі тюрми жандарми, котрі привезли мене, оформляли документи, я трохи заспокоїлася, прочахла. Почекай, Надійко, я гляну на борщ. Пора вже, мабуть, картоплю кидати...

Люба побігла на кухню, хвилини три була там, повернулася, вместилася на своє місце, продовжувала:

— Оформили жандарми все і передали мене наглядачеві, взявши в нього розписку. «Мов річ якусь віддали», — мимоволі подумала я. Наглядач той — старий, сонний чоловік — провів мене через кілька дверей, відмикаючи їх і замикаючи за собою, наче боявся, що, коли якихось дверей не замкне, то я втечу. Нарешті ми опинилися в напівтемному великому коридорі. Мене оточили жінки, що сновигали в тому коридорі, мов примари. Одна з тих жінок — від неї так неприємно тхнуло часником — грубо заходилася обмацувати мене. Від доторку її холодних рук у мене мороз прокочувався по всьому тілі. Нічого не знайшовши в одязі, жінка та витягла приколки з мого волосся, розсипавши його. Я обурилася, почала вимагати, щоб мені повернули шпильки. Та всі, хто стояв біля мене, були мов глухі. Аж

страшно стало від тої німоти. З жахом думала: «Боже, у владу яких потвор я потрапила». Взявши мене за руку, та жінка, що обшукувала, повела по залізних східцях на другий поверх. Гулко — гуп! гуп! — лунали мої кроки в тому великому коридорі, а жінка йшла, мов кішка. Біля одних залізних дверей вона зупинилася, побрязкотіла ключами, відімкнула їх, відчинила, тихо мовила: «Проходьте». Я переступила поріг і почула: двері з гуркотом зачинилися, дмухнувши в спину смердючим тюремним холодом. Я стояла на місці, не в силах зробити кроку в оце, як мені здалося, замогильне життя і розглядала камеру. Газовий ріжок над столом, кран і раковина в кутку, ліжка. Не знаю, чи довго б я стояла біля дверей, та погас газовий ріжок. Я помацки дійшла до ліжка, вклалася на ньому, не роздягаючись, і — дивно, але не помітила, як заснула...

— І нічого не снилося? — спитала Надія, котра слухала подругу, затамувавши подих.

— Абсолютно! Прокинулася я від гуркоту дверей і злякано підхопилася, не в силах збагнути, хто це увірвався до моєї кімнати. Хазяйка квартири? Так, дві жінки. І лише після того, як на мене дмухнуло смердючим запахом карболки і я побачила в руках однієї жінки цебрик, помийницю, я згадала, що знаходжуся не дома, а в камері. Промила та жінка трубу-парашу, наповнивши камеру таким ароматом, що нічим було дихати. Тільки ця процедура закінчилася, принесли щітку, совок, наказали підмести камеру. Потім принесли смердючий окріп, потім хліб... І почався перший тюремний день мого життя. Найтоскніше було сидиш у тому склепі, а за вікном, на карнизах, у дворі, що схожий на величезний колодязь, бо з усіх боків оточений стінами, воркують голуби. А почалася зима, вітер як завне, наче всі в'язні тюрми стогнуть і плачуть. І в самій від того клубок підкочується до горла, а сліз немає. Ні разу в камері я не плакала. Хотілося, а сліз не було... Хтось дзвонить. Почекай, я відчиню...

Надія почула Любин голос:

— Заходьте, заходьте, Володимире Іллічу, Стьопа, правда, нема, але він ось-ось має прийти. Та ви не заскучаєте, бо я не одна. В мене Надія Крупська... Проходьте, будь ласка.

— Добрий день, Надіє Костянтинівно! — весело привітався Ульянов.— Радий вас бачити, бо хотілося погомоніти про ту робітничу школу, де ви, як сказали мені, викладаєте.

— Тоді ви запропастилися! — засміялася Люба.— Про школу Надія може говорити, як жартує Стьопа, кілька дів підряд.

— Чудово! — засміявся Володимир.— Буде що послухати.

— То дійсно, Володимире Іллічу, моє болюче місце,— засоромившись, почервонівши, мовила Надія.— Та мені, на жаль, час уже йти...

— Так я тебе й відпущу! — владно заперечила Люба.— Ось Стьопа прийде, я вас почастую борщем.

— Це щось нове? — посміхнувшись, спитав Володимир.

— Так. Стьопа склав рецепт, а готую, як бачите, я. Минулого разу я, правда, забула покласти буряка. А сьогодні все вкинула. Що ж ви обоє стоїте? Сідайте. Надю, починай про школу. До речі, я їй оце розповідала про те, як сиділа в тюрмі. Тому ми не дуже веселі. А ось і Стьопа! — зраділо вигукнула Люба, почувши знайомий дзвінок.— Хвилинку, я йому відчиню!

Поки Люба відчиняла Степанові, поки вони вдвох зайшли до кімнати, Володимир і Надія не обмовилися й словом. Степан, побачивши гостей,— Люба навмисне не сказала, хто до них прийшов, щоб здивувати його,— зраділо вигукнув:

— Оце сюрприз! Надіє, дай твою золоту ручку! — Степан поцілував Надію руку.— Володимире Іллічу, здрастуйте! — Степан міцно потис руку Ульянову.— Спасибі, дорогі друзі, що завітали. І саме сьогодні! Справа в тому, що я закінчив одне креслення, відніс замовникові. Ну, довелося, як водиться в таких випадках, випити по чарці. Прихопив я й додому пляшку вина, бо таким багатим, як сьогодні, я буваю не часто. Любочка, чую, варить борщ за конотопським рецептом. От ми і пообідаємо, як у кращому ресторані. Тільки й того, що не буде музики. Любо, що там у тебе з борщем?

— Зварила! — почувся Любин голос з кухні.— Надійко, йди-но допоможи мені!

Надія пішла допомагати Любі готувати обід, а Володимир і Степан, усівшись біля столу, повели мову про справи. Володимир сказав:

— Я закінчую першу частину відповіді Михайловському. Думаю, що її треба друкувати, не чекаючи останніх двох, бо, по-перше, розмір чималий: буде, мабуть, сторінок вісімдесят; по-друге, час іде. А всяка полеміка найдійовіша тоді,

коли вона вчасна. Що у вас, Степане Івановичу, вималювалося?

— Гектограф є. Люди — теж, — відповів Степан. — Готові листи я буду відносити Ванеєву і Сільвіну, вони брошуруватимуть на своїй квартирі. Один захід нам дасть п'ятдесят примірників.

— Небагато, — мовив Володимир. — Але все-таки щось...

— Хлопці, з якими я домовився, набили руку на розмноженні лекцій, думаю, вони легко зроблять кілька заходів. Можливо, матимемо й двісті примірників.

— То було б ідеально! — зрадів Володимир.

— Докладу всіх зусиль, щоб досягти такого тиражу, — мовив Степан, який дотримувався правила: краще пообіцяти менше, а зробити більше. — Треба завтра вже зайнятися заготовкою паперу. Тут мені обіцяли допомогти Гліб і Базіль. Отже, як бачите, всім є робота. Головне, я про це вже казав, провести друкування в повній конспірації. Всі оці дні я уважно перевіряю, чи не ходять за мною філери. Мовби немає. Треба оцією самоперевіркою зайнятися всім нашим, бо всяке може бути. Правду сказати, я і гадки не мав, що взяті в Окулича книжки приведуть мене в камеру тюрми. Чого? Та того, що в Окулича брали літературу сотні людей. А прізвищ в його нотатках знайшли всього кілька. В тому числі і моє. Це в той час, коли я йому кілька разів казав: не записуй, будь обачливішим. А ось і борщ несуть. Смачно пахне...

За обіднім столом прогомоніли більше двох годин. Сиділи б, мабуть, ще, та Надії треба було поспішати на уроки. Володимир пішов проводити її до квартири. Розмова зайшла — про це говорилося й за столом — про робітничу школу, де Надія вчителювала. Володимира так зацікавили Надіїні розповіді, що він задавав їй нові й нові запитання, слухав її з надзвичайною уважністю. А коли стали прощатися біля Надіїного будинку, сказав, обережно потискуючи її руку:

— Надзвичайно цікаво все те, що я почув від вас про школу! Спасибі вам. І знаєте, що я думаю? Саме з вечірніх шкіл повинно йти поповнення в наші гуртки.

— Я теж так думаю, — засвітилася щасливою посмішкою Надія, бо вперше зустріла людину, котра висловила такий погляд на школу. — Серед наших учнів багато чудових робітників. І, закінчивши школу, вони прагнуть продовжувати навчання. А — ніде. Отут стануть у пригоді гуртки. Але гуртків, наскільки я знаю, з гарними програмами, з добре

воставленою роботою мало. Тому робітники не дуже тягнуться туди. Раз, кажуть, інтелігент прийде, а тричі пропустить. Яке ж то навчання?

— Це правда,— погодився Володимир.— Тут треба все круто міняти, якщо ми дійсно хочемо підготувати свідомих робітників-марксистів.

— Цікава це розмова, але у мене, пробачте, Володимире Іллічу, немає вже часу,— сказала Надія.— До школи добратися треба більше години...

— Вибачте,— вклонився Володимир.— На все добре.

— До побачення,— мовила Надія і, прискорюючи ходу, зникла за рогом вулиці.

Володимир постояв, подумав і пішов не додому, а до Гліба й Базіля. Хотілося погомоніти їм з ними про те ж саме: про видання його рукопису.

Та друзів не було дома.

«Мабуть, у Невзорових»,— подумав Володимир. Йти туди не хотілося, і він, поблукавши по місту, повернувся додому, сів працювати.

13

Знову майже місяць Василь Андрійович Шелгунов пролежав у лікарні. Бачити став він ще гірше, а тому мав шукати іншу роботу. Заходився обходити всіх своїх знайомих, розпитувати, чи немає у них на заводах чогось для нього підходящого. На прожиток Василь Андрійович мав гроші, бо йому дав Ульянов десять карбованців, сказавши, що взяв їх з громадської каси. Насправді Володимир урвав зі свого студентського бюджету, щоб врятувати від голодування Шелгунова. Сказав товаришам: треба ще зібрати для Шелгунова. Василю Андрійовичу порадив з Петербурга нікуди не їхати, а влаштуватися хоч на яку-небудь роботу на великому заводі, завести якомога ширші знайомства серед робітників. «Місяць вас не було,— говорив Володимир,— і ми вже відчули, що почали тупцювати на місці».

Знайшов у ці дні Василь Андрійович і Князева, щоб довідатися, як справи в гуртках, котрі той організував. Князев почав розмову з того, що забідкався:

— Оце, Василю Андрійовичу, не знаю, що й робити.

— А що таке? — насторожився Шелгунов, бо Князев, будучи за натурою веселим хлопцем, ніколи не скаржився на свою долю.

— Померла моя бабуся...— сумовито зітхнув Князев.

— Царство їй небесне,— схилив у жалобі голову Василь Андрійович, котрий знав, що бабуся виховувала Князева, бо він малим залишився без батьків.— Скільки ж їй було?

— Та ніхто точно й не знав. Кажали, що, мабуть, під дев'яносто. Служила ж бабуся, як ви знаєте, у генерала. Перейшла вона на службу до того генерала від його батька, кріпачкою якого була і вона, і мій дід. Бабуся мала невеликий будиночок. Я єдиний її спадкоємець. І що ж: генерал той, найнявши адвоката, став доводити, що будиночок не бабусин, а його. В самого, падлюки, триповерховий палац, так йому того ще мало, позаздрився на бабусину халупку. Ну, що б ви оце сказали?

— З генералом важко тягатися,— почухав потилицю Василь Андрійович.— Але й віддавати своє шкода. Тут треба такого адвоката, щоб генералового переміг.

— Я вже думав,— мовив Князев.— Та мені кажуть: адвокатів треба стільки заплатити, що й три бабусиних халупи продаси, то не вистачить. І взагалі, мовляв, з генералом нашому братові судитися, то самому в тюрму лізти. Я вже не знаю, що й робити: і зло бере, що грабують мене серед білого дня, і... сил немає боротися за своє. Що б ви порадили?

— У мене, друже, є один знайомий адвокат. З наших інтелігентів. Кожного тижня він дає безплатні консультації бідним у канцелярії з'їзду мирових суддів. Я там у нього був, це на Міщанській, двадцять шість.

— Знаю. Я туди вже ходив, але там така черга, що, простоявши півдня, повернувся додому ні з чим.

— Людей там дійсно багато,— погодився Шелгунов.— А тому я тобі раджу піти на квартиру того адвоката.

— А чи зручно? — занепокоївся Князев.

— Коли я кажу, то — зручно,— відповів Шелгунов.— Запам'ятай його адресу: Великий Козачий провулок, будинок сім, квартира тринадцять. Спитаєш помічника присяжного повіреного Ульянова, скажеш, що я прислав. Зайди до нього в неділю, але не пізніше десятої ранку. Думаю, він візьметься допомогти твоєму горю. Якщо буде розпитувати про завод, про гуртки — не бійся, все розповідай. То наш чоловік, я його добре знаю.

— Велике спасибі вам, Василю Андрійовичу! — радо вигукнув Князев.— Якщо переможемо генерала, буде мого-рич!

— Дай боже нашому теляті вовка з'їсти! — посміхнувся за весь час розмови і Шелгунов.— А я став бачити ще гірше, то шукаю іншу роботу. Може, думаю, у вашому там Новому Адміралтействі є щось для мене підходяще. Ти поцікався. Могорич майстрові буде.

— Завтра ж довідаюся! — пообіцяв Князев, якому хотілося, щоб такий розумний робітник, як Шелгунов, працював з ним у порту.— І ввечері зайду до вас, скажу.

— То я тебе чекаю,— сказав, збираючись іти геть.

— Обов'язково!

Діждавшись неділі, Князев одягнув свого святкового костюма, пішов шукати Великий Козачий провулок. Ось і триповерховий будинок, на якому стоїть номер сім. Двірник дрімає, як водиться, біля воріт. Хід у квартири з під'їзду. Тільки де ж тринадцята: направо чи наліво? Хіба спитати двірника? Ні, ще причепиться — куди та чого? Відомо ж, кому вони, каналії, служать. Поліції. Князев зробив вигляд, що він знає, куди йде, повернув з під'їзду направо, став підійматися по східцях. Ага, вгадав: тут ось десята, одинадцята квартири. Значить, тринадцята аж на третьому поверсі. Точно, ось вона. Перевівши подих,— важко дихалося не стільки від того, що підіймався по крутих східцях, як від того, що хвилювався,— Князев несміливо смикнув за залізне кільце. В коридорі сонно теленькнув дзвоник. Почулися легкі кроки, двері відчинилися, і Князев побачив на порозі немолоду, але гарну жінку, котра, привітно посміхаючись, дивилася на нього. А що Князев розгублено мовчав, то жінка спитала з помітним німецьким акцентом:

— Ви до пана Ульяноф?

— Так, так,— зраділо захитав головою Князев, бо вже думав, що не туди потрапив.— Я до пана адвоката Ульянова.

— Проходьте, будь ласка,— запросила Князева жінка.— Пана Ульяноф зараз нема, але він має швидко бути. Ходіть його кімнат, почекайт...

Жінка провела зніяковілого Князева в кімнату, що містилася в кінці коридора, сказала, щоб він роздягався і чекав. Пан Ульянов, мовляв, ось-ось повернеться. Князев сказав, що він краще вже підоче в коридорі. Та жінка стояла на своєму, бо Володимир їй сказав, що до нього повинні прийти, щоб вона провела гостя в кімнату, попросила підодждати. (Шелгунов, навідавшись до Володимира Ілліча, попередив, що до нього прийде робітник Князев за порадою),

Князев, залишившись в кімнаті, оглянув її. Щось дуже скромні меблі: залізне ліжко, письмовий стіл, два стільці, комод, диван. Етажерка з книгами і журналами. Несамохіть подумав: «Що ж це за адвокат, і чи візьметься він за мою справу...» Тричі подзвонили, голос хазяйки: «До вас прийшли». Відповів дуже знайомий голос: «Добре». Князев устав, зрозумівши, що йде господар кімнати, в якій він сидів, наче зв'язаний, не знаючи, що йому робити. Дивувався навіть: і не боїться пускати чужих людей. В кімнату стрімко зайшов молодий чоловік у пальті, в смушевій шапці. Князев глянув йому в обличчя і обімілів: та це ж Микола Петрович, який проводив на тому тижні в його квартирі заняття. «Ну, порадив Шелгунов!» — нараз подумав Князев. Він так розгубився, що тільки очима лупав, не в силах вимовити слова. Микола Петрович, лукаво посміхаючись карими очима, міцно потис йому руку, спитав, чи давно він чекає.

— Та ні... — з напругою видавив Князев, не знаючи, як виплутатися з цього неприємного становища. — І вибачте, Миколо Петровичу, бо трапилося, мабуть, прикре непорозуміння. Один мій знайомий дав мені адресу адвоката Ульянова, а ось виявилось, що я втрапив до вас... Хтось з нас наплутав... Мабуть, як завжди, я, але...

— Сідайте і заспокойтеся, — засміявся Володимир. — Адвокат Ульянов — це я.

— Невже?! — ще більше здивувався і в той же час зрадів Князев. — То, виходить, я не помилився?

— Так, не помилилися.

— Ху-у... — витер Князев піт з лоба рукавом, забувши, що в кишені його нового піджака є носова хустка. — З душі прямо камінь скотився...

— Василь Андрійович був у мене, розповів коротенько про вашу справу. Я готовий допомогти вам. Отже, сідайте і викладайте все по порядку.

Переборюючи зніяковіння, яке Князев все ще відчував, він почав викладати суть справи. Розповідав плутано, і Володимир зупиняв його, задавав запитання. Коли ж усе було з'ясовано, Володимир сказав:

— Ви маєте повне право на будинок. Але для того, щоб виграти справу, треба знайти родинний список. Це ж справа нелегка, оскільки небіжчиця була з кріпаків. Однак і не виключено, що списки ті збереглися. Зараз я вам складу прошеніє — а ви потім перепишете своєю рукою — на

одержання ревізьких реєстрів.— Написавши прошеніє, Володимир віддав його Князеву, пояснив, куди подати його.— Як тільки в тих установах дістанете якісь документи, відразу приносьте їх до мене. Ну-с, а тепер перейдімо до іншого питання. Як справи в гуртках? Що на заводах?

Запитань Володимир задавав так багато, що Князев ледь устигав на них відповідати. А одержавши відповіді, Володимир сказав:

— Ви, як безпосередньо зв'язаний з гуртками, повинні визнавати, що робиться на заводах, чим незадоволені робітники і хто в цьому винен. Ви повинні знати інтереси робітників, чим вони більше цікавляться, як до них піти.

Розумів Князев, що все те, про що говорив Микола Петрович,— Володимир не сказав свого справжнього імені та по батькові,— досить важко виконати, але не наважувався відмовлятися. А Володимир продовжував викладати свої думки:

— От ви zorganizували гурток. Самі ви повинні стати вище від них щодо знань, щоб керувати. Ви повинні більше читати, розвиватися й розвивати інших. Я чув, що ви любите ходити на танці, але обличте це, треба працювати щосили. Ви повинні розвиватися політично, і тоді вся ваша робота в гуртку буде для вас насолодою...

«Це так, та чи вистачить у мене вміння робити все, як ви робите»,— подумав Князев, не наважуючись сказати того вголос. Додому він повертався після цієї зустрічі з Ульяновим, відчуваючи тягар на душі, бо розумів, як все те, про що мовилося, нелегко буде виконати. А не виконати він не міг. І почав сушити голову, як по-новому організувати і свою роботу, і своє навчання, і свої стосунки з товаришами. Оця тривога заглушала навіть ту радість, що тепліла в душі Князева від того, що він знайшов адвоката, який, можливо, допоможе йому одержати бабусину спадщину.

Через кілька днів Князев зустрів на вулиці Петра Запорожця. Розповів йому, як ходив до адвоката, як познайомився з Ульяновим. А що Петрові сам Володимир уже сказав про все те, то він аніскільки не здивувався. Просив тільки й надалі в гурткові називати Ульянова Миколою Петровичем, нікому не казати його справжнього прізвища. Закінчив:

— А відносно того, що нелегко виконати всі його наста-

нови, то скажу одне: беріть з нього приклад. Він і сам дуже багато працює. Треба ж нам працювати й допомагати йому. Так чи ні?

— Та звичайно,— погодився Князев.— Будемо старатися. І ще раз спасибі вам, Петре Кузьмичу, що привели його до нас. Всім він до душі припав. Щиро кажу вам. А це багато значить, бо коли інтелігент не подобається нашому брату, то користі від його науки мало. Найперше — це душа людини, а все інше, так би мовити, додається. Людина без душі, що горішина без зерня. А як ви думаєте: виграю я справу про спадщину?

— Важко вгадати,— відповів Запорожець.— Та коли взявся Ульянов, то він зробить все, щоб правда перемогла. В цьому можеш бути впевненим. І вибач, друже, я поспішаю на лекції. Заходь до мене, коли матимеш час.

— А як же з інтелігентами для інших гуртків? — зупинив Князев Запорожця.— Адже їх три створено, люди ждуть...

— Шукаємо,— відповів Петро.— Днями, думаю, справа ця буде вирішена. Я тоді сповіщу тебе.

14

Працювалося Володимирові напрочуд легко. Здавалося, що тільки-но сів за роботу, як уже закінчує першу частину. А що попереду робота ще над такими ж — за обсягом — двома частинами, не тільки не лякало, а радувало. Радувало тому, що від тієї творчої праці він мав справжню насолоду. Охоплював подумки всю цю працю, уявляв, якою буде книга, якщо її колись пощастить,— може, з допомогою Плеханова,— видати. В Росії цензура ні за що не пропустить. Страшенно, звичайно, шкода, та що вдіеш: тут дозволяється тільки лаяти, оббрівувати марксистів. «Та нічого, панове михайловські, ми знайдемо шляхи сказати правду!» — думав Володимир, уможуваючись до столу і беручись за роботу.

«Ми підходимо тепер,— швидко писав Володимир,— до найбурливішого місця всієї, щонайменше, непристойної «полеміки» — саме до «критики» (?) п. Михайловським політичної діяльності соціал-демократів. Кожен розуміє, що діяльність соціалістів і агітаторів серед робітників не може підлягати чесному обговоренню в нашій легальній пресі і що єдине, що може зробити тут порядна підцензура

преса,— це «з тактом мовчати». Пан Михайловський забув це дуже елементарне правило і не посоромився скористатися з своєї монополії звернення до читаючої публіки для того, щоб обливати соціалістів брудом.

Володимир перечитав абзац, написав з нового рядка: «Однак знайдуться засоби боротьби проти цього безцеремонного критика і поза легальною журналістикою!»

Погортавши журнал «Русское богатство», Володимир знайшов підкреслені червоним олівцем рядки статті Михайловського, заходився виписувати їх до зошита: «Скільки я розумію,— прикидається наївним п. Михайловський,— російських марксистів можна поділити на три розряди: марксистів-глядачів (байдужі спостерігачі процесу), марксистів пасивних (тільки «полегшують муки родів». Вони «не цікавляться народом, що сидить на землі, і звертають свою увагу та надії на тих, які вже відлучені від засобів виробництва») і марксистів активних (які прямо обстоюють даліше розорення села)».

Закінчивши цю виписку зі своїми коментарями і перевіривши, чи не вкралась де-небудь помилка, бо щодо цитування Володимир був надзвичайно вимогливим до себе, він відсунув журнал, продовжував:

«Що це таке?! Адже не може ж п. критик не знати, що російські марксисты — це соціалісти, які виходять з того погляду на дійсність, що це — капіталістичне суспільство і що вихід з нього один — класова боротьба пролетаріату проти буржуазії? Яким же чином і з якої речі змішує він їх в одно з якоюсь безглуздою пошлістю? Яке право (моральне, звичайно) має він поширювати термін марксистів на людей, що не приймають, очевидно, найелементарніших і оснóвних положень марксизму, людей, що ніколи й ніде не виступали як окрема група, ніколи й ніде не заявляли якої-небудь своєї окремої програми?»

Пан Михайловський залишив собі чимало лазівок, щоб виправдати такі неподобні прийоми.

Поклавши ручку, Володимир знову взяв журнал, знайшов потрібну цитату, заходився виписувати її:

«Може,— дотепує він з легкістю світського пшюта,— це і не справжні марксисты, але вони вважають і оголошують себе такими». Закінчивши виписку, Володимир сердито відкинув журнал, гнівно насупившись, написав: «Де оголошували й коли? У петербурзьких ліберальних і радикальних салонах? У приватних листах? Хай так. То й розмовляйте

з ними в своїх салонах і в своїй кореспонденції! Але ж ви виступаєте в пресі й публічно проти людей, які (під прапором марксизму) ніколи й ніде не виступали публічно. І ви смієте ще при цьому заявляти, що полемізуєте проти *соціал-демократів*,— Володимир жирно підкреслив «соціал-демократів»,— знаючи, що це ім'я носить тільки *одна*,— «одна» теж підкреслив,— група соціалістів-революціонерів і нікого іншого з нею сплутати не можна!»

В двері постукали. Володимир згадав, що просив поставити самовар, бо вже дванадцята година, а він, запрацювавши, ще й чаю не пив, підхопився, гукнув:

— Прошу, пані Шарлотта!

— Самовар кипить,— відчинивши двері, сповістила пані Шарлотта.— Можете варить чай.

— Дякую! Зараз прийду!

Поспіхом випивши дві склянки чаю, Володимир знову взявся за роботу, бо не терпілося закінчити статтю — адже залишилося написати кілька абзаців! — саме сьогодні, щоб завтра, перечитавши, переписувати начисто.

«Пан Михайловський виляє і крутиться,— почав писати Володимир так, ніби й не вставав з-за столу,— як спійманий на гарячому гімназист. «Я тут зовсім ні при чому,— силкується довести він читачеві,— я на власні вуха чув і на власні очі бачив». Ну й прекрасно! Ми охоче віримо, що у вас перед очима нема нікого, крім пошляків і негідників, але при чому ж тут ми, соціал-демократи? Хто ж не знає, що «в наші часи, коли» не тільки соціалістична, а й усяка хоч трішки самостійна й чесна громадська діяльність викликає політичне переслідування,— на одного, що дійсно працює під тим чи іншим прапором — народовольства, марксизму чи, хоч скажемо, конституціоналізму — припадає кілька десятків фразерів, які прикривають цим ім'ям свою ліберальну полохливість, та ще, може, кілька просто вже негідників, що влаштовують свої особисті дільця? Чи ж не ясно, що тільки найнижкша пошлість здатна була б закидати будь-якому з цих напрямів той факт, що його прапор бруднить (і до того ж непублічно й негласно) всяка шуваль? Весь виклад п. Михайловського — суцільний ланцюг спотворень, перекручень та підтасувань. Вище ми бачили, що ті «істини», з яких виходять соціал-демократи, він зовсім перебрехав, виклав так, як ніхто з марксистів ніде й ніколи їх не викладав і не міг викладати. І якби він виклав справжнє розуміння російської дійсності соціал-демокра-

тами, він не міг би не бачити, що «зважати» на ці погляди можна тільки на один манір,— «тільки на один манір» Володимир підкреслив,— сприяючи розвиткові класової самосвідомості пролетаріату, організуючи й гуртуючи його для політичної боротьби проти сучасного режиму. А втім, у нього лишився ще один викрут. З виглядом ображеної невинності він по-фарисейському зводить очі до неба і солоденько прорікає: «Я дуже радий це чути, але я не розумію, проти чого ви протестуєте» (він так і говорить в 2 № «Р. б.»). «Прочитайте уважніше моє висловлювання,— знайшовши потрібні рядки, написав Володимир,— про пасивних марксистів, і ви побачите, що я говорю: з етичної точки зору заперечити нічого не можна».

І це, звичайно, не що інше, як переживання попередніх жалюгідних викрутів».

За дверима почувся голос Шарлотти:

— Пане Ульяноф, вам листь єсть.

Кинувши роботу, Володимир вийшов у коридор, забрав у господині листа — був він од матері — і, повернувшись до столу, обережно, акуратно, як це завжди робив, розрізав конверт. Розгорнув листа від матері, з нього випала записка від Ані. Він взяв той невеличкий папірець, прочитав. Аня сповіщала, що Марко підшукав службу самарському другові, але той несподівано тяжко захворів. Слова «тяжко захворів» були двічі підкреслені, і Володимир зрозумів, про яку хворобу йдеться. В Самарі заарештований Складенко, котрий збирався переїжджати до Москви. Це неприємна новина. Правда, Володимир, склалося якось так, жодного листа не написав Складенку після того, як поїхав з Самари. В Самару писав тільки Маслову, десь перед Новим роком. До цього часу відповіді не одержав, то, можливо, й Маслова заарештовано. Аня пише, що захворіло кілька чоловік. «А якщо й Маслова заарештовано, то, знайшовши листи,— міркував Володимир,— можуть прийти й до мене з обшуком. Неприємна ситуація. І що ж там трапилося, що полковник Попов вдався до арештів?»

Мама писала, що Маняша хворіла, але зараз вже почуває себе краще, наступного тижня, каже лікар, може йти в гімназію. Була простуда. Просить, щоб і він потепліше одягався, бо зараз, коли вже повертає на весну, найлегше застудитися. Питає, чи приїде на літо і якщо приїде, то — коли. Марко найняв дачу під Москвою разом з одним своїм колегою по службі. Це недалеко від станції Любліно. Там і

річка Москва, і гарний ліс, Марко збирається придбати велосипед для прогулянок. Отже, там гарно й цікаво можна буде відпочити. А зима вже набридла, скоріше б настало літо. Про арешти в Самарі мама нічого не пише, їй, мабуть, про те Аня і Марко не сказали. Добре зробили.

Прочитавши Анину записку й материного листа, Володимир встав з-за столу, почав ходити по кімнаті, обмірковуючи, що і як зробити, щоб, на випадок обшуку, не дати в руки жандармам ніяких компрометуючих матеріалів. Добре, що він закінчує статтю проти Михайловського. Але ж це тільки перша, треба, не відкладаючи, писати і другу, і третю. Неприємна ситуація. І найгірше те, що Аня не сповістила, — мабуть, і сама не знає, — яка причина тих арештів. Адже не минуло ще й півроку, як він поїхав із Самари, як він там, разом з тими, хто зараз заарештований, вів пропагандистську роботу. Дивно, але повторилося те, що було після від'їзду з Казані до Самари. Тоді, якби він залишився в Казані, міг би бути заарештованим разом з Федосєєвим, Михайлом Григор'євим, Масловим та іншими. Переїзд до Самари врятував його від тюрми. Як же обернеться для нього справа з оцими арештами його друзів у Самарі? Треба сьогодні ж переглянути всі рукописи, книги і переховати кудись те, що не для жандармського ока. До вечора це він ще встигне зробити, а зараз — кінчати статтю. Що і де б не трапилося, а роботу над статтями треба продовжувати.

Переглянувши ще раз Анину записку, Володимир кинув її в грубу, де горіли дрова. Материного листа акуратно згорнув і вклав у конверта, сховав у шухляду столу, де лежали її попередні листи. Підсунув зошита, перечитав попередні два абзаци, замислився. Посидів, зіпершись підборіддям на руку, хвилини дві, продовжував полемізувати з Михайловським: «Скажіть, будь ласка, як назвали б вчинок людини, яка заявила б, що критикує соціально-революційне народництво (а інше ще й не виступало — беру такий період), і яка почала б викладати, приміром, такі речі: «Народники, скільки я розумію, поділяються на три розряди: народники послідовні, які цілком приймають ідеї мужика і в точній відповідності з його бажаннями узагальнюють різки, биття жінок і взагалі проводять ту найогиднішу політику уряду нагая й палиці, яка звалася ж народною політикою; потім, мовляв, народники-боягузи, які не цікавляться думками мужика і тільки намагаються пере-

нести в Росію чужий їй революційний рух, з допомогою асоціацій і т. п.— проти чого, зрештою, з етичної точки зору, нічого заперечити не можна, коли б не слизькість шляху, яка легко може звести похливого народника до послідовного або сміливого; і нарешті — народники сміливі, які з усією повнотою здійснюють народні ідеали хазяйновитого мужика і тому сідають на землю, щоб куркулювати безоглядно»,— всі порядні люди назвали б, звичайно, це підлим і пошлим глумом. А коли б до того людина, яка викладала такі речі, не могла дістати спростування від народників у тій же пресі; коли б до того ідеї цих народників викладались досі тільки нелегально і через те багато хто не мав про них точного уявлення і міг легко повірити всьому, що б йому не сказали про народників,— тоді всі згодні б, що така людина...

А втім, може, п. Михайловський і сам не зовсім ще забув те слово, яке слід було б тут поставити».

Володимир провів ризику, мовби підбив підсумок, закінчив:

«Та досить! Багато ще лишилося таких же інсинуацій у п. Михайловського, але я не знаю роботи більш втомливої, більш невдячної, більш чорної, ніж колупання в цьому бруді, збирання розкиданих тут і там натяків, зіставлення їх, шукання хоч одного якого-небудь серйозного заперечення.

Досить!»

Володимир полегшено зітхнув: перша частина відповіді на статті «Русского богатства» закінчена.

З дня арешту самарських друзів Володимира минуло більше місяця, а ніяких обшуків за цей час у нього не було. Правда, кілька днів, як йому здалося, біля будинку терся підозрілий тип. А що він у той час, переписуючи начисто статті, тиждень майже не виходив з дому, то тип зник. Більше він його не бачив, як не пильнував. Не міг точно й визначити: здалося йому, що за ним слідкують, чи так дійсно було. Неприємний же осадок залишився в душі, бо в таких випадках треба думати про гірше, ніж про краще. Питав друзів: чи не помітили вони за собою «хвостів»? Ні, начебто не бачили. Навіть Степан Радченко, як не придивлявся, знаючи, що за ним можуть стежити, нічого підозрілого не помітив. Невже якась нитка потяглася від самарців до нього? Чи, може, поліція довідалася про його виступ у Москві проти Воронцова? То був, як зараз він розуміє, дуже необачний вчинок.

Дома, тобто в Москві, теж усе спокійно. А якби в Складенка знайшли Маркові листи, то вже, мабуть, зробили б обшук. Нічого вони, звичайно, зараз не знайдуть. Налякають тільки бідну маму, яка подумає, що в Петербурзі з ним щось трапилося. Та, може, все минеться гаразд...

Переписував начисто перші статті Володимир не тиждень, а два тижні, бо, перебілюючи, продовжував працювати над рукописом. Обсяг чистовика ще збільшився на кілька сторінок, як Володимир не намагався й скорочувати текст, а не лише доповнювати. Коли нарешті закінчив переписувати рукопис, поніс його до Радченка, бо в того вже все було підготовлено для гектографування. Степан, прочитавши рукопис, прибіг серед ночі до Володимира, щоб висловити йому своє захоплення. Володимир ніяк не ждав такого пориву від спокійного, поміркованого, обережного Степана і остаточно переконався, що він написав статті, які будуть читатися з цікавістю.

— Все, все дуже добре, — говорив Степан, радісно сяючи своїми голубими очима. — Для пана Михайловського і його компанії це буде грім з ясного неба! І грім такий, од якого вони затремтять. Розумно, дотепно, гостро... Все, все е, що треба! Я ночі не буду спати, а надрукую статтю! Тільки

знаєте що, Володимире Іллічу? Ви де-не-де говорите, що будете розглядати статті Южакова, Кривенка, а, між тим, у цьому рукописі йдеться тільки про писанину Михайловського. Може, це якось пояснити, щоб у читачів, як оце й у мене, першого вашого читача, не виникло непорозуміння?

— Я сам про це думав,— погодився Володимир.— Навіть написав уже коротеньке «від видавців». Зараз я знайду той текст, прочитаю вам. Ага, ось він. Слухайте: «У тексті статті читач знайде виноски з посиланням на дальший розгляд деяких питань, тим часом як насправді цього розгляду нема. Причина цього в тому, що подана стаття становить тільки першу частину відповіді на статті «Русского богатства» про марксизм. Гостра недостача часу не дала змоги своєчасно видати цю статтю, тоді як гаятись далі ми вважаємо за неможливе: ми і так спізнились на два місяці. Ось чому ми зважуємось випустити поки що розгляд «критики» — це слово я беру в лапки,— пана М. Михайловського, не чекаючи закінчення друку цієї статті. У другому й третьому виданнях, що готуються до друку, читач знайде, крім пропонованого розгляду, також і розгляд суспільно-економічних поглядів інших ватажків «Русского богатства», панів Южакова й С. Кривенка, в зв'язку з нарисом економічної дійсності Росії та «ідеями й тактикою соціал-демократів», що впливають звідси». Оце і все,— передав Радченкові того папірця Володимир.— Може, ще щось додати?

— Ні, все тепер ясно,— сказав Радченко.— Я можу забрати цей текст чи ви його переписуватимете начисто?

— Забирайте, коли нічого, вважаєте, не треба додавати.

— Добре,— сховав у кишеню папірця Радченко.— Тепер все діло за мною. Точніше, за нами всіма, бо хлопці будуть активно допомагати.

— Скільки часу, ви думаєте, знадобиться на це видання? — поцікавився Володимир.

— Та місяців два спливе,— подумавши, відповів Степан.— Ніяк не менше, якщо не більше, бо вся ж ця техніка дуже примітивна. Та й необхідність суворої конспірації уповільнюватиме хід справи. А коли ви думаєте закінчити другу і третю частини?

— Хотілося б місяців за два впоратися.

— А які ж вони за обсягом?

— Не менші, як я їх зараз уявляю, ніж перша частина.

— То як же ви... встигнете за два місяці? — здивувався

Степан, якому здавалося, що він і такої, як оця перша, частини не написав би й за рік.

— Справа в тому, Степане Івановичу, що в Самарі я читав реферати на ті теми, які буду розробляти в другому й третьому випуску. Це мені, як розумієте, полегшить роботу. Хоча, правду сказати, ті свої виступи перед самарськими марксистами я використовую тільки, як конспекти. Весь же текст пишеться заново.

— Незбагненне це діло для мене,— зітхнув Степан.— Можу зробити найскладніше креслення, а щось написати... Не дав мені господь такого таланту. Відверто признатися, я написав у своєму житті один реферат. І про ті ж горезвісні ринки. Думав прочитати його після Германа Красіна, бо здавалося, що не гірше його кумекаю в тих питаннях. Та послухав вашу критику Германового реферату — і викинув свій. Більше вже, звичайно, не полізу в теоретики. Буду займатися практичними справами.

— В усякій справі, як ви розумієте, треба мати свій талант,— відповів Володимир.— А в партії соціал-демократів, яку ми повинні створити, бо без неї не підніmemo робітничі маси на боротьбу, в партії, повторюю, таланти всіх профілів будуть потрібні. Як вони, бачите, потрібні нам уже й зараз. Так папір дістали жовтий?

— Іншого, на жаль, нема. Та хай це вас не турбує: ми вже пробували. На жовтому папері синім чорнилом виходить непогано. Завтра я вам занесу кілька сторінок, подивитесь. А зараз, даруйте, піду, бо хлопці ждуть мене.

— Проводжати я вас не буду.

— Я й сам хотів вас про це просити. Ну, Володимире Іллічу, бажаю вам успішної роботи над продовженням статей,— міцно потискуючи Володимирові руку, мовив, весело посміхаючись, Степан.— Еге, зовсім забув: Люба теж прочитала ваш рукопис, теж у захопленні. Просила вам передати уклін і запросити вас на борщ.

— Спасибі.

— То, може, завтра не я до вас, а ви до нас заглянете?

— О котрій годині ви будете дома?

— Та приходьте на обід. До того часу я вже матиму зразки.

— Добре. Ні, подождіть, Степане Івановичу! — зупинив Радченка Володимир.— Я зовсім забув, що завтра день безплатних консультацій. Отже, після обіду я буду зайнятий.

— Тоді ждемо вас увечері. Після консультації йдіть прямо до нас.

— Домовилися,— погодився Володимир.

Хоч як напружено працював Володимир над статтями, але не занедбував і службових справ: навідувався до Волкенштейна, виконував усі його доручення; не пропускав жодної безплатної консультації. А тому доводилося й ночами сидіти за письмовим столом. Особливо пізно лягав спати, коли переписував першу частину, бо якось важко було зупинитися, кинути роботу. Хотілося якомога швидше її віддати, а переробок було стільки, що робота досить повільно посувалася вперед. Думав: «Закінчу, тоді вже, взявшись за другу частину, буду спокійніше працювати». Але не міг уже повернутися в ту спокійну, розмірену колію, котрої дотримувався, коли приїхав до Петербурга. І другу частину, як тільки почав її, хотілося якомога швидше закінчити, бо на черзі ж стояла третя. До літа весь рукопис повинен бути готовим, щоб читач одержав усю книжку десь у кінці року. Заспокоював себе: «Напишу всю книгу, а тоді вже повернуся до того режиму життя, якого раніше дотримувався. Тим більше, що, віддавши друкувати весь рукопис, поїду до Москви. Там, на дачі, й відпочину як слід, бо навряд чи будуть умови для творчої праці».

Вперше Володимир мав друкувати свої статті на гектографі. Хвилювався, що з того вийде. І був дуже задоволений, коли Радченко показав деякі сторінки відповіді Михайловському. Чітко, досить грамотно. Якщо вся частина буде так надрукована, то можна бути спокійним, що справа не зіпсована. І тепер усе піде по колу: поки вони друкуватимуть першу частину, він закінчить другу. А можливо, й третю. Отже, у виході всіх частин якщо і буде перерва, то невелика.

2

Після того, як Надія зустрілася з Ульяновим у Радченків, вона майже місяць не бачила його. Спитала якось, переборовши сором'язливість, Любу, чи не поїхав він з Петербурга. Люба сказала, що він днями заходив до них, вона частувала його вечерею. Степан приносив, читав — і їй давав читати — дуже цікаві статті Ульянова, в яких він полемізує з Михайловським, розбиває його, як розбив свого часу реферат Германа Красіна. Не сказала Люба лише

того, що для всіх було таємницею: що Степан з якимись своїми інститутськими друзями почав уже друкувати статті Ульянова на гектографі. Надя несміливо мовила:

— А як би мені прочитати?

— Не знаю. Ульянов давав їх Степанові всього на один день.

Кілька разів Надя ходила працювати в бібліотеку і кожного разу, затамувавши подих, переступала поріг читальної зали, кидала полохливий погляд на той столик, за яким тоді сидів Ульянов. Але ніде не бачила його. І сум огортав душу. Зустріла такого цікавого чоловіка, познайомилася у Радченків значно ближче з ним, ніж у Классонів, і... ніде не бачить його. Та й нічого дивного: місто велике, в ньому людина губиться, як голка в скирті соломи. Спільних друзів мало: одні Радченки. Але і вона, і Ульянов у них бувають рідко. Де ж зійтися їх стежкам?

І все-таки світ виявився тіснішим, ніж Надії здавалося. Зайшовши якось у бібліотеку і окинувши поглядом читальну залу, вона здригнулася: за столиком сидів Ульянов і, привітно посміхаючись, дивився своїми карими очима на неї. Вона кивнула йому головою і теж привітно посміхнулася, відчувачучи, як серце переповнюється щемким теплом. Ульянов підхопився і навшпиньки, щоб не чути було кроків, пішов їй назустріч. Не сказавши одне одному ані слова, вони поглядами зрозуміли, що треба робити, і вийшли в коридор. Ульянов поштиво потис їй руку, мовив з веселим докором:

— Давниченко я вас не бачив.

— Я кілька разів була тут, але вас...— почала Надія та й замовкла, засоромившись тієї правди, що мимоволі вирвалася у неї.

— Так, я минулого місяця дома працював.

— Люба сказала мені, що ви написали відповідь Михайловському на його статті?— помовчавши, спитала Надія.

— Написав, але ще не всі.

Надії дуже хотілося попросити в Ульянова ті статті, щоб прочитати їх, та вона не наважилася. Сказала:

— Запропонувала я в школі читати робітникам лекції про західні країни. Ну, як водиться, мені сказали: ти і починай. Я вибрала Швецію. Оце й вивчаю матеріали...

— Про Швецію є що цікавого сказати нашим робітникам,— похвалив Володимир.

— Матеріалу у мене багато, та не знаю, як я зумію

опрацювати його й викласти. Не рада вже, що запропонувала.

— Ви, Надіє Костянтинівно, казали, що у вас є зошити з шкільними творами робітників.

— Так. Тільки вчора писали мої учні. Я ще не всі й перевірила, бо не мала часу. Але в тих, що встигла проглянути, чимало цікавого. Робітник тютюнової фабрики Васильєв написав: «Знайшли дівчинку, взяли в артіль. Потішна така, треба віддавати в поліцію, а шкода». Хочу поцікавитися, що то за нещасна маленька істота. Мабуть, покинута матір'ю. А може, мати померла, а воно залишилося...— спохмурніла Надія.— А як поліція виховує тих бідних сиріт — усім відомо: мруть вони в приютах, як мухи восени...

Зажурено помовчали. Володимир спитав:

— А можна, Надіє Костянтинівно, мені почитати ті твори?

— Будь ласка! — мовила Надія, здивувавшись тому, що Ульянова цікавлять шкільні твори її учнів.— Вам щось відібрати краще чи ви хочете все підряд прочитати?

— Бажано підряд.

— Добре. Тільки де мені їх вам передати? Може, в бібліотеку принести?

— Я міг би до вас зайти, якщо це зручно,— відповів Володимир.

— Ми живемо з мамою, і всі мої друзі приходять до мене, коли їм треба,— відповіла Надія з помітним хвилюванням.— Можемо й сьогодні, закінчивши заняття, зайти до мене, і я вам дам зошити. Правда, днів на два-три, бо вони мені будуть потрібні.

— На всі умови згоден,— весело одказав Володимир.— Тоді що ж, до роботи?

— Так, ходіте, бо до закриття бібліотеки залишилося, як я бачу, всього дві години. А мені ж післязавтра читати ту лекцію про Швецію. Признаюся вам відверто: боюся так, як, здається, ще ніколи не боялася...

— Я лекцій не читав, а з рефератами доводилося виступати,— сказав Володимир.— Теж хвилювався. Це, мабуть, природно. Єдине, чим я можу вас, Надіє Костянтинівно, втішити.

— Дякую,— посміхнулася Надія.— Приблизно так я й сама себе втішаю, але від того не стаю спокійнішою.

Дивно, але Надії, після розмови з Ульяновим, добре працювалося, хоча вона й відчувала весь час його присутність. Боялася глянути в напрямку його столика, щоб не зустрі-

тися поглядом. Інколи дивилася тільки на годинника, бо чомусь втратила відчуття часу: то їй здавалося, що вона тільки-но прийшла, то — що сидить уже більше двох годин. Один раз все-таки наважилася і кинула косий погляд на стोलик, за яким сидів Ульянов. Той, як завжди, напружено схилившись, щось швидко-швидко писав. Їй чомусь стало аж прикро, що він не відчув того її погляду, не глянув на неї. «А що ж я скажу мамі, коли ми зйдемо? — раптом вперше спало на думку те, що їй доведеться знайомити Ульянова зі своєю матір'ю.— Від неї ж нічого не приховаєш. А що я повинна приховувати?» І на це власне запитання Надія не могла з чистою совістю відповісти: «Нічого». Хоча, з другого боку, не могла й визначити навіть для себе самої, що ж вона, знайомлячи Ульянова з матір'ю, приховуватиме від неї. Не скаже, що він брат страченого державного злочинця? Так, це їй зовсім не потрібно знати. Мовби і все. Ні, ще щось є... Та краще про те не думати, коли воно невловиме...

За півгодини до закриття бібліотеки Володимир зібрав свої книги, зошити, підійшов до Надії. Вона, не дивлячись в його бік, відчула, що це він іде, але не глянула на нього, а ще нижче схилилася над книгою. І тільки після того, як він зупинився біля її столика, підняла на нього очі та миттю й опустила їх, зустрівшись з його пильним поглядом. Тихо мовила, все так само не дивлячись на нього:

— Я... зараз...

Ульянов, не сказавши ні слова, пішов здавати книги й журнали. Надія встала і, лаючи себе за оту непереборну сором'язливість, заходилася теж збиратися. А думками вона була вже дома. Як мама зустріне Ульянова? Сподобаються вони одне одному? Правда, до всіх її друзів мама ставиться уважно, привітно. Та це лише зовні. Внутрішнє ж ставлення мами не до всіх однакове. Декого—того ж Классона — вона і недолюблює. Степан Радченко їй дуже подобається, хоча вона й говорить, що він хитруватий. Ні, мама вміє зазірати в душі її друзів, розгадувати їхні вдачі. В цьому їй не можна відмовити. Їх оцінки людей майже співпадають, а тому, треба думати, Ульянов сподобається мамі так само, як і їй. І дуже, дуже Надії хотілося, щоб було саме так...

У другій половині квітня в Петербурзі погода круто мінялася. В п'ятницю, двадцять другого, було напрочуд тепло. Володимир, коли вийшли з бібліотеки, весело сказав:

— Дивний день, чудовий вечір!

— Так, сьогодні вже зовсім весняне тепло,— погодилася Надія.

— А знаєте чому? — засміявся Володимир.— Сьогодні мій день народження.

— Жартуйте? — не повірила Надія, теж посміхаючись.

— Точно! Виповнилося двадцять чотири!

«Я на рік старша від нього»,— з сумом подумала Надія. А вголос сказала:

— А я думала: вам трохи більше.

— Всі так думають,— відповів Володимир.— Одна мама вважає, що мені ще мало. Одержав від неї поздоровлення, клопочеться, як за маленьким.

— Мама всі такі,— сказала Надія.— Мені зі своєю довго довелось воювати, поки вона визнала, що я вже доросла.

— Вічна проблема батьків і дітей.

Від Публічної бібліотеки до будинку, в якому мешкали Крупські (Невський, 97) було всього три квартали, і Володимир і Надія, хоч як повільно йшли, дісталися швидко. Хід у квартиру, як і у Володимира, був під ворітьми.

— У нас тут завжди темно,— вибачаючись, говорила Надія.— Східні, як бачите, вузькі і круті. Та нам не далеко, ми на першому поверсі. Йдіть, тільки обережно, за мною. Ось і наші двері...— Надія смикнула дерев'яну грушу, за дверима тельнюкнув дзвоник. Почулися м'які кроки, глухуватий жіночий голос:

— Ти, Надійко?

— Я. Але не одна, з гостем,— попередила Надія.

— Почекай тоді хвилинку...

Коли двері відчинилися, Володимир побачив на порозі жінку, дуже схожу на Надію: такі ж сіро-зеленкуваті очі, такі ж м'які риси обличчя, так само гладко причесане волосся і вкладена коса. Навіть плаття на жінці було таке саме, як у Надії: чорне, з високим коміром. Жінка пильно глянула на Володимира, зніяковіло посміхнулася повними, як у Надії, губами, мовила хрипливато:

— Прошу вас...

— Заходьте, Володимире Іллічу,— сказала Надія, пропускаячи його вперед.

— Дякую,— хитнув головою Володимир.

— Мамо, познайомся...— мовила Надія, коли зайшли до маленького коридорчика.— Це Володимир Ілліч Ульянов.

— Єлизавета Василівна,— все так само посміхаючись одними повними губами, відповіла жінка.— Роздягайтеся, будь ласка.

— І проходите ось сюди, в мою келію,— відчинивши двері в свою кімнату, запрошувала Надія.— Мамо, ти нас почаствуєш кавою?

— Зараз подам! — відповіла Єлизавета Василівна, бо, чекаючи дочку, вже приготувала вечерю.

Зайшовши в кімнату, Володимир окинув її поглядом. Кімната була вузька, а тому здавалася довгою. В кінці, поперек кімнати, стояло гарно прибране ліжко. Біля вікна, як і в нього, невеличкий канцелярський столик, покритий темно-малиновим папером без єдиної плями. На столі, поряд з склянню чорнильницею, у чорній дерев'яній рамці — фото красивого чоловіка. «Мабуть, батько,— подумав Володимир.— Але Надія зовсім не схожа на нього. Викапана мати». Біля письмового столу — дві високі книжкові полиці. Комод, вішалка, два стільці. У всьому відчувався той ідеальний порядок, який властивий тільки дівочим кімнатам. Надія підсунула стільця Володимирові, запересила сісти. Сама ж, вибачаючись, вийшла, сказавши, що їй треба допомогти матері. Двері вона покинула відчиненими, і до Володимира долинали приглушені голоси, але про що дочка і мати розмовляли, він не чув. Та ось і Надія повернулася до кімнати, сказала, вдоволено посміхаючись:

— Зараз мама подасть каву. А я тим часом підберу вам зошити.— Надія сіла до свого столу, взяла з купи зошитів, що лежали на ньому, кілька штук, проглянула, подала один Володимирові:— Ось, будь ласка. Твір робітника Фунтикова. Досить начитаний робітник. Мабуть, відвідував гуртки, бо про що б не писав, обов'язково згадає, що капіталісти грабують робітників. Це його твір, переказ казки «Про рибаків і рибку». Всього, подивіться, десять рядків. А він усе-таки примудрився приточити робітника і капіталіста. У нього вийшло: рибак, що закидає сітку,— капіталіст, а рибка — робітник.— Уперше, скільки Володимир знав її, Надія весело засміялася.— Ці твори ми маємо відправляти в округ. Не знаю, що начальство школи робитиме. Доведеться, мабуть, Фунтикову ще один твір писати. Та він усе одно не забуде сказати про капіталіста і робітника. Пам'ятаєте скандал з картиною художника Ге «Христос і розбійник»?

— Чув щось...

— Торік, вас, мабуть, тоді ще не було в Петербурзі, Ге показав свій твір на пересувній виставці. Олександр III подивився на ту картину і наказав її прибрати. Художник перевіз її на квартиру професора Страннолюбського,

дружина котрого була толстовкою. Я побачила того «Христоса і розбійника» вже на квартирі професора, і картина справила на мене сильне враження. Сподобався мені і сам художник. Правда, коли він говорив як толстовець, то було скудно. А як тільки він починав розповідати, як писав картину, що він у той час відчував, що думає, як в ході роботи мінялися його уявлення про мистецтво, як заповонила його картина, як у хвилини смерті коханої дружини — а вона якраз в той час помирала — він вдивлявся в її погасаюче обличчя, намагаючись вловити тінь смерті, щоб відобразити в своїй картині, — всі його слухали з величезним захопленням. Надумала я показати ту картину моїм кращим учням. Зібралось чоловік десять. Фунтиков теж пішов. Картина справила велике враження на робітників. Фунтиков взявся передавати художникові свої враження. І знову згадав капіталістів і робітників, робітничий рух, соціалізм. Зовні — це було безглуздо, а внутрішньо — логічно, осмислено. І те, що хотів сказати Фунтиков у своїй плутаній, багато в чому наївній промові, зрозуміли його товариші, співчутливо підтримували його. У Ге заблистіли сльози на очах, він схвильовано обняв Фунтикова і почав говорити, що саме оце він і хотів сказати картиною...

— Дуже цікавий факт! — щиро мовив Володимир. — Розповісти б його всім панам, котрі твердять, що малограмотні робітники нічого не тямлять у справжньому мистецтві.

До кімнати зайшла Єлизавета Василівна, несучи на старенькій таці дві чашки кави, пиріжки, коржикки. Поставила на край Надіїного столу, сказала, ласкаво глянувши на дочку:

— Частуй гостя.

— А ти? — спитала Надія, побачивши, що мати принесла тільки дві чашки.

— У мене там ще справи, — пояснила Єлизавета Василівна, серцем матері відчувши, що молодим людям веселіше й вільніше буде без неї. — Хвилини за п'ять я впораюся й прийду. Пригощайтеся, Володимире Іллічу. Чим, як мовиться, багаті.

— Дякую, дякую, — обережно сьорбнув кави Володимир. — Дуже смачна кава. І давно я її не пив, бо в Петербурзі споживаю тільки чай.

При Єлизаветі Василівні розмова не клеїлася. А коли вона пішла з кімнати, Надія знову почала захоплено розповідати про школу. Дивувалася тому, що на людях вона страшенно соромилася Ульянова, а коли залишалася з ним

наодинці, зовсім не відчувала тої внутрішньої скутості. Ульянов умів підтримувати бесіду на всяку тему. І, що найголовніше було для Надії, він умів слухати. Про що б вона йому не говорила, в його карих, постійно примружених очах світилася цікавість, яка захочувала до розповіді. Вмів, вислухавши уважно, задавати питання, прагнучи якомога повніше з'ясувати для себе все.

Більше двох годин просидів Володимир того вечора у Крупських і, повернувшись додому, довго не міг заснути, хоча вже було за північ. І не давало йому заснути якесь не звідане досі світло, що променілося в душі...

3

Після тих перших відвідин квартири Крупських Володимир, зустрічаючись з Надією в бібліотеці,— а це траплялося часто,— проводжав її додому, заходив до неї. Єлизавета Василівна незмінно привітно зустрічала його, не відпускала, не почастувавши кавою або чаєм. Надія ж перестала соромитися його при матері, а тому, коли вони сиділи і втрюх, то розмова все одно точилася жваво. Єлизавета Василівна вже знала, що Володимирового брата страчено за замах на царя, що його сестра померла в Петербурзі, не провчившись і року на тих самих курсах, на яких не захотіла навчатися Надія. Знала, що батько помер, що мати мешкає в Москві з двома дочками, сином і зятем. Жаліла Володимирову матір, якій випало стільки страшного горя. Казала Надії:

— Я немало вистраждала, а вона, бідна, ще більше.

По-материнському жаліла Єлизавета Василівна й Володимира, до якого, в міру того як ближче взнавала його, ставилася все з більшою й більшою повагою. Раділа вона й дружбі Надії з таким розумним, освіченим, дотепним, незвичайно тактовним молодим чоловіком. І коли Ульянов довго не з'являвся, питала Надію, чи не трапилося з ним чогось. Під отим «чогось» розумівся арешт. Та хоча і Надія, і Єлизавета Василівна саме цій зміст вкладали в оте «чогось», вони ніколи не говорили про революційну діяльність Ульянова. Так само, як не говорили про революційну діяльність інших Надієвих друзів. Правда, коли Степана Радченка заарештували, Надія попалалила всі листи, переховала деякі книги. Матері сказала: «Знаю, що до мене вони не прийдуть, та береженого і бог береже». Єлизавета Василівна кілька ночей не спала, дослухаючись, чи не дзвонять,

І зовсім заспокоїлася лише тоді, коли Степана випустили з ув'язнення.

В бібліотеці Володимир довго не з'являвся тому, що, зробивши потрібні виписки з творів Южакова, сидів дома і писав статті. Робота швидко просувалася вперед, і він не хотів відволікатися. Друзі, знаючи, як напружено й плідно працює Ульянов, намагалися якомога менше заважати йому. Приходили до нього лише тоді, коли вже ніяк не можна було обійтися. І то не вдень, а десь після десятої вечора, коли Володимир, знали, пив чай, бо пізніше пані Шарлотта не могла подавати самовар: вона лягала спати. За місяць напруженої роботи Володимир закінчив відповідь на статті Южакова. Робота за обсягом вийшла такою ж самою, як і перша частина. Але переписав її Володимир начисто швидше. Передаючи рукопис Радченкові, сказав:

— З соціологом Михайловським і економістом Южаквим покінчено. Залишилося розглянути діяльність практика Кривенка. Праця теж не з легких і не з приємних, та подітися нікуди — треба довести діло до кінця.

— А в мене, Володимире Іллічу, є один цікавий документ, — мовив Радченко, покручуючи вуса. — Маніфест партії «Народного права». Ось він, будь ласка, — діставши брошурку з шухляди столу, подав Степан її Володимирові. — Видали ці народоправці свій маніфест, як позначено на обкладинці, того ж дев'ятнадцятого лютого, коли Олександр III видав маніфест про скасування кріпосного права. Відчуваєте, яка символіка?

— Ви вже читали його? — спитав Володимир, гортаючи тоненьку брошурку.

— Так.

— І що? Ті ж самі народницькі глупства?

— Ні, дещо є й нове. Та ви, коли не дуже поспішаєте, сядьте, прочитайте. Ми й поговоримо. Я тим часом збігаю в булочну, бо дома немає хліба, а Люба вже третій день чергує в одній жінки, що має родити. Така вже в неї служба, нікуди не подінешся... Ну, читайте, я швиденько обернуся...

Тільки-но Степан пішов, як з'явилася Люба. Здивувалася, що в квартирі один Ульянов. Сповістила: жінка, в якій вона була, нарешті народила хлопчика. Вибачилася, що страшенно хоче спати, пішла в свою кімнату, попросивши передати Степанові, щоб не будив, коли повернеться. Володимир пообіцяв, що все передасть, знову всівся до Степанового столу, взявся за читання маніфесту. Степана не

було добрих півгодини. Мабуть, спеціально не поспішав повертатися додому, щоб Володимир міг спокійно прочитати той маніфест. Нарешті він з'явився з пакунками в руках, гукнув з порога:

— Ніяк не міг швидше!

— Тсс! — приклав Володимир пальця до губ.

— Що таке? — здивувався Степан.

— Любов Миколаївна повернулася. Мабуть, уже спить.

— Зараз перевіримо, — сказав Степан, кладучи пакунки на стіл. Пішов у ту кімнату, де була Люба, відразу повернувся, мовив: — Дійсно, вже спить. Та й не дивно: три доби, мабуть, і очей не заплющувала. Ну що, прочитали?

— Двічі! І, знаєте, оці народоправці дають прекрасну відповідь тому сортові народників, які кажуть... Де те місце? Ага, ось воно. Цитую: «Що ні в якому разі, навіть з умовою широкої свободи, не повинна Росія розлучатися з своєю економічною організацією, що забезпечує, — тут хочеться поставити знак оклику! — трудящому самостійне становище у виробництві», які кажуть: (знову цитую) «нам потрібні не політичні, а систематичні, планомірно проведені економічні реформи». А взагалі з цього маніфесту видно, що туманні все ще уявлення народоправців про той «народ», інтереси якого вони хочуть боронити, про те «громадянство», в якому вони і далі бачать орган охорони інтересів праці, який заслуговує на довір'я. Але, в усякому разі, не можна не визнати, що утворення партії «Народного права» є крок вперед, крок до того, щоб остаточно скинути ілюзії і мрії про «інші шляхи для батьківщини», щоб визнати безбоязно справжні шляхи і на їх ґрунті шукати елементів для революційної боротьби. Тут ясно виявляється прагнення до утворення демократичної партії. Говорю про «прагнення» тільки тому, що народоправці, на жаль, не проводять послідовно своєї основної точки зору. Вони все ще говорять про об'єднання і союз з соціалістами, не бажуючи зрозуміти, що втягувати робітників у звичайний політичний радикалізм значить відривати тільки робітників-інтелігентів від робітничої маси, значить, засуджувати на безсилля робітничий рух, тому що він може бути міцний лише на ґрунті повного і всебічного проведення інтересів робітничого класу, на ґрунті економічної боротьби з капіталом, яка неподільно зливається з політичною боротьбою проти слуг капіталу. Вони не хочуть зрозуміти, що «об'єднання» всіх революційних елементів далеко краще буде досягнуто шляхом особливої організації представників

окремих інтересів і спільного діяння в певних випадках тієї і другої партії. Вони все ще називають свою партію «соціально-революційною», хоч в той же час обмежуються тільки політичними реформами, найстаранніше обминаючи наші «прокляті» соціалістичні питання. Партії, яка так палко закликає до боротьби з ілюзіями, не слід було б інших вводити в ілюзії вже першими словами свого «маніфесту»; не слід було б говорити про соціалізм там, де нема нічого, крім конституціоналізму. Отакі мої міркування після першого ознайомлення з цим маніфестом. Чи довго тільки проіснує ця партія в умовах Росії?

На другий день після цієї розмови з Радченком до Володимира прийшов Шелгунов, вибачився, що відірвав од роботи, сказав, притишивши голос:

— Дуже неприємні новини маю...

— Слухаю вас, Василю Андрійовичу.

— Минулої ночі заарештовано кілька моїх друзів: Кейзера, Фунтикова, Норінського, Фішера, Іванова...

— Яка ж причина?

— Всі ці робітники були зв'язані з народниками. Тих інтелігентів, кажуть, теж забрали. Отакі, Володимире Іллічу, препогані справи. Мене поки що врятувало, мабуть, те, що я порвав з народниками, що я, хворіючи, взагалі мало куди ходив останнім часом. Я вирішив вас попередити, може, думаю, ви мали серед народників теж знайомих.

— Спасибі, Василю Андрійовичу. А ви впевнені, що заарештовані тільки народники?

— Так. І самі ж вони видали себе своїм маніфестом.

— А ви читали той маніфест?

— Ні, бо якраз очі боліли. А бачив. У друкарні виданий. То я, даруйте, піду, бо це все, що мав сказати...

Перший, про кого Володимир подумав з тривогою, був Радченко, бо той мав, як він сам казав, знайомих серед народників. Мріяв про те, щоб якимось використати їх друкарню. На час цих арештів треба, мабуть, припинити видання статей. Володимир вирішив зайти до Ванеєва, довідатися, чи все гаразд з Радченком. Анатолія дома не було, зустрів Володимира Михайло Сільвін. Він уже знав про арешти, бо в університеті про них тільки й розмов було. Домовилися: якщо з Степаном щось трапиться, він або Анатолій одразу сповістять. Від Сільвіна Володимир пішов у бібліотеку, маючи намір зустріти там Надію. Вона, виявилося, сиділа вже за своїм столиком. Але, побачивши його, підхопилася, пішла назустріч;— чого ніколи не робила, Во-

лодимир зрозумів, що вона хоче щось сказати йому важливе і, кивнувши головою, пішов за нею. Коли зупинилися в коридорі біля вікна, Надія переривчастим од стримуваного хвилювання голосом мовила:

— Я давно вас жду... Справа в тому, що заарештований мій учень Фунтиков, про якого, пам'ятаєте, я вам розповідала. Арештовані деякі мої знайомі народники. Правда, з ними я давно вже не підтримувала зв'язків, але...

— Дякую, мені вже сказали...— спохмурнів Володимир.— Ви думаєте, ці арешти можуть торкнутися і вас?

— Не знаю... Даруйте, я піду і прошу вас: не проводжайте мене.

Володимир у відповідь покірно схилив голову. Він стояв біля вікна, поки Надія вийшла з приміщення бібліотеки і загубилася в юрбі. І сум такий огорнув його душу, що він не міг залишитися в бібліотеці і, подивившись задля годиться газети, пішов геть. Довго блукав людними вулицями Петербурга, бо додому не хотілося повертатися. Думав: «Хоч би зустріти когось з своїх». Та воно ж завжди так: не треба — зустрінеш, а треба, то і вдень з свічкою не знайдеш.

4

На другий день після арештів у Петербурзі, Москві, Орлі й інших містах, де були народоправці, Іван Миколайович Дурново поїхав до Аничкового палацу, щоб доповісти Олександрю III про цю свою нову перемогу над революціонерами. Збирався він, викручуючись перед дзеркалами, на цю аудієнцію з царем, мов на свято. А між тим, радуватися йому абсолютно нічого було, бо він весь час запевняв Олександра III, що вже викоренив усю крामолу. Приїхавши до Аничкового палацу, Іван Миколайович, як водиться, навідався до цариці. Доповів їй, що за цесаревичем, котрий поїхав до своєї нареченої Аліси Гессенської, встановлено пильний нагляд агентів, що він у повній безпеці. Похвалився і тим, що знешкоджено велику групу крामольників як у Петербурзі, так і в Москві. Все, як хотілося Івану Миколайовичу, складалося добре, одне погано: государ уже кілька днів щось погано почував себе. Хотіли навіть викликати з Москви лікаря Захар'їна, та передумали, бо сам Захар'їн захворів інфлуенцою, не читав навіть лекцій в університеті. Захар'їн дійсно хворів на інфлуенцу, але давно вже видужав, і причина того, що цариця відмовилася

його викликати, була інша. Коли Захар'їн приїхав у січні до Олександра III лікувати його від простуди, то він сказав цариці, що у її чоловіка нефрит і що це може погано кінчитися. Цариця розсердилася, наказала: «Я забороняю вам про це говорити!» Захар'їн тільки знизав плечима, а, повернувшись у Москву, всім казав про стан здоров'я царя те, що думав.

Зустрів Олександр III свого міністра сонно-похмуро. Іван Миколайович аж знітився, але доповідь почав награно-батьоро, бо дійсно ж мав приємні новини:

— Ваша величність, як я вам уже доповідав, група крамольників видала свій маніфест. Тоді ж ми почали розшуки і авторів того пасквіля, і друкарні. І ось, не минуло й двох місяців, всі ті особи заарештовані, друкарня знайдена. Ще одне гніздо крамоли знешкоджено.

Дурново зупинився, чекаючи, що Олександр III похвалить його, але цар мовчав все так само сонно-похмуро. Іван Миколайович, не полишаючи награно-батьорого тогу, продовжував:

— Заарештовано більше тридцяти чоловік. Серед них, на жаль, є і робітники, яких злочинці своєю пропагандою збили з істинного шляху. Організатори й керівники цієї так званої партії «Народного права» Натансон, Тютчев й інші відбували вже покарання. Це запеклі злочинці, для котрих нічого святого не існує.— Дурново витримав паузу, чекаючи, що скаже цар, але той мовчав.— В Самарі над заарештованими марксистами дізнання йде успішно...

Доповідь Дурново тривала, як завжди, більше години, але цар не задав йому жодного запитання. Здавалося, навіть не цікавився тим, що йому казав міністр. Сухо попрощався з Дурново, не запросив його на обід, і той вийшов з царського кабінету знічений і розгублений. Що трапилось? Погано государ почуває себе чи невдоволений ним? Мабуть, останнє, бо через отой трикутник: цесаревич, його коханка Кшесінська, його наречена Аліса — утворився такий клубок пліток, що й сам чорт його, схоже, не розв'яже...

Про одруження цесаревича справді ширилися всілякі плітки. Генеральша Богданович записує: «Валь казав (градоначальник Петербурга), що була велика сцена між царем і цесаревичем перед від'їздом останнього за кордон. Син не хотів їхати. Тепер телеграфував, що виконує волю царя — жениться. Цесаревич зробив освідчення так: спитав Алісу: «Чи подобається вам Росія? Якщо хочете її ошасли-

вити — я пропоную вам мою руку». Про наречену кажуть, що вона не така гарна, як Єлизавета Федорівна, дружина Сергія Олександровича, але в неї більше твердості характеру і волі. Про цесаревича Плеве (державний секретар) сказав, що він дуже впертий, порад не терпить. Навіть у дрібницях, коли якась форма документа вимагає підпису «згоден», він «згоден» не напише, а напише — «дозволяю», і навпаки. Плеве не схвалює думки Валя про те, щоб вислати Кшесінську. Він вважає, що це роздратує цесаревича, котрий, на думку Плеве, не так уже й закоханий. Треба вислати її через рік після весілля. Валь же проти такої комбінації. Він вважає, що варто їй дати грошей і навесні, коли всі виїжджають, примусити і її поїхати геть. За нею подадуться Ратьков-Рожков і Шубін-Поздеев, і її втішить заміжжя з одним із них. Всі думають, що, повернувшись до Петербурга в суботу, цесаревич уже в неділю буде в Кшесінської, котра тепер розігрує роль хворої, нещасної, нікого не приймає. Вона його називає «Коко», а в сім'ї він «Ніса». У Черевіна і Воронцова цар ні разу про неї не спитав, вони ж не сміють сказати. Тепер усякому страшно йти проти неї, оскільки сили не рівні — все швидко згадається.

Не менше розмов, ніж одруження цесаревича, сколихнули в Петербурзі й арешти. Та ж Богданович занотує у своєму щоденникові: «Розповідав Валь про друкарню, яку вони відкрили в Толмазовому провулку. Взято 31 чоловік, в тому числі 7 студентів. Збиралися вони випустити якусь революційну листівку. Квартира та була найнята на ім'я жінки, котра й вважалася там хазяйкою. Застережні заходи були великі: двері трималися на ланцюгові, весь час горів камін, щоб, на випадок тривоги, кинути в нього папери. Знаючи все це, Валь примчав туди з пожежниками. В тій квартирі сполошилися, всі повискакували і таким чином потрапили в пастку. Збагнувши, в чім справа, вони почали кидати листівки в камін, але обгорілі папери встигли витягти. Суворін (редактор газети «Новое время») чув, як в Летушковому провулку знайшли склад гліцерину і тирису, для вироблення вибухової речовини. Взагалі відчувається бродіння в повітрі...»

Через тиждень Богданович заносить до щоденника ще страшішу новину: «Шамшина казала, що мовби відкрито підкоп од Олександрівського театру до Аничкового палацу, а також знайдено бомби і динаміт у Саперному провулку. Мадам Моулін (батько її — жандарм Шмаков) бачила у батьковому дворі масу карет з заарештованими, всі вікна

закриті голубими шторками. Кажуть, що більше 100 чоловік заарештовано».

Вся оця, як її називала Богданович, «інтимна хроніка» досить точно відбивала ті події і ті настрої, які панували в Петербурзі, в царському палаці. Олександр III, бачили всі, непомірно, хворобливо розпухав, байдужів до всього, що діялося навколо нього. Він відчував, що хвороба все міцніше затискує його в свої лещата. Тому й поспішав женити свого маленького — цесаревич Микола пішов у матір, а не в батька — спадкоємця. Цесаревичу ж ніяк не хотілося розлучатися з любою серцю балериною Кшесінською і йти під вінець з нелюбою німецькою принцесою Алісою. Але подітися нікуди було, і цесаревич Микола, який ось-ось мав сісти на трон, робив усе так, як йому наказував батько. Тим більше, що батька він боявся, як вогню, бо той був крутий на рішення. Та ж Богданович відзначає: «Кажуть, що діти царя страшенно бояться. Коли у цесаревича тимчасово взяли його кучера, він спитав у Фредерікса, чи віддадуть йому його. Фредерікс спитав, чого він сам про те не скаже царю. Цесаревич відповів, що не наважується. Спитайте, мовляв, ви. Так само було, коли їхали у Лівадію. Фредерікс його спитав, яких йому туди коней відправити. Він відповів, що не знає, чи їде він туди з царем, а спитати не наважується». Коли ж тут було одружуватися на любій серцю Матильді Кшесінській, коли він боявся сказати батькові, щоб йому повернули його кучера! А між тим всі високі чиновники, що оточували трон, уже, як видно з тих же нотаток Богданович, тремтіли перед цим жалюгідним боягузом. Тремтіли, бо знали, що варто сісти цьому недоумку на трон, як він стане найрозумнішим, найхоробрішим...

Повернувся Дурново з Аничкового палацу в міністерство в такому поганому настрої, що віце-директор департаменту поліції Зволянський вирішив за краще не йти до нього. Гадав: що б там могло трапитися? Невже царю стало щось відомо таке, про що не знали вони? Чи, може, розгнівався, що знову виявлено стільки революціонерів? А якби Іван Миколайович доповів йому про страйки, що спалахують на заводах і фабриках, мов пожежі в жаркі літні місяці? Ось телеграма про виступи робітників Петербурзької, Пермської, Томської губерній; Ростовських і Гомельських залізничних майстерень. Вимоги скрізь одні: зменшити робочий день, збільшити плату, скасувати штрафи, покращити умови праці, життя. Тільки-но надійшла

телеграма від начальника Козлово-Владикавказького жандармського управління: «Вчора о третій годині пополудні через місцеву поліцію було розповсюджено між робітниками Ростовських майстерень розпорядження пана міністра шляхів сполучення, що надійшло від головного інспектора. Наказано оголосити робітникам вимогу почати роботу в двадцять чотири години. Сьогодні вранці вийшло на роботу з 1619 чоловік всього сто вісімдесят сім. А після обіду — сто тридцять п'ять. Оголошено розпорядження — ті, хто не з'явився, звільнюються. Все спокійно. Полковник Юкін». Гарний спокій: півтори тисячі робітників страйкують уже два тижні! Та що вдієш: всім хочеться, щоб все було спокійно. І в першу чергу самому міністру, бо доповідати государю про бунти робітників для нього, як він сам каже, кара божа. Постійно вилучає ці справи зі своїх доповідей, говорячи: хай усе з'ясується, вляжеться...

Після обіду Дурново сам викликав Зволянського. Був він уже весело-усміхнений, бо після смачного обіду завжди мав гарний настрій. Сказав, що государ прийняв його доповідь без будь-яких зауважень. Почував він тільки себе — тут Іван Миколайович сумно зітхнув — з усього видно було, погано. Мабуть, Захар'їн правий: довго він не проживе.

— А що ми, Сергію Ернестовичу, будемо робити після смерті, не дай бог, государя, важко сказати. Я вже думав: чи не махнути нам рукою на всі оті амури цесаревича з Кшесінською? Хай собі гуляє. Женять, змушений буде розлучитися з коханкою. Що ви скажете?

— Я теж так міркував, — погодився Зволянський. — Та треба ж його й охороняти.

— Хай його Черевін охороняє! На те він має полк конвою!

— То що: наказати, щоб Секерінський не приставляв до цесаревича наших агентів? — спитав по паузі Зволянський. — Адже завтра повинен прибути до Петербурга. Ось телеграми про його проїзд через Берлін.

— Гм... — гмикнув Дурново, прочитавши телеграми. — А як, ви вважаєте, буде краще?

— Може, хай залишиться все так, як було? — запитанням відповів Зволянський, не бажаючи щось міняти й брати тим самим відповідальність на себе. Хоча, з точки державної, і йшлося про дурниці: відвідини цесаревичем своєї коханки, але... цей розбещений молодик незабаром одягне царську корону на свою дурну голову. — Поки що. Можли-

во, цесаревич, освідчившись принцесі Алісі, сам круто все змінить.

— Ой, ні! — махнув рукою Дурново.— Надто він слабівільний, щоб так зробити. Ну, та хай поки що залишається все, як було. Ви не забули, що наближається Перше травня, що воно припадає на неділю, а тому соціалісти не упустять можливості, щоб підбити робітників на зібрання, на промови, як це вже було?

— Із тих агентурних даних, які надходять з фабрик і заводів, видно, що хвилюватися немає підстав. Серед робітників панує повна розгубленість через недавні арешти. Навіть страх, як сповіщають агенти. Хоча чуються де-не-де й погрози. Але то дуже поодинокі випадки, ми тих крикунів ізолювали від маси.

— Це добре,— похвалив Дурново.

— Із Самари телеграма. Полковник Попов просить, щоб Бердяев зробив обшук у Марка Тимофійовича Єлізарова і його дружини, відомої вам Анни Ульянової. Попов думає, що, оскільки Єлізаров листувався з заарештованим Складенком, то обшук може дати потрібні для дізнання матеріали. Адже всі Ульянови мешкали кілька років у Самарі, постійно спілкувалися саме з тими неблагонадійними людьми, яких заарештовано. Попов запевняв мене, що, якби Володимир Ульянов, котрий зараз мешкає в Петербурзі, не виїхав із Самари, він мав би матеріали для його арешту.

— Це слушно, бо всім відомо, що то за сім'я. І зятя підібрали, виходить, такого самого.

— Марко Єлізаров надзвичайно неблагонадійна особа,— підтвердив Зволянський.— Він був серед друзів страченого Олександра Ульянова, одружився з його сестрою Анною в той час, коли вона ще відбувала заслання. Я був проти того, щоб допускати його на державну службу, та Петро Миколайович, всім відомий його лібералізм, дав дозвіл,— валив усе Зволянський на колишнього директора департаменту поліції Дурново.— І Єлізаров зараз служить на Московсько-Курській залізниці, бо має ж вищу освіту, хоча сам із селян.

— А як поводитьсь цей Ульянов, що в Петербурзі? — спитав Дурново.

— Поки що нічого, як доповідають, не помічено. Та ви ж знаєте, який у нас формальний отой таємний нагляд? Правда, після розмови з полковником Поповим я наказав Северінському пильніше придивитися до діяльності Улья-

нова. Агенти слідували за ним тиждень, але ніяких підозр його поведінка у них не викликала. Довелося припинити стеження, бо готуючи оці арешти народників, агенти й без того збилися з ніг. То можна дати телеграму Бердяєву? — Давайте!

5

Уже в той час, коли було заарештовано Радченка, Ульянов став у центрі групи: всі сповіщали йому новини, всі йшли до нього за порадами. А що поради ті були розумними, що вони виявилися корисними для Радченка, для всіх, авторитет Ульянова серед його друзів піднявся ще вище. Коли ж усі прочитали першу частину відповіді на статті Михайловського — а Володимир давав їм чернетку рукопису, — то й остаточно переконалися, що Ульянов піднявся на недосяжну височінь. Його треба оберігати, бо ніхто, на випадок арешту, Ульянова не замінить. Між собою говорили про те, що Ульянову, поки він закінчить усі статті, не варто вести заняття в гуртках. Але ніхто не брався, знаючи, як він дорожить отими зустрічами з робітниками, сказати йому це прямо. Та коли почалися арешти, Запорожець, порадившись з Кржижановським і Старковим, які вели заняття в гуртках, пішов до Ульянова, сказав:

— Володимире Іллічу, завтра, як мені відомо, ви маєте зустрічатися з гуртківцями. Сьогодні я бачився з Князевим. Він вважає, що на деякий час краще припинити заняття.

— Хтось із гуртківців заарештований? — нахмурився Володимир.

— Поки що бог милував, — відповів Запорожець. — Але заарештовані близькі друзі самого Князева, з якими він у свій час був в одних гуртках. Це Норінський, Кейзер, Фішер, Фунтиков та інші. До речі, цих робітників знаю і я, зустрічався з ними Гліб і Базиль. І, звичайно, Степан, бо він у Петербурзі вже сім років, у всіх гуртках перебував. Думаю, що варто тиждень чи два подождати з друкуванням ваших статей, а сам рукопис надійно заховати. Може, навіть зняти ще одну копію. Якщо на те буде ваша згода, я засяду за роботу.

— Дякую. Ми це з Степаном Івановичем обміркуємо, — відповів Володимир, бо поки що не бачив необхідності в тому, щоб Запорожець сидів тиждень і переписував його статті. — Щодо друкування, то, може, навпаки: якомога швидше закінчити його, оскільки воно вже розпочато.

— Можливо, й так.

— То хто ж, крім подружжя Олександрових, арештований з інтелігентів?

— Сушинський, Білецький, Галицький, які жили на одній квартирі. У них, кажуть, забрали гектограф. Боюсь, чи не той, що ним користувалися й Степанові друзі, яких він тримає від усіх нас в таємниці. Нічого він вам не казав?

— Ні. Гектографування продовжується, бо вчора я бачив у Ванєєва і Сільвіна нові сторінки.

— У Павелка забрали друкарську машинку. Арештували Журавльову, Скабичевського, Малюгу, Іванова, Окольського. Всю так звану групу народників. Робітники кажуть, що видав провокатор Григорій Штрипан, якого вони вже давно запідозрювали в тому, що він служить охоронному відділенню. Цілком можливо. Але справа в тому, що в Москві (ширяться в інституті вперті чутки) теж арештовано інтелігентів і робітників більше, ніж у нас.

— Кого ж саме там взяли? — занепокоївся Володимир, бо подумав про Міцкевича і тих його друзів, з якими познайомився.

— Кажуть, що забрано всю партію «Народного права». А кого саме, поки що ніхто не знає. Та днями все це, мабуть, буде відомо. Мало в охранки таких таємниць, про які б не довідувалися наші студенти. У одного батько десь там служить, у другого — брат, сват, друг. Так само і охранка, думаю, знає все, про що у нашій їдальні говориться. Взаємний, так би мовити, обмін інформацією,— невесело посміхнувся Петро.— Начальство на вимогу, як стало відомо, охранки збирається міняти порядки в їдальні, та боїться, що в інституті настане такий голод, який був у Росії два роки тому. В їдальні хоч погано, та все-таки годують. Я за два роки вже нажив катар шлунка.

Пролунало три дзвінки. Володимир підхопився, мовив: — Це до мене! Вибачте, я відчиню.

Прийшов Гліб. Роздягнувся, сказав, посміхаючись:

— Я не один...

— Щось нікого я не бачу,— посміхнувся Володимир, подумавши, що Гліб, як це він часто робив, жартує.

— Подождіть, побачите. Здоров був, друже! — зайшовши до кімнати, весело привітався із Запорожцем Гліб.— А ми з Базілем були в тебе. Хазяйка сказала, що ти й дома не ночував. Злякалися, чи не заарештували.

— Ночував я дійсно в одного приятеля,— зниківів Петро.— А де ж Василь?

— Він сьогодні виконує роль мого «хвоста»,— пояснив Гліб.— Вчора я за ним ходив, а сьогодні — він. Ось, прибув мій вірний конвой! — засміявся Гліб.— Я відчиню...

— Ні, я сам,— зупинив Гліба Володимир.— Вибачте...

Дійсно, прийшов Старков. Як завжди, похмурий, мовчазний. Міцно потис Володимирові руку, сказав:

— Бачу, і Петро тут.

— Так. Проходьте, будь ласка.

— Дякую.

— Що ти, Базілю, помітив? — спитав Гліб.— Всі петербурзькі філери, мабуть, за мною плелися?

— Чисто,— коротко відповів Старков.

— Дякую за сумлінну службу! — засміявся Гліб.— Почали ми, Володимире Іллічу, слідкувати один за одним тому, що Базілю здалося: за ним плутається якийсь підозрілий тип. Ну, слава богу, якщо йому це тільки здалося. А прийшли ми до вас, Володимире Іллічу, ось чого. Приїхав один наш знайомий з Москви. Там страшна паніка. Заарештовано більше п'ятдесяти чоловік. І в першу чергу — всі керівники партії «Народне право». Знайдена і їхня друкарня.

— Прізвища тих керівників відомі?

— Знайомий назвав старих народників: Натансон, Тютчев, Богданович, Аптекман, Гедеоновський. Враження, каже москвич, таке, що загинули останні могікани народництва. Не обійшовся весь цей небачений провал без провокаторів, якими наповнена Москва. Адже там провали за провалами: Бруснев зі своєю групою, зараз оці народоправці. Наш друг впевнений, що і в Петербурзі арешти провела, по суті, московська охранка. Радив тим, хто їде в Москву, не мати ніяких справ з тамтешніми діячами, бо, мовляв, на волі охранка залишила одних провокаторів. Отакі, Володимире Іллічу, невеселі новини. І зовсім сумні вони тому, що арешти продовжуються, що серед заарештованих все більше й більше наших — моїх, Базілевих, Петрових, Степанових — знайомих, як серед інтелігентів, так і серед робітників. Не виключена, отже, можливість, що ця епідемія захопить і нас. Ми вже почистили квартиру...

— Так, ситуація складається небезпечно,— зробив висновок Володимир.— І я думаю, нам варто зібратися, обміркувати все, виробити план дій. Головним пунктом того плану повинно бути: якомога менше в ці дні нам спілкуватися. А пройдуть перші допити заарештованих, пройдуть і останні арешти, бо здебільшого саме на перших допитах слабко-

духі й розповідають усе, що знають. Мої колеги, адвокати, звичайно, будуть знати, як ітиме дізнання, щось від них почую і я. Та й з тюрмою, як це було з Радченком, налагодиться зв'язок. Давайте ввечері зійдемося. Тільки — де?

— Може, у Невзорових? — висловив пропозицію Гліб.

— Якщо вони не проти нас прийняти, то було б непогано, — погодився Володимир.

— Ми зараз же зійдемо до них. Ви в бібліотеці будете сьогодні?

— Не збирався, але, якщо треба, піду.

— Добре. Хтось із нас зайде в бібліотеку, — пообіцяв Гліб. — Ти, Петре, залишаєшся?

— Ні, піду з тобою. Хай Базіль перевірить, чи не плентається хтось за мною. Не прощаюся з вами, Володимире Іллічу, бо ще ж зустрінемося.

Знайомий Кржижановського і Старкова, що приїхав із Москви, аніскільки не перебільшив, сказавши, що заарештовані всі народники. Начальник московської охоранки полковник Бердяев і його помічник Зубатов 22 квітня послали в Париж своєму приятелю Рачковському, котрий відав закордонною агентурою, шифровану телеграму такого змісту: «Вчора взята друкарня, кілька тисяч видань і п'ятдесят два члени «Народного права». Трохи залишено на розвідку». То був і звіт, і подяка за допомогу Рачковського в проведенні цієї справи, за яку Бердяев і Зубатов чекали щедрих нагород. З рук в руки Зубатов передавав на конспіративній квартирі Мамочці заслужені нею срібняки. Сказав:

— Тепер, дорогоцінна Анно Єгорівно, візьмемося з вами за «марксят». Як там ваші знайомі Винокурови?

— Правду сказати, я так була заклопотана цією справою, що не мала часу цікавитися чимось іншим.

— Розумію, розумію. Але те все позаду, слава богу. Тепер же, дорогоцінна Анно Єгорівно, беріться за своїх старих друзів. До речі, вам треба якось познайомитися з Анною Ульяновою-Єлізаровою. Не може вона, маючи брата марксиста, не завести знайомства з нашими «марксистами». Молодший її брат Дмитро, як нам відомо, навчається на тому ж медичному факультеті університету, де навчається й Винокуров. Де навчався й Міцкевич, що грає серед «марксят» одну з перших скрипок.

— Зроблю, Сергію Васильовичу, для вас все, що в моїх силах, — запевнила Анна Єгорівна, бо була задоволена тією щедрою платою за виданих народоправців.

Зубатов не сказав головного: чого він раптом так зацікавився Анною Єлізаровою. А справа була в тому, що сьогодні вранці з департаменту поліції надійшла на ім'я Бердяєва телеграма: зробити обшук у службовця Московсько-Курської залізниці Марка Тимофійовича Єлізарова...

6

В кінці квітня настало таке весняне тепло, що Ульянови вирішили переїхати на дачу. Тим більше, що в кімнатах будинку малися груби, можна було, на випадок похолодання, протопити приміщення. Кімнати, які Марко найняв, містилися на другому поверсі. Були вони просторі, сухі, світлі. А що жити на дачі збиралися до глибокої осені, міську квартиру здали. По-перше, дорого обходилося її тримати; а по-друге, вона не дуже їй подобалася: якась холодна, незатишна. Двірник страшенно нахабний, хазяїн скося поглядав. Отже, Марко і Митя всі пожитки перевезли в Кузьмінки. Та речей, власне, небагато й було, бо за час переїзду з місця на місце звикли обходитися найпростішим: залізні ліжка, маленькі столики, комод, вішалки, стільці. Найціннішим був рояль. Спочатку хотіли домовитися, щоб він постояв на квартирі до осені, а потім передумали: хто зна, які там будуть жильці, ще попсують. Перевезли на дачу, але поставили поки що на першому поверсі.

— Хай стоїть там,— говорила Марія Олександрівна.— Адже, коли я гратиму, все одно музика наповнюватиме весь дім. Та і дружина Павла Олексійовича, як вона сказала мені, піаністка. Послухаємо і її гру...

— Подобається тобі тут? — питала Аня матір, коли оглянули двір, сад, річку Москву, що протікала недалеко.

— Дуже гарно,— вдоволено посміхнулася Марія Олександрівна.— Сьогодні ж напишу Володі, щоб обов'язково приїхав. А то ти знаєш, який він: не витягнемо сюди — не відпочине.

— І на велосипеді, до речі, навчиться їздити,— жваво докинув Митя.

— Досить того, що ти з синцями ходиш,— спохмурніла Марія Олександрівна.— Подивись у дзеркало, яка в тебе гуля на лобі. На тому велосипеді легко і в'язи скрутити.

— Я вже казала Маркові, що даремно він його купив,— підтримала матір Аня.— Вчора нові штани порвав.

— Гуля загоїться, кажу вам як медик, штани полатаються, а на велосипеді ми їздитимемо, куди захочемо,—

весело відповів Митя.— Сів, раз — і на станції! Два — і на річці! Скупався, п'ять хвилин покрутив педалі — і ти вже дома. Я сьогодні знайшов стежку, яка йде під ухил. Рівна, метрів сто завдовжки. Півдня катався і ні разу не впав.

— А від чого ж гуля? — спитала Марія Олександрівна.

— То я впав по дорозі до стежки,— пояснив Митя.— Навіть обережний Павло Олексійович, побачивши, як я катаюся на тій стежинці, сказав, що й він, якщо дозволить Марко, буде навчатися їздити. А взагалі смішний оцей наш сусід Буланже! Каже, що він толстовець, а тому не курить, не п'є так само, як і Лев Миколайович. А поки я катався, кілька разів підходив до мене, просив: «Дмитре Іллічу, дайте цигарку — жах зуби болять».— Митя так точно передражнив сусіда, що всі несамохить засміялися.

— Отакі вони всі, толстовці,— зауважила Аня.— Сповідують одне, а роблять зовсім інше. Буланже набрид уже мені своїми розмовами про те, що один лише Лев Миколайович істину вказує, а більше ніхто...

— О, про гріховність життя, про те, що всі люди погані, Лев Миколайович мені цілу лекцію прочитав,— засміявся Митя.— Не зупиняло його навіть те, що я не слухав.

— А людина він гарна,— заступилася за Буланже Марія Олександрівна.— Привітний, доброзичливий. Дружина його теж приємна дама.

— Аню, а Буланже привіз друкарську машинку?

— Він мені, довідавшись, що я перекладаю, навіть запропонував поспробувати друкувати. Та я відмовилася.

— А я постукаю!

— Що ж ти будеш друкувати? — насторожилася Марія Олександрівна.

— Лекції.

— Але ж спочатку треба навчитися.

— Звичайно. Та там наука проста: сідай і клацай. Спочатку, каже Павло Олексійович, будуть помилки, а з часом діло піде гладко і швидко. О, хто це з таким гуркотом і дзвоном до нас приїхав? — Митя побіг до вікна, здивовано вигукнув: — Поліція, чи що?! І Марко повернувся на велосипеді. Розмовляє з ними. Побіжу взнаю.

Митя загуркотів по східцях униз, а Марія Олександрівна і Аня — Маняша десь гуляла — здивовано презиралися, не знаючи, що робити. «Невже з Володею щось трапилося?» — перше, що подумала Марія Олександрівна, відчувши, як похололо під серцем. «Може, оті арешти в Москві якось торкнулися і нас з Марком? — розмірковувала Аня,

бо мала з чоловіком чимало знайомих серед московських радикалів.— Чи приїхали шукати Склярєнкових листів?» Про те, що з Володимиром могло щось трапитися, навіть на думку Ані не спало. Згадала про брата лише тоді, коли почула материн шепіт: «Боже, а я думаю, чого листа немає...» Хотіла заспокоїти матір, але до кімнати зайшов Марко — зніяковілий, почервонілий — у супроводі ротмістра і судейського чиновника. «Мабуть, товариш прокурора»,— здогадалася Аня, бо не вперше зустрічала таких гостей. Ротмістр стукнув підборами, козирнув, чиновник стримано вклонився дамам. Марко сказав, розгублено переступивши з ноги на ногу:

— Аню, пан ротмістр — начальник жандармського управління Московського і Звенигородського повітів. Він має ордер на обшук у мене. Прошу, пане ротмістр.

— Дякую! — стукнув підборами молодий, парадно одягнений ротмістр.— Прошу всіх, панове, залишатися на своїх місцях, я покличу понятих.

Дзенькаючи шпорами, ротмістр моторно спустився вниз, повернувся з Буланже і хазяйкою дачі Челікіною. Павло Олексійович, втягнувши шию в плечі, знічено посміхався, а мадам Челікіна перелякано лупала очима. Ніколи ще такого не було, щоб її дачу обшукували. Чи не терористи в неї оселилися з бомбами? А такі мовби благородні люди. Павло Олексійович поручився за них. Сам тепер, бач, як зіщулився. Ото не розписуйся за людей, коли їх не знаєш. У Москві он, кажуть, сотні таких заарештовано. Хотіли самого царя скинути. Шкода, що вже витратила той аванс за дачу, а то б відразу відмовила.

— Покажіть, пане Єлізаров, ваше листування,— попросив ротмістр, зайшовши до кімнати.

— Будь ласка,— діставши з шухляди столу кілька листів від брата, подав Марко.— Дивіться...

«Все ясно,— подумала Аня.— Шукають Склярєнкових листів. Добре, що Марко їх спалив». Марко здогадувався, що послужило причиною обшуку, а коли ротмістр попросив листування, то й остаточно переконався: цікавлять поліцію листи з Самари. Довго ж вони збиралися з обшуком: адже минуло місяць і двадцять днів, як Склярєнка заарештовано. Він уже був зовсім заспокоївся: не прийдуть. А, бач, коли вони про нього згадали.

Швидко прочитав ротмістр листи, передав їх товаришу прокурора. Сам же заходився оглядати кімнату. Натрапив на Аніні рукописи перекладів, спитав:

— А це що за література?

— То мої переклади художніх творів з італійської мови,— відповіла Аня. Помовчала, додала, помітно глузливо посміхаючись: — Якщо пан ротмістр не вірить, будь ласка: ось оригінал.— Аня подала ротмістру книгу італійською мовою.— Беріть переклад, кажіть, на якій сторінці прочитати оригінал.

— Ну, чому ж,— знітився ротмістр. — Я вірю...

Протокол ротмістр написав швидко, бо був він коротким. Марко, полегшено зітхнувши, підписав його. Неохоче, боязко поставили свої підписи Буланже і Челікіна. Ротмістр вибачився за те, що потурбували,— служба, мовляв, пішов геть. Товариш прокурора поплентався за ним. Залунали дзвоники, прогуркотіли колеса, і запала напружена тиша. Першою порушила її мадам Челікіна:

— Дивуюсь просто, як це можна! Ідуть, лякають на смерть людей і — все. А сусіди будуть розпускати плітки, що на моїй дачі бомби шукали. Я ж знаю їх, вони тільки й ждуть нагоди, щоб облити мене брудом...

— Ходімте, пані Челікіна, наша місія закінчена,— зупинив Буланже хазяйку.— Від неправильних дій поліції у нас, як відомо, ніхто не застрахований. Тому ще одне підтвердження — оцей обшук.

— І я ж кажу: нічого не знайшли, лише ославили на всі Кузьмінки! А я тільки й живу з того, що тримаю дачників. У мене, бідної вдови, інших прибутків немає.

Коли роздратована мадам Челікіна пішла геть — разом з Буланже,— Марія Олександрівна спитала:

— Аню, яка ж причина?

— Шукали, як сказав ротмістр, листів од Скляренка.

— Чому раптом?

— Мабуть, у Скляренка був обшук і знайшли у нього Маркові листи. Не виключено, що він заарештований, а тому й не прийав, як запрошував його Марко.

— То з Скляренком, мабуть, і Володя листувався? — висловила припущення Марія Олександрівна, бо весь час, поки йшов обшук, думала, що з сином щось трапилось.— І до нього можуть прийти?

— Заспокойся, мамусю. Коли я була в Самарі, то Скляренко казав, що не одержав од Володі жодного листа. Марко ж йому, як ти знаєш, часто писав. Та Скляренкові листи ми спалили, коли переїжджали з Москви сюди, щоб не тягатися з зайвими паперами.

— Добре зробили,— повірила тому, що казала Аня, Ма-

рія Олександрівна.— А я боялася, що в моїй кімнаті будуть робити обшук, заберуть Сашині, Олині й Володині листи. Треба, мабуть, мені їх переслати Любі в Кокушкіно. Адже Сашині й Олині листи — то єдина жива пам'ять про них.— Помовчавши, Марія Олександрівна спитала: — То ти впевнена, що цей обшук не пов'язаний з Володею?

— Абсолютно!

— Ах, а в мене щось неспокійно на душі,— тяжко зітхнула Марія Олександрівна.— І сни погані... Та й листа більше тижня від нього немає. Зараз же напишу йому. Були б крила, так би оце й полетіла до нього.

Через кілька днів після обшуку віце-директор департаменту поліції Зволянський одержав донесення з Москви: «На вимогу начальника Самарського ГЖУ, в дружини колезького секретаря Анни Іллінічни Ульянової-Єлізарової (уродженої Ульянової), що перебуває під негласним наглядом, першого травня цього було проведено обшук, який виявився безрезультатним».

7

Майже місяць не заходив Міцкевич до Ульянових. Тому була причина: на початку квітня Спонті одержав від своїх віленських друзів повідомлення, що з закордону надійшло багато нелегальної літератури, серед якої й видання групи «Визволення праці». Оскільки Міцкевич уже їздив — у лютому — у Вільно за літературою і привіз її, то вирішили знову послати саме його туди. Правда, він з першого квітня почав служити санітарним лікарем московського і губерньського земства, але наступала паска, а з нею і п'ять-шість святкових днів. Сімнадцятого квітня він виїхав у Вільно, пробув там два дні, згадуючи ті часи, коли він, до вступу ще у військову гімназію, жив у цьому місті, бо батько його там служив. Транспорт Міцкевич віз чималий: більше двох пудів літератури. І що головне: все то видання групи «Визволення праці». Чемодан був такий важкий, що Сергій Іванович ледь переносив його з місця на місце, а носильнику боявся доручати, бо нещодавно прочитав у «Підпільній Росії» Степняка-Кравчинського, що Гольденберг у Харкові через те, що носильникові здався заважким чемодан з динамітом, був обшуканий і заарештований.

Коли Сергій Іванович їхав до Вільно, то він домовився в Москві зі своїм приятелем Ждановим, що сповістить йому

про день і час повернення. Жданов зустрине його на вокзалі, забере чемодан і повезе в надійне місце. За добу до від'їзду Міцкевич укинув листівку в скриньку поштового вагона. Приїхав у Москву, ніхто не зустрічає. Куди подітися з чемоданом? На свою квартиру небезпечно везти його, бо, від'їжджаючи, сказав, що їде на паску до рідних, ніяких речей не мав. Подався до Жданова, вирішивши, що той не одержав його послання. Так і вийшло. Жданов сказав, що літературу він вирішив сховати в своїй нареченій Лебедевої, котра жила в Ольгінській лікарні, бо служила там фельдшерницею. Поки їхали на Міщанську вулицю, Сергій Іванович стежив, чи не тягнеться за ними «хвіст», але нічого підозрілого не помітив. Недалеко від лікарні Міцкевич устав з брички і пішки подався на Рязанський вокзал: він вирішив все-таки побувати і дома, щоб замести сліди. В Рязань приїхав двадцятого квітня і почув од студентів-рязанців, з якими зустрівся, що в Москві багато людей заарештовано. В тому числі Жданов і Лебедева. «Все,— подумав Сергій Іванович.— Значить, за мною слідкували, а тому й захопили мій транспорт». Він, не гаючи часу, поїхав у Москву. Зайшов у свою квартиру, все тихо. Сходив до Винокурових — вони теж були дома. Сказали, що ніхто з марксистів не заарештований. Взяла поліція всіх членів партії «Народного права». Лебедеву арештували тому, що в неї був склад народоправської літератури. Сергій Іванович чухав потилицю: надійне місце знайшов Жданов для його транспорту. Страшенно шкода було тих двох пудів літератури. Думав, коли віз, що з Ульяновим поділиться. І, будь ласка, все зникло десь в архівах московської охоранки. І якщо в Жданова знайшли ту листівку,— добре, що вона без підпису,— то можуть докопатися, хто привіз з Вільно революційні видання...

Кілька днів Сергій Іванович ждав, що поліція прийде до нього. Але минув тиждень, а ні його, ні його друзів не чіпали. Значить, арешти були пов'язані тільки з ліквідацією московської охоранкою партії «Народного права». Міцкевич, почувши, що і в Петербурзі багато кого арештували, пішов до Ульянових, щоб узнати про долю Володимира Ілліча. І страшенно був здивований, що на квартирі Ульянових мешкали вже інші люди. Спитав, де ж попередні квартиранти. Йому відповіли зі злою іронією, що про те знає поліція, яка їх теж розшукує. Не розуміючи, що трапилося,— не могли ж заарештувати всіх,— Міцкевич пішов в університет, маючи намір розшукати Дмитра Ілліча. Але

побачилися вони тільки на другий день. Митя, міцно потиснувши руку, мовив:

— А ми вже не знали, що й думати.

— Чого?

— Стільки ж людей заарештовано. Ви не з'являєтесь.

— Вчора я був на вашій квартирі, але вас там...

— Вже тиждень, Сергію Івановичу, як ми перебралися на дачу. Станція Любліно, будинок Челікіної. І, знаєте, не встигли влаштуватися, як приїхала поліція. Робила обшук у Марка й Ані. Склали протокол, що нічого не знайшли. Марко каже, шукали листів із Самари, бо там заарештували Олексія Склярєнка. Ви знали його?

— Ні, тільки чув від нижньогородців про нього.

— А мама страшенно хвилюється. Вона думає, що з Володею щось трапилось. Хотіла навіть їхати до Петербурга, та ми умовили подождати днів кілька, може, від нього надійде лист. Ну, і мама йому написала. Чекаємо відповіді. А вас арешти не торкнулися?

— І торкнулися, і ні,— відповів Міцкевич.— Не знаю, що далі буде.

— А ми просила мене: побачиш Сергія Івановича, скажи, хай приїде. Нас легко там знайти. Встанете на станції Любліно і підете...

Митя не тільки докладно розповів, як знайти будинок мадам Челікіної, а й план накреслив, вирвавши сторінку з зошита. Спитав, віддаючи ту схему:

— То коли вас ждати?

— Попробую завтра вибратися,— подумавши, відповів Міцкевич.— Десь після обіду. Якщо, звичайно, ніщо не перешкодить. Кланяйтесь всім вашим.

— Спасибі. Завтра ми вас ждемо. Ви не захоплюєтеся їздою на велосипеді?

— Ні.

— А ми всі вчимося! Чудова річ велосипед! Я вже зовсім приборкав його. Приїдете, покажу вам, як жартує Марко, вищий клас набивання синців і гуль.

Ніщо Міцкевичеві, на щастя, не перешкодило, і він поїхав до Ульянович, як обіцяв. Дома були Марія Олександрівна, Аня. Вони так зраділи, побачивши його, що Сергію Івановичу соромно стало за свої рідкі відвіднини цих добрих людей. Посиділи втрьох, поговорили про те, про се. Згадала Марія Олександрівна, що немає листа від Володі. Зажурено спохмурніла. Сказала, якщо й на цьому тижні ніяких вістей від Володі не буде, поїде до нього. Благо, вже

зовсім тепло. Піднялася, сказала, що піде трохи відпочити. Насправді ж вона, знаючи, що дочці треба погомоніти з гостем на самоті, не хотіла заважати. Коли Марія Олександрівна пішла, Аня запросила:

— Ходімте, я вам покажу річку, ліс. У нас тут дуже гарно... Ну, а тепер розповідайте, які ж там новини,— мовила Аня, коли вийшли з двору на лісову стежку.— Я вже думала, що й вас ті арешти не минули.

— Поки що, як бачите, на волі. А висів буквально на волосинці...

Сергій Іванович розповів, як він їздив у Вільно за літературою, як весь транспорт потрапив у руки охранки.

— Дуже шкода,— скрушно зітхнула Аня.

— Зі всього, що я привіз, залишилася у мене лише брошура «Про агітацію». Досить цікава річ. Я дам вам почитати, коли ми, трохи заспокоївшись од всіх цих арештів, видамо її на гектографі. Головна думка цієї брошури така: для того, щоб розвинути класову самосвідомість у робітничому класі, щоб підняти його на планомірну економічну і політичну боротьбу, недостатньо вести пропаганду в його середовищі ідей наукового соціалізму. Для того необхідно перш за все вести агітацію в масі на ґрунті найближчих економічних потреб. Постаратися втягти масу в боротьбу там, де вона ще не починалася, за ці найближчі, а тому найзрозуміліші і доступні для неї потреби. А коли маса почне таку боротьбу, то вона дуже швидко усвідомить протилежність класових інтересів, вона також дуже швидко побачить і відчує, що головною перешкодою в цій боротьбі є сучасний політичний режим. Таким чином, процес економічної боротьби втягне її і в боротьбу політичну. Роль агітаторів і свідомих робітників полягатиме в тому, щоб допомогти масі зрозуміти цей безпосередній зв'язок економічної і політичної боротьби, сприяти розвиткові в процесі боротьби її економічної і політичної самоосвіти. Таку тактику віднині, якщо з нами не трапиться того, що з народоправцями, ми вирішили проводити в своїй роботі. Ми вже видали кілька агітаційних листків, які пустили в масі. Я їх не привіз, боячись, що вони можуть якось вам нашкодити. Дмитро Ілліч казав, що у вас теж був обшук.

— Так. Але той обшук не зв'язаний, наскільки ми знаємо, ні з арештами в Москві, ні з арештами в Петербурзі. Грім докотився сюди із Самари. Ніякої небезпеки він для нас не таїть. А за Володю вже і я починаю хвилюватися.

Довго щось не пише. Якщо завтра не буде листа, то дам йому телеграму.

— Дуже б хотілося, щоб Володимир Ілліч прочитав брошуру «Про агітацію», сказав своє слово. До речі, я забрав його статтю про книжку Постникова в журналі. Будете писати йому, сповістіть, що рукопис у мене, що я його з величезним інтересом прочитав. Дав читати моїм друзям. Бачив я в другому номері журналу і рецензію на ту ж книгу Постникова нашого знаменитого В. В. Все поставив з ніг на голову. Уявляю, яке обурення викличе у Володимира Ілліча та писаннина Воронцова.

Назустріч показався велосипедист. Аня сказала:

— Митя мчить. На станцію, на пошту їздив.

— Лист! — наближаючись до Ані і Міцкевича, крикнув Митя, махнув рукою, відірвавши її від руля, ледь утримався на велосипеді. Зупинив його, зіскочив, мовив, важко дихаючи: — Підступний чортяка. Візьми, Аню. Від Володи. Мамі теж. Я, вибачте, Сергію Івановичу, мчу далі, бо мама вже заждалася цього листа.

Аня хутенько розірвала конверт, короткозоро примруживши очі, прочитала лист, радісно посміхнулася:

— У Володі все гаразд. А гарно у нас тут, правда?

— Чудово! — відповів Сергій Іванович, бо ж і він зрадив, що з Володимиром Іллічем нічого не трапилось. — Значить, і в Петербурзі арешти не торкнулися марксистів. Це дуже добре. Взагалі, як я помітив, тут, у Москві, значно більше провалів. Скільки Бруснев вів пропаганду в Петербурзі і — нічого. Варто йому було оселитися в Моєкві, як заарештували. Тепер оцей нечуваний провал всієї партії «Народного права». Ширяться чутки, що все це відбувається без провокаторів. Причому з нашого, інтелігентного середовища. А хто? Навіть припущень ніяких нема.

— То що ж, ви знову поїдете в Вільно?

— Мені вже туди хід закритий, — сказав Міцкевич. — А література там є, бо віленці налагодили зв'язок з Плехановим і його групою. Там, бачите, і арештів немає. Думаю, що з часом поїде хтось із наших. Тією літературою, що маємо, ніяк не обійтись. Хоча, правда, зараз ми більше приділятимемо уваги агітаційним листівкам, ніж усяким брошурам. Інколи я думаю: чи не поїхати мені до Петербурга? Не назовсім, а порадитися з Володимиром Іллічем, подивитися, що і як вони там роблять. Що пишуть. Не сидить же Володимир Ілліч склавши руки.

— Ні, Володя з тих, що вміють працювати за будь-яких умов,— сказала Аня. — Я і дивувалася, і заздрила йому, як він швидко вміє писати. Дивлюсь, було, як він сидить за столом, і здається, що його перо не встигає за думками. Ну, що: ходітьте на дачу, узнаємо, що Володя там сповіщає мамі. Уявляю, яка вона щаслива, бо після обшуку тільки й жила тим, що чекала листа від Володі. Не знаю, як йому сповістити, що у нас була поліція. Почекаю, мабуть, поки буде якась okazія. Ніхто з ваших знайомих, до речі, не їде ближчим часом до Петербурга?

— Вирішили на час арештів посидіти дома. Як тільки оця епідемія пройде і нас не захопить, хтось туди поїде. Я вам тоді сповіщу. Може, я й сам зберуся. Хоча після того, як охранка забрала мій транспорт літератури, у мене таке відчуття, що за мною ходять по п'ятах. Та як не придивлюся — нічого не помічаю.

8

Кілька разів Волкенштейн, зустрічаючись з Володимиром, заводив розмову про виступ В. В. (Воронцова) у Москві, про те, що його там марксистки примусили замовчати. Переказував, як Михайловський з нього знущався на одному з «четвергів». Виразно поглядав на Володимира: я, мовляв, знаю, що виступали ви проти В. В. Та Володимир, не бажаючи відкривати Волкенштейнові свої політичні погляди, удавав, що не помічає тих красномовних натяків. Волкенштейн зрозумів, що Ульянов не хоче бути з ним відвертим, образився. Володимир помітив ту перемену патрона, але, знаючи причину її, не надавав їй значення. По-перше, все те не мало ніякого відношення до служби, по-друге, він не збирався встановлювати з Волкенштейном якісь близькі стосунки: надто різними вони були людьми в усіх відношеннях. Не думав, як бачив Володимир, і Волкенштейн наближати його до себе. Йому просто хотілося все знати про свого помічника. Старий Микола Іванович, який немало бачив на своєму віку помічників, каже, що такого розумного, ділового зустрічає вперше. Правда, не зважаючи на свої незвичайні здібності, Ульянов не рветься до служби, а лише виконує те, що йому дається. Отже, він має якісь інші інтереси, котрим віддає всі свої сили. В нього гарний стиль, він уміє найзаплутанішу справу викласти коротко, гранично ясно. Волкенштейн якось сказав йому:

— Чому б вам, Володимире Іллічу, не зайнятися літера-

турною роботою? Я вас можу познайомити з Михайловським.

— Дякую,— стримано відповів Ульянов.— Література мене не приваблює.

Захопившись роботою над статтями проти Михайловського і його компанії, Володимир ще рідше, ніж раніше, заходив до Волкенштейна. Письмоводитель, який ставився до нього з незвичайною повагою, зніяковіло мовив:

— Мушу сказати, Володимире Іллічу, патрон щось...

— Незадоволений?

— Не так, щоб дуже, але...

— Я щось не виконав?

— Боже борони! — замахав руками старий.— Та якби всі так виконували доручення, як ви, то патронові нічого б було робити. Я вам чого сказав? Ви не звертайте уваги. Патрон наш людина добра, він вас поважає, цінує... Ну, а настрої — сьогодні він один, завтра інший. Такі ми всі.

— Спасибі, Миколо Івановичу, за добре ставлення до мене,— щиро мовив Володимир.— А щодо моїх взаємин з патроном, то вони мене цілком влаштовують.

— Я дуже радий,— засяяв старий.— Такого колегу, як ви, прикро було б мені втрачати через якісь дріб'язкові непорозуміння. Я тут вам приготував одну невеличку, але страшенно заплутану справу. Патрон давав уже її кільком помічникам, повернули — нема, мовляв, у цьому клубкові ні початку, ні кінця,— старий весело засміявся, потираючи долонею бриту голову.— І всередині камінь, якого не вгризеш і зубами. Отака атестація. Я патрону нічого не сказав, а сам подумав: дам Володимирі Іллічу, якщо вже й він не знайде кінців, то... Як, ви маєте час проглянути?

— Давайте,— погодився Володимир, щоб не засмучувати старого.— Тільки поверну не раніше, як через тиждень.

— Чудово! — зрадів старий.— Інші тримали по місяцю.

Справа, яку дав Микола Іванович, дійсно була страшенно заплутана. Але Володимир знайшов рішення. Волкенштейн запросив його до себе додому, почастував чаєм з якимсь заморським ромом — сказав, що то дарунок його друга письменника Станюковича,— наговорив компліментів. Потім повернувся до тої теми, що муляла йому:

— То ваші рідні в Москві?

— Так,— відразу зрозумівши, чого патрон задав таке запитання.— Мама, дві сестри. І брат — студент університету.

— А я думав, що у вас один був брат,— спантеличено

протяг Волкенштейн.— А у вас ще один є... Він теж на юридичному?

— Ні, медик.

— Знаєте, інколи і я шкодую, що не пішов, як мій одно-класник, Антон Павлович Чехов, на медичний факультет. Письменника б з мене, правда, все одно не вийшло, бо не дав бог таланту, а лікувати б людей навчився. Юристом бути цікаво в країні, де конституція, повна демократія, а у нас... Ви знаєте, думаю, що в Петербурзі, Москві багато заарештовано радикалів. Їх рідні шукають захисників. І... не знаходять. Не знаходять тому, що в політичних процесах на захисників дивляться, як на співучасників злочину. І якщо все-таки суд і призначає звинуваченим захисників, то тільки тих, яким влада довіряє. По суті, виходить, що замість одного обвинувача виступає два: одного називають прокурором, а другого захисником. Обидва ж вони захищають тільки ту владу, якій служать. Прикро, але факт.

Казав Волкенштейн те, про що гомоніли всі ліберали, які бажали Росії лише одного: конституції на зразок англійської. Володимир не хотів підтримувати заради годиться розмову на таку тему, а сказати те, що справді думав про роль захисника у Росії, не вважав за потрібне. Настала пауза. Волкенштейн, зрозумівши, що Ульянов не бажає вести розмову на ту тему, яку він зачепив, спитав:

— Ви на літо тут залишаєтеся?

— Ні, місяців на два поїду до Москви.

— Добре. Тільки попередьте, коли повернетеся.

— Бачите, я казав вам: настрої міняється,— зауважив старий, коли Володимир вийшов із кабінету Волкенштейна.— Дуже, дуже радий... Ви зайдете ще на цьому тижні?

— Обов'язково! На все добре, Миколо Івановичу.

— До побачення!

Давно вже Володимир не навідувався в раду присяжних повірених, вирішив зайти. Може, якась кореспонденція є. І був дуже здивований, знайшовши листа від Петра Маслова. Арешти, що пройшли в Самарі, значить, не торкнулися його. Чого так довго мовчав? Володимир уже й не чекав від нього листа. Правду сказати, й прикро було: послав Маслову свою статтю про книгу Постникова, а він не відповів навіть, що рукопис одержав. Не те, щоб поділитися своїми враженнями. Що ж він тут пише? Чого раптом згадав? Адже з того часу, як послав йому рукопис, минуло майже півроку.

Ні арешти в Самарі, Москві, Петербурзі, ні тривога —

та й мимовільна метушня — ніщо не вибило Володимира з того напруженого ритму роботи над статтями, в якому він перебував. Закінчивши другу частину, він, не відпочиваючи, взявся за третю. Ці відповіді на статті журналу «Русское богатство» розросталися в таку книгу, якої він ще не мав. Та як Володимир не дорожив кожною хвилиною для роботи над статтями, котрі хотілося якомога швидше закінчити, він відклав рукопис і взявся за відповідь Маслову. Глянув на календар, бо за напругою роботи забув, який день. Було тридцять травня, понеділок. Рівно місяць минув вже, як на дачі у рідних був обшук. Через два тижні він поїде туди. До того часу треба б закінчити книгу. І можна, якщо ніщо не виб'є з робочої колії. З москвичами, можливо, поталанить домовитися, щоб вони видали якусь частину. Там, казав Радченко, у когось з марксистів є друкарський шрифт. «Та це далеко наперед забіг», — зупинив себе Володимир. Підсунув зошита, почав писати відповідь Маслову: «Позавчора одержав Вашого листа. Я й справді майже зовсім забув і про листування наше і про реферат, але, звичайно, дуже радий відновити листування з приводу порушуваних у ньому й інших питань. — Перечитав початок листа Маслова, продовжував: — Мене дивує одне — навіщо Вам було мене «шукати»? Хіба після повернення з СПБ в Тифліс Н. М. А. не бачив Вас? І не передав Вам (про що я його просив), що в мене є постійна — на зиму принаймні — адреса, а саме: рада присяжних повірених, помічникові присяжного повіреного NN».

Які ж Маслов недоліки знайшов у його статті? Володимир уважно перечитав усього листа, підкреслюючи червоним олівцем зауваги Маслова. Потім проглянув підряд усі підкреслення і, підсумувавши їх, заходився відповідати: «З приводу Ваших зауважень скажу ось що. По-1-е, щодо зайвої обережності висновків, то треба взяти до уваги, що цей недолік (я безумовно згодний, що це справді недолік) пояснюється моїм наміром друкувати статтю в ліберальному журналі. Я навіть був такий наївний, що посилав її в «Русскую мысль», але там, звичайно, відмовили: цілком зрозуміло мені це стало, коли я прочитав у № 2 «Русской мысли» статтю про Постникова «нашого відомого» ліберального пошляка, пана В. В. Яку ж треба мати вправність, щоб цілком спотворити чудовий матеріал і замазати всі факти фразерством!

Насправді я роблю з цих даних значніші висновки. А саме — дані доводять, по-моєму, буржуазність економічних

відносин в селянстві. Вони розкривають наочно антагоністичні класи,— слово «класи» Володимир підкреслив,— в цьому «общинному» селянстві й до того ж такі класи, що тільки й властиві капіталістичній організації суспільного господарства. Це — найважливіший висновок, який цілком можна поширити на все інше російське селянство. Другий висновок, що вже тепер величезна кількість (мабуть, не менше, а більше $\frac{1}{2}$) селянського хліба надходить на ринок — і головним виробником цього хліба є верхня група сучасного села, селянська буржуазія.

Далі, великої ваги надаю я тому доведеному Постниковим щодо всієї Росії законові, за яким продуктивність праці в 2— $2\frac{1}{2}$ рази вища у верхніх групах селянства. Теоретично це має величезне значення, разом з виділенням торгової,— «торгової» Володимир підкреслив,— площі господарства (пункт, такий небезпечний для російських самобутників, що я цілком розумію пана В. В., який старанно обминув це питання)».

Мовби на всі закиди Маслова відповів. Та щоб не помилитися, Володимир ще раз проглянув рядки листа Маслова, підкреслені ним. Ні, це питання вичерпано. Тепер треба відповісти на зауваження Маслова щодо норми натурального господарства. А як відповісти, коли Маслов так викладає свої міркування, що важко його зрозуміти. Володимир ще раз — уже в котрий! — перечитав ці рядки листа, де Маслов писав про якісь самостійні норми натурального господарства. Думав: «Ні, не розумію. Сучасне наше селянське господарство не може бути чисто натуральним при будь-якій величині. Відкладу, мабуть, до ранку, поміркую на свіжу голову. Що він тут ще пише? А, теж, як і я, і Федосеев, і багато марксистів, взявся відповідати Михайловському на його статті». «Відносно критики М. К. Михайловського,— швидко написав Володимир відповідь на це питання,— вважаю також, що ніяка редакція не вмістить — не стільки через цензурні умови (ходять чутки, що цензура вигнала російський марксизм після галасу, який зняло «Русское богатство») — як через те, що не згодна з Вами і тремтить перед нахабною і зарозумілою «цяцею». Мав щодо цього деякий досвід. (Та я й не думаю, щоб можна було,— «можна було» Володимир підкреслив,— і варто відповідати йому в нашій пресі). Відповідь вашу прочитав би з задоволенням». Про те ж, що сам уже написав відповідь на критику «Русского богатства», Володимир промовчав, бо то були статті незрівнянно гостріші, ніж рецензія на

книгу Постникова. Про те, хто їх написав, знатимуть тільки його найближчі друзі.

Вкладаючись уже спати, думав: «Треба сповістити, що в Петербурзі я буду тільки до дванадцятого червня. А потім хай пише у Владимир Марії Германівні, відтіля недалеко переслати в Москву. Хто-хто, а вона знатиме мою адресу. Федосєєв не Маслов, з ним, хоч і перебуває на засланні, не втрачається зв'язок на півроку».

9

— Ось що, хлопці,— сказав Радченко, зайшовши до Ванєєва і Сільвіна.— Робота гектографа налагоджена. Де йде друкування, хто друкує, не скажу навіть вам. Не ображайтеся, так треба. Ваше діло, як ми домовилися, брошурування. Готові аркуші вам буде приносити один молодий чоловік. Високий, худий, сутулий. Ждіть його рівно о шостій вечора. Ага, ще одна прикмета: той кур'єр носить черевики сорок четвертого розміру. Вони в нього точнісінько такі, як у клоунів. Вікно вашої кімнати якраз на рівні тротуару, ви по тих черевиках — він пройде повз вікно точно в шість годин — впізнаєте його. Не ждіть дзвінка, відчиняйте двері, щоб він зайшов до вас, не помічений господарями. Він спить: «Ви приймаєте готову продукцію?» Ти, Анатолію, відповиси: «Коли принесли, то покладіть на стіл, подивимось». Посланець, не сказавши більше ні слова, покладе пакунок на стіл, він його принесе під полою пледа, і піде геть. Пройде він знову повз вікно — так домовлено,— і ви, провівши його клоунські черевики, візьметесь за діло. Все ясно?

— Звичайно! — відповів Ванєєв, якому вже не терпілося зброшурувати статті Ульянова, пустити їх по руках.

— А ти, Мішелю, чого хмуришся? — спитав Радченко Сільвіна.— Щось не подобається?

— Та ні,— знякочів Сільвін.— Просто якась тривога, щоб все добре йшло. Адже такими справами ми ще не займалися. Не маємо досвіду. Та будемо старатися.

— Я теж, друзі, не маю досвіду,— зітхнув Радченко.— І, відверто признаюся, дуже хвилююся. Тим більше, що арешти в Петербурзі не припиняються. Нещодавно поліція забрала моїх добрих приятелів Фадєєва і Зотова, з якими я підтримував зв'язки. Здалося мені, що за мною почали слідкувати. До вас я плентав дві години, замітаючи сліди. І коли піду додому, то ти, Анатолію, проведеш мене на зирці, щоб переконатися, чи не притяг я «хвоста». До вас

я уже не прийду, поки не закінчите брошурувати весь тираж.

— А скільки буде? — поцікавився Ванеєв.

— Не більше п'ятдесяти примірників.

— Небагато, але для початку непогано.

— Будьте, друзі, як каже Володимир Ілліч, архіобережними. Ситуація, бачите, через оту дурну партію «Народного права», котра, провалившись, потягла за собою і наших людей, склалася дуже напружена. На допитах дехто, відчувається, дає відверті зізнання, а тому арешти продовжуються. Ми вже втратили кращих наших робітників. Згадають, мабуть, вони мої слова. Я їм казав: не довіряйте ви, хлопці, отим розхристаним народникам. Самі вони сядуть і вас потягнуть. Та як би обставини не склалися, поки ми на волі, будемо робити своє діло. Статті, що написав Ульянов, я певний, справлять на Михайловського і його компанію враження страшного грому з безхмарного неба! Отже, ми їх повинні видати, чого б нам це не коштувало! Згодні?

— Абсолютно! — жваво вигукнув Ванеєв.

— Не спатимемо, не їстимемо, як мовиться, а зробимо, — запевнив Сільвін. — Давайте їх, тільки швидше.

— Здається, все. Виходь, Анатолію, ти першим. Підеш у бік Олександрівської лікарні. Там Михайло вибіжить слідом за тобою з оцим ось підручником... — Степан взяв з етажерки книжку, глянув на неї. — Хімія. Чудово. Михайло гукне тебе, покаже книжку: забув, мовляв. Ти повернешся, візьмеш підручник, вдячно посмінешся і знову підеш своєю дорогою. Михайло повернеться в квартиру, скаже мені — помічена яка-небудь небезпека чи ні. Якщо все чисто, ти, Анатолію, дійдеш до лікарні, повернеш у двір і сядеш на лавці, недалеко від воріт. Так, щоб було видно, коли я пройду по вулиці. Пропустиш мене, посидиш ще хвилини дві, придивляючись, хто за мною йтиме. Потім так: чи буде в тебе якась підозра, що за мною слідкують, чи ні — ти все одно назирці чимчикуеш аж до моєї вулиці. Якщо все гаразд, проходиш повз вікна нашої квартири рівно через п'ять хвилин. Коли ж помітиш філера, пройдеш через десять хвилин. На вікна не дивись, ми з Любою тебе побачимо. Якщо ти пройдеш через десять хвилин, то тоді сьогодні нашого кур'єра з надрукованими аркушами не ждять. Завтра о десятій ранку ми зустрінемося в ідальні інституту, вирішимо, що далі робити. Ну, йди!

Все було зроблено так, як Степан задумав. Анатолій нічого підозрілого не помітив і, пройшовши рівно через п'ять

хвилин мимо вікон Степанової квартири, повернувся додому. Було ще тільки дві години дня, і хлопці вирішили піти в інститутську їдальню пообідати. Там зустріли Гліба й Базіля. Були вони у веселому настрої, бо здали перший державний екзамен. В цьому році мали отримати дипломи інженерів. Закінчував інститут і Степан. Герман Красін уже поїхав у Воронеж. Отже, та група марксистів, що склалася, мабуть, розпадеться. Правда, Степан Петербурга не покине, бо в нього взяли розписку про невийзд до вирішення справи Окулича, яка все ще не закінчена. Гліба запрошують на службу в Нижній Новгород. Базіль поки що не каже, куди збирається: він уміє берегти власні таємниці. Та, мабуть, теж поїде туди, куди і його друг Гліб, бо закоханий у Тоню Кржижановську. А може, залишиться й у столиці, оскільки, казав Гліб, його сестра збирається вступати на ті курси, де навчаються сестри Невзорови.

— Приходьте, хлопці, сьогодні до нас,— запросив Гліб.

— Дякуємо, але саме сьогодні й не можемо,— відповів Ванеєв і пояснив: — Беремося за ту справу...

— А-а...— зраділо протягнув Гліб.— Це чудово! Ми вчора зустріли Старика на вулиці, сказав, що ближчими днями закінчує й третю частину. За обсягом така ж, як і перші дві. Ми тільки здивовано презирнулися. Просто незбагненно, як він уміє писати. Мені б тої роботи, якби я її взагалі міг потягти, вистачило б років на два. Не менше. Надзвичайно він талановита людина. І нам, хлопці, дуже повезло, що ми зустрілися з ним. Шкода тільки, що, мабуть, доведеться, отримавши дипломи, їхати кудись в провінцію. Адже тут, в Петербурзі, важко знайти службу. Та не будемо загадувати далеко наперед: життя може по-всякому повернутися. Особливо у нашого брата.

— Частину тиражу ми маємо приносити вам на квартиру,— спитав Ванеєв,— чи, може, кудись в умовлене місце?

— Ми вже про це думали,— одказав Гліб.— Вирішили, що краще всього вам приносити до Невзорових. Це буде з усіх точок зору безпечніше. Тим більше, що ми все одно, одержавши екземпляри від вас, понесемо до дівчат.

Із інституту Анатолій і Михайло пішли додому поодинокі. Спочатку Михайло, за ним — Анатолій. Йшли різними вулицями, але нічого підозрілого не помітили. Полегшено зітхнули: значить, за ними ніхто не слідкує. Почали чекати, все більше хвилюючись, появи за вікном черевиків сорок четвертого розміру. І ось, рівно о шостій годині, ті **клас-**унські черевики повільно пропливли по тротуару в бік па-

радних дверей будинку. Анатолій, обмінявшись з Михайлом тривожним поглядом, побіг відчиняти. За хвилину він повернувся до кімнати з високим, худим, сутулим молодим чоловіком, на довгообразому обличчі якого тільки-но висівали вуса й борідка. Кур'єр мовчки передав пакунок, доставши його з-під поли пледа, хитнув головою — бувайте, мовляв, здорові, — і пішов геть, не вимовивши ні слова. Хлопці взялися розв'язувати пакунок.

— Не знаю чому, а мені оце кур'єр нагадує лікаря Караваєва, — сказав Сільвін.

— На, Михайле, дивись, — подав Анатолій жовті аркуші паперу, на яких був надрукований синім чорнилом текст. — Ще й чорнило не висохло як слід, розмазується. І взагалі папір вогкий. Треба просушити, перш ніж брошурувати.

— А де і як? — спитав Михайло. — Не розкладати ж нам аркуші по всій кімнаті. Ні, давай брошурувати так, воно висохне. Оце Володимир Ілліч зрадіє. Перший екземпляр треба йому віднести.

— Обов'язково, — погодився Анатолій. — Давай, Мішелю, прочитаємо на вибір по кілька сторінок. Може, тут багато помилок, як це водиться в усіх гектографованих текстах. Ось уже одну я надибав: замість «п» стоїть «н». А ми і не подумали про те, хто ж буде виправляти помічені помилки? Степан не сказав. Та нічого: це можна зробити й після того, як все буде зброшуровано. Треба б з цього приводу порадитися з самим Стариком. Завтра я зайду в бібліотеку, може, він там буде. Ну, друже, за діло! І обережніше, в мене вже ось сині руки.

На другий день, рівно о шостій годині вечора, хлопці побачили: за вікном пропливли великі черевики...

10

Після тої зустрічі в бібліотеці, коли Надія сказала Ульянову, що заарештовано Фунтикова, і попросила, щоб він її не проводив, минуло більше місяця. За цей час було заарештовано ще кілька Надіїних знайомих радикалів, кілька учнів. Здавалося їй, що й за нею слідкують, а тому вона, крім школи, нікуди не ходила. Рідко хто з подруг навідувався і до неї, бо паніка охопила всіх. Одна Люба приходила до Надії, розповідала ті новини, що чула від Степана. Сказала Люба й про те, що Ульянов закінчив уже частину своїх статей проти Михайловського. Степан читав їй — не все, правда, а уривки, — дуже розумно й дотепно

написано. Думають, надрукувавши на гектографі, послати Михайловському, якого ніхто й ніколи так не критикував. Надії хотілося прочитати ті статті, та Степан їх уже ко- мусь віддав. Надії давно вже не терпілося побачитися з Ульяновим, а після цієї розмови з Любою й поготів.

Надія пішла в бібліотеку, просиділа там до закриття, мимоволі здригаючись, як тільки відчинялися двері залу, але Ульянова не побачила. Не з'явився він і на другий день, і Надія настільки занепокоїлася, що вирішила дові- датися, чи не заарештували його. Куди піти? Знову ж до Радченків, які все знали. Правда, Люба сказала, що за Степаном, після арешту якихось його знайомих Зотова і Фадеева, почали майже відкрито слідкувати, і він тільки в інститут і ходить. «Ні, піду краще до Невзорових»,— вирі- шила Надія. Дома була тільки Соня, бо Зіна, закінчуючи курси, в якоїсь подружки готувалася до екзамену. З неговір- кої Соні треба було витягувати новини, чого не вміла — теж неговірка Надія — робити, а тому нічого з того, що хотіла, і не взнала. Сказала тільки Соня, що вчора заходив Гліб, хвалився: Ульянов ось-ось закінчить усі статті. Буде цікава книжка. І така, якої ще не мали російські марксі- сти. «Якби з Ульяновим щось трапилось,— міркувала На- дія, повертаючи додому,— то Гліб обов'язково сказав би. Значить, він дома працює».

І ось — щастя: Ульянов був у бібліотеці. Так, так, Надія відчула себе щасливою. Забрала свої книги і не знала, де краще сісти, бо її столик був зайнятий. Коли Надія, виби- раючи місце, кинула погляд на Ульянова, той, наче відчув, що вона на нього дивиться, підняв голову і побачив її. Ки- нув ручку, жваво підхопився, пішов їй назустріч, радо,— Надії здалося — навіть щасливо,— посміхаючись. Шаноб- ливо потис її кволу руку, пошепки мовив:

— Давненько я вас не бачив.

Не знайшовшись, що сказати, Надія кивнула головою: так, мовляв. Глянула через плече Ульянова, не наважую- чись так близько зустрітись з його поглядом, бо здавалося, він, зазирнувши їй у вічі, побачив все, що діється в її душі.

— Ви надовго? — спитав Ульянов.

— До закриття...— ледь видавила Надія.

— Я — теж. Ну-с, не буду заважати вам...

За півгодини до закриття бібліотеки Надія і Володимир здали книги й пішли гуляти по місту. Ніч була тепла, зо- ряна. Надія сказала:

— Люблю я град Петра. Адже я тут народилася Прав-

да, тоді недовго прожила, батькі повезли мене у Польщу. Потім жила у Варшаві, у Києві. Теж гарні міста. Особливо стародавній Київ. Але Петербург найближчий моєму сердцю.

— Так, місто дуже гарне,— погодився Володимир і запитав: — Прочитали робітникам лекцію про Швецію?

— Не питаєте,— посміхнулася Надія.— Ви вже, думаю, помітили, що я страшенно сором'язлива. П'ять хвилин я читала свою лекцію, боячись глянути, як мене слухають. Не можу відірвати очей від зошита — і все. Нарешті переборола себе, глянула. Обличчя учнів збуджено уважні. Це мене підбадьорило, і я довела лекцію до кінця. Розходячись, робітники жваво обмірковували почуте. Завідуюча школою, яка теж слухала мене, сказала, що вона здивована тим, як спокійно я читала. А я, щиро признаюся вам, сховалася в темному класі і розридалася, бо несила було без сліз справитися з тим хвилюванням, яке охопило мене. Отакій я лектор...

— Я теж хвилююся, коли виступаю,— признався Володимир, зворушений тією щирістю, з якою Надія розповіла йому про свій виступ.— Це, думаю, природно.

— Радченки мені сказали, що ви вже всі статті закінчили,— перейшла Надія до того, що найбільше цікавило її.

— Ще не закінчив, але днями маю закінчити. Справа в тому, що я чотирнадцятого поїду в Москву. Вже сповістив рідним, щоб зустрічали. До того часу планую закінчити книгу. Правда, як зараз бачу, доведеться до основного тексту зробити кілька додатків. Та над ними знайдеться час попрацювати на дачі, куди переїхали мої рідні.

Як і думала Надія, Володимир не запропонував їй прочитати те, що написав, а вона, хоч як кортіло, не наважилася попросити. Подумала, втішаючи себе: «Підожду вже, поки надрукують». А вголос сказала:

— Я теж поїду з Петербурга на літо. До подруг, на станцію Валдайку. Думаємо там не тільки відпочити, а й навчити селянських дітей грамоти.

На Петропавловській фортеці куранти пробили дванадцять. Надія сказала, що час уже додому,— гуляли по набережній Неві,— і вони пішли на Старий Невський. Прощаючись з Надією, Володимир спитав, м'яко посміхаючись:

— Значить, до зустрічі восени?

— До побачення,— відповіла Надія, витримавши Володимирів погляд.

Знала Надія, що Ульянов буде стояти й дивитися вслід,

поки вона зникне в під'їзді, дуже їй хотілося озирнутися й ще раз глянути на нього перед довгою розлукою, але не могла пересилити своєї сором'язливості. Зупинилася тільки перед дверима, щоб трохи заспокоїтись перед тим, як увійти в квартиру. Не подзвонила, а відімкнула замок своїм ключем, хоча добре знала, що мати не спить, що вже хвилюється,— так пізно вона ще не поверталася додому,— чекаючи її, Єлизавета Василівна гукнула зі своєї кімнати:

— Ти, Надійко?

— Я,— тихо сказала Надія, роздягаючись.

— Що це ти така весела? — спитала Єлизавета Василівна, з'явившись на порозі кімнати.— Аж світишся вся.

— Угадай,— ухилилася од відповіді Надія.

— Я, Надійко, давно вже угадала,— мовила Єлизавета Василівна, ласкаво глянувши на дочку.

Надія спаленіла, оніміла. Запала та мовчанка, коли двоє людей вгадують і думки, і почуття одне одного. Першою порушила мовчання Єлизавета Василівна. Вона м'яко і ласкаво спитала:

— Чого ж він не зайшов?

— Пізно вже,— ледь чутно відповіла Надія.— Я не за-прошувала...

Єлизавета Василівна підійшла до дочки, обняла її, пригорнула так, як пригортала в дитинстві. Надія уткнулася лицем в материне плече й заплакала.

— Що ж ти, Надійко? — здивовано питала Єлизавета Василівна, хоча розуміла, що відбувається в душі дочки.— Годі тобі. Ну, глянь на мене...

По щоках Надії котилися сльози, а очі щасливо сміялися...

11

До поїздки в Москву залишався всього один день. І, як водиться, на цей день припадало ще безліч усіляких справ. З ранку до вечора Володимир бігав по місту, щоб зі всіма, з ким треба, зустрітись, щоб усе зробити. А тут ще й гроза не вщухала весь день. І хоча він мав парасольку, але ввечері повернувся додому мокрим. Як попив вранці чаю, то й не мав часу поїсти, зголоднів. Переодягнувся в сухе, сів вечеряти, благо дома були харчі. Коли хазяйка зайшла за самоваром, сказав:

— Пані Шарлотта, я маю поїхати з Петербурга на літо, хотів би домовитися з вами за квартиру.

— Пробачте, пане Ульяноф, я покличу Фердінанда.

Пані Шарлотта, забувши навіть взяти самовар, вийшла, повернулася з чоловіком. Пан Фердінадд прибрал офіційного вигляду, невдоволено мовив, бо те, що такий гарний квартирант відмовляється від квартири — так йому сказала Шарлотта — засмутило його:

— Слухаю вас, пане Ульянов.

— Пане Фердінадд, я почну з того, що дуже задоволений вашою квартирою і не хотів би втрачати її.

— Ми, пане Ульянов, теж не мали ще такого приемного квартиранта,— відповів пан Фердінадд. — Правду кажу.

— Дякую. Місяців на два я маю поїхати з Петербурга,— продовжував Володимир.— Кімнату ж хотів би, якщо на те буде ваша згода, залишити за собою.

— Ви нас, пане Ульянов, просто ошчасливите! — зрадів пан Фердінадд.

— Ось, пані Шарлотта,— звернувся Володимир до господині,— плата за два місяці наперед. Свої речі я залишаю.

— Можете не хвилюватися, у нас голка не загубиться,— запевнив пан Фердінадд.— Це ми вам гарантуємо.

— Якщо мене питатимуть, скажете, поїхав у Самару.

— Туди, де ви жили? Так, так...

— А що я їду тільки відпочивати і квартиру залишаю за собою, то паспорта, гадаю, не треба давати на випуску.

— Звичайно, звичайно,— погодився пан Фердінадд.— Ніхто не виписується, коли їде на дачу. Це всім відомо.

— Чудово! Значить, про все ми домовилися.

— Абсолютно! — вдоволено посміхнувся пан Фердінадд.— Коли ви зволите їхати?

— Завтра.

Сказав Володимир господарям квартири, що їде в Самару, бо якось розповідав їм, що жив там. Хай поліція, якщо вона продовжує за ним стежити, пошукає його в Самарі. Полковник Попов підніме всіх там на ноги, бо, мабуть, зубами скрегоче, що не міг заарештувати разом із Скляренком. І на дачі в Любліно поліція робила обшук, як видно, на вимогу того самарського жандарма. Неважко уявити, який він був розчарований, довідавшись, що нічого не знайшли. Наполохали тільки маму, котра, після обшуку, пише Аня, аж захворіла. Жде вона його не дждеться, бо їй, як і всім матерям, здається, що коли її діти будуть біля неї, то з ними нічого не трапиться. Коли б це так...

Після вечері, не відпочиваючи, Володимир сів працювати, бо залишилося написати всього кілька сторінок, щоб закін-

чити книгу. За вікном шелестів дощ, палахкотіли блискавки, але так далеко, що не чути було грому. В таку погоду якось особливо затишно, коли сидиш біля темного вікна, за столом, освітленим лампою. Перечитавши останні сторінки написаного, Володимир почав швидко писати: «Політична діяльність соціал-демократів полягає в тому, щоб сприяти розвиткові й організації робітничого руху в Росії, перетворенню його з теперішнього стану розрізнених позбавлених провідної ідеї спроб протесту, «бунтів» і страйків в організовану боротьбу *всього* російського робітничого класу,— «всього» і «класу» Володимир підкреслив,— яка спрямована проти буржуазного режиму і прагне до експропріації експропріаторів, до знищення тих суспільних порядків, які побудовані на гнобленні трудящого. Основою цієї діяльності є загальне переконання марксистів у тому, що російський робітник — єдиний і природний представник усього трудящого і експлуатованого населення Росії».

Докладно роз'яснивши, чому саме російський робітник є природним представником трудящого і експлуатованого населення, Володимир продовжував: «На клас робітників і звертають соціал-демократи всю свою увагу і всю свою діяльність. Коли передові представники його засвоють ідеї наукового соціалізму, ідею про історичну роль російського робітника, коли ці ідеї набудуть великого поширення і серед робітників створяться міцні організації, які перетворять теперішню розрізнену економічну війну робітників у свідому класову боротьбу,— тоді російський *робітник*, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе *російський пролетаріат* (поруч з пролетаріатом *усіх країн*) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до переможної комуністичної революції!*»

Радіючи з того, що робота закінчена, Володимир пружно підхопився, пройшовся, розминаючись, по кімнаті, зупинився біля вікна.

І крізь темряву грозової ночі, крізь далину років побачив він внутрішнім зором своїм, що притаманний лише геніям, Росію такою, якою вона стане після революції.

Постоявши біля вікна кілька хвилин, він повернувся до столу, пробіг очима останні рядки написаного. Двічі підкреслив «переможної комуністичної революції», провів під ними довгу риску. Під рискою написав: «Кінець». Нижче поставив дату: «1894».

ЗМІСТ

Розділ перший	6
Розділ другий	94
Розділ третій	173
Розділ четвертий	249
Розділ п'ятий	349
Розділ шостий	433

Владимир Васильевич Канивец

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ .

ТОМ 2

Утро гения

РОМАН

Київ, видательство
художественной литературы
«Дніпро», 1983.

(На українском языке)

Редактор *Н. Д. Олександренко*

Художник *В. В. Машков*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічний редактор *Т. А. Табаченко*

Коректори *Ю. А. Мороз, А. В. Кудрявцева*

Інформ. бланк № 1965.

Здано до складання 30.07.82. Підписано
до друку 24.12.82. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 25,2. Ум. фарб. відб. 25,2.
Обл.-вид. арк. 28,737. Тираж 65.000. Зам. 1206.
Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Надруковано з матриць
друкарні видавництва «Радянська Україна».
Київ-6 на Київській книжковій фабриці,
252054. Київ, вул. Воровського, 24.

Канівець В. В.

К19 Твори: В 4-х томах: Том 2. Ранок гения: Роман.—
К.: Дніпро, 1983.— 480 с.

Про початок революційної діяльності В. І. Леніна та його соратників в
90-х роках XIX століття, про створення «Союзу боротьби за визволення
робітничого класу» розповідає роман «Ранок гения», який ввійшов до
другого тому видання.

К 4702590200—061
М205(04)—83 передплатне.

У2

2100000000